



AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Közös középkor

WERNER HECHBERGER

Nemesség és hatalom

H. TÓTH IMRE

*Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak
pannóniai tevékenységéhez*

VARGA GÁBOR

Heinricus III. rex pacificus

FEDELES TAMÁS

Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció

KUBINYI ANDRÁS

Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király

MARCELA DOMENOVÁ

*A polgári háztartások felszereltsége és
tulajdona Eperjesen a középkor végén*

JACEK MACIEJEWSKI

*A középkori lengyel püspöki kar
mint társadalmi csoport a középkorban*

22. évf.

2007

3. szám

Bemutatjuk Richard Marsina történészt

Következő számunk tartalmából

CSIKÁNY TAMÁS

Hadászati vezetés a gödöllői hadjáratban

RESPERGER ISTVÁN

A gépesített hadviselés elmélete és megvalósítása, a Blitzkrieg

KAISER FERENC

A blokádnak elmélete és gyakorlata a tengeri hadviselésben

HORVÁTH CSABA

A Magyar Királyi Honvédség a Románia és Jugoszlávia elleni tervek tükrében

JANEK ISTVÁN

Magyar–szlovák kapcsolatok 1939–1941 között a két állam diplomáciai irataiban

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Akciórádiusz és magyar táj

SZABADOS GYÖRGY

A 12. századi magyar hadtörténet forrásproblémáiról

Bemutatjuk Uffe Østergård dán történészt

22. évfolyam

2007. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

KOSZTA LÁSZLÓ

A kiadvány



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,



Nemzeti Kulturális Alaprogram,
Nemzeti Civil Alaprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

WERNER HECHBERGER

Nemesség és hatalom (A német történettudomány vitái a középkori nemesi hatalom alapjairól) (Fordította: *Cziráki Zsuzsa*) 5

H. TÓTH IMRE

Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannóniai tevékenységéhez 24

VARGA GÁBOR

Heinricus III. rex pacificus (Az Árpádok és a Német-Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról) 35

FEDELES TAMÁS

Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció (A késő középkori körmenetek főbb jellemzői) 59

KUBINYI ANDRÁS

Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király 83

MARCELA DOMENOVÁ

A polgári háztartások felszereltsége és tulajdona Eperjesen a középkor végén (Fordította: *Vida Beáta*) 101

Műhely

JACEK MACIEJEWSKI

A középkori lengyel püspöki kar mint társadalmi csoport a középkorban (Fordította: *Biernacki Karol*) 135

Vita

HALMÁGYI MIKLÓS

A magyarok nyilaitól ... (Egy kósza idézet nyomában) 142

Múltidéző

STANISLAW SROKA

A lőcsei rotulus 1332-ből (Fordította: *Biernacki Karol*) 148

Határainkon túl

„... az együttműködésre sok lehetőség lenne ...” (Beszélgetés Richard Marsina pozsonyi történésszel) (A beszélgetést készítette: *Kosztai László és Vida Beáta*) 165

Richard Marsina műveinek bibliográfiája 2005-ig 173

RICHARD MARSINA A mai Szlovákia területén lévő városok tipológiájáról és kategóriáiról a 14. század közepéig (Fordította: Vida Beáta)	183
<i>Figyelő</i>	
Régiek az elődökről (Szabados György: <i>A magyar történelem kezdeteiről. Balassi Kiadó. Budapest, 2006.</i>) MAKK FERENC	195
Jövőbe mutató koncepciók múltunkról (Kijevtől Kalocsáig. <i>Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Ed. István Petrovics. METEM. Budapest, 2005.</i>) VAJDA TAMÁS	200
Évszázadok Baranya megyei jogesetei (A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Ed. Tamás Kőfalvi. Szeged, 2006.) PAPP RÓBERT	209
„Igen hatalmas úr, jól ismeri az államügyeket” (Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás. [Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből III.] Budapest–Pécs, 2007.) SOMOGYI ANDREA	213
„Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma ...” (Kolozsvári ispotály-számadások I. A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650. A számadások szövegét közzéteszi Márton Tünde és Mihály Ágnes; a kötetet szerkesztette és a mutatókat készítette Flóra Ágnes; a bevezetőt írta Rűsz-Fogarasi Enikő. Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest, 2006.) SZENDE KATALIN	217
<i>Számunk szerzői</i>	223



WERNER HECHBERGER

Nemesség és hatalom

A német történettudomány vitái a középkori nemesi hatalom alapjairól

Korunk európai medievisztikájának kétségbevonhatatlan megállapítása az, hogy a középkori és későbbi nemesség hatalmat gyakorolt az emberek fölött; ezt a hatalmat pedig az európai jog-, igazgatás- és társadalomtörténet központi elemének tekinthetjük.¹ Ha azonban feltesszük azt a kérdést, hogy valójában hogyan is alakult ki a középkori nemesi hatalom, akkor azzal a megdöbbentő ténnyel szembesülünk, hogy erre a kérdésre mindmáig nem született minden vitán fölül álló válasz. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy különösen a németországi középkor-kutatás fordult fokozott figyelemmel e kérdés felé. Történészek több nemzedéke számára egészen a jelen korig éppen a német történelem tűnt európai kivételnek: míg Európa más birodalmainak királyai a középkorban megteremtették a jelen modern nemzetállamának alapjait, Németországban mindezt nem sikerült megvalósítani.² A nemesség és a királyság között a modern állam megalapozásáért zajló versenyfutásból itt a királyság került ki vesztesként. Mindez Európa közepének hosszú távú területi széttago-lódásához és a központi hatalom gyengeségéhez vezetett, amelynek végül csak a Német Császárság 1871-es megalapítása vetett véget. A közép- és kora újkori francia uralkodók ezzel ellentétben sikeresen terjesztették ki az állam hatalmát a nemességre, így teremtvén meg a francia nemzetállam sikertörténetének alapjait. Különös jelentőséggel ruházta fel továbbá a Németország korai történelmére vonatkozó kérdéseket az, hogy a 19. század végén és a 20. század elején éppen a Német Császárság bizonyult az európai hatalmi rendszert destabilizáló tényezőnek. Elsősorban a német nemzetállamnak az egész 20. századi európai történelem szempontjából katasztrófába torkolló végzetes fejlődése ösztönzött

¹ Vö. Dilcher, Gerhard: *Der alteuropäische Adel – ein verfassungsgeschichtlicher Typus?* In: Wehler, Hans-Ulrich: *Europäischer Adel 1750–1950* (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 13). Göttingen, 1990. 56–86.; Werner, Karl Ferdinand: *Adel – „Mehrzweck-Elite” vor der Moderne?* In: Hudemann, Rainer–Soutou, Georges-Henri (Hg.): *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert. Strukturen und Beziehungen. Vol. 1.* München, 1994. 17–32.; reprint in: Werner, Karl Ferdinand: *Einheit der Geschichte. Studien zur Historiographie* (Francia, Beiheft 45). Sigmaringen, 1999. 120–135.. A probléma európai összefüggéseivel kapcsolatban vö. még Joseph Morsel újabb munkáját: *L’aristocratie médiévale. Ve–XVe siècle.* Paris, 2004.

² Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a legújabb szakirodalomból feltétlenül vö. Althoff, Gerd: *Die Rezeption des Reiches seit dem Ende des Mittelalters.* In: Puhle, Matthias–Hasse, Claus-Peter (Hg.): *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 926–1806. Von Otto dem Großen bis zum Ausgang des Mittelalters.* 29. Ausstellung des Europarates und Landesausstellung Sachsen-Anhalt im Kulturhistorischen Museum Magdeburg. Essays. Dresden, 2006. 477–485. Hogy könnyebben elképzelhessük, milyen jelentőséget tulajdonított a második világháborút megelőző német történetírás a középkori fejlődési folyamatoknak, vö. Heimpel, Hermann: *Deutschlands Mittelalter – Deutschlands Schicksal.* Zwei Reden (Freiburger Universitätsreden 12), 2. Aufl. Freiburg im Breisgau, 1935.

számos történetst arra, hogy a háttérben olyan „torz fejlődési utat” véljen felfedezni, melynek gyökerei a középkorra nyúlnak vissza.

Ennek megfelelően a német történettudomány számára a középkori nemesi hatalom alapjainak vizsgálata meghatározó jelentőségű problémává vált. A kutatás előrehaladtával mindazonáltal jelentős eltéréseket mutató válaszok születtek. A jelen tanulmány csupán két nézőpontot emel ki.³ Egyfelől az ellentétek háttérében ott áll a következő kérdés: mit értünk egyáltalán „német történelmen” a középkorban? Másfelől tisztában kell lenni azzal is, hogy a válaszok a jelenkor változásaitól függenek. A történészek vizsgálódásaikkal egyetemben is csak koruk gyermekei, forráskutatásaik sohasem ragadhatók ki ebből a kontextusból.

A német medievisztikában a középkori állam jellegéről a 19. század során folytatott évtizedes vitát követően a 20. század kezdetén átfogó konszenzus alakult ki. Heinrich Brunner német jogtörténetről szóló klasszikus műve óta a harc alapjában véve eldőltnek látszik.⁴ A kor legtöbb történésének ezt követően már nem okozott gondot, hogy a germánok államáról és a német középkor államáról beszéljenek. Georg von Below 1915-ben jelentette meg a középkori német államról szóló értekezését.⁵ Below arra törekedett, hogy összegző és végleges érvényű alpművet írjon ebben a témában. A nemesség kora középkori helyzetére vonatkozóan röviden és tömören fogalmazott: ebben a korszakban a nemessé válás feltétele a joghatósági körzet birtoklása volt. A földbirtok, bármekkora volt is, még kevés volt a nemesítéshez.⁶ A nemesi rang ebből a szemszögből nézve tehát királyi hivatal betöltésétől függött.

Ez az akkoriban uralkodó tanok markáns összefoglalását is jelentette, Below alighanem e nézetek legszélsőségesebb képviselője volt.⁷ Többszörösen és rendkívüli eréllyel előadott felfogása azon a meggyőződésen nyugodott, hogy az „államiság” nem csupán analitikus fogalom. Below olyan állapotot is látott benne, amelyet normatív szempontból fölöttébb pozitívan kell értékelni. Szerinte egyedül az erős állam van abban a helyzetben, hogy biztonsá alattvalói üdvét.⁸ Below akkoriban még magával Max Weberrel, a modern szociológia egyik alapítóatyjával is vitába szállt; vele ellentétben még attól sem riadt vissza, hogy értéktételel függő kérdéseket olyan problematikaként kezeljen, mely minden további nélkül feldolgozható tudományos módszerekkel.

³ A téma bővebb összefüggéseivel kapcsolatban vö. Hechberger, Werner: *Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter. Zur Anatomie eines Forschungsproblems*. Mittelalter-Forschungen, vol. 17. Ostfildern, 2005.

⁴ Vö. Brunner, Heinrich: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Vol. 1. 2. Aufl. Leipzig, 1906. (reprint: 1961); vol. 2., átdolgozta Claudius Frh. von Schwerin, 2. Aufl. Berlin, 1928 (reprint: 1958) (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft 2, 1, 1/2)

⁵ Vö. Below, Georg von: *Der deutsche Staat des Mittelalters. Eine Grundlegung der deutschen Verfassungsgeschichte*. Vol. 1 (többet nem került nyomtatásba): Die allgemeine Fragen, 2. Aufl. Leipzig, 1925. (reprint: 1975).

⁶ Vö. Dugern, Otto von: *Below, Georg von: Adels Herrschaft im Mittelalter*. München, 1927 (recenzió). Historische Zeitschrift, 137. (1928) 300.

⁷ Vö. Oexle, Otto Gerhard: *Ein politischer Historiker: Georg von Below*. In: Hammerstein, Notker (Hg.): *Deutsche Geschichtswissenschaft um 1900*. Stuttgart, 1988. 283–312. A téma összefüggéseivel kapcsolatban vö. Cymorek, Hans: *Georg von Below und die deutsche Geschichtswissenschaft um 1900*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 142. Stuttgart, 1998.

⁸ Vö. Below, Georg von: *Die italienische Kaiserpolitik des deutschen Mittelalters mit besonderem Hinblick auf die Politik Friedrich Barbarossas*. Ein Beitrag zur Frage der historischen Urteilsbildung. Historische Zeitschrift, Beiheft 10. München–Berlin, 1927. 14–17.

Below felfogása a mai német történettudományban már nem tartható. Egyetlen történész sem állíthatja már azt, hogy a történelem hön áhított célja egy „erős állam” létrehozása. Mindez természetesen nem választható el a vészterhes 20. századi német történelem tapasztalataitól. De 1915-ben, röviddel az első világháború kitörése után ez a felfogás volt jellemző. E nézet nemcsak aktuális, hanem esztétörténeti háttérrel is bírt, ami nem csupán a német kutatást befolyásolta. Már a 19. század óta rendkívül népszerű volt szerte Európában a történészek között az a Johann Gottfried Herder által képviselt felfogás, mely szerint a múlttal való tudományos igényű foglalkozás alapját a népek történelemben betöltött szerepének vizsgálata alkotja. A világtörténelmet népek történetének tartották, akiket a történelmen kívülálló egységekként, különféle jellemvonásokkal rendelkező személyiségekként kezeltek. Ennek megfelelően a német történészek történelmük kezdeteit a germán időkben keresték; jelenük pedig a 19. század európai nemzetállamainak rendszere volt, amelyet már a németországi modern történettudomány alapítója, Leopold von Ranke is az említett fejlődés végpontjának tekintett.

Így a német medievisztika is már a legkorábbi időkben fennálló „államiság” mellett szállt síkra. Az érvelés Tacitus *Germaniájából* indult ki. Eszerint a germán állam szabad germánok közösségén nyugodott, akik hivatalviselőket (*principes*) választottak. Az alapgondolatot azonban a kora középkor kutatása során is felhasználták, a Merovingok frank birodalmát germán hatalmi képződménynek tartották: ebben az időben is elsősorban szabadok alkották az államot, akik megválasztották királyukat.

Ebben az összefüggésben a „nemesség” számára már nem maradt hely. Heinrich Brunner úgy vélte, hogy a Tacitusnál ábrázolt germán arisztokrácia a népvándorlás korában megszűnt létezni. A Meroving birodalomban csupán a királyi család rendelkezett nemesi származással.⁹ A frank birodalom nemessége szolgálati nemességgé jött létre; az uralkodó által kinevezett hivatalviselők pedig hosszú távra alapozták meg nemességüket. Ezen felfogás hátterében az a feltételezés állt, hogy a frankok birodalma Jámor Lajos kora óta hanyatlott, ami végül a birodalom felbomlásához vezetett. A császári trónutódlás körül kibontakozó heves harcok során regionális és helyi hatalmasságok mind nagyobb önállóságra tettek szert; a hivatalok *via facti* örökölhetővé váltak. A szolgálati vagy hivatali nemesség számára így lehetőség nyílt arra, hogy megteremtsék önálló hatalmuk alapjait. Az úgynevezett „közsabadok” tömege, akikre mindaddig a frank királyok uralma támaszkodott, a 9. század folyamán nemesi „magán” uraságok függésébe került. A 19. század és a 20. század elejének német medievistáinak többsége, akik a liberális és nemzeti értékrend talaján álltak, attól sem riadtak vissza, hogy értékeljék az említett fejlődést: az ő nézőpontjukból a nemesség a középkori történelem destruktív tényezőjét alkotta, amely eredetileg királyi jogokat ragadott magához, és alávetette az eredendően szabad népességet.

Ez a nézet a későbbi korszak német történelmének kutatására is kihatott. A gondolatmenetet folytatva ugyanis az érett és a késő középkorban a nemesi uralom területeinek kiépítése is a királyi gyengeség termékének tekintendő. A késő középkori Szent Német-római Birodalomban az úgynevezett tartományi uralom (*Landesherrschaft*) a német történelem különlegességeként jelent meg, amelyre más európai országban nem akadt példa. A tartományi uralmat királyi jogkörök bitorlásából vagy átruházásából eredeztették, röviden: jellegét vesztett grófságnak (*Grafschaft*) tartották. Tehát a hivatal szolgáltatta a nemesi cím alapját? Ez a modell logikailag szerfelett megalapozott volt. Ennek ellenére, amikor Georg von Bülow könyve megjelent, ellenvélemények kaptak szárnyra. Alfons Dopsch osztrák történész részletesen foglalkozott Bülow téziseivel, és arra a következtetésre jutott, hogy

⁹ Vö. Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte*, 1. 349.

„ezt a mondatot [...] igen könnyen meg is fordíthatnánk: a magas szintű bíraskodási jogkört mindenekelőtt azok a családok szerezték meg, akik már előnyös pozíciót foglaltak el.”¹⁰ Dopsch szerint tehát éppen Below tézisének a fordítottja az igaz: a hivatalviselőket egy régi nemesség köréből toborozták. A rákövetkező időszakban aztán ezt az elképzelést számos történész vallotta magáénak.¹¹ Ebből a szemszögből nézve nem a hivatal nemesített – sokkal inkább egy ősi és eredeti nemesség képviselői voltak jogosultak a tisztségek betöltésére.

A Below és Dopsch között felmerülő véleménykülönbségek alapvető áttörést jeleztek a német medievisztikában, amely azután be is következett a 20. század harmincas és negyvenes éveiben. Ezt a változást a jogász szemléletű jogtörténettől egy új német igazgatástörténetbe (Verfassungsgeschichte) való átmenetként jellemezték;¹² a jelentős cseh középkorász, František Graus találóan az amerikai tudományelméleti szakember, Thomas Khun szellemében történő paradigmaváltásról beszélt.¹³ A továbbiakban ez a szempontrendszer alakította a Német Szövetségi Köztársaság középkor-kutatását a 20. század hetvenes éveitől.¹⁴ Az említett áttörésben különösen nagy szerepet játszott az úgynevezett tartománytörténet (Landeskunde), ami Németországban az első világháborút követő időben vert gyökeret önálló történettudományi irányzatként, és nagyon is nemzeti különlegességnek számíthat. A középkori német történelem általános kérdéseire vonatkozóan regionálisan körülhatárolt vizsgálatok és a hozzájuk kapcsolódó igen eltérő kérdésfeltevések voltak hivatottak új ismeretekkel szolgálni.¹⁵ Walter Schlesinger, akinek a német medievisztikára gyakorolt hatását aligha becsülhetjük túl, egyenesen azt a feladatot rőta a tartománytörténetre, hogy alapvető igazgatástörténeti problémáknak is figyelmet szenteljen,¹⁶ amelyek csak ezen a szinten

¹⁰ Dopsch, Alfons: *Der deutsche Staat des Mittelalters*. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 36. (1915) 1–30. Reprint in: Dopsch, Alfons: *Gesammelte Aufsätze*. Vol. 1: *Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Wien, 1928. (reprint: 1961). 111–154., különösen 116.

¹¹ Vö. Mayer, Theodor: *Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter*. Historische Zeitschrift, 159. (1939) 457–487. Reprint in: Kämpf, Hellmut (Hg.): *Herrschaft und Staat im Mittelalter (Wege der Forschung, vol. 2)*. Darmstadt, 1956. (reprint: 1974). 284–331., különösen 290.; Tellenbach, Gerd: *Vom Karolingischen Reichsadel zum deutschen Reichsfürstenstand*. In: Mayer, Theodor: *Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters*. Leipzig, 1943. (reprint: 1976) 22–73.; reprint in: Tellenbach, Gerd: *Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, vol. 3. Stuttgart, 1988. 889–940., különösen 892.

¹² Vö. Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Die deutsche verfassungsrechtliche Forschung im 19. Jahrhundert*. Zeitgebundene Fragestellungen und Leitbilder (Schriften zur Verfassungsgeschichte, vol. 1). 2. Aufl. Berlin, 1995. (először 1961). 15–22.

¹³ Vö. Graus, František: *Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Historische Zeitschrift, 243. (1986) 529–589. Reprint in: Graus, František: *Ausgewählte Aufsätze (1959–1989) (Vorträge und Forschungen. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 55.)*. Stuttgart, 2002. 213–258., különösen 217. 15. jegyzete.

¹⁴ Ezzel kapcsolatban újabban vö. Nagel, Anne: *Im Schatten des Dritten Reichs. Mittelalterforschung in der Bundesrepublik Deutschland 1945–1970* (Formen der Erinnerung 24). Göttingen, 2006.

¹⁵ Vö. Aubin, Hermann: *Die Entstehung der Landeshoheit nach niederrheinischen Quellen. Studien über Grafschaft, Immunität und Vogtei* (Historische Studien, vol. 143.). Berlin, 1920. (reprint: 1965).

¹⁶ Vö. Schlesinger, Walter: *Verfassungsgeschichte und Landesgeschichte*. Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte, 3. (1953) 1–34. Reprint in: Schlesinger, Walter: *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, vol. 2: *Städte und Territorien*. Göttingen, 1963. 9–41. Az átalakulással kapcsolatban vö. Schlesinger, Walter: *Die Entstehung der Landesherrschaft* (Sächsische

oldhatók meg. Az említett paradigmaváltás háttérében alapvetően a régebbi nézet két megoldásra váró kérdése állt. Mindaddig alig ismerték fel a középkori viszályok, az önvédelemre való jog igazgatástörténeti jelentőségét. Otto Brunner osztrák medievista a „tartományról és hatalomról” szóló alapvető művében rosszmájúan jegyezte meg, hogy ezt a kérdéskört a hagyományos jogtörténeti munkákban csak akkor tárgyalják, ha annak történetéről írnak, hogyan sikerült felülemelkedni ezen a jelenségen.¹⁷ A másik „vakfolt” a késő középkori tartományi uralom kialakulása volt Németországban, melynek negatív értékelése az első világháború után a tartományi történetírás virágba borulásának idején egyre komolyabb gondot jelentett. Ennek háttérében ugyancsak kortárs események állottak. Persze a 19. századi német történettudomány részéről is történtek olyan kezdeményezések, melyek egyes területek vagy tartományúri dinasztiák történetével foglalkoztak. Azonban nem fedezhetünk meg arról a tényről, hogy a korszak legtöbb történésze nemzetállamban gondolkozott, így ezeket a törekvéseket mindenesetre némi bizalmatlansággal kezelték, meglehetősen gyakran illették azokat azzal a váddal, hogy „partikularisztikus” irányzatokat képviselnek. Legkésőbb az 1871-es birodalomalapítást követően az ilyen kutatásokat egyszerűen idejétmúltnak nyilvánították.¹⁸

Amikor a 20. század húszas éveiben Németországban életre kelt az „új tartománytörténet”, figyelembe vették ezeket az ellenségeskedéseket is. Követendő példának a bonni *Institut für die geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* számított. A „népcsoportkutatás” ott képviselt programja nem államokra és birodalmakra irányította figyelmét, hanem etnikumokra; a nyelv és a települési folyamatok vizsgálata lépett előtérbe. Egy ilyen kezdeményezést minden további nélkül lehetett a nemzeti szemléletmód kiegészítőjeként értelmezni, amely végeredményben magában hordozza a népiség történeti, sőt a német népi-nemzeti („völkisch”) történetírássá válás lehetőségét. A különböző módszerek kombinációja alatt a német középkorkutatásban a legutóbbi időkig rendre innovációk történetét értették,¹⁹ mindennek az adott korszaktól függő tényezői pedig csak nemrégiben kerültek a kutatás látószögébe.²⁰ Ma már senki sem vitatja, hogy e célkitűzés háttérében az első világháborús vereséget követően a német népi-nemzeti eszme kiszélesítésének szándéka állt.

Forschungen zur Geschichte, vol. 1). 5. Aufl. Darmstadt, 1964. (reprint: 1976). 1–15.; Schlesinger, Walter: *Die Landesherrschaft der Herren von Schönburg. Eine Studie zur Geschichte des Staates in Deutschland* (Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, vol. 9, 1). Münster–Köln, 1954. 4., 105. Ezen elvárás összefüggéseivel és következményeivel kapcsolatban vö. Werner, Matthias: *Zwischen politischer Begrenzung und methodischer Offenheit. Wege und Stationen der Landesgeschichtsforschung im 20. Jahrhundert* (Vorträge und Forschungen, ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 62.) Ostfildern, 2005. 251–364.

¹⁷ Vö. Brunner, Otto: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. 5. Aufl. Wien, 1965. (reprint: 1990). 2–4., 9–11, 27.

¹⁸ Az ehhez kapcsolódó történelemszemléletre vonatkozóan vö. Schmeidler, Bernhard: *Königtum und Fürstentum in Deutschland in der mittelalterlichen Kaiserzeit*. In: *Preußische Jahrbücher*, 208. (1927) 280–301.

¹⁹ Vö. Pitz, Ernst: *Neue Methoden und Betrachtungsweisen in der landesgeschichtlichen Forschung nach 1918*. *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 124. (1988) 483–506.

²⁰ Vö. Oberkrome, Willi: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, vol. 101). Göttingen, 1993. 68–73., 151–154.; Nikolay-Panter, Marlene: *Geschichte, Methodik, Politik. Das Institut und die geschichtliche Landeskunde der Rheinlande 1920–1945*. *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 60. (1996) 233–262.; Schöttler, Peter: *Von der rheinischen Landesgeschichte zur nazistischen Volksgeschichte oder Die unhörbare Stimme des Blutes*. In: Schulze, Winfried –

Az említett szándékok kísérőjelenségeként jelent meg a középkori német történelem egyik alapvető kérdésének más szemléletű megítélése. Átértékelték a király és a nemesség kapcsolatát. Kivált Otto Brunner volt az, aki a tartományi uralomról és viszálykodásokról szóló úttörő vizsgálatainak keretein belül rendhagyó módon vázolta a nemesi uralom alapjait. Brunner szerint a nemesség saját, autogén uralmi jogokkal bírt. Ez alatt olyan jogokat értett, melyek nem a királytól származtak.²¹ Walter Schlesinger a nemesség autogén uralmi jogainak elképzelését még korábbi időkig vezette vissza, amennyiben azt állította, ezek alatt a germán családfői hatalom (*Hausherrschaft*) kibővített változatai értendők, amelyek a fejedelmi fegyveres kíséret fölötti hatalommá (*Gefolgsherrschaft*) alakultak át, végül pedig létrehozták az érett középkori nemesi uralom formáját (*Adelsherrschaft*).²² Heinrich Dannenbauer 1941-es nagyra becsült dolgozatában úgy vélekedett, hogy már Tacitusnál fellelhető az utalás a nemesi uralom germán kori fennállására.²³ Ezen új tan szerint tehát a nemesség „mindig is létezett”, a nemesek pedig régtől fogva uralmi jogokat gyakoroltak, melyek alapja a születés volt.

Az új paradigma mélyreható következményekkel járt: új, átfogó kép rajzolódott ki a kora középkorról, ez pedig nem csupán a német történelem kapcsán érezte hatását. Mostantól más szemmel tekintettek a Merovingok és Karolingok frank birodalmára is, melynek kezdőpontjában ebből a szemszögből tekintve már nem állhatott a szabadok közössége. A nemesi hatalom „mindig is” kihatással volt a germán-német történelemre. Innen nézve a korai és érett középkori királyi hatalom teljesen más alapokon nyugodott. Otto Brunner anakronizmusra hivatkozva utasította el a magán- és közhatalom hagyományos megkülönböztetését; a középkor esetében ezt elfogadhatatlannak találta.²⁴ Mindez értelem-szerűen újból felvetette a kérdést, vajon van-e egyáltalán értelme államról beszélni ebben az időszakban. Theodor Mayer a „személyi szövetségen alapuló állam” („*Personenverband-staat*”) korlátozó értelmű fogalma mellett tört lándzsát, a középkori államot pedig monarchikus csúccsal rendelkező nemesi hatalmi szövetségek összességeként írta le.²⁵ A király nem lehetett más, mint az első és legfőbb nemes.²⁶ Eszerint a királyi és nemesi hatalom kö-

Oexle, Otto Gerhard (Hg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. 2. Aufl. Frankfurt a. M., 2000. 89–113.; összefoglalóan lásd Werner: *Zwischen politischer Begrenzung*, 251–364.

²¹ Vö. Brunner: *Land und Herrschaft*, 240–257.

²² Vö. Schlesinger, Walter: *Herrschaft und Gefolgschaft*. *Historische Zeitschrift*, 176. (1933) 225–275.; reprint in: Kämpf, Hellmut: *Herrschaft und Staat im Mittelalter* (Wege der Forschung, vol. 2). Darmstadt, 1956. (reprint: 1974). 135–190; reprint in: Schlesinger, Walter: *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Vol. 1: Germanen, Franken, Deutsche. Göttingen, 1963. 9–52.

²³ Vö. Dannenbauer, Heinrich: *Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen*. *Historisches Jahrbuch*, 61. (1941) 1–50.; reprint in: Kämpf, Hellmut (Hg.): *Herrschaft und Staat im Mittelalter* (Wege der Forschung, vol. 2). Darmstadt, 1956. (reprint in: 1974). 66–134.; reprint in: Dannenbauer, Heinrich: *Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Skizzen und Studien*. Stuttgart, 1958. 121–178, különösen 125–144. A kérdéssel kapcsolatban vö. még Waas, Adolf: *Die alte deutsche Freiheit. Ihr Wesen und ihre Geschichte*. München–Berlin, 1939. 51. és – legutóbb – Boockmann, Hartmut: *Einführung in die Geschichte des Mittelalters*. 4. Aufl. München, 1988. 28.

²⁴ Vö. Brunner: *Land und Herrschaft*, 111–164.

²⁵ Vö. Mayer: *Die Ausbildung*, 284–331. Lásd még: Haller, Johannes: *Der Eintritt der Germanen in die Geschichte*. In: Haller, Johannes: *Reden und Aufsätze zur Geschichte und Politik*. Stuttgart–Berlin, 1934. 42.

²⁶ Lásd még: Mitteis, Heinrich: *Formen der Adelsherrschaft im Mittelalter*. In: *Festschrift Fritz Schulz*. Vol. 2. Weimar, 1951. 226–258.; reprint in: Mitteis, Heinrich: *Die Rechtsidee in der Geschichte*. *Gesammelte Abhandlungen und Vorträge*. Weimar, 1957. (reprint: 1967). 636–668.,

zött nem lényegi, csupán fokozatbeli különbség állt fenn. Azóta a német kutatás a középkor esetében szinte kizárólag csak idézőjelben beszél „államról”.

Ebből a szempontból a korai és az érett középkor királya kezdettől fogva azzal a problémával szembesült, hogyan fogja saját hatalmába keríteni a nemesi hatalom autogén alapokon nyugvó tényezőit. A 19. századi nagy jogtörténeti tankönyvek állításaival ellentétben a frank korszak grófsági szervezete semmi esetre sem képezhette az igazgatástörténet kiindulópontját. Csupán célnak számított, amelyet még a Karoling-kori királyok is először csak elérni kívántak. Máig vitatott, vajon Nagy Károlynak és Jámbor Lajosnak sikerült-e az egész birodalom területén érvényre juttatni a grófsági szervezetet.²⁷

A kérdés említett újraértékelése messzemenő következményekkel bírt arra az elképzelésre vonatkozóan, hogyan alakultak ki a nemesi hatalom egyes összetevői az érett középkorban. Ez a kérdés mindazonáltal nem csupán a német kutatást foglalkoztatta, a francia medievisztika figyelme is ebbe az irányba fordult. A korábbi kutatás abból indult ki, hogy a frank szolgálati nemesség önállósulásáról van szó. Marc Bloch a feudális társadalomról szóló alapvető jelentőségű művében még ennél is tovább ment. Megállapította, hogy az érett középkor nemesi családjainak családfái szinte sohasem vezethetők vissza a kora középkorra. Az érett középkori nemesség biológiai származása megragadhatatlan a forrásokban, a 11. századot megelőző időszakot áthatolhatatlan homály borítja. Bloch így arra a következtetésre jutott, hogy a nemesség csak a Karoling birodalom felbomlásának korában, mintegy „*class de loi*”-ként jött létre.²⁸

Ez a szemlélet hosszú ideig uralkodó tannak számított az európai történetírásban. Csak akkor váltották le, amikor új kezdeményezés bontakozott ki Németországban. Gerd Tellenbach és tanítványai a nemesség történetét a prozopográfiai kérdésfeltevés módszerével vették szemügyre. A már az ókortörténetben bizonyos hagyományokkal rendelkező személytörténeti kutatások a rend- és jogtörténet felé irányuló kezdeményezéseket ösztönöztek. Maga Tellenbach sikerrel tárta fel a Karoling birodalom vezető családjainak biológiai kontinuitását.²⁹ A keleti frank–német birodalom hercegei a frank „birodalmi arisztokráciából” származtak. Ezen fogalom alatt Tellenbach olyan nagy nemesi családokat értett, akik a Karolingok felemelkedésével törtek fel, azután pedig a Karoling korszakban az egész birodalom területén rendelkeztek földtulajdonnal. A nagy frank birodalom széthullása közepette sikerült nekik önálló hatalmi területeket kialakítani, melyek magukban hordozták akár új királyságok kialakulásának lehetőségét is.

Karl Schmid, Gerd Tellenbach egyik tanítványa utánajárt ezeknek a vizsgálatoknak. Schmid olyan tézist fogalmazott meg, amely felkeltette az egész európai medievisztika érdeklődését. Schmid szerint az érett középkori nemesi család szerkezete alapvetően meg-

különösen 644.; Hauck, Karl: *Die geschichtliche Bedeutung der germanischen Auffassung von Königtum und Adel*. In: XI^e Congrès International des Sciences Historiques. Rapports III: Moyen Age. Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960. 101.; Schlesinger: *Entstehung*. 119. Vö. továbbá: Moraw, Peter: *Neue Ergebnisse der deutschen Verfassungsgeschichte des späten Mittelalters*. In: Moraw, Peter: *Über König und Reich. Aufsätze zur deutschen Verfassungsgeschichte des späten Mittelalters*. Sigmaringen, 1995. (először 1993) 65.; Dilcher: *Der alteuropäische Adel*, 71.

²⁷ Vö. Hechberger: *Adel*, 194–199.

²⁸ Vö. Bloch, Marc: *Die Feudalgesellschaft*. Frankfurt a. M.–Berlin–Wien, 1982. (először: 1932) 341–344. [Magyar nyelven: Marc Bloch: *A feudális társadalom*. Osiris, 2002. – a szerk. jegyzete]

²⁹ Vö. Tellenbach, Gerd: *Vom Karolingischen Reichsadel zum deutschen Reichsfürstenstand*. In: Mayer: *Adel und Bauern*. 22–73.; reprint in: Tellenbach, Gerd: *Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*. Vol. 3. Stuttgart, 1988. 889–940.

változott.³⁰ A férfiági leszármazás előtérbeállítása, mely mindmáig a nemesi öntudat ismérve, olyan történeti fejlődés eredménye, amely összefüggésben állt a nemesi hatalom anyagi bázisának kiszélesedésével. Miután örökölhetővé váltak a hivatalok és hűbérek, a nemesi család szerkezete is megváltozott, a férfiági leszármazás került előtérbe. Amennyiben az érett középkori nemesi családok esetében ez nem vezethető vissza a korai időkig, az még nem bizonyítja a nemesség diszkontinuitását, és főleg nem értelmezhető az új családok felemelkedésére utaló jelként. Csupán a nemesi családi forma megváltozásáról van szó.

Az európai medievisztika elfogadta Tellenbach téziseit a Karoling birodalom vezető családjainak csoportjaiból álló birodalmi arisztokrácia biológiai kontinuitásáról, habár manapság már inkább fenntartással tekintünk az ide vonatkozó konkrét névsorokra.³¹ Kevésbé jelentős családok esetében a források hiányából adódóan csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Ez már csak azon is tetten érhető, hogy még ez említett nemességre vonatkozó egységes elnevezés tekintetében sem sikerült megegyezésre jutni. A német kutatás törzsi, helyi, tartományi vagy regionális nemességről beszélt – ezek közül egyetlen megjelölés sem gyökeresedett meg.³² Azt sem volt egyszerű tisztázni, hogy szóba jöhet-e egyáltalán a nemesi családok kontinuitása ezen a szinten.

Ezeket a nehézségeket olyan források újbóli áttekintésével kívánták áthidalni, melyek információs értékét mindezülig nem ismerték fel kellő mértékben. Jelentősen hozzájárult a családszerkezet változásáról szóló tan megalapozásához a 8. és 10. századból származó sajátos egyházi névjegyzékek, az imaközösségek listái (*Verbrüderungsbücher* és *Gedenkbücher*),³³ illetve a korabeli *nekrologiumok* (halottaskönyvek)³⁴ új szemléletű vizsgálata. Első pillantásra úgy tűnt, ezek a források nem kínálnak egyebet személynevek pusztá felsorolásánál. Karl Schmid és az őt követő kutatók azonban abból indultak ki, hogy ezekben konkrétan megragadható a kora középkori nemesség. Sőt az említett névjegyzékekbe a lelki kötelek mellett elsősorban nemzetségi közösségeket is feljegyeztek.

Ennek alapján most már az egyes személyek más korabeli forrásokban történő pusztá említését is a nemesi minőségre utaló jelként értelmezték. Ennél fogva még a kora középkori nemességgel behatóbban foglalkozó Wilhelm Störmer is úgy vélte, hogy „minden további nélkül” nemesekként kell meghatározni mindazon személyeket, akik korai bajor források híradásai szerint birtokot adományoztak egyházi intézményeknek.³⁵

³⁰ Vö. több tanulmánnyal in: Schmid, Karl: *Gebetsgedenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem 60. Geburtstag*. Sigmaringen, 1983. 183–446. és Schmid, Karl: *Geblüt, Herrschaft, Geschlechterbewußtsein. Grundfragen zum Verständnis des Adels im Mittelalter* (Vorträge und Forschungen. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 44). Sigmaringen, 1998.; összefoglalóan Schmid, Karl: *Zur Entstehung und Forschung von Geschlechterbewußtsein*. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins, 134. (1986) 21–33.

³¹ Vö. Goetz, Hans-Werner: „Nobilis”. *Der Adel im Selbstverständnis der Karolingerzeit*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 70. (1983) 157., 179.

³² Vö. Hechberger: *Adel*, 189.

³³ *Verbrüderungsbuch* és *Gedenkbuch*: egy adott kolostor szellemi közösségéhez kötődő, egyházi és világi előkelő személyek névsora, akik az adott egyház jötevőiként szerepelnek, nevüket pedig belefoglalták a közös imádságokba. [a ford. jegyzete]

³⁴ Vö. Borgolte, Michael: *Memoria. Zwischenbilanz eines Mittelalterprojekts*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 46. (1998) 197–210.

³⁵ Vö. Störmer, Wilhelm: *Der Adel als Träger von Rodung, Siedlung und Herrschaft im frühmittelalterlichen Bayern*. Oberbayerisches Archiv, 106. (1982) 291.

Az új összkép tehát a társadalom- és tartománytörténeti kutatásban is azon személyek társadalmi értékelésének más megítéléséhez vezetett, akiket megemlítenek a kor forrásai. Ettől fogva nemesként kezeltek minden olyan személyt, akiket nem említenek teljes vagy kisebb mértékben függőként.

Ezt a felfogást azonban nem sikerült bizonyítani, sőt szükségszerűen inkább a kora középkori társadalomról alkotott újszerű kép következményeként könyvelték el, s az erről folytatott vita nem is maradt el. A Hans K. Schulzehoz hasonló, a korábbi szemléletmódhoz ragaszkodó történészek különös hangsúlyt fektettek a problémára.³⁶ Michael Borgolte berlini középkorász nemrégiben rámutatott, hogy az az elképzelés, mely szerint csupán nemeseket említenek név szerint a kora középkori feljegyzések és oklevelek, a nemesség említett módszereket követő kutatásának kiindulási pontja, semmi esetre sem pedig annak eredménye. Karl Schmid – érvel Borgolte – abból indult ki, hogy az egyházi névjegyzékekben szereplő laikusok nevei mögött „a nemesség” rejtőzik, de sosem sikerült bizonyítani ezt a feltételezést, nehéz is lenne.³⁷

Ez a probléma generálta az arról folyó vitát, vajon milyen módszerrel rekonstruálhatnánk a kora középkori nemesség rokonsági kapcsolatait és leszármazási viszonyait. Ez a német történettudományt különösen az utóbbi időben foglalkoztatta. A figyelem középpontjában a birtoktörténet és a személynevek álltak. Jó ideig úgy tűnt, a névváltozatok, utólagos megnevezések és a birtokok történetének vizsgálatai sikerrel kecsegtető eredményekre vezetnek. Ez a módszer kellett volna elvezessen a kora középkori, illetve az érett és a késő középkori nemesi családok közti biológiai folytonosság kimutatásához. Tehát az érett középkorból kiindulva tapogatózott a kutatás visszafelé, megkísérelvén kimutatni, hogy nem csupán a birodalmi arisztokráciához tartozó nemesi családok gyökerei nyúlnak vissza a korábbi időkig.

Ez az úgynevezett „genealógiai-birtoktörténeti módszer” azonban ma már minden, csak nem vitathatatlan. Néhány példán valóban igazolható az az elképzelés, mely szerint a nemesség körében uralkodó névadási szokások meghatározott szabályszerűséget követtek. Rendszerint azonban megválaszolatlan marad a kérdés, hogy levonhatók-e általános következtetések efféle egyedi esetek alapján. Amennyiben egész régiókat veszünk vizsgálat alá, fel kell tennünk azt a kérdést, hogyan oszlanak el a szabályos és a kivételes esetek. Mindez utóbb heves vitákra sarkallta a német történetírást.³⁸ Alapvetően vitatott, hogy különálló tartománytörténeti tanulmányok eredményei átültethetők-e erre az alapra. Annak

³⁶ Vö. Schulze, Hans K.: *Rodungsfreiheit und Königsfreiheit. Zur Genesis und Kritik neuerer verfassungsgeschichtlichen Theorien*. Historische Zeitschrift, 219. (1974) 529–550.; Schulze, Hans K.: *Reichsaristokratie, Stammesadel und fränkische Freiheit. Neuere Forschungen zur frühmittelalterlichen Sozialgeschichte*. Historische Zeitschrift, 227. (1978) 353–373., különösen 369–373.

³⁷ Vö. Borgolte, Michael: *Sozialgeschichte des Mittelalters* (Historische Zeitschrift, Beiheft Neue Folge 22). München, 1996. 197–202.

³⁸ Vö. Holzfurtner, Ludwig: *Untersuchungen zur Namengebung im frühen Mittelalter nach den bayerischen Quellen des achten und neunten Jahrhunderts*. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 45. (1985) 3–21.; Goetz, Hans-Werner: *Zur Namengebung in der alamennischen Grundbesitzerschicht der Karolingerzeit. Ein Beitrag zur Familienforschung*. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins, 133. (1985) 1–41.; Hartung, Wolfgang: *Tradition und Namengebung im frühen Mittelalter*. In: Eberl, Immo – Hartung, Wolfgang – Jahn, Joachim (Hg.): *Früh- und hochmittelalterlicher Adel in Schwaben und Bayern* (Regio, vol. 1). Sigmaringendorf, 1988. 23–79.; Graf, Klaus: *Eberl-Hartung-Jahn: Früh- und hochmittelalterliche Adel in Bayern* (recenzió). Zeitschrift für Hohenzollerische Geschichte, 24/25. (1988/89) 241.; Graf, Klaus: *Beiträge zur Adelsgeschichte des Heubacher Raums*. In: Heubach und die Burg Rosenstein. Geschichte, Tradition, Landschaft. Heubach, 1984. 76–89.; összefoglalóan: Hechberger: *Adel*, 318–321.

a kérdésnek a megítélésében, vajon beszélhetünk-e a regionális nemesi famíliák kontinuitásáról a korai és az érett középkorban, valóban jócskán megoszlanak a német helytörténészek (*Landeshistoriker*) nézetei.³⁹

A vizsgált probléma a történeti módszerrel kapcsolatos alapvető kérdéseket vet fel: a forrásvizsgálat kiindulópontjában a történeti fejlődésről alkotott általános kép áll, amely tartósan befolyásolja az eredményt. Ettől az általános képtől függ ugyanis, vajon elfogadhatónak tartjuk-e a módszert. Minél inkább hiszünk a nemesség létezésének kora középkortól tartó folytonosságában, annál inkább készek leszünk elfogadni a genealógiai-birtoktörténeti vizsgálatok eredményeit és hinni a számos hipotetikus rokonsági kapcsolatban. Ha azonban megkérdőjelezzük az alaptételt, és továbbra is egy olyan társadalmat veszünk kiindulási pontként, amelyre a kora középkorban a szabadok széles rétege nyomta rá bélyegét, úgy a személynevek elemzésén alapuló, konstruált rokoni kapcsolatok aligha tűnnek meggyőzőnek.

Éppen ezért a 9–12. századi frank-német nemesség logikus, átfogó történetét ma aligha lehetne megírni a regionális tanulmányok pusztá összefoglalása révén. A korszak nemességére vonatkozó tartománytörténeti munkák szerzői eltérő mértékben tanúsítanak bizodalmat a genealógiai-birtoktörténeti módszer teherbíró képessége iránt, ennél fogva ellentmondásos eredményekre is jutnak. Részletkérdések tekintetében is nyilvánvaló, hogy a történelem menetéről alkotott általános kép a helyi és regionális vizsgálódásokat jelentősen befolyásolja. Ez érvényes a nemesi fellegrvárak kutatására is. A nemesség első képviselői bizonyosan még a síkságon helyezkedtek el; a hegyekre épített nemesi várak létrejötte azt a célt szolgálta, hogy bizonyos értelemben véve a térben is „kiszögezzék” a hatalom sarokpontját. Éppen a vár építése számított központi jelentőségű kezdeményezésnek a nemes uralmi területének kialakulásában. A kutatás sokáig egységes véleményen volt abban a tekintetben, hogy a nemesi várépítés a 11. század közepe után vette kezdetét.⁴⁰ Ez egyben azt a tézist is hivatott volt bizonyítani, hogy a nemesi hatalom először a Karoling birodalom felbomlása folyamatában alakult volna ki, ami pedig később az érett középkorban szilárdult meg és konszolidálódott. Ez a kép sem volt meggyőzőbb annál, mint amikor a német kutatás a 20. század harmincas–negyvenes éveiben a nemesi hatalom germán időkben gyökeröző folytonosságából indult ki. Heinrich Dannenbauer korábban már említett dolgozatában azt a nézetet képviselte, hogy a nemesség már a germán korban váraiból kiindulva gyakorolta a hatalmat.⁴¹ Ez az érvelés, bár számos követőt tudhatott maga mögött,⁴² a német medievisztikában sohasem talált általános elfogadásra, nem sikerült elegendő bizonyítékkal alátámasztani; az írott források terminológiája sok értelmezési lehetőséget rejt magában, bizonyító erejük pedig csekély.

Meggyőzőbbnek tűnik az a lehetőség, hogy a nemesi várépítés kezdetét összekapcsoljuk a Karl Schmid által feltételezett, a nemesi családok esetében bekövetkezett szerkezetváltással. Eszerint a nemesség akkor kezdett várakat emelni, amikor hatalmi jogaik gyakorla-

³⁹ Vö. Hechberger: *Adel*, 321.

⁴⁰ Vö. Hechberger: *Adel*, 331–337.

⁴¹ Vö. Dannenbauer: *Adel, Burg*, 140–144.; Dannenbauer, Heinrich: *Adelsherrschaft bei den germanischen Völkern*. Forschungen und Fortschritte, 20. (1944) 150.

⁴² Vö. Mildenerger, Gerhard: *Germanische Burgen*. Münster, 1978., különösen 155.; továbbá Mildenerger, Gerhard: *Germanische Burgen in Mitteldeutschland*. In: Beumann, Helmut (Hg.): *Festschrift für Walter Schlesinger*. Vol. 1 (Mitteldeutsche Forschungen, vol. 74, 1). Köln–Wien, 1973. 31–49.

tilag örökletessé váltak.⁴³ Ez az elképzelés jó ideig általános elfogadottságnak örvendett a német kutatásban, ám az utóbbi időben szintén megkérdőjelezték. Az újabb régészeti kutatások során derült ugyanis fény arra, hogy a nemesi fellegvárak építése már jóval a 11. század közepe előtt kezdetét vette.⁴⁴ Azonban mindezidáig megválaszolatlan maradt a kérdés, milyen következtetéseket is vonjunk le ebből a megállapításból, és vajon a régészeti módszerekkel történő korszakolás valóban kiáll-e minden próbát. Ez a dilemma egy másik problémára is kihatott. Meglehetősen eltérő megoldási javaslatok születtek arra a kérdésre vonatkozóan, hogy a nemesi várépítés mögött milyen jogi háttér húzódott meg. A régebbi, jogtörténeti szemléletű kutatás számára nem okozott nagy fejtörést megállapítani a királyi rendeletek elsődleges szerepét. Meggyőződésük szerint a várépítés joga minden kétséget kizáróan regálé volt, tehát olyan jog, amely csak a királyt illette meg.⁴⁵ Úgy tűnhet, néhány frank kori forrás megerősíti ezt a felfogást. A Karoling királyok igényt tartottak arra a jogra, hogy várat építsenek vagy engedélyezzék építésüket. Először is Jámbor Lajos 830-ban a noirmoutier-i kolostor számára kiállított kiváltságlevelében találunk erre utaló jeleket; később, 864-ben Kopasz Károly adott arra vonatkozó parancsot pítres-i rendeletében, hogy romboljanak le minden olyan erősséget, melyet az engedélye nélkül emeltek.⁴⁶ Az a tény, hogy éppen a pítres-i rendelet után sokasodott meg a nemesi várak építése, ebből a szempontból nézve csak azzal magyarázható, hogy a Karolingok uralmának vége felé a királyi hatalom gyengülésének jegyében elidegenítették a királyi jogot. II. Frigyes úgynevezett „hercegi törvényei” 1220-ból, illetve 1231–1232-ből, melyekben a várépítés regáléját átengedi a birodalmi hercegeknek, így végeredményben csak a már fennálló, jogtalan cselekmények következtében kialakult viszonyok utólagos szentesítéseként értelmezhetők.⁴⁷ Hans Patze a konstanzi középkor-kutató munkaközösség (*Konstanzer Arbeitskreis*) 1976-os ülésének kiadványában megjelent rezüméjében találóan foglalta össze az érett középkori várépítésről szóló uralkodó tételt: „ezerféle módja volt annak, hogy elbitorolják a várépítés jogát, ezzel is erősítve a nemesség hatalmát.”⁴⁸ Ez a felfogás mind a mai napig megtalálható a nemesi fellegvárakról szóló újabb kézikönyvek többségében.⁴⁹ A várkutatást mindazon-

⁴³ Ezzel kapcsolatban vö. Reuter, Timothy: *König, Adelige und Andere: „Basis” und „Überbau” in ottonischer Zeit*. In: Schneidmüller, Bernd – Weinfurter, Stefan (Hg.): *Ottotonische Neuanfänge. Symposion zur Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa”*. Mainz, 2001. 132.

⁴⁴ Vö. a tanulmányokkal in: Böhme, Horst Wolfgang: *Burgen der Salierzeit*. Vol. 2 (Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien, vol. 25/26). Sigmaringen, 1991.

⁴⁵ Vö. Schrader, Erich: *Das Befestigungsrecht in Deutschland*. Göttingen, 1909. 2–20.

⁴⁶ Vö. *Regesta Imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*. Hg. von Böhmer, Johann Friedrich – Mühlbacher, Engelbert – Lechner, Johann. Hildesheim, 1966. Nr. 875. 346.; MGH Legum Sectio II. Capitularia regum Francorum, vol. 2, pars 2, Hg. von Boretius, Alfred – Krause, Viktor. Hannover, 1893. (reprint: 1960). Nr. 273, C. c. 1, 328.

⁴⁷ Vö. Klingelhöfer, Erich: *Die Reichsgesetze von 1220, 1231/32 und 1235. Ihr Werden und ihre Wirkung im deutschen Staat Friedrichs II.* (Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, vol. 8, 2). Weimar, 1955. különösen 212–228.

⁴⁸ Patze, Hans: *Die Burgen in Verfassung und Recht des deutschen Sprachraumes*. In: Patze, Hans: *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*. Vol. 2 (Vorträge und Forschungen. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 19, 2). Sigmaringen, 1976. 476.

⁴⁹ Vö. Schulze, Hans K.: *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*. Vol. 2: Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Hof, Dorf und Mark, Pfalz und Königshof, Stadt (Urban-Taschenbücher, vol. 372). 2. Aufl. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1991. 108.; Kerber, Dieter: *Das Burgenbauregal*. In: *Burgen in Mitteleuropa*. Ein Handbuch. Vol. 2: Geschichte und Burgenlandschaften. Stuttgart, 1999. 66.

által hidegen hagyta a medievisztikában bekövetkezett paradigmaváltás. Csupán elvétele tekintik autogén uralmi jognak a várépítést, a királyok végül eredménytelenül próbáltak ki-sajátítani.

Ezzel a problémával áll összefüggésben a sarkalatos kérdés: milyen jogi alapon építet-ték ki hatalmukat a nemesek a Karoling birodalom széthullása idején? A régebbi történet-tudomány szerint – mint már említettük – ez a királyi hatalom hanyatlásával hozható ösz-szefüggésbe. Akár a bitorlás vagy a hatáskör átruházásának modelljéről is beszélhetnénk: az érett középkor nemesi hatalma ebben az értelmezésben a Karoling grófsági szervezet széthullásának eredménye volt. Az újabb kutatásban mindez megváltozott. Az érett közép-kori nemesi hatalomban az autogén uralmi jogok ismételt megvalósítását vélik felfedezni. A grófsági szervezet nem hullott szét, csak éppen sosem sikerült maradéktalanul érvényre juttatni, végül pedig rések nyíltak rajta. Így végső következtetésként még a késő középkori németországi tartományi hatalom is „a nemesi hatalom kiteljesedéseként” ragadható meg.⁵⁰ Ebből a nézőpontból a Karoling-kori királyi hatalom arra irányuló kísérletként te-kinthető, hogy a nemesi hatalom területeit szisztematikusan integrálja az államba, hosszú távon azonban ez nem vezetett sikerre; a Karolingok erős királyi haderejének leáldoztával a nemesi hatalmasságok újból erőre kaptak, sőt tovább is fejlődhettek. A modern kutatás legnagyobb része abból indul ki, hogy a német tartományi hatalom nem vezethető vissza az eredendően királyi jogok bitorlására vagy az eredeti jogkör önkényes bővítésére, inkább a nemesi hatalom továbbfejlődéséről van szó. Ez a felismerés a késő középkori tartományi hatalomnak az eddigiektől alapvetően eltérő normatív megítéléséhez vezetett: már egy-általán nem hanyatló, hanem éppen ellenkezőleg, építő jellegű folyamat eredményéről be-szélnek. Mindez jelentős mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a német medievisztiká-ban régóta háttérbe szorult késő középkori történelem a 20. század hetvenes éveitől az ér-deklődés homlokterébe került.⁵¹

A tartománytörténet felé forduló történettudomány képviselői az első világháborút kö-vetően már nem kényszerültek védekezésre. Újszerű állításaik miatt többé nem vádolták őket általánosan azzal, hogy a XIX. század végének szellemiségére jellemző „partikuláris” történet szemléletet képviselik, sőt ezen irányzat jelentősége azóta folytonosan nőtt. Ez pe-dig nem utolsó sorban annak a Walter Schlesingerre visszavezethető felfogásnak köszön-hető, melynek értelmében pontosan a tartománytörténet van abban a helyzetben, hogy megoldja az alapvető igazgatástörténeti problémákat. Kevés meggyőző erőről tettek tanú-bizonyosságot ugyanis azok az átfogó igazgatástörténeti modellek, amelyeket a 19. századi kutatás alakított ki; ha alaposabban szemügyre vesszük a kérdést, megállapíthatjuk, hogy az egyes régiók viszonyai olyannyira eltérőek voltak, hogy csak korlátozott érvényű, külön-álló vizsgálatokból kiindulva ragadhatjuk meg azokat megfelelő mértékben. Így jött létre a leginkább talán „mozaikteóriának” nevezhető elképzelés, melynek értelmében előbb az egyes régiókat vagy tartományokat kell vizsgálat alá vonni, csak azután következtethetünk az összegző képre. Ez mindaddig elég meggyőzőnek tűnt, csak nemrég derült fény arra,

⁵⁰ Vö. Moraw, Peter: *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490* (Propyläen Geschichte Deutschlands. Vol. 3). Berlin, 1985. 183.; lásd még Moraw, Peter: Die Entfaltung der deutschen Territorien im 14. und 15. Jahrhundert. In: Moraw, Peter: *Über König und Reich*. Sigmaringen, 1995.

⁵¹ Vö. Moraw: *Von offener Verfassung*, 13.; a témával kapcsolatban lásd még Moraw, Peter: *Kontinuität und später Wandel: Bemerkungen zur deutschen und deutschsprachigen Mediävistik 1945–1970/75*. In: Werner, Matthias–Schieffer, Rudolf (Hg.): *Die deutschsprachige Mediävistik im 20. Jahrhundert (Vorträge und Forschungen)*. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 62). Ostfildern, 2005. 103–138.

hogy ez a szemléletmód egyéb problémákat vet fel. Az önálló tartománytörténeti tanulmányok ugyanis egyáltalán nem vezettek olyan eredményekre, amelyeket ésszerű összképben foglalhatnánk össze. Mindez egy alapvető nehézségen múltott. Magától értetődően az ehhez hasonló kutatások szintén előzetes elméleti fejtegetéseken alapulnak, még akkor is, ha ezek nem jutnak konkrét kifejeződésre. A „mozaikkockák” termelésének csak akkor van értelme, ha legalább alapötlettel rendelkezünk az összképre vonatkozóan. A régebbi kutatásban valóban gyakran került sor megengedhetetlen általánosításokra, amikor a középkori birodalom szervezetének leírásáról volt szó. Azonban az arra irányuló újabb kísérletek, hogy a regionálisan behatárolt, egyedi vizsgálatok segítségével kezeljék az ilyen problémákat, František Graust idézve csupán olyan „esettanulmányokhoz” vezettek, ahol eltűnt szem elől, melyik „esetet” is kellene egyáltalán vizsgálat tárgyává tenni.⁵² Ez azzal járt, hogy gyakran hangzott el az igény összehasonlító tartománytörténeti vizsgálatokra – ám ez a német medievisztikában éppen manapság rendkívül népszerű célkitűzés csak ritkán jutott el a megvalósulásig.⁵³

Az érett középkori miniszterialisok története kézenfekvő példát szolgáltat a probléma megjelenítésére. Ez a kérdés mindig is a német történelem jellegzetességének számított, amelyhez hasonló párhuzamokat más európai birodalmakban nem találunk. A klasszikus nézet szerint a birodalomban a 11–12. század során az eredendően függésben lévő szolgálattevők különleges hivatalok viselése révén felemelkedhettek a társadalmi ranglétrán, sőt végül a nemesség körébe is bekerülhettek. Azonban az a döntő kérdés mindig is vitatott volt: a miniszterialisok szabad vagy függő személyek voltak-e?⁵⁴ Ez éppen az érett középkori nemesi hatalom kialakulása szempontjából képez központi problémát.

A régebbi kutatás a miniszterialisokat elsősorban jogi kritériumok segítségével írta le, s arra jutott, hogy a jelenség kezdetei egészen a korai időkig vezethetők vissza. Tacitus elszigetelt passzusai, a törvénykönyvekben és a Tours-i Gergelynél lejegyzett vérdíjak azt valószínűsítették, hogy a függésben lévő magasabb hivatal betöltése és az urukhoz való bennfentes pozíció révén már korán elindulhattak a társadalmi emelkedés útján. Ebből a szempontból a Karoling-kori, sőt az azt megelőző időszak függő személyeinek karrierjét is ennek a jelenségnek a részeként kezelték. Még Heinrich Brunner jogtörténetében is felüti fejét ez a nézet és a hozzá kapcsolódó meghatározás: miniszterialisok már a Merovingok korában is léteztek.⁵⁵

Ezt a tant azonban már a 19. század során támadták. Képtelenség volt továbbra is abból kiindulni, hogy a még mindig létező német nemesség nagyobb része függő állapotú hivatalviselőktől származik, miközben Európa többi részén ez nem így volt. Így vagy arra tettek kísérletet, hogy a miniszterialisok eredetét a kora középkori törvénykönyvekben szereplő jogállapotokra vezessék vissza, vagy legalább kimutassák, hogy a miniszterialisok többségükben a kora középkor eredendően szabad személyeitől származnak. Igencsak korlátozott területekre vonatkoztatható források vizsgálatára került sor. Werner Wittich alsó-szászországi viszonyokról szóló tanulmányában úgy vélte, a miniszterialisok legnagyobb része korábbi szabad státusra tekint vissza, a miniszterialis lét pedig csak „átmeneti állapotot” jelentett számukra. Ez megmagyarázná a kora középkori forrásokban szereplő szabadok (*liberi*) eltűnését is. Wittich fevetette a polemikus – és mindmáig megnyugtató válasz nél-

⁵² Vö. Graus: *Verfassungsgeschichte*, 250.

⁵³ Ezzel kapcsolatban vö. Schneider, Joachim: *Spätmittelalterlicher deutscher Niederadel. Ein land-schaftlicher Vergleich* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, vol. 52). Stuttgart, 2003. 13.

⁵⁴ A továbbiakkal kapcsolatban vö. Hechberger: *Adel*, 369–393.

⁵⁵ Vö. Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte*, 1. 374.

kül maradt – kérdést: „Hova a csudába került a nemesség alsó rétege (Schöffenbarfreien),⁵⁶ ha nem a miniszteriálisok közé?”⁵⁷

Ez az érvelés nem aratott különösebb sikert. Amikor azonban a 20. század harmincas éveitől kezdett utat törni a nemesi hatalom elmélete, újból előkerültek az ehhez hasonló rekonstrukciós kísérletek. Most már abból a feltételezésből indultak ki, hogy már a germán korszakban is beszélhetünk nemesi hatalomról, ez pedig új fényben tüntette fel az érett középkori miniszteriális réteg korai történetét. Adolf Waas vagy Friedrich von Klocke nemesi és alávetett miniszteriálisokat különböztetett meg; részben arra is történtek kísérletek, hogy a nemesi miniszteriálisokat a korai idők *nobiles* csoportjára vezessék vissza.⁵⁸

Ezek a kutatások azonban módszertani zsákutcába jutottak: végeredményben egyáltalán nem bizonyult kielégítőnek az a feltételezés, hogy a középkori társadalomtörténet megírható a jogállapotban beállt változások történeteként, s ez igencsak különböző, mindent összevetve bizonyíthatatlan hipotéziseken alapuló feltételezésekhez vezetett. Heinrich Dannenbauer 1958-ban megjegyezte, hogy a német medievisztika mindaddig „a német nép valamennyi rétegét a miniszteriálisok valamikori elődjének tekintette”.⁵⁹

Ez a probléma még az új tartománytörténeti kutatások számára is kihívást jelentett. Amikor Walter Schlesinger megtette irányadó felhívását az igazgatás- és tartománytörténet összekapcsolására, egyben az egyes régiók miniszteriálisaira irányuló addigi vizsgálatokat is bírálta, amelyek preconcepciókból indultak ki. A tartománytörténet ellenében pontosan ez a kifogás merült fel.⁶⁰ Schlesinger maga úgy vélte, a tartománytörténeti kutatások éppen ebben a kérdésben vezethetnének magyarázatra.

A modern német kutatásban Karl Bosl miniszteriálisokról szóló, 1950–1951-ben megjelenő munkája számított áttörésnek. Az egyes bírálatokkal mit sem törődve új módszertani ösvényt tárt fel.⁶¹ Műve személytörténeti kutatásokon alapult. A miniszteriálisok alatt nem elvont jogállapotot értett, figyelmét inkább a forrásokban konkrétan megragadható miniszteriálisoknak és családi hátterüknek szentelte. Ez a prozopográfiai kezdeményezés a modern német kutatás számára követendő mintát alkotott, innen merített valamennyi tartománytörténeti tanulmány, amely az egyes térségek miniszteriálisaiával vagy az egy adott uraság köré csoportosuló szolgálattevők csoportjával foglalkozik.⁶² Nem maradt következmények nélkül, hogy ezen módszer javára döntöttek. Már a forrásadottságok is gátat

⁵⁶ *Schöffenbarfreien*: az előkelők alsóbb rétege, akiket azon joguk alapján különböztettek meg, hogy a bíraskodás során betölthették a „Schöffe”, vagyis a bírák mellett tevékenykedő esküdt tisztségét. [a ford. jegyzete]

⁵⁷ Vö. Wittich, Werner: *Altfreiheit und Dienstbarkeit des Uradels in Niedersachsen*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wissenschaftsgeschichte, 4. (1906) 1–127. (monográfiaként Berlin–Stuttgart–Leipzig, 1906). 26–73. A megismerés módszertani kérdéseire vonatkozóan lásd még a monográfia IV. oldalát.

⁵⁸ Vö. Otto, Eberhard: *Adel und Freiheit im deutschen Staat des frühen Mittelalters. Studien über nobiles und Ministerialen* (Neue Deutsche Forschungen, vol. 130). Berlin, 1937. 213–313.; Klocke, Friedrich von: *Untersuchungen zur Rechts- und Sozialgeschichte der Ministerialität in Westfalen*. Westfälische Forschungen, 2. (1939) 214–232. Lásd még: Hechberger: *Adel*, 374.

⁵⁹ Dannenbauer, Heinrich: *Königsfreie und Ministerialen*. In: Dannenbauer, Heinrich: *Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Skizzen und Studien*. Stuttgart, 1958. 329.

⁶⁰ Schlesinger: *Verfassungsgeschichte*, 34.

⁶¹ Vö. Bosl, Karl: *Die Reichministerialität der Salier und Staufer*. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches. Vol. 2 (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 10). Stuttgart, 1950/51.

⁶² Vö. Hechberger: *Adel*, 378.

szabnak a kutatásnak, hiszen feltárásuk a legtöbb régió esetében csupán a 11. századtól lehetséges. Így a kutatás hallgatolagos megegyezésre jutott a fogalomalkotás tekintetében: a legtöbb szerző abból indul ki, hogy „miniszteriális rétegről” csak a 11. századtól kezdődően lehet szö.

Utóbb Thomas Zotz összegezte ezt átfogó tanulmányában: a miniszteriálisok tömege a kötött népesség köréből származott, jóllehet leginkább azok magasabb rétegeiből.⁶³ Ám ha utánanézzünk a *Lexikon des Mittelalters*-ben, megállapíthatjuk, hogy Karl Ferdinand Werner a „nemesség” címszó alatt továbbra is arról beszél, hogy a szabadok „tömegével” léptek be a miniszteriálisok közé.⁶⁴ Egyik nézet sem bizonyítható, még azon térségek esetében sem, ahol a forrásadottságok többé-kevésbé kielégítőek.

Ez a bizonytalanság a tartománytörténeti kutatásokra is kihatással van. A mai Ausztria viszonyaira vonatkozóan a miniszteriálisok eredetét illetően a múlt század nyolcvanas éveiben meglehetősen ellentétes vélemények láttak napvilágot.⁶⁵ Itt a két eltérő paradigma képviselői a tartománytörténet küzdőterén feszültek egymásnak. Északnyugat-Szászország esetében legutóbb még a szabadok miniszteriálisok által történő kiszorítása is szóba került,⁶⁶ miközben Bajorország egyes régióiban a közel azonos korú forrásokból a szabadok miniszteriálisok közé lépésére következtek.⁶⁷ Ehhez járul továbbá a már említett probléma: éppen a miniszteriálisok eredetének kérdésében játszik központi szerepet a vitatott genealógiai-birtoktörténeti módszer.

Manapság számos modern német regionális tanulmány azon a véleményen van, hogy az úgynevezett közsabadok a nemesi hatalom kiépülése közepette visszaszorultak. Eszerint a nemesek alárendelt szolgálattelvők segítségével terjesztették ki uralmi jogkörüket az említett „kis” szabadok rovására. Más vizsgálatok azonban azt a gyanút táplálják, hogy ezeket a szabadokat „beszippantották”, és feloldódtak a nemesség körül szerveződő miniszteriálisok

⁶³ Vö. Zotz, Thomas: *Die Formierung der Ministerialität*. In: Weinfurter, Stefan (Hg.): *Die Salier und das Reich*. Vol. 3: Gesellschaftlicher und ideengeschichtlicher Wandel im Reich der Salier. Sigmaringen, 1991. 3–50.

⁶⁴ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *Adel (Fränkisches Reich, Imperium, Frankreich)*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 1. München–Zürich, 1980. 123. Beszédes tény, hogy a szócikk utánnymatában már csak „a nemesség miniszteriálisok közé történő belépéséről” esik szó; vö. Werner, Karl Ferdinand: *Vom Frankenreich zur Entfaltung Deutschlands und Frankreichs*. Ursprünge – Strukturen – Beziehungen. Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem sechzigsten Geburtstag. Sigmaringen, 1984. 12–21., különösen 16.

⁶⁵ A klasszikus nézettel kapcsolatban vö. Lechner, Karl: *Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich 976–1246* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, vol. 23). 2. Aufl. Wien–Köln–Graz, 1976. 48., 90., 119. A kritikával kapcsolatban vö. Welting, Max: *Der hochmittelalterliche österreichische und steirische Adel in alter und neuer Sicht*. In: Zatloukal, Klaus (Hg.): 2. Pöchlerner Heldenliedgespräch. Die historische Dietrichepik (Philologica germanica, vol. 13). Wien, 1992. 103–124., különösen 123. A problémával kapcsolatban lásd még: Hechberger: *Adel*, 397–393.

⁶⁶ Vö. Baudisch, Susanne: *Kleine Herrschaftsträger in Nordwestsachsen*. Untersuchungen regionaler Herrschaftsstrukturen vom Ausgang des 11. Jahrhunderts bis in die 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts. Diss. Dresden, 1994. 129.; újabban kissé pontosabban körülhatárolva lásd: Baudisch, Susanne: *Lokaler Adel in Nordwestsachsen. Siedlungs- und Herrschaftsstrukturen vom späten 11. bis zum 14. Jahrhundert* (Geschichte und Politik in Sachsen, vol. 10). Köln–Weimar–Wien, 1999. 262–268.

⁶⁷ Vö. Flohrschütz, Günther: *Der Adel des Ebersberger Raumes im Hochmittelalter* (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte, vol. 88). München, 1989. 172–191.; Holzfurtner, Ludwig: *Die Grafschaft der Andechser. Comitatus und Grafschaft in Bayern 1000–1180* (Historischer Atlas von Bayern. Altbayern I, vol. 4). München, 1994. 325., 371.

rétegében. Nincs tehát magyarázat azoknak a szabadoknak (*liberi*) sorsára vonatkozóan, akiket számos kora középkori forrás említ. Ebben az esetben sem lehetséges tehát a tartománytörténeti vizsgálatok beemelése révén logikus és egységes átfogó képet összeállítani.

Mindkét említett paradigma ugyanazon az alapvető feltételezésen nyugszik, mely szerint a német történelem a germán korszakban kezdődött, vagy – kissé óvatosabban fogalmazva – az érett középkori birodalom története elsősorban a germán hagyományban gyökerezik. Ezt a régebbi kutatásban csak elvétve cáfolt előfeltételezést azonban az utóbbi időben alapvető kritika érte, ma pedig már kimondottan kétségesnek tartják. 1945 után némi időbeli eltéréssel egymástól egészen eltérő témák vizsgálata során folytonosságot kezdtek tételezni középkori jelenségek és a késő római ókor között. Meglehetősen széles spektrumról van szó, amely a rovátkolt díszítőmotívumoktól egészen a korai frank birodalom államiságáig terjed.⁶⁸ Peter Classen az ókor és a középkor közti kontinuitás problematikájára vonatkozó oklevéltani tanulmányok végéhez csatolt ítélete 1977-ben fordulóponthoz jelentett a kérdés egész megítélésével kapcsolatban: „Bíráskodás, adózás, városi öngazgatás, állami birtokgazdálkodás továbbra is létezett. A frank uralkodók a külsőségeket és magatartásformáikat tekintve a római-császári mintát követték.”⁶⁹ Reinhard Schneider a frank birodalomról szóló vonatkozó kézikönyvében ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a vitás kérdés végül már úgy merül fel, volt-e egyáltalán valami eredendően frank-germán tényező a Meroving és a Karoling birodalomban.⁷⁰

Hosszú távon mindez tartós hatást gyakorolt a német történettudományra. Most már kétségesnek tűnt az az elképzelés, mely szerint germán tradíciók formálták a kora középkori birodalom és társadalma történetét. Ez pedig ismételten a történeti kép alapvető átformálódásához vezetett a német medievisztikában. Visszaszorult a germán kontinuitás dominanciájáról vallott, addig kétségbe alig vont elképzelés. Azóta, hogy Reinhard Wenskus felfedezte az etnogenézis-folyamatok jelentőségét, már elfogadhatatlannak minősül azon feltételezés, mely szerint a világtörténelem nem más, mint népek története.⁷¹ Ennek következményeként a mai kutatásban gyakran már csak idézőjelben beszélünk „a germánokról”.⁷² Mindez kihatással volt a német kutatás által kialakított történeti képre is. A német történelmet ma már nem olyan folyamatként szemléljük, amely a germánok korában kezdődött el. A német történelem „kezdeté” a modern tudományos értekezésekben időben

⁶⁸ Ezzel kapcsolatban vö. Hechberger, Werner: *Die Theorie vom Adelsheil im früheren Mittelalter*. In: Erkens, Franz-Reiner Hg.): *Das frühmittelalterliche Königtum. Ideelle und religiöse Grundlagen* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 49). Berlin–New York, 2005. 436.

⁶⁹ Classen, Peter: *Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter* (Byzantina keimena kai meletai, vol. 15). Saloniki, 1977. 105. A kérdéssel kapcsolatban lásd még IX.

⁷⁰ Vö. Schneider, Reinhard: *Das Frankenreich* (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, vol. 5). 4. Aufl. München, 2001. 43.

⁷¹ Vö. Wenskus, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung*. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. 2. Aufl. Köln–Wien, 1977.

⁷² Ezzel kapcsolatban vö. a hozzászólásokat in: Beck, Heinrich: *Germanenprobleme in heutiger Sicht* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 1). Berlin–New York, 1986. A mai felfogással kapcsolatban vö. Beck, Heinrich: *Germanen, Germania, germanische Altertumskunde* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband). 2. Aufl. Berlin–New York, 1998.; Pohl, Walter: *Die Germanen* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, vol. 57). München, 2000. 45–65.

egyre hátrébb került.⁷³ Jelenleg a német történelem európai kontextusba helyezett előzményének a frank birodalomalapításba torkolló késő római kori történelmet tekintjük. Ennél fogva a Karoling birodalom felbomlása olyan folyamatként értelmezhető, mely során frank hatás alatt álló utódbirodalmak születtek, amelyekre az jellemző, hogy fokozatosan eltérő irányt vett fejlődésük, végezetül pedig önálló identitást alakítottak ki. Időközben a jelenkortörténettel foglalkozó történészek is Németországot és Franciaországot történelmi szempontból olyan ikerestvérekként jellemzik, amelyek a Karoling birodalom romjaiból elevenedtek meg.⁷⁴

A Meroving birodalmat ma inkább késő ókori periférikus kultúrának tartják, ez pedig az egész európai medievisztikára érvényes. Ennek a besorolásnak azonban további következményei vannak. Az újabb kutatás egy része számára ma már nem jelent tabut az, hogy a frank birodalom esetében valóban ismét „államiságról” beszéljen. E tekintetben Karl Ferdinand Werner merészkedik legtovább, aki Chlodvig birodalmát észak-galliai dinasztikus birodalomalapítás eredményének tartja, ahol a római államiság központi elemeit teljes mértékben átvették és továbbvitték.⁷⁵

Kézenfekvő, hogy egy ehhez hasonló megítélés mélyreható következményekkel jár a király és a nemesség viszonyának kérdésére vonatkozóan is, s így arra a problémára is kihatással van, milyen alapokon is nyugodott az érett középkori nemesi hatalom. Werner a frank birodalom esetében a késő ókori *nobilitas* mint rangosztály (*Rangklasse*) kontinuitásáról beszél.⁷⁶ Szerinte ez a réteg azon családokból állt össze, akik közül kikerültek a hivatalnokok. A bevezetőben megemlített, Below és Dopsch között fennálló ellentmondásra vonatkozóan Werner kereken kijelentette: „a hivatalviselés valóban feljogosított a nemességre, ám rendszerint maga a tisztség követelte meg a nemesi rangú tisztségviselőt.”⁷⁷ Werner a kora középkori nemességet következetesen olyan családok közösségeként határozta meg, amelyek a hivatalviselőket kiállították, vagy legalábbis képesek voltak erre.

Ebből a szempontból teljesen más fény vetül a germán és antik-római kontinuitás viszonyára, mint a régebbi kutatásban, ám a nemesi hatalom alapjaira vonatkozó kérdésekben Werner burkoltan ismét visszatért a 19. század végi és 20. század eleji nézetekhez. Amennyiben elfogadjuk a késő római-ókori államiság Meroving-kori továbbéléséről szóló tant, logikusan kénytelenek vagyunk elvetni a nemesség autogén uralmi jogaira vonatkozó elképzelést. Ebből a nézőpontból egyedül arra a kérdésre kell más választ adni, mikor építettek ki önálló hatalmi területeket a nemesek.

⁷³ Vö. Ehlers, Joachim: *Die Entstehung des deutschen Reiches* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, vol. 31). 2. Aufl. München, 1998. 105–110.

⁷⁴ Vö. Lappenküper, Ulrich: *Die deutsch-französischen Beziehungen 1949–1963* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, vol. 49, 1/2). München, 2001. vol. 1. 3; vol. 2. 1857.

⁷⁵ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *Die Ursprünge Frankreichs bis zum Jahr 1000* (Geschichte Frankreichs, vol. 1). Stuttgart, 1989. 313–328., 372.

⁷⁶ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *Naissance de la nobless. L'essor des élites politiques en Europe*. 2. Aufl. Paris, 1998.

⁷⁷ Werner, Karl Ferdinand: *Bedeutende Adelsfamilien im Reich Karls des Großen. Ein personengeschichtlicher Beitrag zum Verhältnis von Königtum und Adel im frühen Mittelalter*. In: Beumann, Helmut (Hg.): *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben*, vol. 1: *Persönlichkeit und Geschichte*, 3. Aufl. Düsseldorf, 1967. 83–142.; reprint in: Werner: *Vom Frankenreich*, 22–81., különösen 71.

Werner kezdeményezését átfogó fejlődéstörténetté bővítette ki, melyben elsősorban a Nyugati Frank Birodalom viszonyai állnak a figyelem középpontjában.⁷⁸ E modell szerint az érett középkori nemesi hatalom kialakulását nem lehet sem a frank uralkodó királyi jogainak elbitorlásaként, sem pedig egy germán gyökerű eredeti nemesség autogén jogainak továbbfejlesztésekéntként értelmezni. Werner szemében a késő Karoling-kori történelem mozgatórugója a királyi hatalom módszeres szétdarabolása. Szerinte azonban nem egyszerű nagy változások történtek, sokkal inkább a birodalmi igazgatás folyamatos átalakulásáról kellene beszélni. Lényegében a legkevésbé a nemesség és a királyság közötti viszony változott. E nézet a normatív értékelésre is kihatott. A nemesek ebből a szempontból nem úgy tűnnek fel, mint bitorlók, elnyomók vagy éppen „államépítők”, Werner inkább egy olyan funkcionális elit alkotóelemeit látja bennük, amely nem csupán a középkori történelemre hatott.⁷⁹

A német medievisztikában tehát mindeddig három válasz született arra a kérdésre, hogy milyen alapokon is alakult ki az érett középkor nemesi hatalma, amely a német történelmet megváltozott és továbbfejlődött formában ugyan, de egészen a 19. századig befolyásolta. Királyi jogok kisajátításán nyugodott, ősi autogén uralmi jogok újbóli érvényesítésének eredménye volt, vagy a királyi hatalom tervszerű átruházásában gyökerezett? Ez a kérdés mind a mai napig foglalkoztatja a német medievisztikát. Aligha lehet végérvényesen tisztázni a rendelkezésre álló források alapján. A dilemma méregfoga alapvető kérdésekben rejlik: milyen keretelméletekkel írja le a jelen történelem a középkori történelmet, továbbá hogyan képzeljük el ma a német történelem átfogó képét? Gondolati kiindulópontként választhatunk egy ősi germán demokráciát, germán nemesi hatalmasságokat vagy a késő ókori Római Birodalom viszonyait. A történésznek döntenie kell, döntése pedig elsősorban az őt körülvevő jelentől függ. Valamennyi fejtegetés hátterében azonban a német nemzetállam már említett problematikája áll.

1961-ben Ernst-Wolfgang Böckenförde egy nagyra értékelt vizsgálat keretein belül kimutatta, hogy a 19. századi német kutatás öntudatlanul is „időben kötött” előfeltevéseket alkalmazott a középkori források vizsgálata során.⁸⁰ Nemzeti és liberális értékek befolyásolták a régebbi német medievisztika elemzéseit, s egyben tévútra is vezették azt. Hasonlóan tévesnek bizonyult azonban az a feltételezés, hogy az alkotmánytörténet terén úgy mond mindent újra lehet kezdeni, amennyiben szigorúan a forrásokra támaszkodunk. Éppen az utóbbi időben vált nyilvánvalóvá, hogy az újabb felfogás, az úgynevezett új alkotmánytörténet, a tartománytörténeti kutatások és a nemesi hatalomra vonatkozó ebből táplálkozó elméletek szintúgy korhoz kötöttek voltak. Ma már azt a megállapítás sem tartják a véletlen szüleményének, hogy ezt az új nézetet a 20. század harmincas–negyvenes éveiben dolgozták ki. Karl Ferdinand Werner tétele igazolásakor legutóbb óvatosan elárkózott az elől a kézenfekvő gyanú elől, hogy ő maga is olyan történeti képet alkotott, mely erősen függ a 20. század végi német jelentől: „most nem egy állítólagos Európa-ideológiá-

⁷⁸ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *La genèse de duchés en France et Allemagne*. In: Werner: *Vom Frankenreich*, 278–310. (először 1981); Werner, Karl Ferdinand: *Les duchés „nationaux” d’Allemagne au IX^e et au X^e siècles*. In: Werner: *Vom Frankenreich*, 311–328. (először 1979); Werner, Karl Ferdinand: *Völker und Regna*. In: Brühl, Calrichard–Schneidmüller, Bernd (Hg.): *Beiträge zur mittelalterlichen Reichs- und Nationsbildung in Deutschland und Frankreich* (Historische Zeitschrift, Beiheft Neue Folge 24). München, 1997. 15–44.; Werner, Karl Ferdinand: *Von den „Regna” des Frankenreichs zu den „deutschen Landen”*. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 94. (1994) 69–81.

⁷⁹ Vö. Werner: *Mehrzweck-Elite*, 120–135.

⁸⁰ Vö. Böckenförde: *Die deutsche Verfassungsrechtliche Forschung*, i. m.

ról mintázott, merőben új történelem megismeréséről van szó, hanem arról, hogy visszatérünk a forrásokhoz.”⁸¹ Ám a maguk idejében természetesen Walter Schlesinger, Heinrich Dannenbauer vagy Otto Brunner is forrásokra hivatkozott. Az pedig semmi esetre sem lenne helyénvaló, ha a 19. század és a 20. század elejének olyan történészeit, mint például Heinrich Brunner vagy Georg von Below azzal a váddal illetnénk, hogy nem ismerték az általuk feldolgozott forrásokat.

Ez az eredmény kevésbé elégíti ki kíváncsiságunkat arra a kérdésre vonatkozóan, hogy vajon milyen konkrét eredményeket tud felmutatni a medievisztika az érett középkori nemesi hatalom alapjainak vizsgálatára vonatkozóan. Ám talán azt legalább megmutathatja, milyen szerep jut a történettudomány gyakorlatában az olyan tényezőknél, mint a „perspektíva” vagy a „korhoz kötöttség”. Manapság már a tudományterület elfogadott előfeltevése közé tartozik annak beismerése, hogy mindenféle történeti kutatás perspektivikus és korhoz kötött. Csak azt kell hangsúlyozni, hogy ebben az esetben nem csupán valamiféle érvényességi klauzúráról van szó, amelyet az előszavakban elhelyezünk, és vállvonogatva tudomásul veszünk, mielőtt hozzáfognánk a „valódi” munkához, és leülnénk a források mellé. Talán a történettudomány alapvető problémája ragadható meg ezáltal, hiszen végeredményben történeti képünk és a történeti kutatás ebből fakadó előfeltevései döntenek el, mit is találunk majd a forrásokban.

Fordította: CZIRÁKI ZSUZSA

WERNER HECHBERGER

Nobility and Power. The Controversy of German Historians over the Basis for Noble Power in the Middle Ages

The question, on which basis the aristocratic rule of the High Middle Ages has emerged and developed, is intensively discussed by historians all over Europe. This essay tries to present an overview about the answers, that have been proposed by German medievalists since the early 19th century. Historians of the 19th century assumed a decline of royal power since the time of the Carolingians. Nobles would have acquired and usurped royal rights. In the thirties of the 20th century this view changed fundamentally. According to František Graus a “paradigmatic turn” took place in German historiography. Nobles now appeared as owners of traditional and “autogenous” rights, which they could maintain against royal requirements. Recently, however, it has been suggested to speak of a well-planned delegation of royal power which led finally to the foundation of the rule of the aristocracy. This question is still strongly debated. It is not possible to present a final solution even today, because an answer cannot be given by looking merely at the sources. The problem rises a fundamental question: Which general theory should be regarded as adequate to look at medieval German history? The background of all considerations seems to be the delayed foundation of the German national state, which appeared to be a special case in European history.

⁸¹ Werner, Karl Ferdinand: *Marc Bloch und die Anfänge einer europäischen Geschichtsschreibung* (Saarbrücker Universitätsreden, vol. 38). Saarbrücken, 1995. 20.



H. TÓTH IMRE

Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannóniai tevékenységéhez

I. Jelen tanulmányunkban elsősorban a magyar kutatók Szent Metód pannóniai tevékenységére vonatkozó néhány elméletét szeretnénk bemutatni, de figyelemmel leszünk a kérdéssel foglalkozó szláv kutatók véleményére is.

Megállapításaink kifejtéséhez elengedhetetlen az avarok és szlávok Pannóniába történő betelepülésének ismertetése.

1) Az avar törzsek 568 körül a teljes Kárpát-medencét birtokukba vették. 551-től az avarok mellett különböző szláv törzsek is megjelentek a térségben, akik 568–590 között Pannónia csaknem teljes területét benépesítették. A szlávok az avarokkal együtt éltek, de kapcsolatuk nem volt békés. Az avarok elnyomták és sanyargatták szláv szomszédaikat – a pannóniai dulebek elnyomásáról több híradás tanúskodik mind a bizánci, mind pedig az óbolgár és óorosz irodalomban.

A frank uralkodó, Nagy Károly, aki az avar kaganátus megsemmisítésére törekedett, 791-ben döntő, több évtizedig elhúzódó háborút indított az avarok ellen.

Nagy Károly és fia, Pippin az itt élő avar és szláv lakosság keresztény hitre térítését is céljának és feladatának tűzte ki. Még 796-ban, az avarokkal vívott háborúja előtt Pippin a frank érsekek tanácsára fontolóra vette a helyi lakosság megkeresztelkedésének kérdését. Az érsekek javaslatételében és Pippin döntésében fontos szerepet játszott, hogy Alsó-Pannónia és a Balaton környéke a salzburgi érsekség fennhatósága alá tartozott. Pippin, sőt maga a császár, Nagy Károly és a tudós Alkuin is arra buzdították és bátorították Arno érseket, hogy siettesse a császárság új alattvalóinak, a szlávoknak a megkeresztelkedését. Arno érsek Augustinus tanainak mintájára dolgozta ki az Avariában folytatandó keresztény térítői misszió alapjait (*Instructio pastoralis*).

798-ban a térítői tevékenység sikerének céljával Arno saját papját, Theodorikot nevezte ki Krajna vándorpüspökévé (*chorepiscopus*). Theodorik után Ottó (821–836) és Oszvald (836–863) töltötték be a vándorpüspöki posztot, de 863–873 között szünetelt a tisztség.

A *chorepiscopus*ok vezették és irányították a misszionárius tevékenységet Pannónia lakosai közt. Természetesen a salzburgi érsekek maguk is meglátogatták *diocesis*üket, újonnan épült templomokat szenteltek fel, s kapcsolatot tartottak fenn a pannóniai szlávok vezéreivel (*dux*) Pribina fejedelemmel, s annak fiával, Kocellel.

A pannóniai szlávok történetének fontos mozzanata az, hogy a 9. század elején (803, 805?) Nagy Károly a bolgár kagan segítségével végső győzelmet aratott az avarok felett. A frankok győzelmének eredményeként Avaria (vagyis Pannónia) a 819-es egyezmény értelmében a frank (bajor) királyság részévé vált.

2) A Nyitráról fiával együtt elűzött fejedelem, Pribina hosszas menekülés és bujkálás után érkezett meg Pannóniába, ahol 840 körül Alsó-Pannóniában vazallus hatalmat nyert

a frankok (Német Lajos) jóvoltából. Ez 847-ben Pribina saját tulajdonába került, majd halála után az általa irányított terület fia, Kocel örökségét képezte.

A Német Lajos és Pribina közti jó kapcsolatokról tanúskodik az a tény is, hogy még abban az évben, 847-ben a király a fejedelemlennek adományozta a Balicska-folyó menti földeket is. Pribina mindvégig hű maradt a frank uralkodóhoz, és a salzburgi érsekséggel is jó kapcsolatokat tartott fenn.

A salzburgi egyház által irányított pannóniai misszió az egykori római vár, Valcum (Fenekpuszta) romjainál kezdődött, ahol a 9. században felújították a régi bazilikát, amelyhez egy kis kápolnát (*paraklis*) építettek.¹

Később, az avar–frank háború után a salzburgi érsek, Arno vagy Theodorik püspök a Zalavár környékén lévő szigeten – ahol korábban római település volt – egy kis fatemplomot emeltetett Keresztelő Szent János tiszteletére. Pribina, aki a Zala folyó menti mocsaras vidéken „kezdte összegyűjteni a szlávokat”, maga is felépíttette erődjét, Mocsárvárat (Mosaburg, Blatengrad/Блатънъ град), nem messze a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt templomtól. A fejedelmet korábban Treizmában keresztelték meg, aki vallásos hite bizonyítékként Keresztelő Szent János kis fatemplomát háromhajós kötemplommá építtette át.

Salzburg érsekei lelkiismeretesen látogatták *dioecesis*üket. Maga Pribina fejedelelem ugyancsak szívélyes viszony fenntartására törekedett a salzburgi klérussal.

850. január 24-én Mosaburg várában Liutpram püspök szentelte fel a Szűz Mária tiszteletére keresztelt templomot, amely a Salzburgból Mosaburgba küldött *archipresbiter*ek számára épített parafális (egyházkerületi) templom volt. Később Vársziget erődjében Liutpram érsek emeltette a Szent Adorján templomot (859), amely a salzburgi építésmesterek magas színvonalú, díszes munkája volt. Itt volt eltemetve Szent Adorján. A Cs. Sós Ágnes vezette régészeti ásatás leletei alapján feltételezhetjük, hogy egykoron egy ún. zárándok-templom állhatott itt, azaz egy olyan épület, amelynek ablakaiból a hívők a szent sírhelyére láthattak. A templom művészi kivitelezésének értékes emlékei a Zalavárott előkerült márvány faragványok.

A várban rendezte be udvarát Pribina és Kocel fejedeleme is. Az udvartól északra található épületben klerikusok, papok és szerzetesek éltek a helyi papság irányítása alatt. Ugyancsak itt helyezkedett el egy speciális épület, amely a salzburgi érsekek és kíséretük számára létesült.² Itt élt Metód is zalavári tartózkodása során. A *Conversio* a salzburgi érsekeken kívül a helyi lelkészek neveit is felsorolja. Domenicus (844–850) Pribina papja volt, aki 850-ben vezető pap lett. Halála után a vezető pap posztját az ismert tudós (*praeclerus doctor*) Swarnagel, majd Alfried *archipresbiter*, a művészetek magisztere (*magister artis*) és Riphald *archipresbiter* töltötték be.

Pribina halála után (864?) Kocel fejedeleme eleinte ugyancsak jó kapcsolatokat ápolt a salzburgi érsekekkel. Erről tanúskodik az a tény is, hogy Adalwin érsek 864 húsvétját az új fejedeleme városában töltötte azzal a céllal, hogy jobban megismerhesse az uralkodót, és templomokat szenteljen fel fejedelemségében. Az ünnep elteltével Adalwin felszentelte a Szent István protomártírnak ajánlott templomot. Minthogy az egykori Valcum (Fenek-

¹ Bogyay, Thomas: *Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und der Namenskunde*. In: Salzburg und die Slawenmission. Salzburg, 1985. 284.; Cs. Sós, Ágnes: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. München, 1973. 95.

² Szőke Béla Miklós: *Mosaburg (Zalavár) a Karoling-korban*. In: Paradisum plantavit. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 29.

puszta) közel található Mosaburghoz, feltételezhető, hogy ez a templom azonos a fent említett fenékpusztai bazilikával.³

A történeti források szerint 867-ben így Konstantin-Cirill és Metód Mosaburgba való érkezése előtt a salzburgi érsekség huszonhét templomot emeltetett Pannóniában. Salzburg pannóniai térítő tevékenységéről szóló alapvető forrása a már említett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, annak kiegészítése, az *Excerptum de Karentanis* pedig felsorolja a salzburgi érsekek vagy *chorepiscopus*ok által felszentelt templomokat, és megnevezi azok patrónusait, védőszentjeit.

A kutatók számára elengedhetetlenül fontos kérdés a forrásokban felsorolt és megnevezett földrajzi neveknek Pannóniában a magyar toponimákkal való azonosítása. A legújabb kutatások szerint az alábbi helyneveket határozhatjuk meg teljes bizonyossággal: *Mosaburg* = Zalavár, *Ortaha* = Veszprém, *Valcum* = Fenékpuszt, *Quinque-ecclesiæ* = Pécs, *Salapiugin* = Zalabér, *Ablanza* = Ablanc és *Durnava* = Torna mint lakott településeket sikerült azonosítania Bogyay Tamásnak. Egyedül Durnava nem található meg a *Conversio* helynevei között. Durnaváról egy későbbi szövegben olvashatunk, amely a falu kolostoráról és a Szent Ruprechtnek szentelt templomáról tesz említést. A templom védőszentjének neve egyértelműen salzburgi eredetről tanúskodik, így ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy a templom és a kolostor alapítása a salzburgi érsekséghez köthető.⁴

Mosaburg Pribina és Kocel fejedelemségének központja volt, ám az itt épült három templom és kolostor annak bizonyítékai, hogy a város Pannónia kulturális és egyházi központja lehetett.

A Zalavár környéki régészeti kutatások megerősítették és alátámasztották az írásos források hitelességét.⁵ A fent felsorolt helyek, Fenékpuszt (Valcum) és az egykori Ablanza (Ablanc) helyén ma már csak pusztaság található. A település temploma Metód juriszdkciója alá tartozott.⁶ Ortahaban (Veszprém) a történeti források a Metód-hagyományok továbbéléséről tanúskodnak. Létezik olyan vélemény is, amely szerint a Szent György körtemplomban végezte a liturgiát a szlávok püspöke, Metód is.⁷

A Szent György-rotondának Moráviában is van megfelelője. Az épület datálásának nehézségei ellenére is feltételezhető, hogy a körtemplom a 9. századnál nem korábban, de a 12. századnál nem később épülhetett.⁸ A *Conversió*ból ismert, hogy Veszprém helyén Adalwin érsek 865. január 1-jén szentelte fel a Mihály arkangyal tiszteletére szentelt templomot. A mai Veszprémbe, a Benedek-hegyen épült egy, a Mihály arkangyal nevét viselő katedrális. Mihály arkangyal katedrálisát Bogyay Tamás a salzburgi érsek által felszentelt templommal kapcsolja össze. Figyelmet érdemel az a tény, hogy a két templom védőszentje egy és ugyanaz.⁹ Cs. Sós Ágnes feltételezése szerint a 10. században a város egy kis szláv fejedelemség, Marót (?) központja volt.¹⁰

³ Bogyay: *Die Salzburger Mission*, 285.

⁴ Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém, 1979. 26–27.

⁵ Herényi István: *Helytörténeti lexikon. 800–1400*. Nyugat-Magyarország. Árpádok és Anjouk kora. Velem, 2000. 532.

⁶ Herényi: *Helytörténeti lexikon*, 35–36.

⁷ Gutheil: *Az Árpád-kori Veszprém*, 27.

⁸ Cs. Sós: *Die slawische Bevölkerung Westungarns*, 152.

⁹ Bogyay, Thomas: *Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Südost – Forschungen, 19. (1960) 68.

¹⁰ Cs. Sós: *Die slawische Bevölkerung Westungarns*, 150.

Quinque-ecclesiae (Pécs) városában található a híres temetkezési kápolna (*Cella tri-chora*), amely a korai keresztény művészet emléke. A 9. században, amikor lakossága Pribina fejedelemségének részévé vált, az épületegyüttest másodjára is átfestették.¹¹ Salapiunginban (Zalabér) a Hrodberg tiszteletére ajánlott templomot Adalwin érsek szentelte fel, amelynek épületét Pribina a salzburgi érsekségnek adta.¹²

Altfried és Riphald *archipresbiter*ek idején éles fordulatot vett Kocel egyházpolitikája. A fejedelem a latin misszióval szemben a szláv liturgia és a szláv írásbeliség védelmezőjeként lépett fel. Örömmel fogadta Konstantint és Metódot a Rómába vezető útjukon, sőt ötven tanítványt adott a szent fivérek mellé, hogy a szláv írásbeliséget elsajátíthassák. Később Kocel kérésére II. Adorján pápa Metódot Pannónia érsekévé és Sirmium püspökévé szentelte. Riphald – Metód és tanítványai sikeres térítői munkásságát látván – 870-ben visszatért Salzburgba. Megvádolta Metódot, hogy a szláv liturgia és a szláv írásbeliség segítségével: „*quidam Graeus Methodius nomine episcopus suis Sclavinis litteris linguam latinam doctrinam que Romanam viliscere fecit*”.¹³ A salzburgi klérus Riphald értesülései alapján állította össze a Conversiót, amellyel megalapozták a salzburgi egyház joghatóságát Pannónia felett.

Cs. Sós Ágnes régész az egykori Mosaburg (Zalavár) környékén, a vártól északra, a Kövecses szigeten egy település nyomait tárta fel. Mintegy száz méterre a településtől egy kis magántemplom maradványaira bukkantak. Ez a templom feltehetően kapcsolatba hozható Metód zalavári tevékenységével, mivel azon a földbirtokon terült el, amelyet Kocel az érsek egyik tanítványának adományozott. A templom megszentelését minden bizonnyal Metód végezhetette el.¹⁴

Van azonban még egy templom, amelyet valószínűleg Metód alapított. Az 1055 előtt épült balatonlellei Szent Kelemen templom, amelyet a tihanyi apátság alapítólevele említ először. A templom védőszentje ugyanaz a Szent Kelemen volt, akinek sírját Konstantin-Cirill és Metód még a kazár missziójuk idején fedezték fel. Konstantin-Cirill Szent Kelemen nagy tisztelője volt. A szent ereklyéinek egy részét a szláv apostolok magukkal vitték Kher-szonból, sőt a morva missziójuk alatt is velük volt, majd Rómában II. Adorján pápának adták át (867). Kelemen relikviáiból Metód – mint pannóniai érsek – emléket állított fivérének, és felépítette a lellei templomot, ami Szent Kelemen pártfogását élvezte egészen a török betörés koráig. Ez a hipotézis még Knieszsa Istvánra megy vissza, majd később Gutheil Jenő is valószínűnek vélte. Jómagunk kísérletet tettünk arra, hogy újabb ismeretekkel és kiegészítésekkel alapozzuk meg ezen feltételezést, és magyarázatot adjunk az újonnan emelt Szent Kelemen bazilika és Metód tevékenységének kapcsolatáról. Cs. Sós Ágnes véleménye szerint a település helyén a 9. századból való romok álltak. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy a Szent Kelemen templom a 9. században épülhetett, s építtetése Metód pannóniai érsek munkásságának eredménye.¹⁵

Pribina és Kocel várától nem messze található Borjuszállás szigete, ahol Müller Róbert régész tárta fel egy kisméretű templom (17×14 m) romjait, egy, a 9. század második felében

¹¹ Cs. Sós: *Die slawische Bevölkerung Westungarns*, 46.

¹² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. In: *Sveta bratra Ciril in Metod v zgoovinskih virih ob 1100 letnici Metodove smrti*. Ljubljana, 1985. 39.

¹³ *Conversio*, 41.

¹⁴ Cs. Sós Ágnes: 1980, *Előzetes jelentés a Zalavár – Kövecsesi mentőásatásról*. *Folia Archaeologica*, 21. (1980) 175–187.; Bogay: *Die Salzburger Mission*, 284.

¹⁵ Cs. Sós: *Die slawische Bevölkerung Westungarns*, 145; Gutheil: *Az Árpád-kori Veszprém*, 26.

létesült település maradványai mellett.¹⁶ Müller a Récéskút szigeti Keresztelő Szent János templomával azonosította a templomot. Bogyay Tamás elfogadta a borjúszállási templomnak a moráviai Breszlav-Poganskoban talált épülettel való analógiáját, de kétségét fejezte ki a templom patrónusára vonatkozólag.¹⁷ A régészek Zalavár környékén, Rezes és Mekenye szigetén sírokat is találtak, amelyekről azt feltételezték, hogy a templom körül helyezkedhettek el, de annak romjai rejtve maradtak a föld alatt.

Az általunk bemutatott tények meggyőzően bizonyítják, hogy Mosaburg városa már Konstantin-Cirill, Metód és tanítványai Alsó-Pannóniába érkezése előtt Pannónia jelentős kulturális és egyházi központja volt, és az is maradt egészen Kocel fejedelemségének végéig. A város kétségkívül fontos szerepet játszott a pannóniai szlávok (pannon-szlávok) kulturális, vallási és politikai életében egyaránt.

3) Ismeretes, hogy 869-ben II. Adorján pápa szentelte fel Metódot pannóniai püspökké és sirmiumi érsekké. Ez a tény két fontos kérdéssel áll kapcsolatban

a) Hol volt Metód mint sirmiumi érsek székhelye?

b) Mennyi ideig tartott Szent Metódnak és tanítványainak pannóniai munkássága: a Karlomann általi elfogatásáig, vagy pedig tanítványainak a Pannóniában folytatott térítői tevékenységéig, 970-ig, miközben Metód püspök svábföldi börtönében sínylődött?

Az általunk felvetett kérdésekre a következő válaszok adhatók:

a) Metód aligha foglalhatta el székhelyét Sirmiumban, minthogy Szent Andronikosz székhelye a bolgár állam területén helyezkedett el; Sirmium (Szerém, Srēm) városa 820-tól Bulgária határai közé tartozott, és a 845-ös paderborni békeszerződés értelmében a város bolgár fennhatóság alatt maradt.¹⁸ Ezt a feltevést figyelembe véve a pápa által felszentelt Metód székhelyét nem kereshetjük a bolgár államban. Néhány tekintélyes magyar kutató véleménye szerint Metód mint pannóniai püspök Kocel fejedelemségének központjában, Mosaburgban teljesített szolgálatot.¹⁹ Balics szerint Riphald archipresbiter Mosaburghól Salzburgba menekült, mert nem kívánt abban a városban maradni, ahol a pannóniai püspök székhelye volt.²⁰ De lehetséges az a feltevés is, hogy Metódnak nem volt állandó püspöki székhelye, mint Szent Bonifácnak, akinek III. György pápa határozottan megparancsolta, hogy a sikeres térítői tevékenység érdekében ne tartózkodjon hosszabb ideig egy székhelyen.²¹ Természetesen nem tudjuk a problémát véglegesen megoldani, de elfogadhatjuk azt a feltételezést, hogy Metód mint pannóniai püspök gyakran időzött a városban, ahol bőségesen rendelkezésére álltak az érseki feladatok elvégzéséhez szükséges feltételek.

b) Nem ismert pontosan, hogy Metód bebörtönzéséig mennyi időt tölthetett *diocesis*-ben. Itt igen széles a hipotézisek és feltételezések skálája. Egyes kutatók véleménye szerint a püspök nem időzött hosszasan Pannóniában, csak mintegy 10–15 hónapot, más szakemberek úgy vélik, hogy tanítványai Metód bebörtönzése után is folytatták a pannóniai térítő munkát. Ez utóbbiak közt feltétlenül ki kell emelnünk a szlovén tudós és teológus, Franz Grivec nézeteit. Grivec feltételezése szerint a szent fivérek Rómába utazása után ta-

¹⁶ Müller, Róbert: *Neue Ausgrabungen in der Nähe von Zalavar. Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und deren Ethnie im 6–10. Jahrhundert*. Sonderdruck. Nyitra, 1984. 185.

¹⁷ Bogyay: *Die Salzburger Mission*, 284.

¹⁸ Cs. Sós: *Die slawische Bevölkerung Westungarns*, 37.

¹⁹ Balics Lajos: *A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig*. Budapest, 1901. 270.

²⁰ Balics: *A kereszténység története*, 272.

²¹ Balics: *A kereszténység története*, 271.

nítványaik egy része Pannóniában, vagyis Mosaburgban maradt.²² Metódnak az után is maradtak tanítványai Pannóniában és Kocel fejedelemségében, hogy Karlomann elfogatta. Így 867–873 között Mosaburg a szláv nyelvű liturgia fellegváraként funkcionált, amikor is Metód a morva állam érseke lett.²³ Grivec professzor elképzelése első hallásra igen tetszetősnek tűnik, azonban szem előtt kell tartanunk a következő megfontolást: nem vitathatjuk sem Konstantin-Cirill és Metód zsenialitását, sem pedig tanítványaik tehetségét, de nem valószínű az a feltételezés, hogy a szláv misszióknak oly rövid idő alatt (10–15 hónap) sikerült volna likvidálnia és kiszorítania azt a salzburgi egyházat, amely több mint 75 éve terjesztette a keresztény hitet a pannóniai szlávok közt. A szláv liturgia hatalmas és váratlan sikere sokkal inkább azzal magyarázható, hogy Konstantin, Metód és tanítványaik jóval hosszabb ideig folytatták missziós tevékenységüket Pannóniában, mint ahogy a kutatók feltételezték.

Grivec tézisei mellett szólnak azonban a következő érvek:

a) A *Metód-legenda* kifejezetten arról tájékoztat, hogy Metód kiszabadulás után a salzburgi klérus képviselői megfenyegették Kocel fejedelmet, és arra biztatták őt, hogy ne adjon menedéket a pápa által kiszabadított pannóniai püspököknek. Ezen konfliktust követően – ahogy a *Metód-legenda* is előadja – a pápa a *morvák kérésére* küldte Metódot a morva államba,²⁴ azonban az érseki posztot csak később nyerte el.

b) A *Metód-legenda* nem hagy kétséget afelől, hogy Metódnak a sváb börtönből való szabadulása után szándékában állt a Pannóniába, Kocel fejedelemhez való visszatérés, aki – a *Legenda* adatai szerint – kész volt fejedelemségébe fogadni Metódot. VIII. János pápa azonban a német papság irigysége miatt, valamint azért, hogy védelmezze Metódot és fejedelmi pártfogóját a német klérussal szemben, moráviai püspökké nevezte ki Metódot, és Anconai Pál kíséretével azonnali hatállyal Moráviába küldte. A *Metód-legenda* híradása alapján azt feltételezhetjük, hogy Kocel abban az időben is hű maradt, és védelmezője, patrónusa volt a szláv liturgiának, amikor Metód érsek börtönben volt. Figyelmet érdemel az a tény, hogy a pápa Metód elfogatása idején is kapcsolatban maradt a pannóniai fejedelemmel, Kocellel, akihez két levelet is intézett, amelyekben elítélte néhány pannóniai előkelő erkölcstelen életmódját.

A pápa eredeti szándéka az volt, hogy Metód kiszabadulását követően is maradjon a pannóniai *diocesis* feje. Erről szól VIII. János pápának Karlomannhoz írott levele (873), amelyben arról értesíti őt, hogy helyreállította a pannóniai egyházmegyét, és Metód pannóniai püspöki rangot nyert a megújított *diocesis*ben, ezáltal jogot nyerve arra, hogy szabadon gyakorolhassa püspöki teendőit.²⁵ Hasonlóképpen tudatta VIII. János pápa Német Lajossal is azt, hogy Róma újra helyreállította a régi pannóniai püspökséget, amely a kezdetektől fogva a római szent egyház juriszdikciója alá tartozott.²⁶

A pannóniai *diocesis* helyreállítása után VIII. János Mutimir fejedelemmel, a Dráva és a Száva folyók közti terület urával is tudatta, hogy mivel fejedelemségében a már helyreállított pannóniai püspökség funkcionál, köteles magát a pannóniai püspök, Metód juriszdik-

²² Grivec, Franz: *Slovenski knez Kocelj*. Ljubljana, 1938. 154.

²³ Grivec: *Slovenski knez Kocelj*, 157., 158.

²⁴ *Žitje Metoda*. In: Sveta bratra Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Acta Ecclesiastica Sloveniae, 7. (1985) 225.

²⁵ *Magnae Moraviae Fontes Historici* III. Curaverunt: Dagmar Bartoňkova, Ljubomír Havlík, Ivan Hrbek, Jaroslav Ludvíkovský, Radoslav Večerka. Brno, 1969. (a továbbiakban: MMFH. III.) 161.

²⁶ MMFH. III. 159.

ciója alá rendelni.²⁷ VIII. János a frank egyház azon képviselőihez is levelet intézett, akik a Metód elleni per résztvevői voltak – vagyis Adalwin salzburgi érsekhez, Arno freisingi és Hermanrich passauai püspökhöz. Nótári Tamás, a *Conversio*t magyar nyelvre fordító kutató publikálta VIII. János pápának a salzburgi érsekhez írt levelét. Adalwinnak mint pápai hivatalnoknak kötelessége volt Metódot Pannóniába vezetnie, hogy ott elfoglalhassa érseki posztját.²⁸ Mindez azt bizonyítja, hogy VIII. János először Metódot pannóniai püspökké akarta szentelni, s csak később, a német papság elleni morva lázadást követően, 873-ban – Szvatopluk kérésére – „helyezte” át a püspököt Morvaországba.

Figyelemreméltó tény, hogy a pápai levelek – Lázár pap esete kivételével – nem tesznek említést Metód tanítványairól és követőiről. Számunkra fontos kérdés, hogy vajon hol lettek menedékre Metód érsek bebörtönzésének idején. Feltételezhetjük, hogy tanítványai nem hagyták magára az érseket Svábföldön, de lehetséges, hogy egy részük Pannóniában maradt, és folytatta munkásságát. Lehetséges, hogy a testvérek távollétében néhány Pannóniában hagyott munkatársuk folytatta a Koceltől kapott tanítványok oktatását, mert a szláv írást/olvasást hat hónap alatt aligha lehetett megtanulni, még akkor sem, ha már ismerték a latin betűvetést és a latin szövegek (pl. zsoltároskönyv) olvasását. A fentebb felsorolt érvek lehetővé teszik, hogy Konstantin-Cirill és Metód missziójának pannóniai, mosaburgi idejét hosszabbnak tekintsük, mint eddig feltételezték.

4) Néhány adat segítséget nyújthat abban, hogy megvizsgáljuk a pannóniai misszió és a pannon-szlávok megkeresztelkedésének néhány mozzanatát, annak ellenére, hogy a források igencsak szórványos részletekkel szolgálnak az újonnan alapított templomok és kolostorok szervezettségéről és belső életéről.²⁹ Ennek ellenére a különböző források alapján mégis ismerhetjük a pannóniai egyházi élet néhány „részletét”.

Már 796 nyarán, a Pippin vezette, Duna mentén megtartott frank császári-egyházi találkozon kidolgozták a Pannónia körében végzett keresztény térítés néhány alapelvét és metodikáját.

Megállapodtak abban, hogy a „pogányok” tömeges megkeresztelkedése csak vasárnapokon történhetett. Pontosan meghatározták a katekumenek képzésének rendjét és idejét, valamint azt is, hogy milyen imákat (illetve a keresztény hit szimbólumait) kell ezen idő alatt elsajátítaniuk saját nyelvükön.³⁰ Világosan látszik, hogy a „pogányok” megkeresztelkedésének fontos mozzanatait maguk a püspökök felügyelték.³¹ Az egyházi zsinatok határozatai és a Salzburgba érkező ír misszió előírták a katekumeneknek, hogy milyen imákat és formákat kell saját nyelvükön tudniuk. Erről a hagyományról tanúskodik az ún. *Freisingi emlék* is, amely olyan gyónásformulákat (I, III) tartalmaz, amelyeket ófelnémetről fordítottak a szlovének nyelvére.³² A *Freisingi töredék* harmadik szövege (II, *Adhoratio ad penitentiam*) igen emelkedett stílusban íródott, s minden bizonnyal önálló alkotás, nem fordítás.³³ Mindez annak bizonyítéka, hogy a salzburgi misszió már a saját nyelvüket használta

²⁷ MMFH. III. 173–174.

²⁸ Nótári Tamás: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged, 2005. 112.

²⁹ Bogyay, Thomas: *Mosapure und Zalavár*. Südost – Forschungen, 14. (1955) 373.

³⁰ Balics: *A kereszténység története*, 228–229.

³¹ *Magnae Moraviae Fontes Historici* IV. Curaverunt: Dagmar Bartoňkova, Karel Hederka, Ljubomir Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Josef Vašica, Radoslav Večerka. Brno, 1971. (a továbbiakban: MMFH. IV.) 18–21.

³² Isačenko, A.: *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok*. Bratislava, 1943. 80.

³³ Isačenko: *Die slawische Bevölkerung Westungarns*, 90.

a szlávok közt a pannóniai *dioecesis*ben, de nem engedte meg a hívőknek a beszélt (élő) nyelv használatát és alkalmazását a *liturgiában*.

Hatalmas előrelépés volt a szent fivérek missziójában, hogy nemcsak néhány gyónás-formulában alkalmazták a népi nyelv használatát, hanem a teljes szláv liturgiát lefordították a szlávok beszélt nyelvére a kereszténység legfontosabb könyveivel, a Bibliával, illetve annak egyes részeivel együtt.

II. Adorján pápa, látván a testvérek sikeres liturgikus és fordítói gyakorlatát, engedélyezte és támogatta a fordításos irodalom használatát az újonnan megkeresztelt szlávok körében. A pápai jóváhagyást és Konstantin-Cirill halálát követően Metód érsek folytatta a korábban megkezdett munkáját Pannóniában. Ezt a nézetet számos magyar kutató is elfogadja. Így Pannónia – bizonyos időre – a sirmiumi érsekség irodalmi központjává vált. Ezt a liturgikus könyvek fordításába bekerülő számos lexikai és morfológiai példa is alátámasztja, amelyek a *pannonizmusok* terminus alatt ismeretesek. Már az óbolgár kéziratokban is megtalálható példák: rěsnosta „igazság”, spyti „bűnös, hibás” (Gsg), očese, slovese (-os/-es-tővű főnevek Gsg alakjai, de! očesa, slovesa) alakok a főnévi deklinációban és mások. Figyelmet érdemel az a tény, hogy a *Prágai glagolita töredék* néven ismert nyelvemlék második lapja néhány tudós véleménye szerint (V. Jagić, V. Vondrák) Pannónia északkeleti részéről származik, és kapcsolatban állt a pannóniai írásbeliséggel.³⁴

A fent elmondottak alapján azt feltételezhetjük, hogy Pannóniában a szláv liturgikus nyelv gyakorlata és a *scriptoriumok* egymás mellett léteztek. Véleményünk szerint ezek a *scriptoriumok* kapcsolatban álltak a szláv írásbeliség későbbi emlékeivel is. A híres *Freisingi töredékek* Alsó-Pannónia egyházaiban nemcsak a karantánok (szlávok) körében voltak használatosak és ismertek.³⁵

A *Freisingi töredékek* három fragmentumból állnak – az első (*Formula confessionis*) és a harmadik (*Ima Szent Emmeramhoz*) töredék ófelnémet nyelvről való fordítás. A második (*Adhoratio ad penitentem*) önálló alkotásnak tekinthető, és hasonlatos Ohridi Szent Kelemen egyik homíliájához, amely a Konstantin-Cirill nézeteire jellemző gondolatokat tartalmaz. Valószínű, hogy a homília Pannóniában keletkezett, szerzőjét pedig a Szláv Apostolok tanítványai között kell keresnünk.

Joggal feltételezhetjük, hogy a családi élet problémáiról szóló ún. *Anonim homília* a *Kloz-gyűjteményben* feltehetően ugyancsak Pannóniában keletkezett. Szerzője maga a sirmiumi érsek, Metód volt. Kétségtelen, hogy a Szent Metód legendában liturgiai szempontból ilyen törvénytelen erkölcsi kapcsolatról olvashatunk a Szvatopluk köréhez tartozó morva előkelőkről, akiket Metód kemény szemrehányásokkal illetett tetteikért. Ez az eset adott Metódnak okot, hogy megírja homíliáját. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy hasonló jellegű erkölcsi problémák Kocel udvarában is ismeretesek voltak, ezért nem zárhatjuk ki, hogy az említett homília Pannóniában keletkezett. Ezzel kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük:

1) 873-ban VIII. János pápa levelet intézett Kocel fejedelemhez (*comes*) azon okból kifolyólag, hogy a fejedelem néhány előkelője elűzte feleségét otthonából, és más férfiak elűzött asszonyait fogadta otthonába. A pápa határozottan elítélte és tiltotta tettüket, valamint azzal a kéréssel fordult Kocelhez, hogy ne engedélyezze nemeseinek ezt a „pogány

³⁴ Грунский, Н. К.: *Пражские глаголические отрывки*. Санкт-Петербург, 1905. 9.; Vondrák, W.: *Altkirchenslavische Grammatik*. Zweite Auflage. Berlin, 1912. 23.; Jagić, V.: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin, 1913. 250., 265., 296., 359., 396–397.

³⁵ Melich János: *Szláv jövevényszavaink*. I/1. Budapest, 1903. 76.

cselekedetet”.³⁶ Mivel a pápai dorgálás nem bizonyult hathatósnak, ezért a pápa még abban az évben újabb levelet küldött a fejedelemhez, amelyben jelezte, hogy a fejedelem két alattvalója ismét vétett az isteni törvények ellen, mivel elűzték feleségeiket.

Mindez azt mutatja, hogy a családi élet szentségének és tisztaságának kérdése problematikus volt a pannóniai uralkodó udvarában is, ezért a kérdés még aktuálisabb volt Pannóniában, mint Morvaországban,

A pápának Kocelhez intézett leveléből Grivec két fontosabb következtetést vont le, amelyek számunkra is fontosak:

a) Kocel levelezésben állt a pápai udvarral.

b) 870–873 között a Metód sikeres missziója miatt elmenekült salzburgi klérus még nem tért vissza Alsó-Pannóniába, a pápa ezért nem a salzburgi papság közvetítésével intézkedett, hanem közvetlenül magához az uralkodóhoz, Kocelhez fordult.³⁷

Kétségtelen, hogy ezen erkölcsi kérdések aktuálisak voltak az újonnan megkeresztelkedett népek körében, ahogy ez *A törvénykönyvben* (Законъ соудный людьмъ), a Metód által összeállított moráviai jogi kódexben is látható.³⁸ Véleményünk szerint Metódnak mint a pannóniai egyház fejének még a második morva missziója előtt volt lehetősége fellépni az isteni törvények megsértése ellen, illetve ekkor alkotta meg a *Kloz-gyűjteményben* található homiliáját. Ez esetben még Pannóniában, Kocel udvarában írta meg az ún. *Anonim homiliát*.

2) Mint ismeretes, a magyar keresztény terminológia kétrétegű. Az első, a korábbi a bizánci liturgiából származik, míg a második réteg a nyugati rítusból eredeztethető. A *Freisingi töredékeken* a nyugati egyházi terminológia egy részének feljegyzése írásban is megőrződött. Ez a lexika képezi a magyar keresztény terminusok magját is. Lehetséges, hogy a freisingi terminusokat a magyarok a pannóniai szlávok nyelvéből vették át.³⁹ Knieza István nézetei szerint ezen terminológia forrásául a pannóniai szlovének nyelvjárása szolgált, ami kizárja, hogy a kérdéses terminusok a katolikus horvátok nyelvéből származnának.⁴⁰ Ez a körülmény ugyancsak alátámasztja azt a felfogásunkat, hogy a *Freisingi töredékek* ismertek és használatosak voltak a pannóniai szlávok közt. Az ő nyelvükből ered ez a terminológia – és később került a pannóniai magyar kereszténység szókincsébe.

3) Igen érdekes egy, az avarok „*obri*” kíméletlenségére vonatkozó régi közmondás mind az óorosz és óbolgár, mind pedig a bizánci irodalomban. A szakirodalom úgy véli, hogy itt a dél-országi dulebekről van szó. A történeti források azonban a Pannóniában élt dulebek avarok általi leigázásáról tanúskodnak. 981-ben a források a Balaton és a Mura-folyó közt élő dulebeket a Dupleipa néven említik.⁴¹ Váczy Péter történész szerint a közmondás eredete egyértelműen azt bizonyítja, hogy itt a *pannóniai dulebekről* és a *pannóniai avarokról* van szó, akiket az ellenük indított hadjáratban a frankok irtottak ki. A dulebek sorsáról szóló híradás forrását – Váczy Péter véleménye szerint – Kocel udvarában kell keresnünk. A közmondás maga saját irodalmi formát nyert, és Cirill-Metód tanítványok révén az

³⁶ MMFH. III. 171–172.

³⁷ Grivec: *Slovenski knez Kocelj*, 127–128.

³⁸ Grivec: *Slovenski knez Kocelj*, 128.

³⁹ Melich: *Szláv jövevényszavaink*, 41., 43.

⁴⁰ Knieza István: *Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában*. In: Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz. Knieza István válogatott írásaiból. Válogatta: Kiss Lajos. Budapest, 1994. 51.

⁴¹ Trautmann, R.: *Die slavischen Völker und Sprachen*. Leipzig. 1948. 63.

óbolgár irodalom szerves részévé vált.⁴² Az ismert magyar szlavista, Melich János még 1925-ben fejtette ki a fonetikai kritériumokra épülő azon nézetét, miszerint a dulebek Pribina és Kocel alattvalói voltak, mert területük a pannóniai uralkodók joghatósága alá tartozott. A történeti és nyelvészeti kritériumok alapján Melich úgy vélte, hogy a dulebek nem mások, mint a szlovének ősei.⁴³

4) Áttekintésünk végén egy pillanatra meg kell állnunk Georgiosz bolgár pátriárka (876 körül) görög nyelvű ólompecsétjénél, amit Zalavárott találtak. A pecsétet az egykori Mosaburg régészeti tanulmányozásának eredményeként végzett ásatások tárták fel. Georgiosz pátriárka pecsétjének Mosaburgba vezető útját homály fedi, de a leletek a bolgár egyháznak a pannóniai *dioecesis*szel fenntartott kapcsolatait és érdeklődését támasztják alá. A pecsét alkalmat ad arra, hogy Pribinának és Kocelnek a bolgár állammal és a bolgárokkal való kontaktusáról is szót ejthessünk. Mint ismert, a Nyitráról elűzött fejedelem, Pribina Pannóniába menekült, ahol Ratboldnál talált menedékre, de később Bulgáriába ment, majd rövid itt-tartózkodása után kíséretével együtt elhagyta Bulgáriát, ahonnan Ratimar (Ratmar) fejedelemhez, a bolgár állam vazallusához ment, aki a Dráva és a Száva között székelte. Mindez azt bizonyítja, hogy Pribina és fia közeli kapcsolatban álltak a fejedelemségükkel szomszédos bolgár állammal. Lehetséges, hogy Pribina és Kocel menekülése során került be nevük a *Cividalei evangeliariumba*, amelyben két helyen is említésre kerül nevük – Cozil 2v, quocilli, priuuinna 14v. Figyelmet érdemlő az a tény, hogy Kocel és Pribina neve a szláv és bolgár nevek szomszédságában fordul elő a forrásokban. Ezen tény alapján azt feltételezhetjük, hogy Pribina és fia, Kocel jártak abban a kolostorban, ahol a híres evangeliariumot őrizték. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Pribina és Kocel közvetlen szomszédos fejedelemségében is éltek bolgárok (protobolgárok, bolgár-szlávok). Pannóniában és területén kívül, Sirmium környékén ugyancsak megtalálható volt a protobolgár vagy bolgár-szláv lakosság. Elképzelhető, hogy a 9. század első negyedében Pannónia déli része – ahogy a *Fuldai krónika* is bizonyítja – bolgár fennhatóság alá tartozott. A fent vázolt tények azt mutatják, hogy Pribina és Kocel viszonylag könnyen kapcsolatot teremthetett a bolgárokkal. A mosaburgi fejedelmek bolgárokkal való kontaktusa azonban bonyolultabb volt. Szőke Béla régész a zalavári ásatásoknál a dunai Bulgáriára jellemző kerámiát talált, amely Pliszkában és Preszlavban volt ismert. Szőke a Mosaburgot és környékét vizsgáló régészeti tanulmányok adatai alapján teljes bizonyossággal azt feltételezte, hogy Pribina kíséretének számos tagja a dunai bolgárok sorából került ki.⁴⁴ Ezek a részletek meggyőzően támasztják alá azt a megállapítást, mely szerint Mosaburg és a mosaburgi szlávok, valamint a bolgár állam valóban komoly kapcsolatokkal rendelkeztek.

5) Konstantin terjedelmes *Legendájának* XV. fejezetében olvashatunk a „nagyfejű emberekről”, akik a Föld (földgömb) másik oldalán élnek. A források gondos elemzése bebizonyította ennek az „elképesztő” hipotézisnek a valódiságát. Itt valójában az ún. antipodusok elméletéről van szó. Az ókori tudósok egy része, Phütagorasszal az élen azt tanította, hogy a Föld gömb alakú. Így egy adott földrajzi pontra merőlegesen is élnek emberek. Ez a nézet megtalálható Platonnál, Arisztotelésznél, Sztrabonnál és Pliniusnál. Az ókori hagyomány a középkorban is tovább élt.⁴⁵ Az antipodusok elméletét az ír származású Virgilius Geometer, a salzburgi Szent Péter kolostor apátja, majd salzburgi püspök *Cosmographia* című művé-

⁴² Váczy Péter: *A frank háború és az avar nép*. In: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, 1994. 37.

⁴³ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, 1925. 389., 390., 393.

⁴⁴ Szőke: *Mosaburg*, 33.

⁴⁵ H. Tóth Imre: *Konstantin-Cirill és Metód élete és működése*. Budapest, 1981. 107–108.

ben népszerűsítette, bár többen is kritizálták elméletét. Kritikusai közt volt Szent Bonifácus is.⁴⁶ Virgilius hipotézisét a salzburgi térítők terjesztették el Morvaországban és Pannóniában is. Így kerülhetett be – sajátos kritikaként – ez az elképzelés Konstantin *Legendájába*.

Tanulmányunk végén egy kis figyelmet szeretnénk szentelni a mosaburgi *scriptorium* szerény tárgyi bizonyítékainak is. A zalavári ásatásoknál a Várszigeten került elő egy íróeszköz (*stylus*) – ez a használati tárgy önmagában ékes bizonyítéka az egykori mosaburgi írásbeliségnek. Az általunk fent ismertetett tények határozottan azt mutatják, hogy Pribina és Kocel (864–873?) idején Mosaburg a szláv írásbeliség és a szláv nyelvű liturgia központja volt.

A felsorolt tények kellő alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy a szláv egyház- és kultúrtörténet esetében a 9. század második felét pannon–szláv periódusnak is tekintsük. A sirmiumi szláv *diocesis* központja valószínűleg Zalavár, vagyis Mosaburg volt – így Metódnak és tanítványainak térítő tevékenysége kapcsán nem csak egy epizódról, hanem pannóniai alperiódusról beszélhetünk.

IMRE H. TÓTH

Additions to Methodius' Activity in Pannonia

The subject of our paper is the activity of Methodius, archbishop of Sirmium and bishop of Pannonia. Using available information we make an attempt to put forward a working hypothesis which enables us to describe the bishop's activity here. We relied on sources related to Pannonia from ecclesiastical history, history, archeology and literary history. When assessing them, we drew primarily upon the results of Hungarian scholars, occasionally taking into account the findings of foreign, mainly Slovenian researchers. We begin with the appearance of Avar and Slav tribes. We outline, as the consequences of the Frank-Avar wars, the missionary activity by the Bishopric of Salzburg and the Archbishopric on the territory that was under the government and in the possession of Pribina and Kocel. Using the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, we attempt to identify those churches which could have provided the settings for Methodius' activity. We make an attempt to enumerate the written sources used in Pannonia (the Freising fragments, the anonymous speech from the Klotz collection), to prove that the Freising fragments were indeed used in Pannonia, and to localize the second part of the Kiev fragment (V. Vondrák). We touch upon the Bulgarian relations of Pribina and we try to date the stamp, with Greek writing, of the Bulgarian Archbishop Georgios. We explore that possibility, briefly outlined in the *Legenda* of Methodius, as well as those two papal bulls, which suggest that the Pope meant to send Methodius, after his release from Frank captivity, to Pannonia again. Even though our data led to hypothetical statements, it is probable that Methodius' activity in Pannonia was not a mere episode in the bishop's life but rather marks the beginning of an active period. Our paper makes an attempt to support such an interpretation.

⁴⁶ Nótári Tamás: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged, 2007. 43–60.



VARGA GÁBOR

Heinricus III. rex pacificus

Az Árpádok és a Német-Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról

I.

„Magyarországon belviszály robbant ki. Az ország előkelői jogosan esküdtek össze az igazságtalan király ellen, hogy az, aki méltatlanul nyerte el a királyságot, méltó módon fosztassék meg trónjától. [...] A király [III. Henrik] [...] Isten parancsára szállt hadba. Az igaz ítélő Isten, aki el akarta veszíteni az igazságtalanságot, sugallatban közölte vele tervét, melyet az idők kezdete előtt elhatározott. [...] A két sereg látótávolságra állt egymástól, amikor mintegy égi jelként egy kicsiny felhő árnyéka vetült azokra, akiket Szent Péter apostol utódja egyházi átokkal sújtott, mert megfosztották királyukat méltóságától. [...] [A győztes csata után] a császár [III. Henrik] mezítláb, daróc ruhát öltve leborult az életadó Szent Kereszt előtt, majd az előkelőkkel és a néppel együtt, akik példáját követték, dicsérték és magasztalták az Istent a csodálatos és csekély véráldozattal kivívott győzelemért. Köszönésképpen az isteni ajándékért mindnyájan megbocsátottak mindazoknak, akik valamilyen vétek révén adósukká váltak. [...] Közben az ország lakosai [...] a győzedelmes császár kegyelmébe ajánlották magukat, aki királyuknak, Péternek adta át őket. Együttesen vonultak Fehérvárra, ahol királyi pompával fogadták őket. A császár az Istenszülő Szent Szűz templomában Pétert kezénél fogva trónjához kísérte, visszahelyezvén őt ezáltal királyi méltóságába. Ezt követően került sor Péter király és alattvalói kibékítésére, akiknek a császár – kérésüknek eleget téve – a német jogot adományozta, és védelmükre saját embereit hagyta hátra.”

Ez az elbeszélés kivonatolt fordításban közli azt a tudósítást, mely az 1044. évi magyarországi eseményekről a bajorországi Altaich kolostorában készült Évkönyvek, az *Annales Altahenses maiores*¹ hagyományozásából maradt ránk. Az idézett részlet szemléletesen támasztja alá azt a véleményt, mely szerint az Altaichi Évkönyvek (a továbbiakban: Évkönyvek) a történesek arányos figyelembevételre és részletes tárgyalásmódja, valamint az elbeszélte események értékelő bemutatása alapján az érett középkor történetírásának kiemelkedő alkotásai közé sorolhatók.² A név szerint nem ismert szerző, akit azonban minden bizonnyal az altaichi kolostor szerzetesei között kell keresnünk, röviddel 1073 után írta meg a 708-tól 1073-ig terjedő időszak történetét. Míg a korai időkre vonatkozó fejezetek különböző források kompilációját adják, az 1033-mal kezdődő rész önálló történeti munkának tekinthető, jóllehet az egyéb források használata itt is nyilvánvaló. Az például, hogy az Évkönyvek különös részletességgel tárgyalják az 1041–1046-os évek magyarországi eseményeit, többek között egy közelebről nem ismert, korábbi munkára vezethető vissza, mely

¹ *Annales Altahenses maiores*. Ed. von Oefele E. L. B. MGH SSrG 4, Hannover, 1891.² 34–37.

² Manitius, M.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters II*. München, 1923, 394–398.; Wattenbach, W. – Holtzmann, R. – Schmale, F.-J.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier II*. Darmstadt, 1967. 545–548.

III. Henrik (a továbbiakban: Henrik) cseh- és magyarországi hadjárataival foglalkozott az 1044-es évvel bezárólag.³

Az altaichi szerzetes komoly történetírói igényről tanúskodó munkája fontos támpontot nyújt a Szent István király halálát követő trónviszályok történetének kutatásához. Már a korai magyar történetírás is az Évkönyvekből merítve mutatta be az 1040-es és 1050-es évek számos eseményét. A 14. századi krónikakompozícióból ismeretes munkák szerzői többnyire nem szó szerint vették át az Évkönyvekben feljegyzett hagyományt, hanem azon saját koncepciójuknak megfelelően mikor több, mikor kevesebb változtatást eszközölve az események egyéni interpretációját adták.⁴

Az Évkönyveket a modern tudományos történetírás is az események egyik legfontosabb forrásaként tartja számon. Az 1040-es évek történetéről kialakult modern tudományos álláspont a következőkben vázolható: A Német-Római Birodalomban 1024-ben trónra került száli dinasztia uralkodói kifejezetten offenzív, nagyhatalmi politikát folytattak a birodalom keleti előterében létrejött államokkal szemben; a birodalom hegemoniájának megteremtése, majd pedig fenntartása érdekében Csehország, Lengyelország és Magyarország hódoltatására törekedtek.⁵ Míg II. Konrád császár hiába próbálta 1030-ban fegyverrel alávetni Magyarországot, fiának, Henriknek a Szent István király halála után támadt trónviszály megfelelő alkalmat szolgáltatott a Magyarország belügyeibe történő beavatkozásához. Kétszeri sikertelen támadás után csak a harmadik hadjárat hozta meg a kívánt eredményt: Az előzőtt Péter királyt visszaültette trónjára, aki Magyarországot német hűbérbe adta. Az ország függetlenségének elvesztése azonban csak átmenetinek bizonyult, mert I. András király megtagadta a hűbéreskü letételét, majd 1051-ben és 1052-ben sikerrel verte vissza a német uralkodó Magyarország hódoltatására irányuló támadásait.

³ E munka felhasználását Otto Rademacher mutatta ki az Évkönyvek és a magyar krónikák összetevése alapján. Lásd: Zur Kritik ungarischer Geschichtsquellen. Forschungen zur Deutschen Geschichte, 25. (1885) 399–406.

⁴ Az Évkönyvek használata az 1041–1045/6-os évekre nézve nyilvánvaló, 1063-ig terjedően azonban nem igazolható egyértelműen. Az Évkönyvek és a korai magyar historiográfiai munkák kapcsolatáról lásd: Domanovszky S.: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906. 99–104.; Hóman B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói* (Forrástanulmány). Budapest, 1925. 81–84.; Csóka J. L.: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. 347–360.; Gericz J.: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest, 1961. 46–52.; Kristó Gy.: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, 1994. 100–102.

⁵ Ezen törekvéseket a német kutatás „*ostpolitische Konzeption*” névvel illeti. E „gyűjtőfogalom” a modern kutatásban ugyan már nem használatos, de tartalmát és lényegét tekintve a kelet-közép-európai államok és a birodalom kapcsolatával foglalkozó munkák máig meghatározó eleme. Vö. Scheiding-Wulkopf, I.: *Lehnsherrliche Beziehungen der fränkisch-deutschen Könige zu den anderen Staaten vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*. Marburg, 1948.; Jäger, H.: *Rechtliche Abhängigkeitsverhältnisse der östlichen Staaten vom Fränkisch-Deutschen Reich*. Gelnhausen, 1960.; Boshof, E.: *Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier*. In: Völkl, E. (Hg.): *Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*. Regensburg, 1988. 41–63. Az „*Ostpolitik*” problematikus voltáról Lengyelország vonatkozásában lásd: Althoff, G.: *Die Beurteilung der mittelalterlichen Ostpolitik als Paradigma für zeitgebundene Geschichtsbewertung*. In: Althoff, G. (Hg.): *Die Deutschen und ihr Mittelalter. Themen und Funktionen moderner Geschichtsbilder vom Mittelalter*. Darmstadt, 1992. 147–164.

Ez a közismertnek és hagyományosnak nevezhető interpretáció meghatározó eleme úgy a német, mint a magyar történeti munkáknak.⁶ Mennyiben lehet azonban ezt a képet az események hiteles interpretációjának tekinteni? Az Évkönyvek kivonatoltan közölt részlete jól szemlélteti, hogy az Évkönyvek tudósítása és a modern kutatás álláspontja – az eseménytörténeti váztól eltekintve – nem hozhatók egymással összhangba. Az eltérés okát joggal lehet a gondolati háttér különbözőségében keresni. A modern tudományos álláspont középpontjában az államok, Németország, illetve a Német-Római Birodalom és Magyarország kapcsolata, a függetlenség elvesztése, majd az állami, illetve nemzeti szuverenitás újbóli elnyerése áll. Ez a fajta „állam”, mely a kül- és belpolitikai események központi gravitációs pontját jelöli, az Évkönyvekben nem jelenik meg. Az altaichi szerzetes ismeri ugyan és elvétve használja is az *Ungaricum regnum* és a korára nézve kimondottan újdonságnak számító *Teutonicum regnum* fogalmakat, melyeket – tekintettel a bennük tükröződő transzperszonális és institucionális jellegre – mai perspektívából szemlélve lehet Magyarországnak és Németországnak fordítani. Az a tény azonban, hogy az Évkönyvek a királyokat nem „német” avagy „magyar” királyként, hanem egyszerűen *rex*ként, azaz egy konkrét gentilis, egy adott népre utaló vonatkozás feltüntetése nélkül szerepelteti, meggyőzően mutatja, hogy itt nem arról az „állam”-ról van szó, mely a benne élők közös, egyfajta „nemzeti” tudatában gyökerezik. Az Évkönyvek államfogalma sokkal inkább egy a király uralmának alávetett, még geográfailag is csak körülményesen behatárolható „ország”-ra vonatkozik, mely éppen az uralkodói hatalomgyakorlás révén körvonalazódik.⁷

A fogalmi készlet terén megmutatkozó jelentős differencia önmagában még nem indokolná, hogy az Évkönyvek és a modern álláspont összevetése alapján anakronisztikusnak nevezhető fogalmak használatát helytelen gyakorlatként elvessük. Ez a fajta „pozitivizmus” első pillantásra jelentős könnyebbésséget ígér, közelebbről nézve azonban mégsem bizonyul járható útnak. Ahogy ugyanis az Évkönyvek alapján kétségbe vonható a modern kategóriák létjogosultsága, ugyanúgy az Évkönyveknek is számos olyan mozzanata van, melyek kritikai vizsgálatot igényelnek. Ki ne fogadná ma fenntartással például azt a magyarázatot, hogy Henrik isteni sugallatra szállt hadba, és Isten ítélete révén győzte le Abát? Ez a körülmény rámutat arra, hogy az Évkönyvek sem az események „valós” lenyomatát adják, hanem azok emlékezetét, „emlékezett” történetét tárják elénk. Tulajdonképpen tehát nem is annyira az események absztrakt értelemben vett forrásai, hanem sokkal inkább az eseményekhez kapcsolódó történetírás kontinuumának egy láncszemét alkotják, mely a középkori krónikás hagyományon keresztül egészen napjaink történetírásáig ér.

Mindez jelentősen korlátozza annak lehetőségét, hogy az 1040-es évek történéseit valódi mélységükben vizsgáljuk. Míg a modern álláspontot szembeállítani lehetett a forrásnak

⁶ Marczali H.: *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Budapest, 1896. 7–59.; Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Budapest, 1899. 78–104.; Hóman B.: *Magyar Történet I.* Budapest, 1941. 241–251.; Molnár E.: *Magyarország Története I.* Budapest, 1967. 54–57.; Györffy Gy.: *Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek.* In: Székely Gy. (szerk.): *Magyarország Története I/1.* Budapest, 1984. 835–861.; Engel P.: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig (Magyarok Európában 1)*. Budapest, 1990. 153–154.; Kristó Gy.: *A Kárpát-medence és a magyarországi régimúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. 125–134.; Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1993. 53–74.; Kristó Gy.: *A tizenegyedik század története (Magyar Századok)*. Budapest, 1999. 71–73.

⁷ Müller-Mertens, E.: *Regnum teutonicum. Aufkommen und Verbreitung der deutschen Reichs- und Königsauffassung im frühen Mittelalter* (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 15). Köln, 1970. 87ff. A problémáról összefoglaló jelleggel és részletes irodalommal Ehlers, J.: *Die Entstehung des deutschen Reiches* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 31). München, 1994. 45–48.

tekintett Évkönyvekkel, addig az Évkönyvekre nézve nem áll fenn ez a lehetőség, hiszen azok az eseményeket tárgyaló történeti munkák nyitányát alkotják, és a számunkra ismeretlen „reális” eseményekhez visszanyúlva azoknak egy bizonyos koncepciójú feldolgozását kínálják. Azt, hogy az Évkönyvek hitelesen mutatják-e be az eseményeket, és alkalmas kiindulópontként szolgálhatnak-e a modern álláspont megítéléséhez, közvetlenül ugyan nem lehet igazolni, de talán valamilyen mértékig lehet valószínűsíteni. A jelen dolgozat ezzel a céllal vizsgálja Henrik magyarországi politikájának 1041-től 1044-ig terjedő szakaszát a szerző disszertációjának eredményeire támaszkodva.⁸

II.

Első lépésben az Évkönyvek előadását kell közelebbről szemügyre vennünk. Az elbeszélést Henrik alakja uralja; a cseh herceggel és a magyar királyokkal folytatott küzdelme alkotják a feljegyzésre érdemesnek tartott események vezérfonalát. Bár kétségtelenül ő a „főszereplő”, az Évkönyvek elsősorban mégsem az ő cselekedeteiről szólnak. Az altaichi szerzetes előadásában Isten a „politika” ura, aki hol igaz ítélőként (*iudex iustus Deus*, 35)⁹, hol pedig jószágosan (*divina bonitas*, 26) irányítja az eseményeket. Az Ő akarata nyilvánul meg a történetekben, melyek példaként (*exemplum*, 36), intő-tanító céllal állíttatnak az emberek elé. Az elbeszélte történetek ezáltal Isten üdvözítő tervét tárják elénk, melynek menetét Isten már a világ kezdetekor előre meghatározta.

Ez a kozmológiai perspektíva szolgál háttérként a szereplők méltatásához. Az események Isten üdvözítő tervével állnak szoros korrelációban, és egy bizonyos törvényszerűséget követve mennek végbe, ami összességében nézve egy jellegzetes változandóságot eredményez: Igazságtalanság (*iniuria*, 25) és kevélység (*superbia*, 29), melyek az Istentől való elfordulás jelei, Isten büntetését (*peccatis exigentibus*, 29), sőt bosszúját (*divina vindicta*, 29) vonják maguk után. Megalázkodás (*humiliatio*, 26), bűnhődés és vezeklés (*poenitentia*, 31) következtében pedig, melyekben az Istenhez való megtérés nyilvánul meg, Isten megkönyörül (*misericordia*, 31), és kiárasztja irgalmát (*gratia*, 31). Az Évkönyvek ezekkel a kategóriákkal magyarázzák az önkényesen uralkodó Péter trónvesztését, aki azonban később elnyerte Isten irgalmát, és trónját is visszakapta. Aba zsarnoki uralmának szintén istenítélet vetett véget, ő azonban trónjával együtt még életét is elveszítette.

Henrik, a harmadik „főszereplő” az Évkönyvek szóhasználatával élve a hős, az események „hérosa” (35). Őt nem az Istentől való elfordulás vagy az Istenhez való megtérés motiválja. Cselekedetei nem hordozzák az előbb említett változandóság jeleit, és ezzel mintegy mércéül szolgálnak az igazságtalan Péter és a zsarnok Aba tetteinek megítéléséhez. Az altaichi szerzetes különleges méltóságot tulajdonít Henriknek, ami azonban nem merül ki abban, hogy a váltakozva királynak és császárnak titulált uralkodó mellett Péter és Aba alakja gyakorlatilag eltörlődik. Sokkal fontosabb körülmény az, hogy Henrik az évkönyvíró által vázolt üdvtörténet meghatározó szereplője; cselekedetei teológiai távlatokat nyitnak meg, és ezekbe illesztve nyерik el értelmüket. Az Évkönyvek azt sugallják, hogy Henrik és Isten különös közelségben, közvetlen kapcsolatban állnak egymással. Isten Henrik kezdeményezésére és Henrik által vonatkozik be a csehországi események menetébe, miután Henrik előkelőivel együtt alázatossá vált Isten előtt (*se humiliavit*). Az ő példája nyomán vált

⁸ Varga G.: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation* (Studia Hungarica 49). München, 2003.

⁹ A zárójelben idézett kifejezések utáni számok az 1. jegyzetben idézett kiadás vonatkozó oldalait jelölik.

nyilvánvalóvá a cseh herceg kevélysége, amiért büntetésül Isten Henriknek juttatta a győzelmet (26–27). Az altaichi szerzetes ezen túlmenően lényegi azonosságot látat Isten és Henrik személye között. Kegyelem és irgalmasság, melyek Isten attribútumai, Henriknek is erényei. Az elűzött Péter királyt kegyelmébe fogadta (*excipit eum cum omni gratia*), és – mint azt az altaichi szerzetes hangsúlyozza – Isten kedvéért (*propter Deum*) „elfelejtette” Péter korábbi vétkeit (25). Amint az igaz ítélő Isten előtt nem marad elrejtve bűn, úgy Henrik is megsejtette Aba követek által tolmácsolt üzenetében a kevélységet, mely minden bűn forrása (29). A Henriket 1042-ben Magyarországra követő hatalmas sereg Isten irgalmától vezérelve vívott ki sikereket (31–32), majd 1043-ban Aba követek útján vétkei megbocsátását kérte, és békét kapott Henriktől (*pacem et veniam pro delictis*, 33). Henrik 1044-ben nem alattvalói, illetve a magyar exulánsok rábeszélésére, hanem isteni sugallatra szállt hadba, mert – az altaichi szerzetes indoklása szerint – ismerte Isten megváltó tervének menetét (35). A ménfői csata Isten és Henrik „együttműködésének” nyilvánvaló csúcspontját képezi: Henrik, aki az istenítélet végrehajtójaként szerepel, a kereszt elé borulva Istennek adott hálát a győzelemért, és bűnbocsánatot hirdetett (37). A Henrik személyétől kiinduló kölcsönös megbocsátás meghatározó mozzanata a fehérvári eseményeknek is: Péter restitúciója azzal zárult, hogy Henrik kibékítette egymással Pétert és alattvalóit (*reconciliatio*), majd pedig törvényt adományozott. Isten terve az elfogott Aba elítélésével és kivégzésével megy végbe (37).¹⁰

Az égi és a földi uralkodó ezen harmonikus cselekvési egységében egyedülálló módon nyer megfogalmazást a teokratikus királyság eszméje. Az Isten kegyelméből és földi képmásaként uralkodó király szakrális méltósága szemléletesen tanúsodik az egyházi és a világi szféra szinergizmusáról, mely egészen az ún. „investitúraharc”¹¹ koráig a középkori gondolatvilág meghatározó eleme volt. Ez a felfogás különösen a keleti frank uralkodóknál játszott nagy szerepet, akik I. Ottóval kezdődően egyben a császári címet is viselték, és karoling elődeik nyomdokába lépve nagy hangsúlyt fektettek uralmuk teokratikus voltának hirdetésére. III. Ottó, II. Henrik, majd a száli dinasztia első két uralkodója alatt pedig a szakrális méltóság programatikus és egyre fokozódó képviselete figyelhető meg,¹² mely többek között abban a mozzanatban érte el tetőpontját, hogy Henrik investitúra gyakorlatában a pásztorbot mellett a gyűrű is megjelenik szimbólumként.¹³ Ez az újítás az egyházi

¹⁰ Az a körülmény, hogy az események hangsúlyozottan üdvtörténeti perspektívából történő tárgyalása 1045-tel megszűnik, fontos érv Otto Rademacher nézete mellett (lásd: 3. j.), mely szerint az évkönyvíró az 1040–1044-es évek történetét egy korábbi, Henrik cseh és magyar hadjáratait elbeszélő, valószínűleg közvetlenül az események után keletkezett munka alapján adja elő.

¹¹ A fogalom problematikus voltáról és a korszakról összefoglalóan: Blumenthal, U.-R.: *Der Investiturstreit*. Stuttgart, 1992.; Jakobs, H.: *Kirchenreform und Hochmittelalter 1046–1215* (Oldenbourg-Grundriß der Geschichte 7). München, 1994.³; Tellenbach, G.: *Die westliche Kirche vom 10. bis zum frühen 12. Jahrhundert* (Die Kirche in ihrer Geschichte F1). Göttingen, 1988. 116–272.; Hartmann, W.: *Der Investiturstreit* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 21). München, 1993.; Goetz, W.: *Kirchenreform und Investiturstreit 910–1122*. Stuttgart, 2000.

¹² Weinfurter, St.: Idee und Funktion des „Sakralkönigtums” bei den ottonischen und salischen Herrschern (10. und 11. Jh.). In: Gundlach, R. – Weber, H. (Hg.): *Legitimation und Funktion des Herrschers vom ägyptischen Pharao zum neuzeitlichen Diktator*. Stuttgart, 1992. 99–127.; Weinfurter, St.: *Sakralkönigtum und Herrschaftsbegründung um die Jahrtausendwende*. In: Altrichter, H. (Hg.): *Bilder erzählen Geschichte*. Freiburg i. Br., 1995. 47–103.

¹³ Schieffer, R.: *Die Entstehung des päpstlichen Investiturverbots für den deutschen König* (Schriften der MGH 28). Stuttgart, 1981. 11.; Keller, H.: *Die Investitur. Ein Beitrag zum Problem der „Staatssymbolik” im Hochmittelalter*. Frühmittelalterliche Studien, 27. (1993) 61–62.

méltóság és a méltóságot elnyert személy felbonthatatlan kapcsolatát a szakrális méltósággal rendelkező király adományának tüntette fel.

A királyi méltóság teokratikus volta az uralkodók és az egyház egyedülállóan szoros kapcsolata révén a korabeli politika meghatározó tényezője volt. Az uralkodók védelmét és támogatását élvező, de egyben uralma és irányítása alatt álló püspökségek és apátságok jelentős mértékben részt vállaltak a birodalom terheinek hordozásában, és egyben a teokratikus királyság eszméjének legfőbb képviselői is voltak.¹⁴ Ez az egyedülálló konstelláció állt a 10. század második felében újraéledő kulturális-szellemi tevékenység, így a megújuló történetírás háttérében is. Az Ottók és a száli dinasztia császárainak nagy elődökre emlékeztető tettei nyomán szerzetes és klerikus történetírókban fogalmazódik meg az igény, hogy a nagy horderejűnek ítélt eseményeket világtörténeti perspektívába helyezve szemléljék, és az uralkodókat az üdvtörténetben betöltött szerepükre nézve méltassák.¹⁵

Ezt az intenciót tükrözi az altaichi szerzetes munkája is. A Szent Móric vértanú tiszteletére emelt, valamint Regensburg, azaz a karoling-kori keleti frank királyság és a bajor hercegség központjának közelségében fekvő altaichi kolostort alapításától kezdve (741) szoros szálak fűzték a mindenkori uralkodóhoz. Az apátságot 990-ben Civadodó Henrik bajor herceg Erkanbert apáttá történő kinevezésével mintegy újraalapította, és a lotharingiai Gorze kolostorából kiinduló reformtörekvések befogadására kényszerítette, melyek a teokratikus méltóságot viselő uralkodó védelmében és támogatásában látták a sikeres reform zálogát. II. Henrik különösen bőkezűen támogatta a kolostort, mely Godehard apát – a később szentté avatott hildesheimi püspök – alatt a birodalom egyik nagy kisugárzással rendelkező reformkolostorává nőtte ki magát. Jellemző, hogy II. Konrád Richer személyében egy altaichi szerzetest emelt Montecassino apátjává, hogy a bencés anyakolostorban megreformálja a monasztikus életet. Szent Günter eremita magyarországi tevékenysége, valamint Bakonybél Szent-Móric-patrociniuma Altaich magyarországi kapcsolatairól tanúskodik.¹⁶ A Magyarországra vezető út mentén fekvő kolostor továbbá fontos állomáshelye volt a magyarországi hadjáratoknak és a követváltásoknak, ami arra enged következtetni, hogy az évkönyvíró a magyarországi eseményekről megfelelő információkkal rendelkezhetett.

A megbízható információs bázis önmagában még nem döntő érv az Évkönyvek hitelessége mellett. Ennek megítélésében sokkal nagyobb súllyal esik latba, hogy az Évkönyvek gondolatvilága és fogalmi készlete számos más, Henrik uralmával foglalkozó korabeli munkában tükröződik. A továbbiakban ezeket a forrásokat vesszük közelebből szemügyre.

Elsőként a reichenauai forrásokról kell szólnunk. Reichenau a birodalom egyik legjelentősebb kolostoraként már az ezredfordulón jelentős múltra tekinthetett vissza, és a kulturális-tudományos élet híres központjának számított.¹⁷ Itt élt Hermann, a 11. század, sőt a középkor egyik legsokoldalúbb tudósa, aki a kolostori iskolát vezette. Komoly matematikai-

¹⁴ Az ún. „*ottonisch-salisches Reichskirchensystem*”-mel foglalkozó kutatásokról összefoglaló tájékoztatást nyújt Schieffer, R.: *Der ottonische Reichsepiskopat zwischen Königtum und Adel. Frühmittelalterliche Studien* 23. (1989) 291–301.

¹⁵ Wattenbach, W. – Holtzmann, R. – Schmale, F.-J.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und der Salier I.* Darmstadt, 1978. 1–25.; Manitius: *Gesichte der lateinischen Literatur*, 1–17.

¹⁶ Stadtmüller, G. – Pfister, B.: *Geschichte der Abtei Niederaltaich 741–1971.* Augsburg, 1971. 94–137.

¹⁷ A kolostor szellemi-kulturális életéről lásd: Berschin, W.: *Erebus und Insula: St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter – Modell einer lateinischen Literaturlandschaft.* Wiesbaden, 1987.

asztronómiai munkássága mellett Hermann zenével és költészettel is foglalkozott.¹⁸ A világ kezdetétől 1054-ig terjedő krónikája az Ottók és a száli császárok alatt fellendülő történetírás reprezentáns darabja. Az 1040-es évektől kezdve önálló alkotásnak tekinthető munka kezdetétől fogva elsőrangú forrása volt a Henrik korára irányuló kutatásoknak, mivel az eseményekről megbízhatóan és szubjektív megjegyzések mellőzésével tudósít.¹⁹ Éppen ezért különös jelentősége van annak, hogy az értékelést tartalmazó részletek szoros nyelvi és gondolati párhuzamot mutatnak az Évkönyvek elbeszélésével. Jellemzőes, hogy Henrik és Péter viszonyában Hermann is annak a mozzanatnak tulajdonít nagy jelentőséget, hogy Péter bocsánatot kért, és elnyerte Henrik kegyelmét (*veniam et gratiam*, 123). Abát ő is zsarnoknak tartja, akinek szerződésszegő magatartását bírálja, és azt is hangsúlyozza, hogy Henrik kicsiny sereggel, Isten segítségével bízva szállt Aba ellen hadba. Akárcsak az Évkönyvek, Hermann is tudósít arról, hogy a ménfői csata után a magyarok csapatostul járultak Henrik elé, hogy hódoljanak neki. Figyelemreméltó az is, hogy Péter restitúcióját Henrik kegyes jóságával (*püissimus*) indokolja.²⁰ A ménfői győzelmet külön költeményben is megörökítette, melynek azonban csak a kezdősora ismeretes Freisingi Ottó krónikájából.²¹

Bern – latinósított nevén Berno –, Reichenau apátja még részletesebben foglalkozott a magyar eseményekkel. Őt II. Henrik 1008-ban állította a kolostor élére, hogy a lotharingiai Gorze kolostorból kiinduló mozgalom eszméi szerint megreformálja a kolostori életet. Csaknem negyven éves apátsága alatt Reichenau úgy gazdasági, mint kulturális tekintetben virágkorát élte. Maga Bern is a kolostor tudományos életének egyik meghatározó személyisége volt; liturgiai és zeneelméleti munkái széles körben ismertségnek örvendtek.²² Míg II. Henrik alatt tevékenyen részt vett a birodalom ügyeiben, II. Konráddal nem volt jó viszonyban. Figyelemreméltó, hogy Henrikkel szoros kapcsolatban állt, jöllehet ez a kapcsolat – a háromszori személyes találkozástól eltekintve – Bern előrehaladott kora miatt első sorban irodalmi érintkezésben nyilvánult meg.²³ A birodalom neves személyiségei mellett ismeretség fűzte Szent István királyhoz is. A magyar királynak levélben nyilvánított köszönetet azért, hogy szívesen fogadott két Jeruzsálembé zarándokló reichenauai szerzetest, továbbá biztosította arról, hogy érte és Gizella királynéért misét mond, és bevezeti nevüket az „Élet Könyvébe”.²⁴

¹⁸ Reichenau Hermann munkásságáról lásd Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 756–777.; Brunhölzl. F.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters II*. München, 1992. 450–460.

¹⁹ Vö. Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 232–238; Schmale, F.-J.: *Die Reichenauer Weltchronistik*. In: Maurer, H. (Hg.). *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge*, Sigmaringen, 1974. 125–158.; Robinson, I. S.: *Die Chronik Hermanns von Reichenau und die Reichenauer Kaiserchronik*. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 36. (1980) 84–136.

²⁰ Hermann von der Reichenau: *Chronicon*, ed. Pertz, G. H., MGH SS 5, 123–125.

²¹ Otto von Freising: *Chronica*, ed. Hofmeister, A., MGH SSrG 45, Hannover–Leipzig, 1912.³ 298: *Vox haec melos pangat*.

²² Bern munkáiról lásd: Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 61–71.; Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 446–450.

²³ Vö. Erdmann, C.: *Bern von Reichenau und Heinrich III*. In: Erdmann, C.: *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*. Berlin, 1951. 112–119.; *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*. Hg. von Schmale, F.-J. Stuttgart, 1961. 1–12.

²⁴ Bern Szent István királyhoz intézett levelét csak kivonatolt formában ismerjük. Lásd: *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*, Nr. 18, S. 51; *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Ed. Györffy Gy., Budapest, 1992. (továbbiakban: DHA I), Nr. 25, 112.

Henrik magyar politikájáról Bern korrespondenciájának fennmaradt darabjaiból értesülünk. Egy közelebbiről nem datálható, az előzőtt Péter királyhoz intézett pasztorális hangvételű levelében Bern arra biztatta Pétert, hogy Isten irgalmában és Szűz Mária közbenjárásában bizakodva mutasson alázatot, és tartson töredelmes bűnbánatot, mert akkor bizvást számíthat rá, hogy Isten megszabadítja szorongattatásaiból.²⁵ Bár ez a levél csak töredékként maradt ránk, az alázatosság és a bűnbánat központi szerepének kidomborítása mutatja, hogy Bern tisztában lehetett Péter uralkodásának negatív mérlegével, és az al-taichi szerzeteshez hasonlóan úgy látta, hogy Péter sorsának jobbrafordulása Isten kegyelmének függvénye, melyet alázatossággal lehet kiérdemelni.

A magyar hadjáratokkal további két levél foglalkozik, melyeket Bern ajánlásként csatolt Henriknek két alkalommal megküldött munkáihoz. Az 1043-as hadjárat után született levélben²⁶ Bern Henrik származását anyai ágon a burgundiai és a nyugati frank királyokon keresztül Nagy Károlyra, sőt egészen Szent Arnulfig, a karolingok ősatyjáig vezette vissza, apai vonalon pedig I. Ottó leszármazottai közé sorolta. A rangos elődök sora bizonyíték arra, hogy Henrik azon uralkodók közé sorolható, akik a Példabeszédek könyve szerint Isten által uralkodnak (Péld., 8, 14–16), és akiket Bern Sevillai Izidor definíciójához visszanyúlva²⁷ a hit adománya nélkül uralkodó antik zsarnokok ellenképének tekint. A „kegyelmezz az alávetetteknek, és győzd le a kevélyeket” vergiliusi intést Bern a király csehországi, burgundiai, itáliai és magyarországi tetteiben látta megvalósulni.²⁸

A második, 1044 végére datálható levél behatóan foglalkozik a magyar eseményekkel. A levél kimondottan ezzel a céllal íródott, de csak 1045 elején jutott el Henrikhez, miután Bern zárásképpen Hirmingart zürichi apátnő érdekében írt közbenjárást csatolt hozzá.²⁹

Bern számára Henrik a béke fejedelme, aki minden igyekezetével a békét hirdeti, és azt meg is teremti. Úgy látja, hogy Henrik uralkodása alatt a birodalom olyan, a korábbi századok számára ismeretlen békének örvendhet, melyet Krisztus születésekor az angyalok hirdettek a világnak. Henrik a béke fia (*filius pacis*), mert „befogadta azt a békét, melynek terjesztésével Krisztus bízta meg az apostolokat”. Szívében az Isten törvényeinek igazsága (*veritas legalis observantiae*) és a Krisztusban testet öltött irgalmasság (*misericordia novae gratiae*) találkozása nyomán igazságosság (*iustitia*) és béke (*pax*) sarjad. Bern sze-

²⁵ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 23. 53–54. (DHA I, Nr. 33, 130): *Ne diffidas de misericordia Dei [...]. Vestigiis eiusdem sanctae genitricis Dei provolutus iugiter adsiste, preces lachrymabiliter effunde cum corde contrito et humiliato [...].*

²⁶ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 26. 55–56. A levelet Thomas Heinz a Henrik és Poitou Ágnes 1043 novemberi házasságkötésével kapcsolatos diskurzussal hozza összefüggésbe, és 1043 októberére datálja. Lásd: Zur Kritik an der Ehe Heinrichs III. mit Agnes von Poitou. In: Jäschke, K.-U. (Hg.): Festschrift für H. Beumann zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1977. 224–235. A DHA I (Nr. 36, 135) kiadásában közölt dátum (1044 iul.–1046 dec.) ennek megfelelően korrigálandó.

²⁷ Sevillai Isidor: *Etymologiae sive origines* I. Ed. Lindsay W. M. Oxford, 1911. 9, 3, 19–20.: *Tyranni Graece dicuntur. Idem Latine reges. Nam apud veteres inter regem et tyrannum nulla discretio erat, ut (Virg. Aen. 7, 266): 'Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.' Fortes enim reges tyranni vocabantur. Nam tiro fortis. De qualibus Dominus loquitur dicens (Proverb. 8,15): 'Per me reges regnant et tyranni per me tenent terram'. Iam postea in usum accidit tyrannos vocari pessimos atque inprobos reges, luxuriosae dominationis cupiditatem et crudelissimam dominationem in populis exercentes.*

²⁸ Die Briefe des Abtes Bern von der Reichenau, Nr. 26. 56.: *Testantur haec Bohemia totaque gens Slavonia, Ungaria, Burgundia omnisque Italia et cunctae in circuitu nationes, quas vel consilio sapienti subiecistis vel ferro fortiter perdomuistis.*

²⁹ Vö. Erdmann: *Bern von Reichenau*, 116.

rint Henrik uralkodása alatt ezen erények összhangja révén megszületik az a béke, melyet Isten Krisztusban ajándékozott a világnak. Bern ezért úgy véli, hogy Henrik királyságában valójában Krisztus uralma valósul meg.³⁰

Bern fejtegetései igencsak magasztos színekben tüntetik fel Henrik teokratikus királyságát. Mégis komoly félreértés lenne a levelet pusztán panegyrikus munkának tekinteni,³¹ hiszen az nem merül ki az uralkodó tetteinek dicséretében. A reichenauai apát célja az események értelmezése és magyarázata, levele igazi egzegetikai munka. Ezt a célkitűzést mutatja, hogy Bern Henrik béketeremtő-teokratikus királyságát és a magyar eseményeket szoros korrelációban tárgyalja. Mint írja, Henrik béketeremtő politikájának számtalan egyéb bizonyítéka volna, de azt a közelmúlt magyar eseményei példázzák a legjobban: Henrik a védelemért könyörgő Pétert kegyelmének palástjával óvta. Nem torolta meg Péter ellene elkövetett vétkeit, hanem csodálatraméltó felebaráti szeretettel támogatta őt, és Krisztus segítségével visszahelyezte országának trónjára a zsarnok Aba ellenében.³² Bern ezen történéseket a tipológiai biblíamagyarázat módszerével világítja meg. Henrik előképét Ezékiás jeruzsálemi királyban látja, akinek Izajás próféta könyvében feljegyzett történetét Henrik uralmára vonatkoztatja. Az ószövetségi példa által a jelen eseményeit a kinyilatkoztatás folyamatában helyezi el: Amint Isten egykoron Dávid kedvéért megkönyörült az asszírok fenyegette Ezékiás királyon és Jeruzsálemen, úgy könyörült meg Henrik kedvéért és Henrik által Péter királyon és országa népén, megszabadítván őket a zsarnok Abától.³³ Bern ószövetségi példák alapján úgy látja, hogy Henrik Isten áldásával és támogatásával harcolt Ménfőnél.³⁴ Mégsem a győzelem, hanem a csata után Henrik által kezdeményezett hálaadás és bűnbocsánat alkotja az egzegetikai fejtegetés központi mozzanatát, mivel ezek Henrik Isten ügye melletti elkötelezettségét bizonyítják: Henrik vezeklő öltözékben, mezítelen lábbal, a kereszt elé borulva mond köszönetet Istennek a győzelemért, majd irgalmáért

³⁰ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 57–59.: *Vere filius pacis estis, ac ideo pax quam veritas per apostolos misit, in corde vestro requiescit, ita ut convenienter de vobis dici possit: In domicilio pectoris vestri misericordia et veritas obviauerunt sibi, iustitia et pax osculae sunt. [...] Christum in corpore vestro portatis, per illum ubique pugnando triumphatis [...]. Enim vero vestri regni status ad hanc concordiam pervenit, ut veraciter tempori, sub quo Christus natus est comparari possit.*

³¹ Erre hívja fel a figyelmet Gerics József is, aki szerint Bern levele „Henrik politikai ideológiájának lényeges elemeit örökíti ránk”. Lásd: *A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István király halála után*. In: Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban (METEM Könyvek 9). Budapest, 1995. 91.

³² Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 59.: *Huius rei indicia cum multa sint manifesta, ex hoc tamen maxime patet, quod praedicto regi Petro ad vos suppliciter confugienti sinum pietatis expandistis, et non solum nullam vindictam de his, quae in vobis commisit, sumpsistis, sed miro karitatis affectu fovistis, adiuvistis, quousque Christo adiuvante regno suo restituistis, [...].*

³³ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 59.: *[...] ut iure fateamur, sicut propter David misertus est Dominus regi Ezechiae et Hierusalem, ita propter vos et per vos misertus sit Petro et populo et regno suo.*

³⁴ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 58.: *[...] Dominus pugnabit pro vobis, vos tacebitis, ut illa Ioseph benedictio ad vos dirigatur, qua dicitur: Deus patris tui erit adiutor tuus, et omnipotens benedictio tibi. Hac benedictione ditatus, nuper cum Ungariis fortiter decertastis et pugnando vicistis [...].*

esedező maga és alattvalói számára. Azáltal, hogy „csodálatos és szavakkal el nem mondható kegyességgel” bocsánatot hirdetett mindenkinek, békét és egyetértést teremtett.³⁵

Bern levele kétségtelenül fontos dokumentum Henrik magyarországi politikájának megítéléséhez; az egzegetikai intenció komoly tudományos igényről tanúskodik, ami a levél forrásértékét növeli. Már magában az a tény, hogy Reichenau apátja, aki személyesen nem vett részt a hadjáratokban, külön levelet szentelt a magyarországi eseményeknek, jól bizonyítja, hogy az 1044-es fordulat mély benyomást tett a birodalom nyilvánosságára. A levél különös értéke abban rejlik, hogy a magyarországi politikát egészében nézve méltatja, és Henrik béketeremtő uralkodásának központi mozzanataként tárgyalja. Henriket az Isten adományából származó királyi erények – *iustitia, lex, misericordia, gratia, clementia* – megtestesítőjeként mutatja be, ami tanúsítja, hogy Bern levelei szoros összhangban állnak az Évkönyvekkel. Az, hogy e két, egymástól függetlenül keletkezett munka a magyarországi eseményeket Henrik teokratikus-béketeremtő királyságából eredezteti, arra enged következtetni, hogy ez a felfogás nem pusztán irodalmi képzelet szüleménye, hanem a kortárs gondolatvilág lényegi eleme.

Az Évkönyvek és Bern leveleinek komoly hírértéke mellett szól továbbá, hogy a korabeli források egyöntetű tanúsága szerint Henrik uralmának első, a császárság elnyeréséig (1046) tartó szakaszában messzemenőleg megfelelt a béketeremtés mint központi királyi feladat követelményének. Ez a felfogás leginkább Wipo műveiben nyert hangsúlyos képviselést. A burgundiai származású költőt és történetírót szoros szálak fűzték a száli dinasztiához. II. Konrád és Henrik alatt királyi káplánként szolgált, sőt feltételezhetően a fiatal Henrik nevelésében is részt vett.³⁶ Valószínűleg erre a tevékenységére vezethetjük vissza az 1028-as aacheni koronázás alkalmából Henrik számára írt „*Proverbia*” című művét. A száz könnyen memorizálható mondásból álló, nevelő-tanító célzatú munka tulajdonképpen egy rövid királytükör, mely a keresztény erények elkötelezett megvalósítását jelöli meg az erkölcsös uralkodói életvitel és az erényes uralkodás zálogaként.³⁷ Wipo békés uralkodást kíván Henriknek, akit Isten barátjának (*amicus Dei*) titulál, és többek között arra inti őt, hogy a békét tekintse legfőbb javadalomnak. Figyelmébe ajánlja, hogy tartós béke csak az alázatosság (*humilitas*), a megbocsátás (*misericordia*) és a kegyesség (*clementia*) erényeinek gyakorlása révén valósítható meg.³⁸

³⁵ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 60.: [...] *peracto victoriae triumpho gratiarum vota persolvistis regi omnium Domino, nudis pedibus incedendo et Kyrie eleyson in altum clamando, ac mira et ineffabili clementia non solum his, qui in vobis aliquid deliquerunt, tam praesentibus quam absentibus indulgentiam solito more praestitistis, verum etiam omnes in unanimitatem pacis et concordiae identidem revocastis.*

³⁶ Vö. Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 489–497.

³⁷ Vö. Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 319.; Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 76–77.; Spörl, J.: *Pie rex caesarque future! Beiträge zum hochmittelalterlichen Kaisergedanken*. In: Lazarowicz, K. (Hg.): *Unterscheidung und Bewahrung. Festschrift für H. Kunisch*. Berlin, 1961. 331–353.

³⁸ *Proverbia*. In: Wiponis Opera. Ed. Bresslau, H., MGH SSrg 61, Hannover–Leipzig, 1915. 66–74.: *Melius est se humiliare quam exaltare. Humilis homo triumphat in domo.* (19–20. v.); *Pacis domum est omnium bonum. Qui in pace fundantur, non eradicantur* (25–26. v.); *Iudicis sententiam oportet sequi clementiam. Melius est interdum ignorare quam vindictam poscere. Qui misertur misericordiam consequetur.* (31–33. v.)

Míg a *Proverbia* erény-katalógusában a béke gondolata inkább csak mellékesen merül fel, az 1041-ben szintén Henrikhez írt *Tetralogus*ban³⁹ a béke egyenesen vezérmotívummá lép elő, ami jellegzetes fényt vet Henrik uralkodásának kezdeteire. A mű Henrik királyságáról szól, pontosabban ahhoz szeretne útmutatást nyújtani – ahogy Wipo az előszóban írja, *Tetralogus*ával a király számára szeretné megkönnyíteni az uralkodás terheinek viselését.⁴⁰ A költeményben a költő, a műzsák, valamint a Törvény és a Kegyelem mint a Krisztus által a világ számára közvetített allegorikus erények beszédeként intéznek az uralkodóhoz. A költő először a műzsákot szólítja fel Henrik magasztalására, akik Henrik személyében a királyok fejét (*caput regum* 12. v.) tisztelik. Egy litánia-imádság keretében Istennek és a szenteknek ajánlják Henriket, aki második Krisztusként (*alter post Christum* 19. v.) uralkodik a világ felett. A műzsák megígéri a béke barátjának nevezett Henriknek (*pacis amicus* 70. v.), hogy a régi kor királyainak dicséretét zengő antik szerzők példáját követve gondoskodni fognak arról, hogy hírneve örökké fennmaradjon. Úgy látják, hogy Henrik, aki egyben az erények barátja (*amicus virtutum* 18. v.) is, messzemenőleg megfelel a vele szemben támasztott elvárásoknak, legyen az a béke vagy a háború ügye, a király külseje, származása avagy jelleme (79–80., 92. v.). Legfőbb erényének az alázatosságot (*mens humilis* 102. v.) tüntetik fel, melynek révén Henrik valójában a világ uraként (*caput mundi* 99. v.), a népek békéjének zálogaként (*certa quies populorum tempore nostro* 95. v.) figurál, sőt egyenesen a világ békéjének megtestesítője (*pax orbis* 96. v.). Henrikben a Törvény is a világ Isten után második urát tiszteli, akinek uralma a béke gyümölcset (*fructus pacis* 120. v.) termi. Henriket hat erény ékesíti, melyek közül az alázatosság (*mens humilis*), az Isten és az emberekkel szembeni jámborság (*pietas*) és a béke (*pax missa per orbem*) az első helyen állnak (132. v.). A Törvény a tudományok ápolására szólítja fel az uralkodót: Rendelettel biztosítsa, hogy a német előkelők gyermekei iskolai oktatásban részesüljenek, és megismerkedjenek a törvényekkel (201–202. v.). A Törvény beszéde aktuálpolitikai felhívással zárul: Burgundia ügyei rendezésre várnak, Burgundia várja a béke szerzőjét (*auctor pacis* 209. v.)! Végezetül a Kegyelem szól Henrikhez, szelíd beszéddel a Törvény jogos követelményeinek szigorát enyhíthető. Az igazságos és kegyelmes égi uralkodót állítja példaként Henrik elé, és értésére adja, hogy az emberek által feljegyzett törvény csak az Istentől származó kegyelemmel társulva érheti el végső célját, melyet Wipo a világ békéjének megteremtésében jelöl meg: „*Est bona temperies, quam Lex et Gratia miscet; Hae si coniunctae, generabunt pacis amorem*” (237–238. v.).

A *Proverbia* és a *Tetralogus* gondolataival párhuzamosan Wipo leghíresebb műve, a *Gesta Chuonradi imperatoris*⁴¹ is fontos vonatkozásokat közöl Henrik uralkodásának első felére nézve. Wipo eredetileg Konrád és Henrik tetteit egy műben szeretne volna megörökíteni, de miután a Konrádról szóló részt valamikor 1040 és 1046 között megírta, úgy döntött, hogy azt önálló munkaként megküldi Henriknek. A „hadvezetésre és béketeremtésre egyaránt alkalmas” Henrik császárhoz⁴² intézett kísérőlevelében Wipo elárulja, hogy

³⁹ *Tetralogus*. In: Wiponis Opera, 75–86. Vö. Manitius: *Gechichte der lateinischen Literatur*, 321–322.

⁴⁰ *Tetralogus*, 75: [...] *feci tibi, domine mi rex, hunc brevem Tetralogum, quo et curas insomnes rei publicae interdum levigare et animum ad ea, quae tibi persuasa sunt, possis excitare.*

⁴¹ *Gesta Chuonradi imperatoris*. In: Wiponis Opera, 1–62. Vö.: Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 322–325.; Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 78–80.; Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 490–494.

⁴² *Gesta Chuonradi imperatoris*, 3: *Gloriosissimo imperatori Heinricho tertio regi ad pacem et bellum idoneo [...].*

ezen munkáját is királytükörnek kell tekintenünk, melyet azzal a céllal írt, hogy Konrád erényes uralkodását példaként állítsa Henrik elé.⁴³ A prólógusban Henrik királyságára is gondol, amikor arról beszél, hogy a királyok kötelessége az igaz hit védelme, valamint Krisztus törvényeinek és békéjének igazgatása.⁴⁴ Henriket az igazság mérőőnjának (*Linea Iustitiae*) tekinti, aki az apja által a birodalom testén eszközölt hasznos metszést nagy bölcsességgel meggyógyította, és ezért valamennyi elődjét „úgy a mennyei, mint a földi dolgok” tekintetében felülmúlja.⁴⁵ Azáltal, hogy Wipo jelentős különbséget konstatál Konrád és Henrik között, jellemző megállapítást közöl Henrik királyságára nézve: Míg Konrád Burgundiát háborúval hódította meg, addig Henrik a háború mellett béketeremtéssel orvosolta a burgundiai királyság problémáit.⁴⁶ A II. Konrád koronázása alkalmából a mainzi érsek szájába adott beszéd is valójában Henriknek szól: Királyként ő Krisztus földi helytartója, de csak akkor tud Istennek tetsző módon uralkodni, ha az örök üdvösséget szem előtt tartva tetteivel Krisztust követi. Isten leginkább azt várja el tőle, hogy garantálja az igazságosságot és a békét. Mindennek elengedhetetlen feltétele az irgalmasság. A mainzi érsek ezért azt kéri a királytól, hogy Isten kedvéért, aki a koronázásban királlyá lényegítette át és hatalmának részesévé tette őt, bocsásson meg mindazoknak, akik vétettek ellene.⁴⁷

Wipo programatikus műveitől függetlenül sok más munkában tükröződik még az a nézet, hogy a béketeremtés gondolata egyedülálló módon jutott érvényre Henrik uralkodása kezdetén. Otloh, a regensburgi St. Emmeram kolostor iskolájának vezetője „*Liber visionum*” című anekdotagyűjteményében⁴⁸ egy regensburgi koldusról szól, aki látomásban tett pokoljárása során egy izzó fémből készült, ablak nélküli zárkáról kísérlője elmondásából megtudja, hogy ott bűnhődnek azok, akik Henrik császár béketeremtő politikájának ellenségei voltak, mert Henrik Isten segítségével munkálkodott a béke hasznának növelésén.⁴⁹

⁴³ Gesta Chuonradi imperatoris, 4: *Tibi, summe imperator, hoc opus devoveo, tibi Gesta patris praesento, ut, quoties ipse res clarissimas agere mediteris, prius paternas virtutes velut in speculo imagineris, et illud in te floreat abundantius, quod hereditasti a patriis radicibus, [...]*.

⁴⁴ Gesta Chuonradi imperatoris, 7: *Si enim nostri catholici reges, verae fidei defensores, legem ac pacem Christi, quam nobis per euangelium suum tradidit, sine periculo erroris gubernant [...]*.

⁴⁵ Gesta Chuonradi imperatoris, 3–4: *[...] alterum rem publicam, utpote Romanum imperium, salubriter incidisse, alterum eandem rationabiliter sanavisse veraciter dicam. [...] cunctos antecessores tuos in quibusdam divinis et mundanis rebus superasti [...]*.

⁴⁶ Gesta Chuonradi imperatoris, 12: *Deinde Chuonradus imperator animoso impetu Francos Latinos hostiliter ex ea [Burgundia] eiecit belloque eam subiugavit. Ad extremum rex Heinricus tertius, pius, pacificus, Linea Iustitiae, bello et pace eandem Burgundiam temperavit cum magnificentia [...]*.

⁴⁷ Gesta Chuonradi imperatoris, 22–23: *Ad summam dignitatem pervenisti, vicarius es Christi. Nemo nisi illius imitator verus est dominator; oportet, ut in hoc solio regni cogites de honore perenni. ...Cum vero Deus a te multa requirat, hoc potissimum desiderat, ut facias iudicium et iustitiam ac pacem patriae [...]. Et nunc domne rex, omnis sancta ecclesia nobiscum rogat gratiam tuam pro his, qui contra te hactenus deliquerunt et offensione aliqua gratiam tuam perdidierunt. [...] oramus, ut illis dimittas pro caritate Dei, quae te hodie in virum alterum mutavit et numinis sui participem fecit.*

⁴⁸ Otloh von St. Emmeram: *Liber visionum*. Ed. Schmidt, P. G., MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 13. Weimar, 1989. Vö.: Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 90–91., Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 272., Brunhölzl: *Gesichte der lateinischen Literatur*, 479–481.

⁴⁹ *Liber visionum*, I.k. Visio 11, 77: *„Ibi” inquires, omnes sunt inclusi nuper defuncti, qui cesari Heinrico pacem undique patrare studenti resistere presumpserunt. Quamvis enim idem cesar in*

Ennek a kijelentésnek annál inkább nagyobb hitelt kell adnunk Henrik uralkodásának kezdetére nézve, mivel Otloh egy másik, ugyanebben a munkájában feljegyzett anekdotában kimondottan bírálja Henriket: A keményszívű, pénzügyleteknek élő uralkodó elutasította a szegények ügyének meghallgatását, amiért Isten korai hallálal sújtotta.⁵⁰

Henrik béketeremtő politikája Reichenau Hermann krónikájában különös visszhangot kapott. Hermann a rá jellemző visszafogott stílusát feladva az 1053-as évek eseményeinél arról számol be, hogy a birodalom előkelői és egész népe zúgolódnak, mert Henrik nem felelt meg a vele szemben támasztott reményeknek és elvárásoknak. Ahelyett, hogy a jellemét kezdetben meghatározó erényekben – melyek közül Hermann konkrétan az igazságosságot, a békeszeretetet, a jámborságot és az istenfélelemet említi – napról napra előrehaladást mutatott volna fel, azokat már régóta elhagyva a nyereségváagnak hódol, és gondatlannul él.⁵¹ Az elégedetlenségnek komoly következménye volt, melyről ugyancsak Hermann szól Henrik fia, a későbbi IV. Henrik 1053-ban történt királlyá választása kapcsán: A birodalom előkelői csak azzal a feltétellel voltak hajlandók Henriknek megígérni, hogy halála után fiának hódolnak, és királyuknak ismerik el, amennyiben IV. Henrik majd igazságos uralkodónak bizonyul.⁵² Az eset jól mutatja, hogy a kortársak a Hermann által megnevezett erények alapján alkottak véleményt Henrik uralkodásáról.

Akárcsak Hermann, úgy Siegfried, a lotharingiai Gorze kolostorának apátja esetében is sokatmondó a Henrik személyét illető bírálat. Siegfried az 1043 októberében Poppohoz, Stablo apátjához írt levelében Henrik és Poitou Ágnes 1043 november végére tervezett házasságkötésével szemben a közeli rokoni kapcsolat miatt kánonjogi ellenvetést fogalmazott meg. Siegfried burkoltan Henrikről szól, amikor a kánonokat Isten törvényével azonosítva kifejti, hogy az, aki a kánonok ellen vét, nem nyerheti el Isten igazi békéjét. Mint ugyanis írja, van hamis béke is, a gonoszok és a törvénytörők békéje, amit házasságtörők, gyilkosok és hitszegők kötnek maguk között. Az ezek és a hozzájuk hasonlóak közötti béke azonban színlelt és csalárd, mely saját maguknak és mindenkinek csak árt.⁵³ A házasságtörés

multis sit reprehensibilis, maximeque in avaritia, tamen quia pacis commoda ampliare studet, Deum adiutorem in hoc habet.

⁵⁰ Liber visionum, I.k. Visio 15 (Visio de cesare Heinricho), 86–88.

⁵¹ Chronicon, 132.: *Quo tempore regni tam primores quam inferiores contra imperatorem magis magisque mussitantes, iam dudum eum ab inchoatae iusticiae, pacis, pietatis, divini timoris, multimodaeque virtutis tenore, in quo de die in diem debuerat proficere, paulatim ad quaestum et incuriam quandam deficere, multumque se ipso deteriore fore, causabantur.*

⁵² Chronicon, 133.: *Imperator Heinricus magno apud Triburiam conventu habito, filium aequivo- cum regem a cunctis eligi, eique post obitum suum, si rector iustus futurus esset, subiectionem promitti fecit.*

⁵³ A levelet közli von Giesebrecht, W.: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*. Bd. 2. Leipzig, 1885, 714–718.; az idézett hely: 717: *Horum ergo, qui per transgressionem divinae legis promittunt sibi et aliis pacem, venenosam sententiam libet refellere et, quam sit veritati contraria, ostendere. Constat et indubitanter verum est, canonicam auctoritatem Dei esse legem. Qui ergo contra canones facit, contra legem Dei facit: qui autem contra legem Dei facit, impietatem facit, ac per hoc impius est. Scriptum est autem: „Non est pax impiis, dicit Dominus.” Ex his igitur colligitur, praevaricatoribus canonum veram non esse pacem. Veram autem ideo diximus, quia et falsam esse pacem non ignoramus. Habent namque reprobi et transgressores pacem, scilicet adulteri cum adulteris, homicidae cum homicidis, periuri cum periuris. Nonnumquam hi hisque similes habent inter se pacem, sed simulatam, sed deceptoriam, sed sibi et aliis perniciosam.* Vö.: Thomas, H.: *Abt Siegfried von Gorze und die Friedensmaßnahmen Heinrichs III. vom Jahre 1043*. In: Staatliches Regio-Gymnasium Prüm Jahreschronik 1976. Olsberg, 1976. 125–137.; Min-

vétkére nem véletlenül kerül különös hangsúly: Siegfried apát a tervezett házasságkötést Isten törvénye elleni vétségnek tekinti, és ezért úgy gondolja, hogy Henrik békepolitikájával nem nyerheti el Isten békéjét a maga és népe számára.

Henrik békepolitikájának nyoma van az irodalmi munkákban is. Az „*Ecbasis Captivi*” című verses költemény szerzője, a lotharingiai Toul kolostorának egyik szerzetese, a kolostor elhagyását fontolgatja, és egy elszökött borjú esetén elmélkedve azon gondolkodik, milyen sors vár majd rá. A borjú esete riasztó példa, mivel a szerencsétlen állat hirtelen egy éhes farkassal találja szemben magát. A borjú Henrik békerendeleteire hivatkozva haladékosan kér a következő nap, húsvét vasárnap reggeléig, amit a farkas Isten akaratába belenyugodva meg is ad neki, és azzal vigasztalja magát, hogy majd húsvéti lakomaként fogyasztja el a borjút.⁵⁴

Végezetül a Salamon-tipológiáról kell röviden szólnunk. Bern apát két levelében és egy Arnulf nevű klerikus „*Delicie cleri*” című verses proverbium-gyűjteményében Henriket második Salamonként dicsérik. A tipológiai párhuzam arra utal, hogy Henrik az ószövetségi király közismert bölcsességének birtokában és Isten által kiválasztott béketeremtő királyként uralkodik. Salamon király nevének ezen interpretációját Bern apát egy későbbi német fordításban fennmaradt levelében fogalmazta meg. Arnulf, aki valószínűleg Ágnes császárné udvari káplánja volt, művében Ágnest, a „második Salamon” feleségét Sába királynőjeként dicséri, és arra kéri, hogy fogadja el a *rex pacificus*ként aposztrofált Henrik ajándékait.⁵⁵

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy az Évkönyvekben és Bern leveleiben megfogalmazást nyert béketeremtő királyság gondolata nem kizárólagosan a magyarországi események vonatkozásában jelenik meg. A bemutatott széles forrásanyagban a béketeremtés gondolata Henrik uralkodásának kezdeti szakaszára nézve általános érvénnyel, a teokratikus királyság eszméjének vetületeként jut kifejezésre: Henrik erényeket követő uralkodásában Isten igazságossága, irgalma, törvénye és kegyelme tükröződik. Ő Isten barátja és Krisztus helytartója, aki az égi és a földi szféra közötti pozícióból uralkodik a világon. Cselekedeteivel Krisztus megváltó tettét imitálja, azaz kiérdemli és közvetíti az embereknek a békét mint Isten legfőbb ajándékát.

Mennyiben szolgálhat azonban mindez a magyarországi események hiteles magyarázatául? A különböző eredetű források egybehangzó tanúsága kétségtelenül nagy súllyal esik latba, mégpedig annál is inkább, mivel a teokratikus királyság eszméje a historiográfiai munkákban először Henrik uralkodása alatt nyer széles képviseletet, míg a korábbi időkre nézve főleg liturgiai eredetű forrásokban jutott kifejezésre. Ugyanakkor a munkák többségének panegyrikus hangvételét és parenetikus intencióját tekintve azzal a lehetőséggel is kell számolni, hogy a béketeremtés gondolatában valójában csak egy az uralkodóval szemben megfogalmazott elvárás jut kifejezésre. Az is óvatosságra int, hogy a szerzők kapcsolatban álltak a királyi udvarral; munkáikkal feltételezhetően a király környezetében folyó politikai-irodalmi diskurzusban vettek részt. Lehet tehát, hogy csak Henrik udvarának tuda-

ninger, M.: *Heinrichs III. interne Friedensmaßnahmen und ihre etwaige Gegner in Lothringen*. Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte, 5. (1979) 42–47.

⁵⁴ *Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam*. Ed. Strecker, K., MGH SSrG 24. Hannover, 1935. 5.: *Pacis palma detur, donec cras missa canatur. Heinrichi placitis cepi moderamina pacis*. Vö.: Erdmann, C.: *Konrad II. und Heinrich III. in der Ecbasis Captivi*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 4. (1940) 382–293.

⁵⁵ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 26. 56. és Nr. 30. 66.: *Salomon, das ist nach seiner uslegung Pacificus, fridmacher*. A „*Delicie cleri*”-t közli Huemer, J.: *Zur Geschichte der mittellateinischen Dichtung. Arnulfi delicie cleri*. Romanische Forschungen, 2. (1886) 211–246.

tos propagandája avagy a birodalom nyilvánosságának ideológiája tükröződik azokban, azaz a béketeremtés gondolata csupán fikció volna?

Az a körülmény, hogy a béketeremtő királyság gondolatának központi jelentőségét a Henrik személyét és uralkodását bírálatban részesítő források is alátámasztják, mindenestre fontos érvként sorakoztatható fel amellet, hogy a béketeremtés gondolata nem csupán panegyrikus-parenetikus konstrukció, hanem Henrik uralkodói önértelmezésének lényegi eleme, mely – Reichenauai Hermann és Siegfried apát tanúsága szerint – még a Henrik uralkodásával elégedetlen kortársaknak is mércéül szolgált az uralkodó megítéléséhez. A továbbiakban ezt a hipotézist tesszük megfontolás tárgyává abban a reményben, hogy Henrik személyét és uralkodását közelebből szemügyre véve a források alapján körvonalazott kép és az uralkodó jellemének összevetése révén választ kaphatunk a béketeremtés gondolatának mibenlétére.

III.

Henrik 1028. október 28-án azon előkelő frank nemzetség sarjaként született, melynek tagjai – mint például az augsburgi csatában elhunyt „Vörös” Konrád lotharingiai herceg és V. Gergely pápa – a birodalom történetének meghatározó személyiségei voltak. Mint az már Bern apát leveléből ismeretes, Henrik mindkét szülője révén neves hercegeket, királyokat és császárokat sorolhatott elődei közé. Miután apját 1024-ben királlyá választották, potenciális trónörökösként az új dinasztia megalapítására irányuló törekvések középpontjában állt. Konrád az előkelők beleegyezésével már 1026 elején utódául jelölte Henriket, aki apja okleveleiben Krisztus és az Atyaisten egyedülálló szeretetkapcsolatát mintázva „egyedüli fiú”-ként szerepel. A fiatal trónörökös, aki 1027-től a koronátartományként kezelt Bajországi hercegeként tekintélyes hatalmi bázissal rendelkezett – mely még Konrád uralkodása alatt a sváb hercegséggel és a burgundiai királysággal bővült –, 1028 húsvétján Aachenben elnyerte a királyi méltóságot, és ezentúl társuralkodóként vett részt a birodalom kormányzásában.⁵⁶ A közös hatalomgyakorlás mozzanatában, valamint az Isten segítségének elnyerésére irányuló, feltűnően intenzív Mária-tiszteletben a bizánci császárság imitációjának igénye tükröződik, ahol a Mennyei Királynőjét már régebb óta a császári hatalom közvetítőjének és a császárok pártfogójának tekintették.⁵⁷ Jól tanúsítja ezt a törekvést, hogy Konrád 1028-ban, röviddel császárként koronázása után követeket küldött Bizáncba, hogy egy bizánci hercegnő kezét kérje meg fia számára, és – Nagy Károly és I. Ottó példáját követve – elismertesse dinasztiája császári rangját.⁵⁸ Ezzel egyidejűleg Henrik ki-

⁵⁶ Henrik kiskorúságának és társuralkodásának idejéről lásd: Steindorff, E.: *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III.* Bd. I. Leipzig, 1874. 1–46.; Schieffer, Th.: *Kaiser Heinrich III. 1017–1056.* In: Heimpel, H. – Heuss, Th. – Reifenberg, B. (Hg.): *Die Grossen Deutschen. Deutsche Biographie.* Bd. I. Berlin, 1956. 52–54.; Schieffer, R.: *Heinrich III. (1039–1056).* In: Beumann, H. (Hg.), *Kaisergestalten des Mittelalters.* München, 1984. 98–101.; Laudage, J.: *Heinrich III. (1017–1056). Ein Lebensbild.* In: Rathofer, J. (Hg.): *Das salische Kaiser-Evangeliar. Der Kommentar.* Bd. 1. Madrid, 1999. 85–92.

⁵⁷ A Mária-tisztelet és a Bizánc-imitáció összefüggéséről lásd: Hehl, E.-D.: *Maria und das ottonisch-salische Königtum. Urkunden, Liturgie, Bilder.* Historisches Jahrbuch, 117. (1997) 270–310.; Wolfram, H.: *Konrad II. (990–1039). Kaiser dreier Reiche.* München, 2000. 177–179.

⁵⁸ A bizánci követküldésről lásd: Wolfram, H.: *Die Gesandtschaft Konrads II. nach Konstantinopel (1027/1029).* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 100. (1992). 161–174.; Wolf, G.: *Zur richtigen Datierung der Brautwerbung Kaiser Konrads II. für seinen Sohn Heinrich III.* (RI 116b). Archiv für Diplomatik, 42. (1996). 1–6.

ráltsága jelentősen felértékelődött, és programatikus megfogalmazást nyert apja bulláin: Henrik hol Konráddal közösen az „AVREA ROMA”, valamint a római császár méltóságának egyetemes érvényét hirdető program (*Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*) képviselőjeként⁵⁹ jelenik meg, hol pedig a császári uralom várományosaként, a birodalom reményeként (*spes imperii*)⁶⁰, ami uralmának imperiális küldetést és legitimációt kölcsönzött. Henrik királyi hatalmát valóban nemcsak a keleti frank–német területeken, hanem apjával közösen Itáliában és Burgundiában is gyakorolta, tehát az egész birodalom területén, melyre nézve éppen Konrád alatt állandósul végérvényesen a Római Birodalom (*imperium Romanum*) elnevezés. Mindez a királyi titulaturát is jelentősen meghatározta: Henrik gyakran viselte a *rex Romanorum* címet, amiben az az igény fogalmazódott meg, hogy a keleti frank–német területek királya jogot formált a császári méltóság elnyerésére, és már megkoronázása előtt is a császárok hatalmi kompetenciájának birtokosaként uralkodott a birodalom egésze felett.⁶¹ Ez a felfogás a korabeli történetírásban is tükröződik. Mint azt az Évkönyvek példája mutatja, a 10. és 11. század történetírói szinonimaként használták a *regnum* és az *imperium* fogalmakat, a *rex* és *imperator*, illetve *caesar* titulaturát. Wipo már a császárkoronázás előtt is császárnak tekinti Henriket, és ennek megfelelően *Tetralogus*át valójában „császártükör”-ként írta⁶². A Vita Chuonradiban pedig Konrád megválasztásánál Burgundia, Itália, Csehország és Magyarország előkelőinek részvételét hiányolta. A nyilvánvaló anakronizmus hátterében az a felfogás áll, hogy a birodalom integrációja már a királyi hatalomgyakorlás szintjén is megvalósul.⁶³

A fiatal Henriket szisztematikusan készítették fel arra, hogy majd a birodalom uraként valóra váltsa a hozzáfűzött reményeket. Apja oldalán társuralkodóként sajátította el a birodalom kormányzásának gyakorlatát, anyja pedig, a komoly műveltséggel rendelkező Gizella császárné taníttatásáról gondoskodott. Henrik kiismerte magát a hét szabad művészet és a teológia terén; ezt bizonyítja, hogy uralkodása alatt számos irodalmi és tudományos munkát írtak hozzá és ajánlottak neki. Wipo a tudományok, különösen a jog ismeretére intette Henriket, és a hatalomgyakorlás keresztény etikájának alapelveit közvetítette felé. Henrik trónörökösként és királyként a nagykorúság eléréséig (1033) Bruno augsburgi, majd Egilbert freisingi püspökök gondnoksága alatt állt. Mindkettejükben a teokratikus királyság eszméjének jeles képviselőit láthatjuk, akik kancellárként szolgálták azt a II. Henriket – Bruno egyben a császár testvére is volt –, aki uralmát egyedülálló módon alapozta a teokratikus királyság gondolatára.⁶⁴

⁵⁹ Schramm, P. E. – Mutherich, F.: *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit: 751–1190*. München, 1983. ² Nr. 138., 223. és 387.

⁶⁰ Schramm–Mutherich: *Die deutschen Kaiser*, Nr. 137, 223 és 387.

⁶¹ A titulaturáról, valamint a királyi és császári hatalom viszonyáról lásd: Beumann, H.: *Der deutsche König als „Romanorum rex”*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt a. Main, 18/2. (1981) 39–84.; Merta, B.: *Die Titel Heinrichs II. und der Salier*. In: Wolfram, H. – Scharer, A. (Hg.): *Intitulatio III. Lateinische Herrschertitel und Herrschertitulaturen vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*. Wien–Köln–Graz, 1988. 163–200.

⁶² Vö. Spörl: *Pie rex caesarque*, 343.

⁶³ Vö. Beumann, H.: *Das Imperium und die Regna bei Wipo*. In: Beumann H.: *Wissenschaft vom Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze*. Köln, 1972. 175–200.

⁶⁴ Henrik neveltetéséről és műveltségéről lásd: Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 11–12. és 18–22.; Weinfurter, St.: *Herrschaftslegitimation und Königsautorität im Wandel*. In: Weinfurter St. (Hg.): *Die Salier und das Reich*. Bd. 1. Sigmaringen, 1991. 71.; Laudage: *Heinrich III.*, 93.

Ilyen háttér mellett Henrik számára bizonyosan ismeretes volt az, hogy a béketeremtés a hatalomgyakorlás legfőbb etikai követelménye és egyben legitimációs bázisa is. Sokat árul el a fiatal király jelleméről első önálló tette: 1031-ben békét kötött Szent Istvánnal. Henrik döntése annál jelentőségesebb lépés volt, mivel II. Konrád a Szent Istvánnal elmérgesedett viszonyt fegyverrel akarta dűlőre vinni, majd pedig a vereség nyomán a tekintélyén esett csorbát ismételt hadjáratokkal kiköszörölni. Henrik volt az, aki önhatalmúlag, apja akaratára ellenére elfogadta Szent István békeajánlatát, majd személyesen Magyarországra jött, hogy helyreállítsa a békét a magyar királlyal. Wipo szerint a fiatal uralkodó különös igazságossága és bölcsessége nyilvánult meg abban, hogy kibékült a bajorok által jogaiban igazságtalanul megsértett magyar királlyal, aki ráadásul elsőként kezdeményezte a békekötést.⁶⁵ Bár Henrik döntésében a további konfrontációt nem vállaló bajor előkelőknek, mindenekelőtt a magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Egilbert püspöknek kétségtelenül fontos szerepük volt, a békekötés mozzanata arra enged következtetni, hogy a béke gondolata alapvetően meghatározta a fiatal uralkodó jellemét.

Henrik önálló uralkodása kezdetén több esetben is – nem utolsósorban az apja idejéből származó megoldatlan konfliktusok kapcsán – sikerrel bizonyította a béketeremtésre való alkalmasságát. Ezen konkrét esetek azért jelentősek, mert a szituatív kibékülések és a király intervenciója révén létrejött konszenzusos megállapodások számos alkalommal Konrád politikájának revízióját jelentették.⁶⁶ Még többet árul el azonban Henrik jelleméről, hogy 1043-tól kezdődően osztentatív módon a birodalom nyilvánosságához fordult, hogy tanúságot tegyen a béke ügye melletti mély elkötelezettségéről.

Henrik demonstratív megnyilatkozásai 1043 elején, anyja temetésével vették kezdetüket. A temetési szertartást – akárcsak Konrád temetésekor – egy nagy feltűnést keltő ünnepélyes processzió előzte meg, mellyel Henrik személyesen kísérte anyja holttestét Speyerbe. A temetésen királyi öltözkét a bűnbánat ruhájára cserélte fel, mezítelen lábbal, kezét kereszt alakban kinyújtva a földre hullott, és könnyeket hullatva bűnbánatot tartott. A király tettének indítékát joggal lehet abban látni, hogy anyjához fűződő kapcsolata uralkodása első éveiben nem volt felhőtlen.⁶⁷ A nyilvános bűnbánat mozzanata ugyanakkor arra utal, hogy a király ezen konkrét célon túlmenően demonstrálni akarta, hogy bűnbánata által elnyerte Isten irgalmát és kegyelmét.

A bűnbánat és a bűnbocsánat gondolata az 1043. év további eseményeiben különös intenzitással jut érvényre, sőt egyenesen programatikus képviselőt nyer. Henrik a konstanzi zsinaton egy püspök kíséretében az ambóhoz lépve a békéről prédikált, és békére intette a népet. Beszédét azzal fejezte be, hogy minden ellene vétkezőnek megbocsátott, majd az összegyűlteket saját példája nyomán kölcsönös megbocsátásra és kibékülésre szólította fel, végezetül pedig az ily módon teremtett békét rendeletben rögzítette.⁶⁸ A béketeremtés

⁶⁵ Gesta Chuonradi imperatoris, , 44–45.: *Sed filius suus rex Heinricus adhuc puerulus Eigilberto Frisingensi episcopo creditus, legatione Stephani regis pacem rogantis accepta unico consilio principum regni patre nesciente gratiam reconciliationis annuit: iuste et sapienter agens, qui regem iniuste iniuratum, ultro petentem gratiam, recepit in amicitiam.*

⁶⁶ Aribert milánói érsekkel történt kibékülésről lásd: Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 84–85.

⁶⁷ Vö. Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 49–51., 173–175. Henrik nyilvános bűnbánatáról Bern apát levele tudósít: *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*, Nr. 24. 54.

⁶⁸ *Annales Sangallenses maiores*. Ed. Henking, C.: *Die annalistischen Aufzeichnungen des Klosters St. Gallen*. Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte St. Gallen, 19. (1884) 320.: *In quarto autem die, qui vulgo indulgentiae dicitur, ipse gradum cum pontifice facundus orator ascendit, et luculento sermone populum ad pacem cohortari coepit; ad ultimum vero sententiam suam ita*

programja karácsonykor újabb fejezethez ért. A napi evangélium azon részlete, mely szerint az angyalok Krisztus születésekor békességet hirdettek az embereknek, arra indította Henriket, hogy mindenkit, aki a királyi felség ellen vétett, feloldozott vétkei alól, és törvényi rendelettel arra kötelezte a birodalom alattvalóit, hogy bocsássanak meg egymásnak.⁶⁹

Mi állhatott a béketeremtés ezen koncepciójának háttérében? Egy bizonyos krízishelyzet a hatalom zökkenőmentes átvételét és uralmának általános elfogadottságát tekintve nem jöhet szóba kiváltó okként. Komoly felületesség lenne a béketeremtés programjában az uralkodó naív vallásosságának megnyilvánulását látni. A kortársak csodálattal adóztak Henrik kezdeményezéseinek, és úgy látták, hogy a béke Svábsországban megkezdett művét sikerrel terjesztette ki egész birodalmára, egy „évszázadok óta nem tapasztalt békét teremtvé”.⁷⁰ Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy Henrik ismerte az egyházi indíttatású *Treuga Dei* mozgalmat, mely a fegyveres erőszak bizonyos időkre és területekre történő korlátozásával próbált a védtelenek békéjéről gondoskodni. Henrik 1042-ben személyesen is találkozott a burgundiai egyház prelátusaival, akik éppen uralkodásának kezdetén nagy számban csatlakoztak az aquitániai eredetű „*Treuga Dei*”-hez. A közvetlen átvétel gondolatát azonban a források nem támasztják alá, hanem éppen ellenkezőleg arról tudósítanak, hogy Henrik királyi tekintélye alapján, a rá oly jellemző módon a törvénykezés és az igazságszolgáltatás feladatának eleget téve teremtette meg Burgundia békéjét.

Henrik béketeremtő politikája a burgundiai példától eltekintve is alapvetően különbözik a „*Treuga Dei*”-től. Míg a „*Treuga Dei*” az erőszak és a béke viszonyában egy bizonyos kompromisszumra és egy meghatározott társadalmi réteg védelmére törekszik – mely a kor viszonyaihoz képest vitathatatlanul komoly előrelépést jelentett –, addig Henrik általános érvényű béke megteremtését tűzte ki célul. Koncepciójában a béke tehát nem csupán eszköz az erőszak visszaszorítására, hanem a béke önmagáért, mint „legfőbb javadalom” a cél. Talán éppen a kortárs kezdeményezések elégtelen volta ösztönözte Henriket arra, hogy a béke művét szélesebb alapokra helyezze: a megbocsátás és a kiengesztelődés feltétlen és általános érvényű krisztusi parancsára, mely az egyén üdvözlésének előfeltételeként fogalmazódik meg a Miatyánkban: „És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek...” Henrik béketeremtő kezdeményezései, melyeket a szakirodalom – tekintettel a megbocsátás központi szerepére – „békeindulgenciának” nevez,⁷¹ merész, de ugyanakkor racionális vállalkozások voltak: A kor viszonyait tekintve

conclusit, ut cunctis sibi obnoxii ipse dimitteret, omnesque qui illuc aderant, tum precibus tum pro potestate idipsum facere cogeret.; Hermann von der Reichenau: *Chronicon*, 124.: *Inde in Alamanniam veniens, in sinodo Constantiensi cunctis, qui contra se deliquerant, primum ipse debitum omne dimisit. Deinde precibus et adorationibus omnes praesentes Suevigenas, postea in aliis regni sui provinciis idem actum iri satagens, dimissis debitis et inimicitiiis, sibi invicem reconciliavit, pacemque multis seculis inauditam efficiens, per edictum confirmavit.*

⁶⁹ Lampert von Hersfeld: *Annales*. In: *Opera*. Ed. Holder-Egger, O. In: MGH SSrG 38. Hannover, 1894. 58.: *Rex natale Domini celebravit Treveris, ibique omnes qui in regiam maiestatem deliquerant crimine absoluit, eandemque legem per totum regnum promulgavit, ut omnes sibi invicem delicta condonarent.* A Lukács-evangélium vonatkozó részletéről (2, 14) szóló prédikációról Bern apát számol be: *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*, Nr. 27. 57.: *Spiritus Domini, qui replevit orbem terrarum, replevit os vestrum, ut illum pacem praedicaretis populo vestro, quam nascente Christo angeli nuntiaverunt mundo.*

⁷⁰ Lásd: Bern apát levelének és Reichenauai Hermann Krónikájának idézett részeit (30. és 68. jegyzet).

⁷¹ Vö. Du Cange, Ch. d. Fr.: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Bd. IV. Paris, 1845. 346.: *Indulgentia, Venia, culpae condonatio, poenae remissio.* A fogalomról ld. Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 448–452. Az 1043-as és 1044-es indulgenciákon túlmenően az indulgencia

Henrik joggal gondolhatta úgy, hogy csak a kölcsönös megbocsátás isteni parancsa képes mindenki számára kötelező érvénnyel mutatni azt az utat, melyet követve minden viszály, erőszakos cselekedet és bosszú oka megszűnhet, valamint az egyén és az egész birodalom külső és belső békéje megvalósulhat.⁷²

A megbocsátásból és kiengesztelődésből fakadó béke a király személyétől indul ki, az ő példája nyomán és parancsára jön létre, mégpedig egy olyan „forgatókönyv” szerint, mely lehetővé teszi, hogy Henrik uralkodói önértelmezéséről képet alkossunk. Henrik indulgenciáiban első lépésként saját bűnei bocsánatát kéri Istentől. Miután önmagát nyilvános vezekléssel megalázva bizonyította, hogy méltó az Isten irgalmának befogadására, az ellene elkövetett vétkek megbocsátása által maga is kinyilvánítja irgalmát. Az alattvalók vétkeinek elengedése így azon isteni irgalom közvetlen vetületeként jelenik meg, mely az Újszövetségben Isten üdvözítő tervének fő mozgatórugójaként szerepel. Henrik minden bizonnyal Isten irgalma eszközének tekintette magát, sőt az sem kizárt, hogy Krisztus imitációjára törekedett: Mint ahogy Krisztus megváltó tette árán megszerezte a világ számára Isten irgalmát, úgy Henrik is a nyilvános bűnbánat által kiüresítette önmagát, befogadta Isten irgalmát, és azt a béke ajándékában megtapasztalható módon közvetítette az emberek felé. Az indulgencia keretein belül végrehajtott *prostratio* közvetlenül erről az igényről tanúskodik: Henrik karjait kereszt formában kitárva, mintegy a kereszt alakját magára véve rója le hódolatát Krisztus keresztje előtt.⁷³

A Krisztus-posztfiguráció gondolata Henrik uralmának számos egyéb mozzanatában is megfogalmazódik,⁷⁴ melyeket azonban nem áll módunkban tárgyalni. Az uralkodó közvetlen megnyilatkozásainak tekinthető békeindulgenciák kellőképpen alátámasztják azt a források alapján megfogalmazott hipotézist, mely szerint a béketeremtést maga Henrik is

gondolata fontos szerepet játszik az itáliai királyság viszonyainak rendezésében az 1043-as és 1045-ös években; Henrik indulgenciát hirdetett a római császárkoronázáskor (1046) is. Vö. Minninger: *Heinrichs III. interne Friedensmaßnahmen*, 34–35.

⁷² Henrik béketeremtő politikájának indítékairól és a Treuga Dei mozgalommal való kapcsolatáról: Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 136–144.; Minninger: *Heinrichs III. interne Friedensmaßnahmen*, 39–41.; Wadle, E.: *Heinrich IV. und die deutsche Friedensbewegung*. In: Fleckenstein J. (Hg.): *Investiturstreit und Reichsverfassung (Vorträge und Forschungen 17)*. Sigmaringen, 1973. 159–162.; Schnith, K.: *Recht und Friede. Zum Königsgedanken im Umfeld Heinrichs III.* Historisches Jahrbuch, 81. (1962) 37–38.; Kaiser, R.: *Selbsthilfe und Gewaltmonopol. Königliche Friedenswahrung in Deutschland und Frankreich im Mittelalter*. In: *Frühmittelalterliche Studien*, 17. (1983) 67.; Laudage: *Heinrich III.*, 100–103.

⁷³ Henrik Krisztus-imitációjáról lásd: Bornscheuer, L.: *Miseriae regum. Untersuchungen zum Krisen und Todesgedanken in den herrschaftstheologischen Vorstellungen der ottonisch-salischen Zeit* (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 4). Berlin, 1968. 205–206. Ludwig Körntgen morális értelemben vett imitációról beszél, és úgy gondolja, hogy Henrik nem törekedett mimetikus imitációra, illetve Krisztussal való identifikációra. Lásd: *Königsherrschaft und Gottes Gnade. Zu Kontext und Funktion sakraler Vorstellungen in Historiographie und Bildzeugnissen der ottonisch-frühsalischen Zeit*. Berlin, 2001. 147–155.

⁷⁴ A Krisztus-posztfiguráció további fontos korrelátumaként kell megemlítenünk a Szent-Kereszt tiszteletét (vö. Wolfram: *Konrad II.*, 162–164.); Henrik olombullait – melyeket vélhetően az ún. Lotharkreuz-on a kereszt középpontjában elhelyezkedő császárporthé mintájára készítettett, és 1040-től, tehát már királyként is használt (Schramm–Mütherich: *Die deutschen Kaiser*, Nr. 150–153. 228., 398.) –; és végül a száli dinasztia tagjainál megjelenő temetkezési koronákat, melyek azt a reményt juttatják kifejezésre, hogy az uralkodó halála után együtt uralkodik Krisztussal a mennyben (vö. Bornscheuer: *Miseriae regum*, 220–223.; Ott, J.: *Krone und Krönung. Die Verheißung von Kronen in der Kunst von der Spätantike bis um 1200 und die geistige Auslegung der Krone*. Mainz, 1998. 190–191.).

teokratikus királysága központi feladatának tekintette. Ez az eredmény a magyarországi eseményekre nézve is döntő jelentőséggel bír, mégpedig annál is inkább, mivel Henrik a ménfői csatát követő, majd pedig Székesfehérvárott megismételt demonstratív megnyilatkozásai az indulgencia típusának felelnek meg, sőt a források tanúsága szerint egyenesen annak reprezentáns példáit nyújtják. Az indulgenciák alapján tehát szoros összefüggést konstatálhatunk a birodalmi békemű és a magyarországi események között, amiből arra kell következtetnünk, hogy Henrik intervencióját a béketeremtés szándéka motiválta.

Ez az interpretáció nemcsak az indulgenciák tekintetében, hanem Henrik magyarországi politikájának egyéb mozzanataira nézve is komoly valószínűséggel bír. Mielőtt ezeket közelebbről szemügyre vennénk, röviden vissza kell kanyarodnunk Henrik és Szent István békekötéséhez, melyet korábban a béke gondolatának korai megnyilvánulásaként tárgyaltunk. Az esemény a Szent Istvánhoz fűződő viszonyban a béke helyreállítását jelentette, melyre a fiatal király személyesen kötelezte magát. Attól eltekintve, hogy II. Konrád támadása nem Magyarország alávetésére, hanem a kor felfogásának megfelelően a konfliktus fegyveres úton történő eldöntésére irányult,⁷⁵ a továbbiakra nézve meg kell állapítanunk, hogy nem ismeretes olyan körülmény, ami Henriket majdan önálló uralkodóként a Magyarországhoz fűződő viszony gyökeres megváltoztatására készítette volna.

Henrik magyarországi politikájának egyes mozzanatai valóban nem mutatják a hódító célzatú hatalmi politika jellegzetes ismérveit. Henrik és Péter kibékülése kapcsán a források nem beszélnek arról, hogy Henrik hűbéri jogigénnyel lépett volna fel, illetve hogy Péter hűbéresként hódolt volna Henriknek,⁷⁶ sőt még az is megkérdőjelezhető, hogy Henrik kezdetől fogva Péter királyságának visszaállítása mellett kötelezte el magát. Az Aba köveivel folytatott tárgyaláson nem helyezte kilátásba Péter restitúcióját, hanem követeket küldött Magyarországra, ami inkább közvetítői szándékra utal. A Péter restitúciójára irányuló fegyveres intervenció terve csak 1042 húsvétján fogalmazódott meg, miután a magyar király a népek közötti érintkezés szabályai ellen vétve Henrik követeit a Magyarországon tartózkodó vendégekkel és kereskedőkkel együtt fogságra vetette, majd pedig az osztrák őrgrof-ságot és Karintiát pusztította seregeivel. A hadjárat azonban nem valósította meg az eredeti célkitűzését, mivel Henrik – talán éppen az igazságosság követelményét szem előtt tartva – helyt adott a magyarok által Péter ellen emelt vádaknak, és a cseh herceg tanácsára egy exuláns árpád-házi herceget, feltehetőleg Bélát tette meg a hadjárat során megszállt területek urának.⁷⁷ Miután Béla, akinek Henrikhez fűződő viszonyára nézve a források nem árulnak el közelebbi részleteket, Aba ellentámadása nyomán az ország elhagyására kényszerült, Henrik 1043-ban újabb hadjáratot vezetett Magyarországra, de a gyepűkhöz érkezve meglepő módon békét kötött Abával.⁷⁸

A katonai helyzet nem indokolta Henrik döntését. A támadás idejét már kitűzték, a gyepűkön emelt akadályok leküzdésére konstruált harci eszközök bevetésre készen álltak, és a sereg csak arra várt, hogy a király megindítsa a támadást.⁷⁹ Feltűnő az is, hogy a szerződésben rögzített feltételek kimondottan mértéktartónak mutatják Henriket: a foglyok szá-

⁷⁵ Lásd: Varga: *Ungarn und das Reich*, 92–98.

⁷⁶ Hermann von der Reichenau, 123.; *Annales Altahenses maiores*, 25. A regensburgi kibékülés kapcsán hűbéri hódolatról beszél Hóman: *Magyar történet I.*, 248.

⁷⁷ *Annales Altahenses maiores*, 29–32.

⁷⁸ *Annales Altahenses maiores*, 32–34.

⁷⁹ *Annales Altahenses maiores*, 33. Györffy: *Az új társadalmi rend válsága*, 840. és Szabó Cs.: *Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit*. Ungarn-Jahrbuch, 21. (1993/1994) 7. tévesen állítja, hogy a támadás a Rábca mocsaraiban elakadt.

badon bocsátása, a bajor–magyar határmenti harcok tárgyát képező Fischa és Lajta folyók közötti terület visszaadása, valamint a magyar betörésekért fizetendő kártérítés méltányos követelések voltak, különösen ahhoz mérten, hogy Henrik másodszor állt el Péter restitúciójától, sőt ez alkalommal *de facto* még Aba királyságát is elismerte. Amennyiben pedig Henriknek hegemoniális törekvéseket kívánnánk tulajdonítani, úgy egyenesen megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy miért nem támasztott igényt Aba hűbéri hódolatára.

Mégis úgy tűnik, hogy Henrik a szerződést e jelentős engedmények ellenére is fontos sikerként könyvelhette el magának. A békekötésből kiindulva joggal gondolhatta, hogy a birodalom és Magyarország közötti konfliktusok megoldást nyertek. További fontos eredménynek tekinthette azt, hogy Aba Gizella királyné jogainak elismerésére és visszaállítására kötelezte magát. Ezzel Henrik nem csak az özvegy királyné pártfogójának szerepében tűnhetett fel. Tekintettel arra, hogy a Péter és Aba uralkodása alatt kisémmizett és ellenzékbe szorult Gizella királyné a Szent István által megszabott rend letéteményese volt, státuszának visszaállításával Henrik egyben az ország békéjének és rendjének helyreállítására kötelezte Abát.

A birodalmi és a magyarországi politika ezen a ponton szervesen összekapcsolódik kapcsolódik. Aligha lehet véletlen, hogy Henrik közvetlenül a magyarországi hadjárat után propagálta béketeremtő programját a konstanzi és trieri indulgenciákban a birodalom nyilvánossága felé. Ennek az összefüggésnek az ismeretében válik érthetővé az is, hogy Henrik 1044-ben az Aba elleni összeesküvés révén véglegesen szétzilálódott magyar viszonyok azonnali rendezése mellett döntött. Az, hogy röviddel azelőtt éppen ő ismerte el Aba királyságát, akiről közben bebizonyosodott, hogy valójában nem király, hanem zsarnok, és ráadásul még a békeszerződést is megszegte, alapvetően megkérdőjelezte béketeremtő politikájának sikerét és hiteletét. Mindebből szükségszerűen következett a „zsarnokká” előlépett Aba uralmának megdöntése, és jobb híján Péter királyságának helyreállítása. Az, hogy a pápai anatóma Henrik kezdeményezésére jött-e létre, egyértelműen nem állapítható meg. Henrik felfogására vet jellegzetes fényt az a fontos mozzanat, hogy egy a pápától kért Szent-Péter-zászló alatt szállt hadba, hogy ezáltal biztosítsa a hadjárat sikerét. Ez is azt mutatja, hogy Henrik a hadjáratot az augusztinuszi definíció értelmében olyan „igazságos háborúnak” tekintette, mely a béke és a rend helyreállítására irányult.⁸⁰

Henrik küldetése teljes tudatában szállt hadba, és Aba minden ajánlatát elutasítva kereste a csatára való alkalmat. A magyar túlerő ellenére kivívt győzelmet Isten ítéletének tulajdonította és egyben politikája igazolásának tartotta, amit szemléletesen bizonyít, hogy a csatát követően békeindulgenciát hirdetett. A hadjárat céljára vet jellemző fényt az az Év-könyvek által közölt mozzanat, mely szerint Henrik a csata után a táborba érkező magyarok hódolatát nem magának igényelte, hanem Péter személyére nézve fogadta.⁸¹ Péter fehervári restitúciójának záróakkordja egy újabb békeindulgencia volt, melyben Henrik kibékítette egymással a magyar királyt és népét. Ebben az összefüggésben nyeri el értelmét a sokat vitatott *scita Teutonica* is, melynek célját – Henrik birodalmi békerendeleteinek mintájára – az ország megújított rendjének megszilárdításában jelölhetjük meg.

⁸⁰ Bonitho Sutriensis: *Liber ad amicum*. Ed. E. Dümmler, MGH Libelli de lite I. Hannover, 1891. 583. Vö. Erdmann C.: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935. 4–8., 43–44.

⁸¹ *Annales Altahenses maiores*, 37.: *Interea populus terrae nunc gregatim nunc singillatim venit et caesari victori se dedit, qui placido suscepit eos vultu, tradidit Petro regi suo*. Henrik cselekedetének meglepetésszerűségét jól érzékelteti Reichenau Hermann, 125.: [...] *omnes Ungarii ad dedicionem Heinricho regi catervatim concurrunt, subiectionem servitiumque promittunt. Ipse vero, ut erat per omnia piissimus, Petrum regem dudum expulsum regno suo restituit [...]*.

Végezetül fontos érvként kell megemlítenünk, hogy Péter 1045-ben létesített hűbéri kapcsolatot Henrikkel. Ez a tény szembeötlően mutatja, hogy a kutatásban oly sokszor hangoztatott szoros okozati összefüggés Henrik intervenciói és Péter vazallusi kommandációja között nem áll fenn, hiszen az állítólag Henrik által intendált hűbéri függés deklarálására a legmegfelelőbb alkalom kétségtelenül Péter királyságának fehérvári restitúciója lett volna. Az események fő forrásának tekinthető Évkönyvek és Reichenau Hermann tanúsítják, hogy a hűbéri viszony létesítését Péter kezdeményezte azzal a céllal, hogy ingatag uralmát Henrik tartós segítségével és védelmével konszolidálja.⁸² Döntése Henrik 1041 és 1044 közötti politikáját tekintve kézenfekvő megoldásnak tűnhetett.

IV.

Henrik jelleme és magyarországi politikájának főbb mozzanatai meggyőzően támasztják alá azt a források alapján megfogalmazott feltevést, hogy a béketeremtés gondolata uralkodásának központi feladata és legitimációs forrása volt. A békeindulgenciák, melyeket a középkor szimbolikus cselekedetek iránti fogékonyságát szem előtt tartva az uralkodói öntelmezés közvetlen megnyilvánulásaként értelmezhetünk, szemléletesen bizonyítják, hogy a béketeremtés célkitűzése Henrik uralkodásának reális faktora volt. A békeindulgenciákban, valamint Henrik uralkodásának számos egyéb mozzanatában megnyilvánuló Krisztus-posztfiguráció mozzanata a forrásokkal egybehangzóan azt mutatja, hogy a béke ügyének intenzív képviselője a teokratikus királyság eszméjében gyökerezik.

Ennek a felfogásnak Henrik uralkodására nézve további konkrét vonatkozása is volt, melyről végezetül szólnunk kell. A fiatal király a német-római birodalom uraként a császári méltóság várományosa volt, sőt a kortárs historiográfusok szerint *de facto* császárként uralkodott. Mi volt a tartalma a római császári méltóságnak Konrád és Henrik korában? Nagy Károly birodalmának széthullásával a keresztény nyugat népeinek a császári hatalom alatt történő összefogása nem bizonyult reális opciónak; az *orbis christianus* nyugati felén egy többszereplős államrendszer jött létre, melyben az egyes uralkodók a császárok mellett önállóan, államjogi függőség nélkül gyakorolták a hatalmukat. A frank birodalom örökösök közötti felosztásának gyakorlata nyomán a császári hatalom hegemóniális jellegét és jelentőségét a 9–10. század fordulójára oly mértékben elveszítette, hogy csupán a lombard, illetve az Itáliai királyságra korlátozódott; 924, illetve 928-tól pedig a császári méltóságnak nem volt birtokosa. A császárság I. Ottóval kezdődő megújítása a keleti frank, az itáliai és a burgundiai királyság perszonáluniójának nyilvánvaló hegemóniája ellenére is a pluralisztikus államrendszer keretein belül ment végbe. Nem a többi állam feletti uralom elnyerése, hanem a kereszténység békéjének és rendjének – elsősorban a római pápaság, a nyugati kereszténység fejének – védelme, valamint a hit terjesztése volt az Ottók *Imperium Christianum*ának profilja, mely a kelet-közép-európai államok megszületésére nézve meghatározó jelentőséggel bírt. Ez az üdvtörténeti szerep emelte a császárokat rangban vitathatatlanul a többi uralkodó fölé, és kölcsönözött uralmuknak különös tekintélyt (*auctoritas*). A császári méltóság ezen üdvtörténeti küldetése szemléletesen jut kifejezésre a birodalmi kereszt és a korona szimbolikájában, melyek Konrád megbízásából nyerték el mai formájukat, és hatalmi jelvényként az ő uralkodásával kezdődően jöttek használatba.

Ebben a nagyobb összefüggésben kell szemlélnünk Henrik magyarországi politikáját is, különös tekintettel arra, hogy a béketeremtés gondolata Magyarország és a birodalom kapcsolatának egészen a 12. század második feléig meghatározó tényezője volt. Henrik példáját

⁸² Vö. Varga: *Ungarn und das Reich*, 107–114., különösen 43. jegyzet

követve a birodalom uralkodói számtalan alkalommal interveniáltak az Árpádok viszályaiba. A trónkövetelő hercegek és királyok a császárok univerzális-üdv történeti szerepét és kompetenciáját elismerve a birodalom uralkodóihoz folyamodtak védelemért és támogatásért, akik császári tekintélyük révén közvetítő és békéltető szándékkal avatkoztak be a magyarországi viszonyokba.

Mindezek alapján elmondható, hogy a kiindulásképpen ismertetett modern álláspont jelentős korrekcióra szorul. Henrik békepolitikájának tekintetében a források gondolatvilágától idegen kategóriák használata helytelen gyakorlatnak bizonyul, mivel nem teszik lehetővé a kor viszonyainak megértését. A béke megteremtésére irányuló intervenciók meggyőzően mutatják, hogy Henrik 1041 és 1044 közötti magyar hadjáratai nem tanúskodnak az állítólagos hegemoniális-expanzív törekvésekről. De még az olyan, amúgy értékeléstől mentes objektív fogalom, mint a „külpolitika” használata is kérdésessé válik, amikor azt konstatálhatjuk, hogy a ménfői és a székesfehérvári indulgenciák a birodalmi békemű szerkesztését képezik, a német–magyar közös történelem kiemelkedő mozzanatát alkotják. Jól szemlélteti ezt a problémát, hogy a Henrik szakrális-teokratikus királyságának nagy figyelmet szentelő német kutatás abból kiindulva, hogy az uralkodó a birodalom határait átlépve külpolitikát folytat, Henrik béketeremtő politikájának csak a birodalom területére nézve tulajdonít nagy jelentőséget, míg a magyarországi események vonatkozásában a birodalom hegemoniájának fenntartásáról beszél. Nem kevésbé problematikus az a polemikusnak és meghaladottnak nevezhető forráskritika sem, mely a jellegzetes módon „német”-nek tekintett középkori historiográfusoknak általánosságban pártosságot és magyarellenességet tulajdonít.⁸³ Ez a verdiktum a hitelesség és a hírérték alapvető kétségbe vonása által gyakran olyan irányba tereli az interpretációt, mely a források és a kortárs gondolatvilág ignorálása révén túlzott kritikához vezet, és a prekoncepcióknak kedvez.

A államjogi szemléletet és nemzetállami tradíciókat tükröző kategóriákat természetesen nem lehet teljes mértékben nélkülözni, hiszen a mai szemlélő számára adott esetben nem egyszer megkönnyíthetik a középkor viszonyainak megértését. Ez azonban nem feledtetetheti, hogy az említett, a 11–12. század viszonyaira nézve alapvetően anakronisztikus fogalmakban nem kereshetjük a magyar és német–római uralkodók interakcióinak motivációs forrását. Más szóval: Az eseményeket mai szemmel nézve vélhetjük úgy, hogy Magyarország 1045-ben elvesztette függetlenségét, de komoly tévedés ez alapján azt állítani, hogy Henrik Magyarország alávetésére tört. A 11–12. század „magyar–német kapcsolatait” nem az államok közötti hatalmi versengés, hanem a magát lényegileg üdv történeti küldetés-tudata alapján definiáló király, illetve császár személyisége határozta meg, melynek az egyes események interpretációjánál éppen az institutionális struktúrák kezdetleges volta miatt meghatározó szerepet kell tulajdonítanunk. Ez az összefüggés új megvilágításban látatja a birodalom és Magyarország kapcsolatának számos mozzanatát.

⁸³ A német források összességére nézve: Marczali, H.: *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*. Berlin, 1882. 142. Az Évkönyvek vonatkozásában lásd: Csóka: *A latin nyelvű történetirodalom kialakulása*, 348–349.

GÁBOR VARGA

*Henricus III Rex Pacificus.**Of the Relations between the Árpáds and the Holy Roman Rulers*

It is the PhD thesis of the author, written in 2001 on the relations between the kings of the Árpád dynasty and the Holy Roman Emperors, that provides the background for this paper, which describes a significant element of Henry III's policy in Hungary. It compares the narrative of contemporary historiographical literature with the image modern research formed of Henry III's policy in Hungary, and suggests a new interpretation.

Both Hungarian and German research in this subject use categories of political law and follow the traditions of a nation-state view of history. This holds that the Holy Roman rulers followed a hegemonic-expansive policy ("ostpolitische Konzeption") in the states emerging in the foreground of the Empire, in opposition to which the leaders of these young states strove to defend their independence. But the annals of Altaich describe the king as a peacemaker, an image that was representative in contemporary literature. The stance of contemporary historiography is rooted in the idea of a sacred-theocratic monarchy, which regards peacemaking as the main duty of the king or the emperor ruling by the grace of God and in his earthly image.

In the case of Henry III, the idea of a peacemaking kingdom was most probably not a panegyric-parenetic conception but rather was an essential element in his self-interpretation as a ruler. This seems to be supported by several aspects of Henry's personality, education and his diarchy with his father. His peacemaking ambitions are most clearly expressed in the peace indulgences of 1043 and later, during which Henry III, as a postfiguration of Christ, orders and creates peace based on mutual forgiveness throughout his empire. The events of 1044 in Hungary can be seen as an organic part of this imperial peacemaking work. Henry proclaimed indulgence on the battlefield of Ménfő, and reconciled the reinstalled king, Peter with his subjects.

Peacemaking was typical of the Holy Roman rulers, who, as the holders of or heirs to imperial dignity, were the defenders of the order of (Western) Christianity. This competence of theirs has to be seen as a defining factor in their relations to the Árpád dynasty up until the end of the 12th century.



FEDELES TAMÁS

Vallásos áhitat, közösségtudat, reprezentáció

A késő középkori körmenetek főbb jellemzői

A késő középkor szinte valamennyi nagy ünnepének elmaradhatatlan részét képezték az ünnepi vonulások, körmenetek.¹ Minden körmenet egy kiinduló állomással kezdődik, ahol meghatározott hierarchikus rendben állnak fel a résztvevők. Ezt a rendet a körmenet alatt is mindvégig megőrzik, majd a kiindulási helyre térnek vissza.² A szakrális és a profán szféra számára egyaránt nagy jelentőségű események árnyalt jelentéstartalmakat hordoztak, hiszen az egyes ünnepségek aktuális alanya-tárgya mellett számos további, az egyes közösségek számára lényeges tartalmakat szimbolizáltak. A 14–15. század legrandiózussabb eseményeinek számító úrnapi körmenetek az Eucharisztia iránti mély vallásos áhitatot fejezték ki, mindemellett a processzió együttesen résztvevő klerikusok és laikusok közössége az adott település lakóinak együtvé tartozását, közösségtudatát is megjelenítette. Mindazonáltal a körmenetek résztvevői mindenütt szigorú szabályok szerinti sorrendben követték egymást, ami az idegenek és a helyi lakosok számára egyaránt az adott település egyházi és világi hierarchiáját reprezentálta. Az egyes úrnapi körmenetek ugyanakkor a skizmatikusok számára a Római Katolikus Egyház egységét fejezték ki a 15. századtól kezdve, majd fontos részét képezték a katolikus megújulás nyomán kialakult barokk vallássosságnak is.³ A középkori processziók közül jelen dolgozatban elsősorban a 14–15. századi körmenetekkel kívánunk foglalkozni, természetesen – a téma összetettségéből és a rendelkezésre álló terjedeleméből adódóan – a teljesség igényét nélkülözve.

A körmenetek főbb típusai

A különböző processziókat több főbb kategóriára oszthatjuk. Létrejöttük szerint vannak rendes (*processiones ordinariae*) és rendkívüli körmenetek (*processiones extraordinariae*).⁴ Az előbbiekre közé tartoznak az egyház által előírt ünnepeken tartott körmenetek, míg az utóbbiakat a helyi ordinárius írta elő.⁵ A körmenetek lehetnek misével összekapcsoltak,

¹ A processziók általános definícióját lásd: *Lexikon des Mittelalters* VI. Stuttgart, 2003. 287–289. (Reifenberg, H., Weiß, G.); Radó, Polycarpus: *Enchiridion Liturgicum*. I. Romae, 1966.² 493–494.

² Tágabb értelemben a záródoklatok is a körmenetek közé tartoznak, hiszen a kiinduló és a végállomás – normál esetben – azonos. A peregrináció útvonala az esetek többségében nem kör alakot ír le, de ez a processziók esetében sem ritka. Voss, Gerhard: *Die Prozession*. In: Kimpel, Harald – Werckmeister, Johanna (Hrsg.): *Triumphzüge. Paraden durch Raum und Zeit*. Marburg, 2001. 62.

³ Gárdonyi Máté: *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*. Budapest, 2006. 243.

⁴ Mihályfi Ákos: *A nyilvános Istentisztelet*. Budapest, 1918. 604.

⁵ A 18. sz. elején készült bambergi processzionále szerint az egyházmegyében egyaránt tizenkét rendes és rendkívüli körmenetet tartottak. A rendes körmenetek közé tartozik például a vasárnaponként tartott Asperges és az úrnapi processzió, míg a rendkívüliek közt említhetjük a járványok és pestis idején, a püspök egyházlátogatásakor tartottakat stb. *Processionale Romano-Bambergensense*

illetve attól függetlenek.⁶ Vannak szentségi (*theophoricus*) és nem szentségi körmenetek, aszerint, hogy a körmeneten körülhordozzák-e az Oltáriszentséget.⁷ Céljukat tekintve megkülönböztethetjük a lusztrációs és hálaadó, dicsőítő körmeneteket. Az előbbiek közé tartoznak a valamely veszély esetén tartott könyörgő, engesztelő menetek, míg az utóbbi csoportba soroljuk például a győztes csatákat követőeket.⁸ Más felosztás szerint a körmenetek lehetnek önálló liturgikus cselekmények,⁹ szentelési ceremóniával összekötöttek,¹⁰ napi szentmisével összekapcsoltak,¹¹ végül a napszakokhoz kapcsolódók.¹² A körmeneteket tarthatták a templomon belül és kívül.¹³ Az útvonal tekintetében is változatosak voltak, így tarthatták: a templom körül, a plébániakörzet körül, a települést megkerülve stb. Ugyancsak lehettek a körmenet során közbülső állomások, úgynevezett stációk, melyek ismét külön csoportot képeznek.¹⁴ A nagyobb kategóriákat követően lássunk néhány konkrét típust!

a) *Introitus*

Bevonulási körmenet: a mise ünnepélyes kezdete, megnyitása. A korai időszakban a sekrestye a főbejárat közelében volt, így a celebráns és az asszisztencia ott öltöztek liturgikus öltözetbe, majd ünnepélyesen a főoltárhoz vonultak. A romanika időszakában a katedrálisokban a sekrestye a kórus közelébe került, így a bevonulás a következőképpen történt: a klérus a mellékhajón vonult végig, majd a főhajón át érkezett a főoltárhoz. A romanika, gótika korában, de később is megfigyelhető a templomokban, hogy az oltár terét diadalívvel is hangsúlyozni kívánták, így ezen keresztül érkezett a papság a szentmisére.¹⁵

b) *Asperges*

A Karoling-korban kialakult szokás szerint a vásár- és ünnepnap nagymise előtt a pap szenteltvízzel megáldotta a híveket, majd körmenetben végigjárták a templomot, a templom körül elhelyezkedő temetőt, a székesegyházak és a kolostortemplomok kerengőit, a ko-

sive Congeries Rituum in Processionibus Publicis, tam Ordinariis, quam Extraordinariis adhiberi solitorum Autoritatae Ordinaria ad usum cleri Bambergensis edita. Bambergae, 1724.

⁶ Az első csoportba tartozik például a virágvasárnapi és az úrnapi, míg a második kategóriába a nagypénteki, feltámadási stb. Mihályfi: *A nyilvános istentisztelet*, 603–604.; Martimort, Aimé-Georges (Hrsg.): *Handbuch der Liturgiewissenschaft*. I–II. Trier, 1961. II. 172–177.

⁷ A középkorban a szentségi körmeneteken az Eucharisza mellett vittek ereklyéket, kegyképeket és kegyszobrokat, amint ezt alább látni fogjuk, így a Mihályfi által említett tilalom természetesen korszakunkra nem vonatkozik. Vö. Mihályfi: *A nyilvános istentisztelet*, 604.

⁸ Martimort: *Handbuch*, uo.

⁹ Ezek közé tartozik például a nagycsütörtöki, nagypénteki, úrnapi, Márk-napi stb. körmenet. Klein, Theodor Heinrich: *Die Prozessionsgesänge der Mainzer Kirche aus dem 14. bis 18. Jahrhundert*. Speyer, 1962. (Quellen und Abhandlungen zur mittelalterlichen Kirchengeschichte, Bd. 7.) 28–40.

¹⁰ Például a gyertyaszentelő, virágvasárnapi, nagycsütörtöki olajszentelési. Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 40–44.

¹¹ A vásárnapok asperziós és a böjti időszak bűnbánati körmenetei. Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 44–45.

¹² A vecsernyét követő körmenetek. Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 6.

¹³ Sok esetben az időjárás határozta meg a helyszínt.

¹⁴ A stációs körmenetek kialakulására lásd Löther, Andrea: *Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten. Politische Partizipation, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit*. Köln–Weimar–Wien, 1999. (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit, Bd. 12.) 24.

¹⁵ Martimort: *Handbuch*, I. 353–354.; Voss: *Die Prozession*, 62.

lostorok egyes helyiségeit. Ezzel a szertartással hetente egy alkalommal megszentelték a szakrális és az azokhoz kapcsolódó tereket. E körmenetet az egész középkor folyamán minden vasárnap megtartották, kivételt általában azok az ünnepnapok képeztek csupán, melyeknek saját processziójuk volt.¹⁶ Esztergomban a városfalakon belül működő valamennyi templom plébánosai minden vasárnap körmenettel vonultak a várban lévő Szt. István vértanú templomához.¹⁷ Mainzban ugyancsak keresztekkel és zászlókkal indult a körmenet, majd a kerengőn, kolostoron és a temetőn át érkeztek vissza a székesegyházba.¹⁸ Az egyes szentek emléknapiján ugyancsak Aperges-körmeneteket tartottak a német városban.¹⁹ Egerben feketevasárnap kivételével minden közvasárnap megtartották a körmenetet. Az ordinarius tanúsága szerint a körmenet helye és útvonala az egyházi év egyes szakaszaiban különböző volt.²⁰

c) Szentelési ceremóniák

Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén (február 2.) minden templomban ünnepi processziót tartottak, mely keretében sor került a gyertyák konszekrálására. Egy 15. század elején készült avignoni pápai szertartáskönyv szerint ott maga a pápa végezte a szertartást.²¹ Mainzban a székesegyház klerikusai a Liebfrau-templomba vonultak, s ott végezték a gyertyaszentelés szertartását, míg a kolleghiális egyház papjai saját templomukban.²² A budaszentlőrinci pálosok szintén stációs körmenetet tartottak az ünnepen, ugyanis egy külső kápolnába vonultak.²³ A pécsi egyházmegyében az előírás értelmében a szentmisét celebráló pap és asszisztenciája füstölővel és a körmeneti kereszttel az oltárhoz vonult, majd megszentelte a gyertyákat. Ezt követte a körmenet, majd a szentmise következett.²⁴ A processzió feltehetőleg a templomon belül történt, esetleg a templomot megkerülte, de semmiképpen nem hasonlítható a nagyszabású könyörgő és úrnapi körmenethez.²⁵

A virágvasárnapi körmeneteket általában a templomon kívül tartották, s gyakran egészen népiünnepi karakterrel rendelkeztek. Egerben a körmenetek szokásos stációs templomához, a Szt. István egyházhhoz vonultak a domból, s a barkaszentelés befejeztével tértek

¹⁶ Dobszay László: *Az esztergomi rítus*. H. n., É. n. [Budapest, 2004.] 72–73.; Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 44–45.

¹⁷ Kollányi Ferenc: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397. Történelmi Tár*, 1901. 244.

¹⁸ Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 45.

¹⁹ Például Szt. András, Keresztelő Szt. János, Mindenszentek ünnepén. Uo. 53–56.

²⁰ Kandra Kabos (közzéteszi): *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam Alme Ecclesiae Agrisensis de observatione divinorum officiorum et horarum canonicarum. A krakkói unicum könyvpéldány után*. Eger, 1905. (Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez III/3.) (Új kritikai kiadása, magyar és angol fordítással: Liber Ordinarius Agriensis [1509] Ed. & Intr. László Dobszay. Budapest, 2000. [Musicalia Danubiana Subsidia I.] XX–XXI., 52 (fekete vasárnapra). A nyári közvasárnapokon a székesegyházból a várban lévő Szt. István templomhoz vonultak. Uo. 106. A rubrikát idézi: Dobszay: *Az esztergomi rítus*, 75.

²¹ A szerkőnyv XIII. Benedek ellenpápa idején (1394–1417) keletkezett. Schimmelpfennig, Bernhard: *Die Zeremonienbücher der Römischen Kurie im Mittelalter*. Tübingen, 1973. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Bd. XL.) 299.

²² Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 40. és a 111. jegyzet.

²³ Török József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Budapest, 1977. 163.

²⁴ *Missale secundum morem alme ecclesie Quinqueecclesiense*. Venetie, 1499. f. 172v.

²⁵ Fedeles Tamás: *Körmenetek Pécsen, a 14–15. században*. (sajtó alatt)

vissza a székesegyházba.²⁶ Pécsen a szabadban történt a barkaszentelés, a kijelölt helyre ünnepi körmenetben érkezett a klérus és a hívek.²⁷ Mainzban valamennyi templom klerikusa a dómban gyülekezett, ezt követően a Szt. Alban templomhoz vonultak. Ott történt a barkaszentelés, majd a városon kívüli Szt. Jakab hegyre indultak, végül a székesegyházba érkezett a menet.²⁸ Alkalmassint a Körmöcbánya határában lévő zólyomvölgyi kereszthez is processzióval érkeztek a hívek, noha ez nem tartozott a virágvasárnapi szertartáshoz.²⁹ 1490 áprilisában Mátyás király jelen volt Bécsben a virágvasárnapi szertartáson és a szentmisén, melyet a vár udvarán tartottak. A körmeneten már csak felesége, Beatrix vett részt, mely során a város templomait felkeresték.³⁰ A Budai Mihály által összeállított domonkos processzionálé a templomon belül említi a stációkat.³¹

Nagysütörtökön történt az olajok megszentelése az egyházmegye székesegyházában. E szertartáson részt vett a város papsága, sőt az egyházmegye klerikusai közül is sokan. Egerben a székesegyház háromszor került meg a körmenet, majd a konszekrációk alkalmával is processzióval vitték a sekrestyében előkészített olajokat a dómban ülő püspök elé, majd visszatértek.³² Mainzban valamennyi templom klerikusa külön körmenettel vonult a dómba, majd az olajszentelést és a szentmisét követően ugyancsak ünnepi körmenettel vonultak saját egyházukba.³³

A nagyszombati tűz- és vízszentelés szertartásaihoz szintén körmenetek kapcsolódtak. Általában a templomon kívül tartották a tűzszentelést, ahova körmenettel érkezett a szertartást végző klerikus és asszisztenciája, majd a templomba vonultak a megszentelt lánggal.³⁴ Egerben azonban a templomban tartották a processziót, mely háromszor haladt körbe az épületben. Ezt követte a víz megszentelése, melyhez szintén körmenet kapcsolódott. Egerben például kilencszer került meg a processzió a keresztlőkhöz.³⁵

d) Nagyobb egyházi ünnepek

Az egyházi év fő ünnepein s az egyes egyháztartományok és egyházmegyék különösen tisztelt szentjeinek ünnepén is körmenetet tartottak. Egerben karácsony napján a körmenetet a templom körül tartották, ami az ünnep fontosságát fejezte ki, ugyanis az Advent során ekkor hagyta el a templomot először a processzió.³⁶ A liturgikus év középpontjában álló Húsvéthoz és ünnepköréhez – amint fentebb láthattuk – szintén processziók kapcsolódtak. A feláldozási körmeneten kívül Esztergomban Húsvétvasárnap a vecsernyét követően a székesegyházon belül a keresztlőkhöz indult a körmenet, és kilenc alkalommal került meg

²⁶ Kandra: *Ordinarius*, 54.

²⁷ Missale Quinqueecclesiense, f. 68r–70r.

²⁸ Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 42.

²⁹ Križkó Pál: *A Körmöcbányai Római Katolikus Egyházközség története*. Budapest, é. n.

³⁰ Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995. 893–894.

³¹ Processionale O. P. Fratris Michaelis de Buda inter 1309–1319. Országos Széchényi Könyvtár kéziratára Cod. Lat. Nr. 69. (Mikrofilm jelzete: FM1 130, 175–186.) f. 1–17.

³² Kandra: *Ordinarius*, 57. sköv.

³³ Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 43.

³⁴ Missale Quinqueecclesiense, 1499. f. 91v, 99v.

³⁵ Kandra: *Ordinarius*, 68.

³⁶ Kandra: *Ordinarius*, 16.

azt.³⁷ Szintén körmenetet tartottak Pünkösdkor, amint ezt az előírások mellett – többek közt – a Mátyás-Graduale miniatúrája is bizonyítja.³⁸

A szentek ünnepein tartott körmenetek között egyházmegyénként eltérés mutatkozott. Ez alól egyedül a Mária-ünnepek képeztek kivételt, melyeket mindenütt általában körmenettel ünnepeltek.³⁹ Helyi sajátosságnak számított a pécsi Szt. Borbála körmenet, mely kialakulásának körülményei további kutatást igényelnek.⁴⁰

e) Úrnappja

A késő középkor egyik leglátványosabb vallási eseménye kétségkívül az úrnapi processzió volt, jóllehet Krisztus Teste (*Corpus Christi*) ünnepének bevezetésére csak a 13. század második felében került sor. Ennek hátterében az Eucharisztia iránti egyre fokozódó tisztelet,⁴¹ s ezzel szoros összefüggésben további két esemény állt. Az első egy liège-i ágostonos rendházhoz tartozó leprozórium szentéletű apácájának, Juliannának a víziója volt (1209 táján). A látomásban az illető hölgy a teliholdat látta, az égitest tányérjának szélén pedig egy sötét foltot. A látomás a következőképpen értelmezhető: az egyház ünnepeinek sorából még hiányzik egy, amely nem más, mint Krisztus Testének, azaz az Oltáriszentségnek az ünnepe. A liège-i egyházmegye területén Róbert püspök vezette be az ünnepet 1246-ban, de támogatói között találjuk többek között Jacques Pantaleon liège-i (campines-i) főesperest (1243–1248), a későbbi IV. Orbán pápát is.⁴² A másik fontos esemény az eucharisztikus csodák körébe tartozó bolsenai esemény volt (1263). A közismert történet szerint egy cseh pap római zárándokúttjáról hazafelé tartván az itáliai Bolsena városkában szentmisét mutatott be, s mivel már korábban kétségek gyötörték Krisztusnak az oltáriszentségben való reális jelenléte felől, bizonyosságért fohászkodott. A kenyér megtörését követően az ostyából vércseppek hullottak a kehelybe és a korporáléra. A misét azonnal megszakította, s a kegyszereket az

³⁷ Hermann Egyed: *A Katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. (Disertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) 178.

³⁸ *Mátyás-Graduale*. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatot írta: Soltész Zoltánné. Budapest, 1980. 87.

³⁹ A pálosoknál: Török József: *A magyar pálosrend*, 162.; Mainzban: Klein: *Die Prozessionsgesänge*, 61–80.

⁴⁰ *Missale Quinqueecclesiense*, f. 167v.

⁴¹ Ennek első kézzelfogható jele a 12. század végére tehető, ekkortól mutatható ki ugyanis az a gyakorlat, hogy a szentmisén a kenyértörést követően a szentostyát felmutatták a híveknek. A következő fontos esemény a IV. Lateráni Zsinaton (1215) megfogalmazott transsubstantiations dogma volt, mely értelmében Jézus Krisztus valóságos teste és vére van jelen az oltáron (*transsubstantiatio pane in corpus et vino in sanguinem*). Neuenhauser, Burkhard: *Eucharistie in Mittelalter und Neuzeit*. Freiburg–Basel–Wien, 1963. (Handbuch der Dogmengeschichte 4b.) 29.; Angenendt, Arnold: *Grundformen der Frömmigkeit im Mittelalter*. München, 2004. (Enzyklopedie Deutscher Geschichte Bd. 68.) 48.; Browe, Peter: *Die Ausbreitung des Fronleichnamfestes*. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, 8. (1928) 107–143. Különösen a Németalföldön, Brabantban és Flandriában mutatkozott meg vallásos asszonyok, apácák igen mély oltáriszentség-tisztelete, amely a 13. század folyamán egyre nagyobb teret nyert. Közülük Oigniesi Maria, Cornillon Julianna, Léau Ida és Louveni Ida nevét említhetjük meg elsősorban. A szerzetesek közül mindenekelőtt a cisztercieket kell megemlítenünk, aztán a beginákat, akik misztikus–aszketikus életükhöz az oltáriszentség különösen mély tiszteletéből merítettek erőt. Browe: *Die Ausbreitung*, 1928. 107.; Rubin, Miri: *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge, 1991. [reprint 1992] 169.

⁴² Löther: *Prozessionen*, 59.; Rubin: *Corpus Christi*, 169–174. Az ünnepet először a liègei Szt. Márton egyház kanonoki testülete ünnepelte meg. Browe: *Die Ausbreitung*, 107. Julianna rendi hovartartozására három különböző adat található a szakirodalomban: premontrei, ágostonos, ciszterci.

orvietói pápai udvarba vitte.⁴³ IV. Orbán pápa végül 1264-ben az egész Egyház számára kötelező ünnepé nyilvánította az Úrnapiját.⁴⁴ Az ünnep időpontjaként a pünkösd nyolcadát követő csütörtököt határozta meg.⁴⁵ Az új ünnep a 14. század első felére vált Európa-szerte ismertté, amiben döntő szerepe volt V. Kelemen pápa „*Si dominum*” konstitúciójának, melyet utóda, XXII. János publikált 1317-ben (Klementinák 3, 16).⁴⁶ Érdekes módon egyik rendelkezésben sem szerepel a körmenetre vonatkozó előírás, így ezt a kezdeti időszakban mindenképpen spontán fejlődési folyamatnak értékelhetjük, mely gyakorlatot később egyházmegyei, tartományi zsinatokon foglalták írásba.

Az első körmenetre vonatkozó előírást a kölni Szt. Gereon társaskáptalan kanonokjai hozták az 1260–1270-es években. E szerint a pünkösd nyolcadát követő csütörtökön minden esztendőben ünnepi körmenetet tartanak a szentmise előtt.⁴⁷ A következő ismert rendelkezést a Sensi Zsinaton (1320) hozták, majd nem sokkal később (1327) Párizsban is hasonló rendelkezést foglaltak írásba. A körmenet bevezetésére általában a püspökök kezdeményezése nyomán került sor, és a 14. század második negyedében gyakorlatilag Európa-szerte általánosan elterjedtnek mondható.⁴⁸ 1429-ben V. Márton pápa a körmeneten résztvevőknek búcsút engedélyezett ugyan, de a processzió egészen a Trentói Zsinatig nem volt kötelezően előírt gyakorlat, csupán helyi zsinatok rendelkeztek a kérdésben.⁴⁹ A kedvező forrásadottságoknak köszönhetően az úrnapi körmenetekre vonatkozó adatokat szinte vég nélkül idézhetnénk, ám ehelyütt csak néhány példát említünk meg. Bécsben 1334-ben a Stephansdom plébánosa már általános szokásként említi. A városban ez számított a legnagyobb ünnepnek, éppen ezért igen nagy pompa övezte.⁵⁰ Würzburgban 1381-től az egész város papsága részt vett a processzión, melyen Szt. Kilián ereklyéit is körbevitték.⁵¹ A Kons-

⁴³ Bauerreis, Romuald: *Pie Jesu. Das schmerzsmann-Bild und sein Einfluss auf die Mittelalterliche Frömmigkeit*. München, 1931. 78.; Sümegi József: *Az Oltáriszentség és a Szent Vér tisztelete a középkori Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3. (1991:3) 107–119., 107.; Lakatos Pál – Sümegi Szép Mária – Sümegi József: *Az Oltáriszentség tisztelete és Krisztus véérének csodái a középkori Európában*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 12. (2000) 86. (Nr. 115.)

⁴⁴ IV. Orbán pápa a „*Transiturus de hoc mundo*” bullában (1264. augusztus 11.) rendelte el az ünnep megtartását. Denzinger, Heinrich – Hünermann Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Budapest, 2004. (Szent István Kézíkönyvek 9.) 287–288.

⁴⁵ Az eredeti liègei gyakorlatnál egy héttel korábbra került. Löther: *Prozessionen*, 57.

⁴⁶ Löther: *Prozessionen*, 57.; Rubin: *Corpus Christi*, 181–183.; *Lexikon für Theologie und Kirche IV*. Freiburg–Basel–Rom–Wien, 1995.³ 172. (Andreas Heinz) (továbbiakban: LThK). Az ünnep földrajzi–kronológiai elterjedésére néhány adat: liège-i egyházmegye – 13. sz. második fele; cambrai egyházmegye – 13–14. sz. fordulója; kölni egyházmegye – a 14. sz. első harmadában általános; mainzi egyháztartomány – 14. sz.; Cseh- és Morvaország – korai adat nincs, az 1340-es években a nagyobb ünnepek közt szerepel; Dánia és Svédország – 14. sz. második évtizede; salzburgi egyháztartomány 1324 előtt; Magyar-, Lengyel Királyság, Szilézia: 14. sz. második évtizede; Itália, Anglia, Spanyolország – 14. sz. első harmada. Browe: *Die Ausbreitung*, 1928. 119–135.

⁴⁷ „[...] *decremimus et ordinavimus in laudem et honorem corporis domini nostri Iesu Christi, in quo salus omnium fidelium consistit, quod festum ipsius eukaristie deinceps proxima quinta feria post octavam penthecosten in nostra ecclesia imperpetuum singulis annis [...] Ante missam [...] solemniter fieri debet processio [...]*”: Schnitzler, Theodor: *Die erste Fronleichnamsprozession. Datum und Charakter*. *Münchener Theologische Zeitschrift*, 24. (1973:4) 354. A datálatlan oklevél keletkezési ideje 1264 és 1278 közé tehető, a legvalószínűbb az 1275–1277 közötti időpont. Uo. 358.

⁴⁸ Rubin: *Corpus Christi*, 243–244.

⁴⁹ Löther: *Prozessionen*, 60.

⁵⁰ Tomek, Ernst: *Kirchengeschichte Österreichs*. I. Innsbruck–Wien, 1935. 344.

⁵¹ Bauerreis, Romuald: *Kirchengeschichte Bayerns*. IV. St. Ottilien, 1953. 59–60.

tanzi Zsinat idején (1414–1418) minden évben nagy pompával és igen illusztris egyházi és világi méltóságok részvételével került sor a processzióra.⁵² Az uralkodók is részt vettek ezeken az eseményeken, így például 1311-ben Viennében a francia, az angol, a navarrai és az aragóniai királyok.⁵³ A Budán tartott processziók közül kiemelkedett az 1424-es – melyen a magyar uralkodópár mellett a bizánci császár is részt vett –, valamint az 1501-ben tartott.⁵⁴ A további magyar városok közül a soproni és a pozsonyi eseményeket említjük most meg.⁵⁵ Velencében az úrnapi körmenet minden politikai és egyházi körmenet modellje volt. 1295-ben foglalták törvénybe az ünnep bevezetését. 1407-ben már testvérületi processzió, 1440-ben a részvételi kötelezettséget és a rangsorrendet foglalták írásba. 1454-ben a körmenetnek a Szt. Márk térre vezető útvonalát és annak díszítését foglalták rendeletbe, ami valamennyi körmenet számára előírásul szolgált.⁵⁶

Általában ezek számítottak a települések első számú körmenetének, de akadt néhány kivétel is. Így Lübeckben az ünnep nyolcadát követő vasárnap tartott körmenet (1416-tól) grandiózusabb volt az ünnep napján tartott processziónál; Frankfurtban pedig a Mária Magdolna-napi körmenet volt az első számú.⁵⁷ Gentben a Szt. Livinus processzió számított a legnagyobb vallásos eseménynek.⁵⁸

Ugyancsak az Úrnappal kapcsolatban kell szólnunk a csütörtöki misealapítványokról, melyekhez több esetben ugyancsak körmenet kapcsolódott. Ezeket általában a Krisztus Teste konfraternitások alapították, de több magánalapításra is sor került. Ennek értelmében a tagok minden csütörtökön ünnepi szentmisén vettek részt, körmenetet pedig minden héten, illetve havonta egy alkalommal tartottak. Ilyet találunk például a bajorországi Ebernben,⁵⁹ Pozsonyban,⁶⁰ Kassán,⁶¹ Besztercebányán,⁶² Nagyszébenben,⁶³ Budán.⁶⁴

⁵² Richenthal, Ulrich von: *Das Concilium so zu Constantz gehalten ist worden, des jars do man zalt von der geburd unsers erlösers M. CCCC. XIII. Jar. Mit allen handlungen in Geystlichen und weltlichen sachen.* Gedruckt und vollendet inn der Kayserlichen Statt Augsburg, durch Heinrich Steyner, im Monat Decembris, Anno, M. D. XXXVI. [Wien, Nationalbibliothek 24. G. 7.] 1415: XXIII, 1416: XXX, 1417: XXXVIII.

⁵³ Matern, Gerhard: *Zur Vorgeschichte und Geschichte der Fronleichnamtsfeier besonders im Spanien.* Studien zur Volksfrömmigkeit des Mittelalters und den beginnenden Neuzeit. Münster, 1962. (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft. Zweite Reihe/ Bd. 10.) 1962. 106.

⁵⁴ Balanyi György: *Középkori magyar Úrnapiok.* Vigilia, 18. (1953) 298.

⁵⁵ Pozsonyra: Majorossy Judit: *A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében.* In: Csukovits Enikő–Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században.* Budapest, 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 17.) 269–274.; Sopronra: Házi Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete.* Sopron, 1939. (Győr egyházmegye múltjából IV/1.) 334.

⁵⁶ Sommerlechner, Andrea: *Prozession und Festzug in italienischen Städten vom 13. bis zum 16. Jahrhundert.* Wien, 1983. (kéziratos doktori disszertáció) 238.

⁵⁷ Sommerlechner: *Prozession*, 85.

⁵⁸ Arnade, Peter: *Realms of Ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent.* Cornell University Press, H. n. 1996. 54.

⁵⁹ Pözl, Walter: *Volksfrömmigkeit.* In: Brandmüller, Walter (Hrsg.): *Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte.* 1/2. St. Otilien, 1999. 1075.

⁶⁰ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 269.

⁶¹ Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon.* Budapest, 1906. 114–115. és Nr. 141.

⁶² Pásztor Lajos: *A Magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* Budapest, 1940. [reprint 2000] 26.

⁶³ Seiwert, Gustav: *Die Bruderschaft des heiligen Laichnams in Hermannstadt.* Archiv des Vereines siebenbürgische Landeskunde, NF X (1872:3.) 332–334.

f) Lusztációs körmenetek

Ide tartoznak a valamely veszély elhárítása érdekében tartott könyörgő, engesztelő processziók. A pogány hagyományokra visszavezethető Szt. Márk-napi búzaszentelő körmenetet kivétel nélkül megtartották a késő középkorban is. Ekkor a jó termésért könyörögtek a hívek és a klérus, s általában a mezőkre, szőlőkre vonultak körmenettel.⁶⁵ E körmeneteken sok helyen az Oltáriszentséget is körülhordozták,⁶⁶ másutt relikviákat vittek.⁶⁷ Az áldozócsütörtök előtti három keresztjáró napon (*litaniae minores, rogationes*) körmenettel kívánták elhárítani a különböző természeti csapásokat, járványokat, háborúkat. Kölnben és Würzburgban a 14. században e három napon szinte a város valamennyi templomát érintette a körmenet. Essenben a búzaszentelő és a rogációs körmenetek a városon kívüli templomokba irányultak.⁶⁸ Johannes Beleth mutatott rá az 1260-as években készült munkájában, hogy ezek a körmenetek szoros összefüggésben állnak a háborúkkal, melyek gyakorta kezdődtek a tavaszi időszakban, s így a sarjadó termést veszélyeztették.⁶⁹

Természetesen más alkalmakkor is tartottak könyörgő processziókat, így például Pécsen és az egész egyházmegyében a 14. század elejétől Krisztus Teste ünnepének másnapján a mennydörgés és a villámcsapás elkerülése érdekében tartottak körmenetet.⁷⁰ 1480-ban a nagy tavaszi szárazság miatt Mátyás király kérésére a pálosok Budaszentlőrincről körmenetben vonultak a budai várba a szentek relikviáival. A körmenet kolostorba való visszatérése előtt esni kezdett, így a növényzet újjáéledt.⁷¹ Bakócz Tamás esztergomi érsek 1510 körül elrendelte, hogy Budán és Pesten minden hétfőn – szerdán – pénteken könyörgő processziót tartsanak a szentek ereklyéivel az oszmánok feletti győzelem érdekében. A körmeneten résztvevők száznapi búcsúban részesültek. 1524-ben VII. Kelemen pápa rendelkezett hasonlóképpen.⁷² Az 1348-as nagy pestisjárvány idején Firenzében tartottak körmeneteket, azonban Boccaccio beszámolója szerint „nem volt foganatja”.⁷³ Szintén a tomboló pestis ellen tartottak körmeneteket 1462-ben Aixban.⁷⁴ Párizsban a természeti katasztrófák, járványok, esőzések idején Szt. Genovévához fordultak, relikviáit ünnepélyes körmeneten vitték végig a városon.⁷⁵ XIII. Benedek ellenpápa 1415-ben rendelte el az őt el-

⁶⁴ Monumenta Romana Episcopatus Vespreniensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára ... Edita Collegio Historicorum Hungarorum Romano. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. IV. Budapest, 1907. 220–222.

⁶⁵ Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium*. II. Szeged, 1998. 336.; *Mátyás-Gradualé*, 78.

⁶⁶ Például Halléban a 14. századtól a város öt plébánosa egy-egy monstranciát vitt a körmeneten. Löther: *Prozessionen*, 124.

⁶⁷ Például Egerben. Kandra: *Ordinarius*, 147.

⁶⁸ Löther: *Prozessionen*, 29–30.

⁶⁹ Löther: *Prozessionen*, 44–45.

⁷⁰ Missale Quinqueecclesiense, L 4a.

⁷¹ Gyöngyösi, Gregorius: *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Ed. Franciscus L. Hervay. Budapest, 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Ser. Nova, Tom. XI.) 133.

⁷² Pásztor: *A Magyarság vallásos élete*, 35.

⁷³ Boccaccio: *Dekameron*. Válogatott novellák. Ford. Révay József, Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Madarász Imre. Budapest, 1992. 2.

⁷⁴ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 1962. 109.

⁷⁵ Novák Veronika: *Ünnepi térhasználat Párizsban a 15. század első felében*. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest, 1999. 161.

ismerő területek híveinek könyörgő körmenetek tartását az Egyház egységének helyreállítása érdekében.⁷⁶

Érdekes jelenségnek lehetünk tanúi a kölni egyházmegyében lévő Wittlaer falu esetében. Az úrnapi körmeneteken rendszeresen részt vettek kisebb-nagyobb betegségben szenvedő emberek, akik ezt követően meggyógyultak. Az 1430-as évektől ezek az emberek már fogadalmakat tettek, s így a processziók ezáltal az egyes zárándoklatokra jellemző karakterrel bővültek.⁷⁷

g) Körmenet ereklyékkel

A relikviákat körbehordozták a jelentősebb körmenetek alkalmával is, így például a könyörgő, úrnapi, sok helyen pedig még a vasárnapi processziók alkalmával is. Ezzel a kérés „hatékonyágát” kívánták fokozni, illetve az esemény fényét kívánták mindenekelőtt növelni. A körmeneteknek van azonban egy ettől jól elkülöníthető típusa, melyek középpontjában maga a relikvia, illetve relikviák álltak. Elsőként a translációs körmeneteket kell megemlítenünk, melyek az ókeresztény kortól kezdve ismertek voltak. Az elhunyt mártírok, hitvallók testét sírjukból felemelték (*elevatio*), majd általában a püspök vezette hívek ünnepi körmenetben vitték át (*translatio*) a bazilikába, ahol a főoltár alatt végső nyughelyüket nyerték el (*depositio*).⁷⁸ A pálos rend védőszentjének, Remete Szent Pálnak ereklyéjét (testét) 1381-ben hozta az országba az Alsáni Bálint bíboros, pécsi püspök és a Horváti Pál zágrábi püspök vezette küldöttség. Az ereklyét Velencéből Budára szállították, ahol a királyi kápolnában a pálosok ellenőrzése alatt közszemlére bocsátották, majd (november 14-én) Demeter bíboros, esztergomi érsek a prelátusokkal, szerzetesekkel és világi hívek kíséretében ünnepélyes körmenettel vitte Budaszentlőrincre, a pálosok központi kolostorába.⁷⁹ Később, miután II. Lajos Karlstein várából Magyarországra hozta a szent hiányzó fejereklyéjét, azt ugyancsak ünnepi processzióval vitték Budáról Szentlőrincre. A Simon zágrábi püspök „vezette” körmeneten részt vett a királyi pár is, amely egészen a városkapuig vitte a relikviát, majd ott átadták az ugyancsak processzióval érkező pálosoknak. A *Te Deum* elénekelését követően a két körmenet egyesülve folytatta útját a kolostorig, ahol megtörtént a relikviák egyesítése.⁸⁰ Mátyás király Alamizsnás Szent János ereklyéjét ünnepélyesen fogadta 1489-ben, majd fáklás körmenettel vitték a budai vár kápolnájába.⁸¹ 1462-ben Rómában fogadták ünnepélyes körmenettel Szt. András fejereklyéjét.⁸²

A templomokban őrzött ereklyékkel önálló processziókat is tartottak, és különösen jelentősek voltak az adott egyház patrónusának relikviáival történő vonulások. Ezek az ereklyés körmenetek egyúttal a zárándoklatok alternatíváját jelentették főként azokban a székesegyházakban, kolostortemplomokban, ahol több ereklyét őriztek, hiszen így a helyi és

⁷⁶ Áldásy Antal: *Zsigmond király és Spanyolország*. Budapest, 1927. 44.

⁷⁷ Torsy, Jakob: *Zur Verehrung der Eucharistie im Spätmittelalter. Eine Fronleichnamsprozession in Wittlaer im Jahre 1436*. In: Bäumer, Remigius (Hrsg.): *Von Konstanz nach Trient. Beiträge zur Geschichte der Kirche von der Reformkonzilien bis zum Tridentinum*. Festgabe für August Franzen. München–Paderborn–Wien, 1972. 338.

⁷⁸ Angenendt, Arnold: *Heilige und Reliquen. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*. München, 1997.² 174.

⁷⁹ Gyöngyösi: *Vitae fratrum*, 77. Idézi: Zákonyi Mihály: *A Buda melletti Szent-Lőrincz pálos kolostor története*. Budapest, 1911. (Művelődéstörténeti Értekezések 50.) 26.

⁸⁰ 1523: Gyöngyösi: *Vitae fratrum*, 182.

⁸¹ Balogh Jolán szerint még Mátyás életében elkészülhetett az ezüst koporsó, melyben a relikviákat tartották. Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. Budapest, 1966. 336.

⁸² Burkhardt, Jakob: *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, é.n. [1978.] 257.

környékbeli híveknek nem kellett a távoli kegyhelyre utazniuk.⁸³ A Brugge-ben őrzött Szentvér ereklye 1150-ben érkezett Jeruzsálemból a flandriai városba. A minden esztendő májusában megtartott körmenet a város egyik legjelentősebb vallási eseményének számított a 14–15. században. Óriási tömeg érkezett ilyenkor Brugge-be, így a városi körmenet peregrinációval egészült ki.⁸⁴ Ugyancsak zarándokok tömege érkezett minden esztendő júniusában Gentbe a Szt. Livinus körmenetre.⁸⁵ Hasonló karakter figyelhető meg a wittlaeri Remigius-processziók esetében.⁸⁶ Nürnbergben a város védőszentjének, Szt. Sebaldnak az ünnepén tartottak relikviáival körmenetet.⁸⁷ Párizsban az Aprószentek temetőjéből egy ízben gyermekek vitték körmenetben az egyik ereklyét a Notre Dame székesegyházba, majd vissza a sírkertbe.⁸⁸

Aachenben a hét esztendőként tartott nagy zarándoklatok alkalmával a peregrinusok tömege számára körmeneteken vitték a dómban őrzött négy relikviát. Az ereklyéket külön menetben vitték egymást követően, majd az egyes stációknál felmutatták a híveknek.⁸⁹

Magától értetődő, hogy az egyes szerzetesrendek megünnepelték alapítójuk emléknapiját, mely a szerzet főbb ünnepei közé tartozott. Az esemény jelentőségét az ünnephez kapcsolt processzióval is hangsúlyozhatták, mely egyúttal kiváló alkalom lehetett az illető rend hívek közti népszerűségének további növelésére. A Domonkosok 1244-es budai generális káptalana előírása értelmében Szt. Domonkos ünnepén, amennyiben az adott kolostorban a körülmények lehetővé tették, körmenetet tartottak.⁹⁰

h) Körmenet betegekhez

A késő középkori zsinati határozatok közt rendszerint megtalálható azon előírás, miszerint a betegekhez lehetőség szerint körmenettel vigyék az Oltáriszentséget és a *viaticomot*. Az 1460-as szepesi, és az 1515-ös veszprémi zsinat vonatkozó kánonjai értelmében egyaránt tizenkétnapi búcsúban részesülhettek azon személyek, akik a beteghez az Eucharisziát vivő papot a templomtól a beteg házáig, illetve a visszaúton elkísérték.⁹¹ Pozsonyban az egyik polgár végrendeletében tett örökalapítványt annak érdekében, hogy Krisztus testét „illendő menettel vigyék a betegekhez”.⁹² A domonkos processzionálé szerint az előjáró és két *cerofarius* viszi az oltáriszentséget.⁹³

⁸³ Becker-Huberti, Manfred: *Reliquien – Kult und Verehrung*. In: Tauch, Max (Hrsg.): Quirinus von Neuss. Beiträge zur Heiligen-, Stifts- und Münstergeschichte. Köln, 2000. 19.

⁸⁴ Froissart krónikája. Válogatás. Ford. Happ Béla és Szeredi Anna. A fordítást ellenőrizte: Győry János. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Kulcsár Zsuzsanna. Budapest, 1971. 169.; Lakatos-Sümeiginé-Sümegi: *Az Oltáriszentség*, 47. és 8. jegyzet.

⁸⁵ Arnade: *Realms*, 54.

⁸⁶ Torsy: *Zur Verehrung*, 340–341.

⁸⁷ Löther: *Prozessionen*, 148–151.

⁸⁸ Huizinga, Johann: *A középkor alkonya*. Budapest, 1996. 114.

⁸⁹ Pásztor: *A Magyarország vallásos élete*, 128–129.

⁹⁰ „13. Item, concedimus fratribus, quod in festo beati Dominici fiat processio, vbi comode fieri poterit, et Priori et fratribus visum fuerit expedire.” Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Fejér, Georgius, Budae, I–XI. 1829–1844. VII/1. Nr. CCXXXVII.

⁹¹ Solymosi László (közvetlen): A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Budapest, 1997. 26., 60.; Solymosi László: *Vallásos élet az 1515. évi veszprémi szinodális könyv tükrében*. In: Lengvári István (szerk.): In Memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 120.

⁹² Majorossy: *A Krisztus Teste*, 274.

⁹³ *Prozessionale O. P. f.* 82–83.

i) Temetési menetek

Általános gyakorlat szerint az elhunytakat a középkor folyamán is processzióval kísérték utolsó útjukra.⁹⁴ Különösen az uralkodók esetében számítottak ezek nagyjelentőségű eseménynek. VI. Károlyt 1422 novemberében Párizsból népes gyászmenet kísérte utolsó útjára Saint-Denis-be, majd a temetést követően visszatértek Párizsba.⁹⁵ Mátyás 1490-es temetése alkalmával Bécsből hajón szállították a király földi maradványait Budára, majd ezt követően nagy menet indult Fehérvárra, melyhez útközben is sokan csatlakoztak. Az uralkodót a bazilika kertjében ravatalozták fel, majd a szentmise felajánlási része alatt a gyászmenet körbekerülte a templomot.⁹⁶

Természetesen nem csak az uralkodóknak járt ki a processzióval egybekötött végtisztesség. Firenzében a 14. században körmenet indult az elhunytért az általa végső nyughelyül választott templomból, és a holttestet „nagy tisztességgel elvitték templomukba, és nyomukba ment szinte a városnak egész népe”.⁹⁷ Beatrix királyné nápolyi harsonását is processzióval kísérték utolsó útjára.⁹⁸ A kolozsvári vargacéh tagjai a temetőben gyülekeztek, majd közösen indultak eltávozott társuk teteméért annak házába, majd koporsóba helyezve a templomba, a gyászszertartást követően pedig a cinterembe vitték.⁹⁹

j) Uralkodói bevonulások

A 15. századtól kezdve az Oltáriszentségnek kijáró baldachin alatt haladtak az uralkodók, egyháznagyok jelesebb alkalmakkor,¹⁰⁰ többnyire érkezésükkor.¹⁰¹ Ilyen esetekben a város egyházi és világi prominensei az uralkodó elé vonultak rendszerint a városkapuig, majd az ünnepélyes fogadást követően kísérték őt és kíséretét a városba, rendszerint a főtemplomba, ahol szentmisén vettek részt.¹⁰² Sok esetben az Eucharisziát is vitték, s ezáltal a szentségi processzió karakterét nyerte az *intrada*.¹⁰³ Általános gyakorlatnak megfelelően relikviákat is hordoztak ilyen alkalmakkor. Párizsban a legnagyobb ünnep a király ünnepélyes bevonulása volt. Az úrnapi körmenetekhez hasonló pompával kigyózott végig a menet a városon.¹⁰⁴ Bécsben a 15. század elejétől igazolhatóan ereklyékkel fogadták a városba

⁹⁴ Erre általában lásd Szabó Péter: *Uralkodói temetéseink kérdéshez*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987. 324–335., 388–392.

⁹⁵ Novák: *Ünnepi térhasználat*, 160.

⁹⁶ Bonfini: *A magyar történelem*, 897.

⁹⁷ Boccaccio: *Dekameron*, 43.

⁹⁸ Virágh László: *A Zene Funkciója a magyar reneszánsz társadalomban*. In: R. Várkonyi: *Magyar reneszánsz*, 300.

⁹⁹ Pásztor: *A Magyarország vallásos élete*, 48.

¹⁰⁰ Konstantinápolyban meglehetősen gyakoriak voltak a császári processziók. A nagyobb egyházi, világi (például koronázás) ünnepekkor a palotából indult a körmenet a Hagia Sophiába. Bréhier, Louis: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003. (Bizánc világa VI.) 90.

¹⁰¹ Sz. Jónás Ilona: *A baldachin eredete és szerepe a középkori Európában*. In: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László (szerk.): *Unger Mátyás emlékkönyv*. Budapest, 1991. 43.

¹⁰² Mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy azáltal nyertek körmenet-jelleget ezek az események, hogy a város egyházi és világi prominensei a további résztvevőkkel rendszerint közösen indultak a városkapuhoz, majd immár az uralkodóval és kíséretével együtt érkeztek vissza.

¹⁰³ Az uralkodói bevonulásokra lásd Petneki Áron: *Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban*. In: R. Várkonyi: *Magyar reneszánsz*, 281–290.

¹⁰⁴ Novák: *Ünnepi térhasználat*, 156., 159.

érkező uralkodót, majd körmenettel kísérték a városba.¹⁰⁵ Luxemburgi Zsigmond királyt és kíséretét ugyancsak nagy pompával fogadták 1415-ben Narbonne-ban és Perpignanban. Az utóbbi városban két bíboros vezette át a királyt a városkapun.¹⁰⁶ A budai jogkönyv előírása értelmében a királyt hosszabb külföldi tartózkodásából, háborúból hazatérve ünnepélyesen, szentségi körmenettel kellett fogadni.¹⁰⁷ Mátyást 1458-ban Buda város falai előtt várták a város világi és egyházi méltóságai, a polgárok, sőt a város izraelita lakosai is, és körmenettel vonultak a Nagybaldogasszony templomba.¹⁰⁸ 1476-ban Mátyás és kísérete az ifjú ara elé ment, majd az együtt érkező leendő uralkodópárt Fehérvár város határában a klérus és a polgárok fogadták, a bazilika prépostja vitte az oltáriszentséget, majd együtt vonultak a koronázó egyházba.¹⁰⁹ Beatrix koronázását követően hasonlóan fogadták őket Budán.¹¹⁰

k) Stációs processziók

Szinte valamennyi körmenet során kialakíthattak stációkat, így korszakunkban már kevésbé számított olyan önálló kategóriának, mint az ókeresztény időkben és a kora középkorban. A korai időkben (4–8. század) elsősorban Rómában és Bizáncban volt élő gyakorlat, majd Róma hatására néhány nyugati érseki, püspöki székhelyen is elterjedtek.¹¹¹ Az egyes állomások lehettek templomok, külső kápolnák, keresztek, az útvonal mellett felállított oltárok, emelvények. Stációs templom volt Egerben a várbéli Szt. István és a Szt. Péter egyház,¹¹² Esztergomban a várbéli Szt. István protomártír prépostsági templom.¹¹³ Az 1525–1526-os budai úrnapi körmenetek egyik állomása a királyi palota előtt felállított sátor volt.¹¹⁴ Aachenben a búcsúk alkalmával szintén stációkat állítottak fel.¹¹⁵ A virágvasárnapi barkaszentelési szertartást is általában külső helyen végezték, mint például Mainzban.¹¹⁶ A templomon belül is tarthattak stációs processziókat. Ilyen esetekben oltárok, kápolnák előtt állt meg a processzió.¹¹⁷

¹⁰⁵ Opll, Ferdinand: *Zum städtischen Identitätsbegriff in Österreich im Spätmittelalter und in frühen Neuzeit: Das Beispiel Wien*. In: Csendes, Peter–Seidl, Johannes (Hrsg.): *Stadt und Prosopographie. Zur quellenmäßigen Erforschung von Personen und sozialen Gruppen in der Stadt des Spätmittelalters und frühen Neuzeit*. Linz, 2002. (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 6.) 24.

¹⁰⁶ Áldásy: *Zsigmond király*, 50., 60. Az adatra Sebők Ferenc hívta fel a figyelmem, melyet ezúton is köszönök.

¹⁰⁷ Blazovich László–Schmidt József (közreadja): *Buda város jogkönyve I–II*. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) II. 306.

¹⁰⁸ Bonfini: *A magyar történelem*, 705.

¹⁰⁹ Eschenloer, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau*. Hrsg. v. Roth, Gunhilásd Münster, 2003. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29.) II. 992.

¹¹⁰ Borsa Béla: *Reneszánszkori ünnepségek Budán*. Tanulmányok Budapest Múltjából, X. (1943) 24. (Hans Seybold bajor követ beszámolója alapján).

¹¹¹ Például Metzben, Kölnben, Mainzban, Augsburgban. Löther: *Prozessionen*, 24. A stációs körmenetek kialakulására lásd még: Klein: *Prozessionsgesänge*, 22–27.

¹¹² Kandra: *Ordinarius*, XXIX, XXXI.

¹¹³ Kollányi: *Visitatio*, 244.

¹¹⁴ Némethy Lajos: *Úrnapi körmenet a budai várban*. Religio, 1878. 29–31.; Balanyi: *Középkori magyar Úrnapról*, 299.

¹¹⁵ Pásztor: *A Magyarság vallásos élete*, 128.

¹¹⁶ Klein: *Prozessionsgesänge*, 42.

¹¹⁷ *Processionale O. P. f.* 17–39.; Klein: *Prozessionsgesänge*, 28.

A résztvevők

Általában klerikusok és laikusok egyaránt részt vettek a körmeneteken, nemre és korra, valamint társadalmi helyzetre való tekintet nélkül. Különösen érvényes ez az úrnapi és az ereklyés körmenetekre, amelyek kvázi népiünnepélyi jellemzőkkel rendelkeztek. Voltak természetesen kivételek is, így tudunk mindössze klerikusok részvételével rendezett körmenetekről. A szerzetesi közösségekben csak a nagyobb ünnepek körmenetein vettek részt a kolostor közelében élő hívek.¹¹⁸ Talán erre utalhat a Budai Mihály-féle domonkos processzionálé húsvét ünnepénél olvasható bejegyzése, mely szerint ekkor a laikusokkal tartják a templomi körmenetet.¹¹⁹ Ugyanezt feltételezhetjük a székeskáptalanok esetében, főként a korai időszakban. Erfurtban a 15. század második felében megtartott Szt. Adolar és Eoban processziókon csak a városi klérus felső rétege és a városi magisztrátus tagjai vettek részt, valamint a reprezentációs célt szolgáló páncélba öltözött néhány száz fegyveres.¹²⁰

A résztvevők száma természetesen változó volt, hiszen ezt több körülmény is befolyásolta. Nyilvánvalóan a nagy népszerűségnek örvendő, széles körben ismert körmenetek alkalmával tömegekkel kell számolnunk. Ilyenek voltak mindenekelőtt a genti és a brugge-i processziók. Az aacheni körmenetek még nagyobb tömegeket vonzottak, különösen a hét-évenkénti búcsúk idején. Egy 15. század végi adat szerint volt olyan esztendő, amikor 142 000 zarándok érkezett a mintegy 10 000 fős városba.¹²¹ Nyilvánvalóan nem mindenki tudott aktívan bekapcsolódni a körmenetbe, a többség csak passzív szemlélője lehetett a processzióknak. VI. Károly francia király temetési menetében és az azt követő szertartáson a források szerint 18 000 személy vett részt.¹²² Ugyancsak Párizshoz, az Aprószentek temetőhöz kötődik az a körmenet, melyen 12 500 gyermek vett részt.¹²³ III. Frigyes császár 1487-ben Nürnbergben vett részt az úrnapi körmeneten. Ekkor a város valamennyi iskolása és klerikusa részt vett a processzió, amely 1000 főt tett ki. Rajtuk kívül természetesen jelen volt a császár népes kísérete, a városvezetés, a polgárok.¹²⁴ Ilyen alkalmakkor a városlakók nyilván kiegészültek a környékbeli érdeklődőkkel, mint Wittlaer esetében is megfigyelhető.¹²⁵ A budai úrnapi körmenetek hasonlóképpen tömegeket vonzottak, amint az 1501-es tudósításból egyértelműen kiderül.¹²⁶ Könyörgő körmenetek esetében feltételezhető, hogy egy-egy település valamennyi mobil tagja jelen volt az eseményen.

A processziókat szigorú rangsorrend jellemezte. A teophorikus körmenetek esetében az Oltáriszentség állt a középpontban, ebből következően az Eucharisziától való távolság tükrözte a különböző személyek rangját. Köln és Trier azonban kivételnek számított, mivel ott a körmenet elején vitték a monstranciát.¹²⁷ Az 1424-es barcelonai körmeneti ordó szerint a trombitások nyitották a menetet, majd a tíz legrangosabb templom zászlaját vitték. Ezt követően a gyertyavivők következtek: a jobb oldalon a dóm, míg a baloldalon a város gyer-

¹¹⁸ Például St. Riquierben és Clunyben: Löther: *Prozessionen*, 36.

¹¹⁹ *Processionale O. P.* f. 59.

¹²⁰ Löther: *Prozessionen*, 209. sköv.

¹²¹ 1496: Herbers, Klaus: *Stadt und Pilger*. In: Hye, Franz-Heinz (Hrsg.): *Stadt und Kirche*. Linz, 1995. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XIII.) 223.

¹²² Novák: *Ünnepi térhasználat*, 160.

¹²³ Huizinga: *A középkor*, 114.

¹²⁴ Löther: *Prozessionen*, 100., 122.

¹²⁵ Torsy: *Zur Verehrung*, 340.

¹²⁶ Petényi, Sándor: *Games and toys in medieval and early modern Hungary*. Krems, 1994. (Medium Aevum Quotidianum, Sonderband III.) 44–50.

¹²⁷ Schnitzler: *Die erste ...*, 360–361.

tyáját vitték, majd a vakok, sánták, molnárok, pékek, halászok stb. következtek ugyancsak gyertyával. A negyedik részt a kereszthordók alkották. Ezt követően vonult a klérus, majd az egyes templomok által rendezett, több mint száz jelenetet bemutatók következtek. A monst-ranciát hordozó püspök előtt énekesek, ministránsok vonultak gyertyákkal. Őket a név szerint felsorolt prominensek, végül a hívek tömege követte.¹²⁸ Eichstättben fennmaradt az 1450–1451-ben keletkezett körmeneti rend. Először a nyolc céh vonult megállapított sor-rendben, aztán a zsoldosok, a mesterek fiai, majd a mesterek. Őket követték a székesegy-házi iskola tanulói, a dóm papsága, a plébániák papsága, a káplánok. Utánuk az „angyalok” következtek, azaz gyerekek, akik rózsaszirmokat és más virágokat szórtak, aztán a püspök az oltáriszentséggel, majd a kanonokok, a városi tanács tagjai, majd a férfiak és végül külön a szüzek, feleségek, özvegyek.¹²⁹

Az egyháziak is szigorú hierarchia szerint haladtak. 1336-ban a milánói úrnapi kör-meneten az egyháziak a következő sorrendben követték egymást: a remete, a kolduló, majd a monasztikus rendek tagjai, a világi papság, végül az érsek fehér lovon.¹³⁰ Az említett bar-celonai órdó szerint a klerikusok közül a monasztikusokat a plébániai papság követte, majd a kanonokrendek következtek. Őket a mendikáns rendek tagjai követték: karmeliták, ágos-tonrendi remeték, domonkosok, ferencesek, majd a székesegyházi kanonokok haladtak az ottani klerikusokkal.¹³¹

Ugyancsak megtalálhatók a körmeneteken az iskolásfiúk, többnyire az egyháziak közt, hiszen maguk is klerikus státusban voltak. Ők az iskolamester vezetésével énekeltek, virá-got szórtak, valamint közreműködtek a misztériumjátékokban. Szolgálataikért – mesterük-kele együtt – pénzben és természetben kaptak ellenszolgáltatást.¹³²

Fontos szerepük volt a baldachinhordozóknak, akik különböző rangú személyek, egy-háziak és világiak egyaránt lehettek, mégis a legtöbb városban a városi elitből kerültek ki. Pozsonyban a Krisztus Teste konfraternitás tagjai közül kerültek ki évről-évre.¹³³ Bibe-rachban a szabócég privilégiuma volt a menyezethordozók kijelölése. Néhány helyen élet-kori kritériumokat is előírtak; Mindenben és Lübeckben a legfiatalabb tanácsstagok hord-ták, Münsterben négy fiatalember. Würzburgban a legidősebb tanácsstagok privilégiuma volt.¹³⁴ Veszprémben az úrnapi körmenet első három stációjáig a székeskáptalan méltóság-viselői hordozták a baldachint.¹³⁵ Kiemelkedő alkalmakkor uralkodók látták el a feladatot. Viennében az első úrnapi körmenet alkalmával a menyezetet IV. Fülöp francia, I. Lajos navarrai, II. Edvárd angol és II. Jakab aragóniai király vitte.¹³⁶

A jelentős körmenetek elmaradhatatlan részét képezték a muzsikások. A hangszerek nagy változatosságot mutatnak, így használtak trombitát, harsonát, sípot, hegedűt, dobót, lantot, hordozható orgonát és quintert (hegedűszerű, kis húros hangszer), hárfát. A budai jogkönyv előírása értelmében azokat a zenészeket, akik az úrnapi körmeneten nem a Nagy-boldogasszony templom menyezete előtt muzsikáltak, egy esztendőre kitiltották a város-

¹²⁸ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 304–308.

¹²⁹ Mitterwieser, Alois: *Geschichte der Fronleichnamsprozession in Bayern*. München, 1930. 13–14.

¹³⁰ Miri: *Corpus Christi*, 244.

¹³¹ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 305.

¹³² Békefi: *A népoktatás*, 32.; Házi: *Sopron*, id. mű; Löther: *Prozessionen*, 56–57.

¹³³ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 271.

¹³⁴ Löther: *Prozessionen*, 129–130.

¹³⁵ Solymosi: *A veszprémi egyház*, 49.

¹³⁶ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 106.

ból.¹³⁷ Nürnbergben az úrnapi körmenetek alkalmával nemcsak a város hivatásos zenészei muzsikáltak, hanem a kézművesek, patríciusok gyermekei is. Braunschweigben a város védőszentje tiszteletére évente megrendezett körmenethez a 14. század végétől a városi tanács fizette a zenészeket. Nürnbergben általában 3–5 húros hangszer, orgona és énekesek alkották a körmeneti „zenekart”.¹³⁸ Szintén a hanghatást fokozták a ministránsok által rázott csengettyűk, a templomok harangjai, valamint esetenként az ágyúdörgés.¹³⁹

A nagyobb körmenetek idején fokozottan kellett a biztonságra ügyelni. A rend fenntartói szolgálatukért szintén fizetséget kaptak. Nürnbergben a városi zsoldosok élmezésést Úrnapiján a St. Sebald templom gondnoka,¹⁴⁰ Pozsonyban a Krisztus Teste céh biztosította.¹⁴¹ Sopronban a Szt. Mihály templom tornyába őrt állítottak, hogy egyrészt felügyelje a körmenetet, az esetleges balesetek, kisebb-nagyobb csetepaték, tűz stb. miatt; másrészt a háborús időkben a 15. század derekán az esetleges külső támadások esetén riassza a tömeget.¹⁴²

Az útvonal

A processziókat tarthatták a templomon belül és kívül. A nagy tömeget vonzó körmeneteket igyekeztek a szabadban tartani. A körmenetek útvonalát az időjárási körülmények is befolyásolták: Kölnben 1477-ben az árvíz miatt kellett a megszokott útvonalat módosítani; Lübeckben 1525-ben a szakadó eső miatt tartották a körmenetet a templomon belül.¹⁴³

A processziók szakralizálták az egész várost vagy annak egy részét, így az útvonalaknak mindenképpen nagy jelentőségük volt. Egyes városrészek, terek, utcák, templomok központi szerepet kaptak, mások a háttérben maradtak. A körmenetek útvonala kifejezte a városon belüli határokat is, így be- és kikapcsolhatott a közös ünneplésből plébániákat, városrészeket és népcsoportokat. Firenzében például a női kolostorokat nem érintette a körmenet útvonala; Straßburgban pedig a női és a koldulórendi kolostorokat kerülték el.¹⁴⁴ A processziók leggyakrabban ténylegesen kört írtak le. Ide sorolhatók a plébániákon tartott rendes körmenetek, melyek az egyházi év liturgiáját követték. Kisebb-nagyobb területet öleltek fel, az ünnep jelentősége és a tradíciók függvényében. Haladhattak a plébániatemplom körül, városnegyed körül. A legnagyobb területet az úrnapi és a rogációs körmenetek járták körül. Arra is akad példa, hogy jelentősebb alkalmak (például a király hadba vonulása) kapcsán valamennyi városi plébánia egyidőben rendezett körmenetet, melyeket összehangoltak, s minden plébánia saját határait járta körül a processzió során. Járvány esetében a körmenetnek védő funkciója volt. Így Montpellier-ben az 1407-es pestis kitörésekor először körmenettel végigjárták a külső városfalat, majd a korábbi belső városfalat is, ezzel kívánták megvédeni a település lakosságát. 1426-ban a Szajna áradásakor hasonló célból tartottak körmenetet a víz alatt lévő terület körül Párizsban.¹⁴⁵ Péccsett is átlépte a város-

¹³⁷ Blazovich–Schmidt: *Buda város*, 2001. II. 410.

¹³⁸ Löther: *Prozessionen*, 114.

¹³⁹ Ünnepi ágyútűz Pozsonyban (1494): Rajeczky Benjamin (szerk.): *Magyarország zenetörténete*. I. Budapest, 1988. 75.; Viterbóban (1462): Burkhardt: *A reneszánsz*, 257.

¹⁴⁰ Löther: *Prozessionen*, 133.

¹⁴¹ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 271.

¹⁴² Házi: *Sopron*, 334.

¹⁴³ Löther: *Prozessionen*, 108.

¹⁴⁴ Löther: *Prozessionen*, 107., 109.

¹⁴⁵ Novák: *Ünnepi térhasználat*, 162.

falat az Úrnapiját követő könyörgő processzió.¹⁴⁶ Wittlaerben a falu és a környező települések közös határát járta körül az úrnapi körmenet.¹⁴⁷

A körmenetek útvonalát az útközben felkeresett stációk is befolyásolták. Göttingenben az úrnapi processzió,¹⁴⁸ Avignonban pedig az áldozócsütörtök előtti rogációs körmenet érintette valamennyi templomot.¹⁴⁹

Magától értetődő, hogy az útvonal, a szertartások sokfélesége, a résztvevők száma és az egyéb kapcsolódó cselekmények együttesen befolyásolták egy-egy processzió időtartamát. Párizsban a Szt. Genovéa–Notre Dame–Szt. Genovéa útvonalon haladó processzió időtartama akár elérhette a nyolc–kilenc órát is.¹⁵⁰ Sopronban is több órással volt az úrnapi körmenet.¹⁵¹ Mainzban a virágvasárnapi körmenet a primát követően vette kezdetét, majd a sextára érkeztek vissza a dómba.¹⁵² Mindenképpen a városközponttól távolabb lévő egyházakat vették célba a körmenetek, mivel a hosszú út nagyobb területet ölelt fel, bőven volt idő az ájtatosságra, közösségi ünnepségre, s ami nem kevésbé fontos: „Ha nagyobb a fáradtság, önmegtagadás, nagyobb a körmenet haszna is” – fogalmazott találóan Novák Veronika.¹⁵³ Velencében a nagy pompával övezett úrnapi körmenet nem kevesebb, mint hat órán keresztül tartott.¹⁵⁴ Nyilván az említett grandiózus barcelonai körmenet is több órással esemény volt.

A processziók mint művészeti kompozíciók

Az egyházi szertartások menetét pontosan rögzítették a szerkönyvek, mindenekelőtt a processzionálék, amelyek minden körmenettípusra vonatkozó liturgikus előírásokat tartalmaztak. A körmenet során használt kegyszereket, a szertartás elemeit, az egyháziak öltözetének színét, az asszisztencia összetételét, az olvasmányok, evangéliumok, zsoltárok, antifónák, responzóriumok rendjét nem egyszer hangjegyekkel ellátva. A nagyobb, egész városra kiterjedő körmenetek gördülékeny lebonyolításához azonban emellett szükség volt a laikus résztvevők szerepének, feladatának precíz meghatározására, amint azt a barcelonai körmeneti rend esetében láttuk. Természetesen más városokban is fontos volt a körmeneti rend elkészítése, mely tulajdonképpen az esemény forgatókönyve volt. Itália városaiban különösen nagy gondot fordítottak a különböző profán és szakrális ünnepek megkomponálására. Művészeket kértek fel a tervezésre, rendezésre. Állványokat, emelő gépezeteket alkalmaztak, sok esetben más városok gyakorlatát tanulmányozták. Különösen Firenze volt e tekintetben kiemelkedő. Különböző jeleneteket komponáltak, melyeket a körmenet útvonala mentén helyeztek el. II. Pál pápa 1462-ben Viterbóban ünnepelte meg az Úrnapiját. A díszes körmenet egy óriási díszsátorból indult, s a jelenlévő bíborosok mindegyike az út mentén, önálló emelvényen egy-egy bibliai jelenetet állíttatott fel.¹⁵⁵ A fentebb említett barcelonai körmeneti rend szerint a processzióban haladtak a különböző jeleneteket bemutató személyek. A száznyolc jelenet között megtaláljuk többek között Ádám és Éva történetét,

¹⁴⁶ Missale Quinqueecclesiense, 1499. L. 4a.

¹⁴⁷ Torsy: *Zur Verehrung*, 340.

¹⁴⁸ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 273. 107. jegyzet.

¹⁴⁹ Novák: *Ünnepi térhasználat*, 156. 11. jegyzet.

¹⁵⁰ Novák: *Ünnepi térhasználat*, 165.

¹⁵¹ Házi: *Sopron*, 334.

¹⁵² Klein: *Prozessionsgesänge*, 42.

¹⁵³ Novák: *Ünnepi térhasználat*, 165.

¹⁵⁴ Sommerlechner: *Prozession*, 240.

¹⁵⁵ Burke, Peter: *Az olasz reneszánsz*. Budapest, 1999. 218.; Burkhardt: *A reneszánsz*, 252–255., 257.

Ábrahámot és Izsákot, Dávidot és Góliátot, az alvilágot Luciferrel és négy ördöggel, Noé bárkáját.¹⁵⁶ Az 1501-es budai úrnapi körmenet során előadott jelenetet Tomasso Daniero beszámolója alapján ismerjük részletesen: „Mohamed mecsetjét házunk előtt állították föl, a mecsetben a koporsó függött, melyet a szultán és számos pasa vett körül. Midőn őfelsége és a körmenet a mecset elé ért, óriási tűzsugár sújtott le a koporsóra, és ezt, valamint a körülálló törökök nagy részét lángba borította. Ami pedig el nem égett, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel izzé-porrá zúzta, sőt fogaival is szaggatta.”¹⁵⁷ Ugyancsak itt kell megemlítenünk az úrnapi misztériumjátékokat, drámákat, melyek szintén népszerűek voltak a késő középkorban.¹⁵⁸ Sopronban az úrnapi színdarab mellett nagypénteken a Passiót mutatták be. Itt a darabok rendezője az iskola rektora volt, aki a szereplőket a polgárok és az iskolások közül választotta ki.¹⁵⁹ Pozsonyban is rendeztek úrnapi drámákat,¹⁶⁰ miként Bécsben,¹⁶¹ Prágában, Bázelen, Tournai-ban¹⁶² Yorkban,¹⁶³ Itália városaiban¹⁶⁴ stb.

Fontos volt az ünnephez méltó környezet, így gondoskodni kellett az utcák, terek takarításáról. Barcelonában 1323-ban előírták, hogy a körmenet útvonalán mindenki tisztítsa fel a saját háza előtti részt.¹⁶⁵ Pozsonyban a város vezetése magára vállalta a főtér takarításának költségét.¹⁶⁶ Nürnbergben valamennyi templomot és templombelsőit fűvel hintették be. A sekrestyés feladata volt a fű megrendelése. A fű a friss, felvirágzó életet és egyúttal a mulandóságot is szimbolizálta. Ugyanakkor – praktikus okok is szerepet játszottak – garantálta a tisztaságot.¹⁶⁷ Kassán a kereskedőcéh feladata volt a körmenet útjának fűvel való behintése.¹⁶⁸ A fű mellett olykor falevelet,¹⁶⁹ valamint fűrészport¹⁷⁰ is használtak.

Ugyancsak gondoskodni kellett a közterek, házak, templomok feldíszítéséről. Az utcákat gallyakkal, virágokkal ékesítették, az iskolások sokszor virágkoszorúkat tartottak a kezükben. Angliában számos plébánia rózsával díszítette a templomot, utcát.¹⁷¹ A körmeneteken résztvevő gyermekek, többnyire fiúk a szentség előtt haladtak, gyertyát tartottak ke-

¹⁵⁶ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 305.

¹⁵⁷ Az eredeti szöveget lásd: Petényi: *Games*, 44–46. Az idézet magyar fordítását lásd: Sári Zsolt: *Az Eucharisztia ünnepének – Úrnapi – kialakulása és magyarországi története*. In: Tolnay Gábor (szerk.): *Ember és környezete*. Szolnok, 2002. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58.) 113.

¹⁵⁸ Az úrnapi misztériumjátékokat feldolgozó szerteágazó irodalomból például lásd: Miri: *Corpus Christi*, 1991. 271–287.

¹⁵⁹ Mészáros István: *Hat évszázad iskolái a Kárpát-medencében*. In: Szende Katalin (szerk.): *A magyar Iskola első évszázadai (996–1526)*. Győr, 1996. 27.

¹⁶⁰ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 273–274.

¹⁶¹ Opll: *Zum städtischen Identitätsbegriff*, 25.

¹⁶² Browe: *Die Verehrung*, 116.

¹⁶³ Johnston, Alexandra F.: *The procession and play of Corpus Christi in York after 1426*. In: Leeds Studies, 7. (1973–74) 55–62.

¹⁶⁴ Burke: *Az olasz reneszánsz*, 218.

¹⁶⁵ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 121.

¹⁶⁶ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 271.

¹⁶⁷ Löther: *Prozessionen*, 137.

¹⁶⁸ Pásztor: *A Magyarság vallási élete*, 45.

¹⁶⁹ Mitterwieser: *Geschichte*, 12.

¹⁷⁰ Miri: *Corpus Christi*, 248.

¹⁷¹ Miri: *Corpus Christi*, 249.

zükben, csengettyűket ráztak, virágot (rózsaszirmot) szórtak az Oltáriszentség elé.¹⁷² Virágvasárnap a barkaszentelést követően a templomba visszatérő menet elé virágokat, gallyakat szórtak, a hívek pedig az útra terítették köpenyeiket.¹⁷³ A templomok falait díszes szőnyegekkel borították, az oltárookra ünnepi terítőket helyeztek.¹⁷⁴ A processzió útvonala mentén álló házakat is kárpitokkal, szövetekkel díszítették.¹⁷⁵

Szintén a fontos kellékek közé tartoztak a kisebb-nagyobb gyertyák, fáklyák.¹⁷⁶ Lérídában a városi magisztrátus határozata értelmében az úrnapi körmenethez a város húsz viaszgyertyával járult hozzá, melyet a húsz legelőkelőbb polgár vitt.¹⁷⁷ Barcelonában a katedrálisban osztották a gyertyákat, fáklyákat, melyeket a körmeneten résztvevő férfiak és nők hordoztak.¹⁷⁸ A pozsonyi Krisztus Teste céh mesterének évente meg kellett újíttatnia a gyertyákat Úrnapjára.¹⁷⁹ Eichstättben a körmenet útvonala mentén a házakat a virágok mellett gyertyákkal díszítették.¹⁸⁰ Konstanzban 1416-ban hatszáz gyertyát vittek az Eucharisztia előtt.¹⁸¹ 1525-ben és 1526-ban a budai úrnapi körmenetek alkalmával a királyi pár oldalán 12–12 apród haladt égő gyertyákkal.¹⁸² Nürnbergben két nagy gyertyát vittek az oltáriszentség előtt, melyek öt és fél fontot (mintegy három kg) nyomtak, az egyik zöld, a másik pedig sárga színű volt. Az egész menet előtt két iskolás vitt egy-egy nagy viaszgyertyát.¹⁸³ A nagyszebeni Krisztus Teste konfraternitás 1526-os számadásában szereplő négy nagy gyertyát is minden bizonnyal a monstrancia előtt vitték.¹⁸⁴

Az Oltáriszentséget baldachin alatt vitték, ami antik előzményekre tekint vissza, és bizánci közvetítéssel vált Európában ismertté.¹⁸⁵ 1200 táján mutatható ki első ízben a menyegyzet és az eucharisztia kapcsolata, ekkor a laoni katedrálisban a húsvét alkalmával használták. A baldachin hangsúlyozta a szentség méltóságát.¹⁸⁶ Használata Nyugat-Európában az úrnapi körmenetek széleskörű elterjedésével vált általánossá. A 14–15. században a pompa kedvelése, a reprezentáció igénye folytán az uralkodók is alkalmazni kezdték. Először a francia uralkodók temetési szertartásain tűnt fel, VI. Károly holtestét aranyozott mennyezet alatt vitték St. Denis-be.¹⁸⁷ VI. Henrik 1431-es párizsi bevonulása alkalmával „aranylilio-

¹⁷² Löther: *Prozessionen*, 115.; Mitterwieser: *Geschichte*, 14.

¹⁷³ *Missale Quinqueecclesiense*, f. 70r.

¹⁷⁴ Löther: *Prozessionen*, 134.

¹⁷⁵ Különösen az uralkodói bevonulások idején. Áldásy: *Zsigmond*, 60.; Novák: *Ünnepi térhasználat*, 159.

¹⁷⁶ A gyertyákat sokáig nem használták a keresztények, mivel a – füstölőkkel együtt – pogány római szokásnak tartották. A 300-ban ülésező Elvirai Zsinat például megtiltotta, hogy a keresztény temetőkben gyertyát gyújtsanak. A konstantinápolyi császári palota közvetítésével végül a 4. sz. végén a keresztény templomokban is gyakorlattá vált a gyertyák és a tömjén (füstölő) használata. Lásd: Bréhier: *A bizánci birodalom*, 82.

¹⁷⁷ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 116.

¹⁷⁸ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 121.

¹⁷⁹ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 270.

¹⁸⁰ Mitterwieser: *Geschichte*, 14.

¹⁸¹ Richenthal: *Das concilium*, XXX.

¹⁸² Balanyi: *Középkori magyar Úrnapok*, 299.

¹⁸³ Löther: *Prozessionen*, 131.

¹⁸⁴ Seiwert: *Die Bruderschaft*, 351.

¹⁸⁵ A baldachinra lásd Sz. Jónás: *A baldachin*, id. mű

¹⁸⁶ Löther: *Prozessionen*, 127.

¹⁸⁷ Sz. Jónás: *A baldachin*, 42–43.

mokkal hímzett kék baldachint emeltek a feje fölé”.¹⁸⁸ A baldachint Vichben,¹⁸⁹ Nürnbergben hat,¹⁹⁰ Viennében¹⁹¹ és Veszprémben¹⁹² négy rúdra rögzítették.

A szentségi körmenetek fókuszában az Oltáriszentség állt. A 14. század második felétől kezdett általánossá válni, hogy a szentostyát láthatóan hordozták a körmeneteken, a korábbi századokban pyxisben, kehelyben letakarva vitték. Sok helyen a monstrancia a 14. században is elég ritka volt, sőt néhány templomnak még a 16–17. században sem volt saját monstranciája. Ennek többféle elnevezése volt (*pyxis cristallina*, *monstrantia*, *demonstrantia*, *ciborium*, *ostensorium*, *tabernaculum*, *custodia*, *iocale*), s tulajdonképpen e terminusokat alkalmazták valamennyi ereklye- és szentségtartó edényre.¹⁹³ Érdekes módon a 15. század második felében nyomtatott pécsi misszáléban is egy kehely ábrázolása látható a Corpus Christi ünnepnél.¹⁹⁴ Különösen nagy és értékes szentségmutatókat készítettek az Ibériai-félszigeten. Sangüesában (Navarra) a 15. században készítettek egy igen értékes monstranciát. A toronyalakú, gótikus szentségmutatót angyalfigurákkal és ótestamentumi jelenetekkel díszítették, mely 134 cm magas volt. Sevilleben Johann Arfe készített egy gigantikus méretű reneszánsz monstranciát. A 3,5 méter magas kegyszer öt emeletes volt, az egyes szinteket oszlopok tartották, s nem kevesebb, mint 600 kg-t nyomott. A tetején Jézus Krisztus győzelmi lobogót tartó szobrát helyezték el.¹⁹⁵ Cordobában 200, míg Toledóban 178 kg ezüstöt, valamint az utóbbi helyen még 14 kg aranyat használtak fel a szentségmutató elkészítéséhez. E méretek alapján nem meglepő, hogy a körmenetek alkalmával díszkocsikon szállították ezeket.¹⁹⁶

A processziók során feltűntek a menetben különböző relikviák, zászlók, keresztek, füstölők, szobrok, képek. Az esztergomi plébánosok vasárnaponként keresztekkel és zászlókkal vonultak a Szt. István templomba.¹⁹⁷ A körmenetek alkalmával több keresztet is vihetek, különösen, ha több egyházi intézmény közösen tartott processziót. Wittlaerben a plébánia által tartott körmeneten két keresztet hordoztak: egyet a menet előtt, egy másikat pedig a sorban.¹⁹⁸ A körmeneti keresztet a processziók mellett a templomban is használták, amint ezt az egykori Ete mezőváros területén napvilágra került darab bizonyítja.¹⁹⁹ A nagy körmeneteken a templomi zászlók mellett az egyes testvérületek, céhek lobogóit, jelvényeit ugyancsak körbevitték.²⁰⁰ A budai jogkönyv király fogadásáról rendelkező cikkelyében is szerepelnek a zászlók.²⁰¹ A szenteket ábrázoló képeket és szobrokat ugyancsak körülhordozták. Wittlaerben Szt. Remigius napján az ünnepeltet és más szentek festményeit,

¹⁸⁸ Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és a Közel-Kelet IV–XV. század*. Budapest, 1999. 566.

¹⁸⁹ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 125.

¹⁹⁰ Löther: *Prozessionen*, 129.

¹⁹¹ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 106.

¹⁹² Solymosi: *A veszprémi egyház*, id. mű

¹⁹³ Browe: *Die Verehrung*, 99–101.

¹⁹⁴ Missale Quinqueecclesiense, f. 144v.

¹⁹⁵ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 128., 143.

¹⁹⁶ *Lexikon für Theologie und Kirche*. IV. Freiburg–Basel–Rom–Wien, 1995.³ (Heinz, Andreas)

¹⁹⁷ Kollányi: *Visitatio*, 244.

¹⁹⁸ Torsy: *Zur Verehrung*, 337.

¹⁹⁹ Miklós Zsuzsa – Vízi Márta: *Ete. Egy középkori mezőváros*. (Kiállításvezető) Paks, 2002. 7–8. Az adatra Sümegi József hívta fel a figyelmet.

²⁰⁰ Például Bécsben: Tomek: *Kirchengeschichte*, 344.

²⁰¹ Blazovich–Schmied: *Buda város*, 306.

szobrai vitték körül.²⁰² Ugyanott az Úrnapi körmenet alkalmával körülhordozták Szt. Remigius és Szt. Sebestyén szobrát, valamint a leányok további szentek szobrai és képei vittek.²⁰³ Budán a képeket bíborbáronnyal rögzítették a tartórudakra.²⁰⁴ Az úrnapi ünnepségek, körmenetek alkalmával oltárokat, sátrakat is felállítottak. Sienában 1423-ra készült el egy oltárkép, melyet kifejezetten Úrnapra festtetett a posztó céh, mivel korábban mindig kölcsönözniük kellett az úrnapi oltárhoz.²⁰⁵ Mátyás Virágvasárnap állítatott egy díszes oltárt Bécsben a vár udvarán,²⁰⁶ II. Lajos és felesége pedig Budán az úrnapi körmenet számára.²⁰⁷ Egerben úrnapiján egy-egy oltárt állítottak fel a négy égtáj irányában.²⁰⁸ Viterbóban egy az alkalomra felállított díszsátorból indult a körmenet 1462-ben,²⁰⁹ s ugyancsak dízsátrát állítottak fel Budán 1525-ben és 1526-ban.²¹⁰

A körmenetek szerepe

A bevezetésben utaltunk arra, hogy a körmenetek a vallásosság láthatóvá tétele mellett számos további jelentéssel rendelkezhetnek. A következőkben ezek közül emelünk ki néhányat. Kollektív cselekmények lévén mindenekelőtt kifejezheték egy adott, kisebb-nagyobb csoport közösségtudatát. Erre főként a nagyobb ünnepek, veszélyek alkalmával rendezett processziók voltak alkalmasak, melyeken laikusok és klerikusok együttesen vettek részt. Ezen alkalmak jelentős mértékben hozzájárultak a közösség formálásához, identitásának erősítéséhez. Különösen fontosak voltak a városok, falvak védőszentjeinek ünnepei és az ezekhez kapcsolódó körmenetek, ugyanis ezek egyrészt növelték a település rangját, másrészt alkalmasak voltak „a közösségi értékek ünnepélyes megerősítésére”.²¹¹ Az újabb kutatás rámutatott egy másik fontos szempontra; jelesül, hogy az egység, összetartozás-tudat mellett – paradox módon – ezen események egyúttal jelentős feszültségek forrásai voltak. Egyrészt ugyanis a résztvevők meghatározott rangsorrendje egyúttal a településen belüli hierarchiát jelenítette meg, illetve az egyes társadalmi csoportok közti választóvonalat erősítette. Másrészt a késő középkor évtizedeiben a körmenetek gyakran a politika és a vallás metszéspontjába kerültek, így például több városban az egyház és a városi polgárság külön tartotta meg az úrnapi körmenetet.²¹²

A személyes vallásosság elsősorban a körmenetekre tett kegyes alapítványokban jutott kifejezésre. Az első ismert magánalapítványt Augsburgban tette egy bizonyos Katharina Ilsung nevű hölgy, aki az úrnapi körmenetet hívta életre (1305). Regensburgban egy Mat-

²⁰² Torsy: *Zur Verehrung*, 340.

²⁰³ Szt. Remigius a plébánia, míg Szt. Sebestyén a faluban működő testvérület patrónusa volt. Torsy: *Zur Verehrung*, 337.

²⁰⁴ Bálint: *Ünnepi kalendárium*, I. 457.

²⁰⁵ Prokopp Mária: *Az 1423. évi sienai zsinat tiszteletére készült Eucharisztia-oltár (A Szépművészeti Múzeum Sasette táblaképe.) Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 3 (1993:3) 68.

²⁰⁶ Bonfini: *A magyar történelem*, 893.

²⁰⁷ Bálint: *Ünnepi kalendárium*, I. 457.

²⁰⁸ Kovács Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger, 1987. (Az Egri Főegyházmegye Sema-tizmusa 3.) 81.

²⁰⁹ Burkhardt: *A reneszánsz*, 257.

²¹⁰ Balanyi: *Középkor magyar Úrnapiok*, 299.

²¹¹ Burke: *Az olasz reneszánsz*, 218–219.

²¹² Bambergben a klérus Úrnapiján, míg a polgárság az ünnep másnapján tartotta az ünnepi körmenetet. Löther: *Prozessionen*, 85.

theus Rattinger nevű kereskedő honosította meg ugyancsak az úrnapi processziót (1408).²¹³ A kassai Szt. Erzsébet templomban Ádám nagybányai esküdt és hitvese tett egy csütörtöki szentmise-alapítványt (1475), melyhez havonta egy körmenet is tartozott.²¹⁴

Ugyancsak fontos szerepe volt a körmeneteknek a szakralitás helyreállítása során. Példaként említhetjük azt a Boroszlóban történt esetet, amikor a zsidók meggyalázták az Oltáriszentséget, ugyanis késsel szúrták át. A szentostya vérezni kezdett, amit a város őrei jelentettek az egyházi hatóságnak, majd a püspök ünnepi körmenetben vitte vissza a Krisztus Teste templomba.²¹⁵

A processziók reprezentációs, propagandisztikus funkcióját sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Ide sorolhatjuk elsősorban az uralkodói bevonulásokat, melyek szintén több jelentéssel bírtak, aszerint, hogy milyen alkalommal és mely területen történtek. Zsigmond tudatosan alkalmazta a körmeneteket propagandisztikus céllal, mindenekelőtt az eretnekkel szemben. A husziták gyakorlata miatt fontosnak tartotta az Eucharisztia helyes értelmezését, s ezt demonstrálandó nagy ünnepi körmeneteket tartott.²¹⁶ A huszita háborúkat követően mind a katolikus, mind pedig a kelyhes városokban tartottak eucharisztikus körmeneteket.²¹⁷ Ezek célja egyértelműen a katolikusok győzelmének demonstrálása volt, s ezáltal kívánták visszavezetni az „eltévedteket” az egyház kebelére. E gyakorlatot a rekatolizáció során is megfigyelhetjük, amint fentebb említettük. Az erfurti Szt. Adolar és Eoban körmenetek a város mainzi érsekséggel szembeni önállóságát kívánták reprezentálni. Ezt azzal kívánták nyomatékosítani, hogy a processzió a város egyházi és világi elitje vett csupán részt.²¹⁸

Kiválóan alkalmasak voltak az egyes körmenetek információk közvetítésére, tájékoztatásra. A győztes csatákat követő hálaadó körmenetek alkalmával értesülhetett a környék lakossága az eseményről. Hasonlóan szerezhettek tudomást többek közt járványok terjedéséről, az uralkodók koronázásáról, haláláról, és egyéb fontos eseményekről.

Visszaélések, konfliktusok

A késő középkori processziók egyre több profán elemmel egészültek ki, amelyek sok esetben veszélyeztették az események szakralitását. Az egyik veszélyforrást az úrnapi körmenethez csatlakozó színészek, mutatványosok, maskarások, illetve az eseményhez kapcsolódó világi előadások jelentették. Több zsinat is foglalkozott e kérdésekkel, és fellépett a visszaélésekkel szemben: Prága (1361, 1371), Basel (1435). 1408-ban Tournai város magisztrátusa tiltotta be ezeket az előadásokat, mivel ezeken a papságot is csúfolták-szidták.²¹⁹

A genti Szt. Livinus processziók a 15. században hírhedten botrányossá váltak. Üvöltöző ittas emberek, utcagyerekek vitték az ereklyét, a körmeneten résztvevő fegyveres tömeg (csőcselék) pedig az erőszakos tettektől sem riadt vissza. A visszaélések megszüntetése vé-

²¹³ Mitterwieser: *Geschichte*, 11.

²¹⁴ Békefi: *A népoktatás*, 114–115.

²¹⁵ Bauerreis: *Pie Jesu*, 60., 87.

²¹⁶ Balanyi: *Középkori*, 294.

²¹⁷ Pátkova, Hana: *Die Bruderschaften in Böhmen im Mittelalter. Ein Überblick*. In: Šmahel, František (Hrsg.): *Geist, Gesellschaft, Kirche im 13.–16. Jahrhundert. Internationales Kolloquium*, Prag, 5.–10. Oktober 1998. Praha, 1999. (Centre for Medieval Studies Praha, Colloquia Mediaevalia Pragensia 1.) 211.

²¹⁸ A város a mainzi érsekség uralma alatt állt. Löther: *Prozessionen*, 173., 233–234.

²¹⁹ Browe: *Die Verehrung*, 116.; Sommerlechner: *Prozession*, 37.

gett kérte fel az egyik németalföldi városatya Karthauzi Dénest (1402/1403–1471), hogy készítsen egy összefoglalást a processziókról. A mű címe: A körmenetek rendjéről és a szentek tiszteletéről.²²⁰

A körmenetek alkalmával előfordultak izraeliták ellen elkövetett kisebb-nagyobb atrocitások. Pozsonyban az egyik úrnapi körmenet alatt (1446) kifosztották a városban élő zsidók házait, majd betörték zsinagógájukba is.²²¹ A processziók zsidó negyeden való keresztülhaladását a provokáció szándéka is vezethette. Aix-en-Provenceben a 14. század végén megváltoztatták a processzió útvonalát, az atrocitásokat elkerülendő.²²²

A reformáció követői több esetben gúnyolták az úrnapi körmeneteket, mint például 1526-ban Nagyszebenben. „Talán csecsemőnek vélik az Istent a papok, hogy vénasszonyok módjára karon hordják körül a városban” – háborodtak fel Luther követői.²²³

Mindenképpen szólnunk kell az önostorozók meneteiről, melyek a 14. század közepi epidémia következtében váltak gyakorivá. A flagellánsok a processziókkal egy ismert gyakorlatot vettek át: krízishelyzetekben megkísérelték a közösségtudatot erősíteni, s megpróbálták az önostorozással az addig csak a szerzetesek által gyakorolt személyes bűnbánatot nyilvánosan és kollektíven gyakorolni. Az önostorozók eretnek volta szükségessé tette az egyház hivatalos fellépését: egyrészt el kellett határolódnia tőlük, másrészt meg kellett akadályozni a további csatlakozásokat. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a flagellánsok menetei egyúttal népszerűbbé tették a körmeneteket. Ugyanakkor a processziók és a flagelláns menetek konkuráltak is egymással. Würzburgban a püspök a pestis elhárítása érdekében rendelte el 1349 májusában–júniusában a város lakosai számára a böjtöt, alamizsnálkodást, imádkozást és körmenetek tartását. Ugyanebben az időben megjelentek a városban a flagellánsok is. Felvonulásuk külső megjelenése alapján (zászlók, gyertyák, csukja, csengők) a könyörgő körmenetek karakterével rendelkezett, egyetlen – de annál lényegesebb – különbséggel csupán: nem klerikus „vezette” őket. A püspök rendeletével egy hasonló vallásos formát kínált a hívek számára, mely egyházi kontroll alatt az egyház erejét demonstrálta. A flagellánsok 14. századi feltűnése egyben arra is rámutatott, hogy a laikusok egyre inkább átvették a korábban döntően csak a klérusra jellemző vallásos formákat.²²⁴

Sok esetben konfliktushelyzet alakult ki a körmeneten résztvevő hívek és az egyháziak, a különböző társadalmi rétegekhez tartozók, egy-egy plébánia hívei és papsága, sőt az egyes egyháziak között. 1387-ben Monzónban az úrnapi körmenet alkalmával két templom papsága és hívei keveredtek vitába egymással a körmenettel kapcsolatos előjogok folytán. A kínos szituációt a trónörökösnek sikerült rendeznie.²²⁵ Halléban a 14. századtól kezdve Márk napján a város öt plébánosa, papsága és a hívek összegyűltek a piactéren, majd innen indult a körmenet. Mind az öt plébános saját plébániája monstranciáját vitte, majd a város megkerülését követően ki-ki a saját templomába vonult. A 15. század derekán egy Johannes Busch nevű ágostonos kanonok fellépett az egy körmeneten történő több monstrancia használata ellen. Betiltotta a korábbi gyakorlatot, és előírása értelmében csupán a város

²²⁰ „De modo agendi processiones sanctorumque veneratione.” Huizinga: *A középkor*, 122., Löther: *Prozessionen*, 47–49.

²²¹ Majorossy: *A Krisztus Teste*, 272.

²²² Löther: *Prozessionen*, 110.

²²³ Pásztor: *A Magyarság vallási élete*, 38. Ennek ellenkezőjére is volt példa. Így Saáron a 16. század derekán az evangélikusok megtartották az úrnapi körmenetet, természetesen az ostya körbehordozása nélkül. Lásd Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek – Népi színjátszás*. Budapest, 1983.³ 205.

²²⁴ Löther: *Prozessionen*, 187–190.

²²⁵ Matern: *Zur Vorgeschichte*, 132.

legértékesebb monstrenciáját hordozhatták körül. Ez összeütközést okozott az egyháziak közt, s a hívek is nehezményezték a változtatást. Végül kompromisszum született, mely értelmében egy kelyhet használtak továbbra is, azonban azt a plébánosok felváltva vitték.²²⁶ A körmeneti rangsorrend egyúttal láthatóvá tette a társadalmi átalakulást is, melyre jó példa a colmari péklegények helyzete a 15–16. század fordulóján. A megelőző időszakban ugyanis az úrnapi körmeneteken tradicionálisan ők haladtak közvetlenül a monstrenca előtt és mögött (nekik voltak a legértékesebb gyertyáik, s az övék volt a legrégebbi vallásos testvérület). A 15. század végén azonban a posztósok, kocsisok és a fürdősök eléjük kerültek, mely következtében évtizedes konfliktusba kerültek a városvezetéssel. E mögött olyan gazdasági-társadalmi átalakulási folyamat állt, mely során egy új patrícius réteg emelkedett fel a 16. század elejére.²²⁷

*

Vélhetőleg e korántsem teljes összefoglalás is kellően érzékelteti a késő középkori procesz-sziók komplex jellegét, árnyalt jelentéstartalmát. Összetettségükből adódóan részletes vizsgálatauk számos diszciplína számára hozhat újabb eredményeket. Különösen a magyar középkori körmeneteket lenne időszerű interdiszciplináris vizsgálat alá vonni, mivel eddig – részint a forrásadottságok következtében – leginkább csak az úrnapi körmenetek álltak az érdeklődés homlokterében.

TAMÁS FEDELES

Religious Devotion, Community Identity, Representation. The Main Features Of Late-Medieval Processions

Festive processions were indispensable ingredients of most late medieval feasts. All processions begin at a starting point where participants line up in hierarchical order. This is kept throughout the procession and then they return to the starting point. These events, important for both the sacred and the profane sphere, had subtle meanings as they, beside the particular subject and object of the celebration, symbolized fundamental values for the communities. Without trying to draw a complete picture, the author mainly deals with 14–15th-century processions.

Processions can be placed into several categories. On the basis of their origin, we can talk about regular and special processions; they can be sacred or not sacred; praying, thanksgiving etc. processions. Of these the author outlines 11 distinct categories among which we can find the Sunday Asperges processions, processions connected to consecration ceremonies (eg. Palm Sunday), Corpus Christ processions, and processions related to the sovereigns' entry or funerals.

Among the participants we could find clergymen as well as laymen, usually without distinction of gender, age or social status. The number of participants, quite naturally, varied as it was dependent on many factors. The processions held on popular feasts (eg. Corpus Christi) were mass events. Participants walked in a hierarchical order. Generally, we can find among them the high-ranking clergymen, the magistrates, the members of guilds and religious confraternities, schoolboys, canopy and candle bearers, musicians etc.

²²⁶ Löther: *Prozessionen*, 124–125.

²²⁷ Löther: *Prozessionen*, 144–147.

Processions could be held either inside or outside the church. Those that were likely to attract masses were more likely to be organized outdoors. Weather conditions (like floods or rain), however, did affect the course of the processions. As processions sacralized either the whole town or certain parts of it, the way courses were set was of great significance.

In the late Middle Ages, processions (especially on Corpus Christi) were carefully designed. It is especially true for Italy, where respected artists were commissioned for the job. Often were Biblical scenes on display along the procession route, and occasionally they were acted out by the participants (like in Barcelona). The churches and houses were adorned with flowers and tapestry, and the streets and public squares were cleaned up.

Regarding the role of the processions, the author highlighted the following: being collective activities, they above all could express the community identity of a given group; personal devotion was primarily expressed in the devout donations; they had an important part in the restoration of sacrality; they also had a significant representational and propagandistic function; they could convey information.

In the late Middle Ages, more and more profane elements appeared in the processions, which often jeopardized the sacrality of the events. At the end of the paper, the author highlights a few incidents and conflicts related to processions.



KUBINYI ANDRÁS

Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király

Mátyás király életéről az utóbbi évtizedekben többen írtunk¹, valamint néhány tanulmánykötet is megjelent.² Ez felment az alól, hogy a jelen összefoglalásban mindenről adjak lábjegyzetet. A közismert tények esetében ezért csak utalok az összefoglaló irodalomra. Az életrajzok közül főként Hoensch munkája, valamint a nagy királlyal foglalkozó tanulmánykötetek nyújtanak gazdag adatokat, míg az életrajzok zöme legfeljebb irodalomjegyzéket ad meg. E sorok írója több mint fél évszázada kutatja Mátyás és két utódja korszakát, és sok esetben – főként az ország kormányzatával kapcsolatban – újabb eredményekhez jutott.

Mátyás 1443. február 23-án Kolozsvárott született Hunyadi János akkori erdélyi vajda és Horogszegi Szilágyi Erzsébet házasságából. Apja román volt, anyja egy magyar közép-birtokos nemesi családból származott. A családnak nevet adó Hunyad várát János apja, Serbe fia Vajk királyi udvari lovag kapta Zsigmond királytól. A később Magyarország kormányzójának is megválasztott Hunyadi János életéről nem e helyen kell megemlékezni. Az apa házasságából már 1431-ben megszületett László nevű fia. A Mátyás és bátyja közti nagy korkülönbség valószínűvé teszi, hogy lehettek csecsemőkorban elhunyt testvéreik is.

A családból Hunyadi János jutott be először szörényi bánként 1439-ben a bárók közé, mégpedig anélkül, hogy a régi bárókhoz rokonság kötötte volna. Ez szükségessé tette mind az apa, mind fia, a későbbi király számára, hogy saját, tőle támogatott atyafiságára támaszkodjon. A Hunyadi rokonságból János húga, Klára Dengelegi Pongrác György erdélyi alvajdához ment férjhez: akinek fiai közül János játszott nagy szerepet unokatestvére udvarában. Borbála nevű leánya a Rozgonyi bárói család idősebb ágából való Sebestyén felesége lett, ezzel a Hunyadi atyafiság az arisztokráciával is rokonságba került. Ennek ellenére Mátyás király unokatestvérének fia, Rozgonyi László pályáját nem különösen segítette királyi rokona. Hunyadi másik leánytestvére Szentgyörgyi Székely Jánoshoz ment hozzá. Ez utóbbi

¹ Elekes Lajos: *Mátyás és kora*. Budapest, 1956.; Kisfaludy Katalin: *Matthias rex*. Budapest, 1983.; Isabelle Ackerl: *König Matthias Corvinus. Ein Ungar, der in Wien regierte*. Wien, 1985.; E. Kovács Péter: *Matthias Corvinus*. Budapest, 1990.; Teke Zsuzsa: *Mátyás, a győzhetetlen király*. Budapest, 1990.; Jörg. K. Hoensch: *Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen*. Graz–Wien–Köln, 1998.; Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest, 2001. Rövid, jegyzetek nélküli összefoglalások, amelyeket itt részben alapul veszek: Kubinyi András: *Mátyás király (1443–1490)*. In: Nagy Képes Milleniumi Arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rácz Árpád. Budapest, 1999. 51–55.; Kubinyi András: *I. Mátyás*. In: Magyarország vegyesházi királyai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 2003. 151–173.

² *Mátyás király 1458–1490*. Szerk. Barta Gábor. Budapest, 1990.; *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest, 1990.; a Mátyásról írt tanulmányaim egy része német fordításban: Kubinyi András: *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa, 1458–1490*. (Studien zur Geschichte Ungarns Bd. 2.) Herne, 1999.

fia vagy testvére lehetett az 1461-ben meghalt Székely Tamás vránai perjel. A későbbi esztergomi érseknek, Oláh Miklósnak állítása ellenére sem igazolható anyai ágú Hunyadi leszármazása. Lehetek a kormányzó apjának és nagyapjának leányági leszármazottai is, ezeket a Hunyad megyei román nemességben kereshetjük, adataink azonban nincsenek. Egyes ottani családok tüneményes emelkedése azonban talán ezzel magyarázható, mint például a Mátyás alatt rövid ideig erdélyi vajda tiszteit is betöltő Nádasdi Ongor Jánosé.³

A Szilágyi-rokonságból egyedül Mátyás nagyapja, Szilágyi László leszármazottait ismerjük. Nagybátyjának, Szilágyi Mihály kormányzónak nem maradt gyermeke. A király anyjának és Mihály kormányzónak Osvát nevű testvére leányai közül Margit Maróti Mátyus arisztokratához, később macsói bánhoz ment hozzá, gyermekeik nem maradtak. Az ő húgát, Jusztinát Mátyás először Szentmiklósi Pongrác Vencel felvidéki nagybirtokoshoz adta hozzá, majd elcseréltette Sztrecsén nevű várukat erdélyi birtokokra. Jusztina 1479-ben már Suki Pál erdélyi nemes, 1481-ben pedig Somkerek Erdélyi János Kolozs megyei birtokos neje.⁴ Úgy látszik tehát, hogy nem állt különösen jó kapcsolatban unokatestvérével, a királlyal, aki azonban egyszer mégis politikai kártyaként játszotta ki. Ismeretes, hogy Bonfini szerint Mátyás Vlad Țepeș (Drakula) havasalföldi vajdához adta hozzá egyik nőrokonát, aki egy orosz forrás szerint nőtestvére volt, és két gyermeket szült Vladnak. Bonfini az esküvőt az elé helyezte, hogy a király fogságba vetette és évekig börtönbe tartotta Drakulát. Mátyás 1476-ban visszahelyezte Vladot a vajdaságba, de ő legkésőbb 1477 elején elesett.⁵ Nos, a vajda felesége Szilágyi Jusztina, a király unokatestvére volt. 1489-ben említették ugyanis a pécsi „Drakwlyahaza-t”, amelyet Jusztina nemzeti asszony, néhai „Dragwlya” vajda özvegye egyik szolgájának adott.⁶

Mivel az asszony 1476-ban már özvegy volt, Vlad a vajdai székbe történt visszahelyezése idején vehette el feleségül. Jusztina utána még kétszer ment férjhez, gyermeke egyik házasságából, köztük Drakulától sem született.

Szilágyi Erzsébet nőtestvérei közül Zsófia Vingárti Geréb János erdélyi tekintélyes nemeshez ment hozzá. Fiai nagy szerepet játszottak unokatestvérük uralkodása idején.⁷ Volt még egy Orsolya nevű testvére is, aki 1455 előtt a Rozgonyi mágnás család ifjabb ágából való Jánoshoz ment hozzá, de hamar meghalt. 1455-ben említik leányát, Apollóniát, akit később Csáki Benedek vett el feleségül. Fiáról, az 1514-ben Dózsa által kivégzett Csáki Miklós csanádi püspökről ezért írták olaszországi egyetemi tanulmányai idején, hogy anyai

³ Elekes Lajos: *Hunyadi*. Budapest, 1952. 71–109.; E. Kovács Péter: *A Hunyadi-család*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv, 29–51. Ongor Jánost 1473. október 12-én Bátori István országbíró egy oklevelében volt erdélyi vajdának nevezi. Kellemesi Melczer István: *Okmányok a Kellemesi Melczer család levéltárából. XIII., XIV., XV. század*. Budapest, 1890. 103. Valószínűleg az 1467-es erdélyi lázadás leverése idején lehetett vajda.

⁴ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. k. Budapest, 1913. 467–468., 582. A források bizonytalanok Jusztina apjával kapcsolatban. Említik Osvát mellett testvérét, (az ifjabb) Lászlót, sőt Osvát fiát, Ferencet is. A legvalószínűbb Osvát.

⁵ Antonius de Bonfinis: *Rerum Hungaricarum decades*. Edd. I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tom. III. Lipsiae, 1936. 243.; Sz. Farkas Jenő: *Drakula vajda története*. Budapest, 1989. 46–51., 80.

⁶ Df. 260135.

⁷ E. Kovács: *A Hunyadi-család*, 45.

ágon Mátyástól vezeti le származását. Anyja kétség kívül a király elsőfokú unokatestvére volt.⁸ A ma is élő gróf Csáky család Miklós püspök testvérétől ered.

A következő két rokonságra csak bizonytalan feltevéseket hozhatunk fel. Az biztosnak látszik, hogy a Mátyás uralkodása idején jelentős szerepet játszó Szapolyai család a király közeli rokona volt, ezt azonban sem a Hunyadi, sem a Szilágyi, sem a Szapolyai család genealógiája nem igazolja. Engel Pállal közösen ezért azt feltételeztük, hogy Szapolyai Imre (de testvérei nem) netán Hunyadi János törvénytelen fia, így Mátyás féltestvére lett volna. Ez azonban csak hipotézis.⁹ A másik rokoni kapcsolat hihetetlen, viszont a hír Mátyástól ered. 1488-ban maga mondta a pápai követnek, hogy Dzsem herceg, II. Bajezid szultán testvére vérrokona, mert a király nagyanyja nővérétől származik, aki török fogságba esve a szultán felesége lett. Ez csak I. Mehmed lehetett, így II. Mehmed Mátyás másod unokatestvére lett volna. Úgy tűnik, hogy a király valóban hitt ebben a rokonságban, mert 1480 táján II. Mehmednek írt levelében utalt arra, hogy nem idegen vérből származnak.¹⁰

Mint az ország egyik leghatalmasabb emberének fia, Mátyás az akkor szokásosnál sokkal jobb nevelésben részesült. A nemesi ifjak számára szinte kötelező katonai tudást nyilván apjától sajátította el, emellett megtanult latinul és németül, valamint egy szláv nyelvet. Feltehetően tudott románul is. Az elképzelhető, hogy német és szláv nyelvtudását 1457-es bécsi és prágai fogsága idején sajátította el. Minden jel szerint már fiatalon megismerkedett a modern humanista ismeretekkel is. Apja 1456. augusztus 11-én meghalt, így a Hunyadi család feje Mátyás bátyja, László lett, aki 1456. november 9-én meggyilkoltatta a király rokonát, Cillei Ulrik főkapitányt, és a kezébe került fiatal V. Lászlótól magát nevezte ki országos főkapitánynak. A király 1457. március 14-én Budán letartóztatta a két Hunyadi testvért és főbb híveiket, az idősebb testvért pedig két nap múlva kivégeztette.¹¹ V. László ezután Mátyást fogolyként magával hurcolva először Bécsbe, majd Prágába utazott. Az eddig a legjobb körülmények közt felnőtt tizennégy éves gyermeknek tíz hónapon át fogolyként abban a félelemben kellett élnie, hogy bármikor bátyja sorsára juthat. Ez a rabság és az, hogy sok emberben csalódnia kellett, bizonyára egész életére kiható élményt hozott. Bizonyos mértékben szerencséje volt, mert a király túsznak tekintette. V. László a Hunyadi-párt vezetőinek nagy részét ugyan márciusban „kikapcsolta a forgalomból”, de az ország legnagyobb birtokosának uradalmi és főként harcedzett serege épen maradt. Ez most Hunyadi János özvegyének testvére, Szilágyi Mihály nándorfehérvári kapitány és macsói bán irányítása alá került, aki nem sokat törődött a király őrizetében levő unokaöccse biztonságával, hanem kitűzte a lázadás zászlóját. Kelet-Magyarország és Erdély nagy része a kezére került. A király még Budáról április 3-án kétszáz páncélos lovassal magához rendelte Ulrich passauai püspököt, azaz felkészült a harcra.¹² Bár közben az uralkodó kiegyezett Szilágyi Erzsébettel azzal, hogy Mátyás tús marad¹³, testvére folytatta a harcot, és Brassóba úzte a ki-

⁸ Engel Pál: *Magyar Középkori Adattár. Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Básztyély nem. 4. tábla.; Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. (Olaszországi Magyar Emlékek III.) Budapest, 1941. 446–447.

⁹ E. Kovács: *A Hunyadi-család*, 46–47.; Kubinyi: *Mátyás király*, 17–18.; Engel Pál: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001. 259.

¹⁰ Fraknói Vilmos: *Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál. (1488–1490)* Budapest, 1898. 25.; Thallóczy Lajos–Horváth Sándor: *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*. (Monumenta Hungariae Historica I/40. k.) Budapest, 1915. 58–61.

¹¹ A közismert adatokat lásd az 1. és 2. jegyzetekben idézett művekben.

¹² Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. Pest, 1853. X. k. 554.

¹³ Teleki: *Hunyadiak kora*. II. k. Pest, 1852. 535–537.

rálpárti Rozgonyi Osvát székelyispánt. Szövetségre lépett Vlad Țepeș havasalföldi vajdával is, november vége felé azonban fegyverszünetre lépett a szászokkal. A székelyispán azonban még december 9-én is azt jelentette, hogy Brassó hűséges a királyhoz „felséged híveinek pusztítója és kirablója”, Szilágyi Mihállyal szemben.¹⁴

A király ekkor már nem élt: 1457. november 23-án hirtelen meghalt Prágában. Az uralkodó törvényes örököseként nővérei, azaz Albert király leányai, Zsigmond unokái kerülhettek szoba. Anna, III. Vilmos szász herceg neje gyakorlatilag kiesett: Szászország messze volt. Erzsébet azonban a szomszédos Lengyelország királyához, IV. Kázmérhoz ment hozzá, de a lengyeleket épp a német lovagrenddel folytatott háború kötötte le. Szoba kerülhetett V. László távoli rokona, III. Frigyes német császár is, mivel Albert király özvegye neki zálogosította el a Szent Koronát, valamint nyugat-magyarországi várakat és városokat. Habsburgként amúgyis ő tartott igényt az elhunyt király kezén levő Alsó- Ausztriára. A jövőendő magyar királynak először azonban rendet kellett teremteni az országban. Le kellett számolnia Szilágyi Mihály lázadásával, amit V. László nem tudott elérni. A Felvidéken Giskra János vezetésével cseh zsoldos csapatok szinte önálló államot hoztak létre,¹⁵ itt is rendezni kellett a viszonyokat, végül meg kellett védeni az országot a várható török támadástól.

A magyar urak – Szécsi Dénes bíboros prímás és Garai László nádor vezetésével – már december 1-jén ki is tűzték a királyválasztó országgyűlést január 1-jére.¹⁶ A nádor világosan látta, hogy egyetlen külföldi jelölt sem tudja Szilágyiék segítségével nélkül biztosítani hatalmát, a megoldás tehát csak a két Szilágyi testvérrel való kiegyezés volt. Garai felkereste őket Szegeden, és 1458. január 12-én megállapodott velük. Annak fejében, hogy a nádor támogatja Mátyás királlyá választását, a Szilágyiak a jövőendő uralkodó nevében bocsánatot ígértek Hunyadi László kivégzéséért Garainak és híveinek, biztosították, hogy megmarad nádornak, leánya pedig férjhez megy Mátyáshoz. Erre meg is esküdtek, igaz, azzal, hogy az eskü megismétlendő a két bíboros, tehát az országban tartózkodó Carvajal pápai legátus és Szécsi Dénes prímás előtt. Erre azonban nem került sor, bizonyára Carvajal nem akarta megkötni Mátyás kezét, így végül az eskü nem kötelezte a Szilágyiakat semmire.¹⁷

Mátyás királlyá választása közzismert. 1458. január 24-én az országgyűlésre összegyűlt nemesség – Szilágyi Mihály hadserege jelenlétében – királlyá választotta a még mindig Prágában fogva tartott Hunyadi Mátyást, és mivel az új uralkodó kiskorú volt, Szilágyi Mihályt tették mellé kormányzónak, aki e minőségében szentesítette is a diétán meghozott törvényeket.¹⁸ V. László azonban cseh király volt, így ott is dönteni kellett utódlásáról. Itt a hatalmat Poděbrad György kormányzó gyakorolta, aki maga szerette volna megszerezni a cseh koronát. Örökösödési joggal ő sem rendelkezett, így Mátyás megválasztása precedenst teremthetett. Emellett üzletet is látott Mátyás szabadon bocsátásában, ezért anyagi ellenszolgáltatás, valamint annak ígérete fejében, hogy Mátyás feleségül veszi a csak 1449-ben született Kunigunda nevű leányát, 1458. február 9-én a cseh–magyar határ közelében fekvő

¹⁴ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* (a továbbiakban: UB Sieb.) V. Bd. Bearb. von Gustav Gündisch. Bukarest, 1975. 579–583.

¹⁵ Giskra „tartományára”: Málusz Elemér: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbéri-ség és rendiség problémája.* In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. Szerk. Lukinich Imre. I. k. Budapest, é. n. 349.

¹⁶ Kovachich, Martinus Georgius: *Vestigia comitorum apud Hungaros.* Budae, 1790. 290–291.

¹⁷ Teleki: *Hunyadiak kora*, X. k. 565–569.

¹⁸ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Budapest, 1989. 81–87.

Stražnicén átadta a magyar uraknak új királyukat. Ezek – köztük a Szilágyi testvérek – megesküdtek arra, hogy Mátyás feleségül fogja venni majd a gyermek, Magyarországon Katalinnak nevezett Kunigundát. Ezzel végleg felrúgták a Garaival kötött egyezséget.¹⁹

Mivel a Szent Korona III. Frigyes császárnál volt, Mátyást legfeljebb – akár I. Ulászlót – csak a Szent István fejerekléről levett koronával lehetett volna megkoronázni. Mátyás ettől eltekintett, és Budára érkezve letette az esküt az ország szabadságjogai megtartására, majd a királyi palotában trónra ülve megkezdte az uralkodást.²⁰ Mátyás szerencséjére néhány hét múlva nagybátyja Erdélybe ment, hogy Gyulafehérvárott eltemesse Hunyadi Lászlót, utána pedig török támadás híre miatt a határon akadt dolga.²¹ Addig Mátyás és a kormányzó párhuzamosan intézkedtek.²² A kormányzó távollétében az uralkodó egyedül uralkodott, sőt országgyűlést is hívott össze, amelynek törvényeit június 8-án már ő szentesítette.²³ A kormányzó később vette észre, hogy kiszorították a hatalomból. A sértődött Szilágyi Mátyás elleni szövethései, lemondatása, majd lecsukatása, utána a királlyal történt újabb kibékülés után 1460-ban erdélyi kormányzóvá történő kinevezése, végül 1460–1461 fordulóján török fogságba kerülése és ottani kivégzése csak annyiban fontosak, hogy 1460-ban Erdélyben a kormányzó és a királyi vajdák párhuzamosan kormányoztak.²⁴

Mátyás uralkodását három szakaszra oszthatjuk. Az 1464-es koronázásig szilárdította meg a hatalmát. 1464 és 1471 között a reformok, a király elleni lázadások, valamint a cseh háború kezdete a jellemzők. 1471-től 1490-es haláláig itthon látszólagos teljhatalommal kormányzott, Európában regionális nagyhatalomként lépett fel. A korszak végén elsősorban fia trónöröklésének biztosítása kötötte le erejét. A három korszak elválik egymástól a királynak az országos méltóságok kinevezésénél és a királyi tanács összeállításánál alkalmazott politikájában is.²⁵

Az első korszakban helyre kellett állítania a rendet. Nehéz feladat volt a Felvidék megtisztítása a cseh csapatoktól. Ebben számíthatott az ottani főurak és nemesek aktív támogatására is, így is változó sikerű harcok után lényegében csak úgy tudta lezárni az ügyet, hogy Giskrának Maros menti birtokokat adott. Egyes cseh csapatok ellen még 1466-ig is harcolni kellett.²⁶ A III. Frigyes kezén levő Szent Korona és a nyugat-magyarországi területek visszaszerzését nehezítette, hogy a nádorságról leváltott Garai László, Újlaki Miklós és más urak 1459. február 17-én Újlaki németújvári várában királlyá választották a császárt, aki ettől kezdve viselte a magyar királyi címet. A püspöki kar, valamint az urak többsége

¹⁹ Poděbradra: Josef Macek: *Corvin Mátyás és Poděbrad György*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv, 202–218.; A stražnicei egyezmény: Teleki: *A Hunyadiak-kora*, X. k. 573–577.

²⁰ Kubinyi András: *A királyi trón a középkori Magyarországon*. In: Koronák, koronázási jelvények. Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2001. 85–86.

²¹ A kormányzó március 9-én még Varasd megyei adománylevelet bocsát ki (DL. 44158.), 20-án már Lippáról intézkedik Hunyadi László temetési előkészületeiről. UB Sieb. VI. Bd. Hsgg. V. Gustav Gündisch unter Mitarbeit von Herta Gündisch, Gernot Nussbächer und Konrad G. Gündisch. Bukarest, 1981. 10.

²² Vö. UB Sieb. Bd. VI. 7–8.

²³ *Decreta*, 88–106.

²⁴ Vö. Kubinyi András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 71–72.; uő.: *Vitéz János: a jó humanista és rossz politikus*. In: A magyar történelem vitatott személyiségei. 2. Budapest, 2003. 22–23.

²⁵ Kubinyi András: *A Mátyás-kori államszervezet*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv, 72–73.

²⁶ Tóth-Szabó Pál: *A cseh – huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917. 303–331.

azonban hű maradt a királyhoz.²⁷ Garai rövidesen meghalt, és bár az április 7-i körmendi csatában a betört osztrákok és a lázadók győztek, utána mégis visszavonultak. A királyi propaganda így megpróbálhatta a vereséget győzelemként eladni. Újlaki július 1-jén Szécsi primás, Ország Mihály nádor, Rozgonyi János, Csáki Ferenc és Buzlai László közvetítésére neki megfelelő engedmények árán meghódolt.²⁸ A lázadás azonban lekötötte a királyt, aki így nem akadályozhatta meg, hogy június 29-én a török elfoglalja Szendrő várát, amivel az ország és az oszmán birodalom közti ütközőállam, Szerbia török kézre került.²⁹

A királynak végül sikerült rendet teremteni az országban, az 1463. július 19-i bécsi-új helyi békében pedig megállapodott a császárral, aki visszaadta a Szent Koronát és Sopron városát, néhány város és vár azonban a kezén maradt. III. Frigyes viselhette tovább a magyar királyi címet, és elérte annak írásba foglalását, hogy a különben fiává fogadott Mátyás törvényes örökös nélküli halála esetén ő vagy leszármazottai öröklik a magyar trónt. A király ebbe nyugodtan beleegyezhetett, mert 1461-ben feleségül vette az időközben cseh királlyá választott Poděbrad leányát, azt azonban nem tudhatta, hogy neje 1464. február 23-án tizenötödik életévében gyermekszülésben meg fog halni.³⁰

A korona megszerzése lehetővé tette Mátyás megkoronázását és ezzel uralma legitimációját, egyelőre azonban beleszólt a török. Mátyás nem tudta megakadályozni, hogy II. Mehmed 1463 nyarán lerohanja az oszmán birodalom és Magyarország közt fekvő utolsó független államot, Boszniát, sőt elfogja és kivégeztesse annak királyát is. Mátyás későn mozgósított, és a szultáni sereg távozása után, 1463–1464 telén kísérelte csak meg Bosznia visszafoglalását, azonban csupán az ország északi csücskét, a fővárossal, Jajcával együtt sikerült elhódítani a töröktől.³¹

Uralkodása első szakaszában nem csupán a cseh, az osztrák és a török probléma okozott nehézséget az új uralkodónak, hanem a század közepi *interregnum* alatt a mélypontra süllyedt királyi hatalom visszaállítása is. Mátyás 1458-ban az ország várainak és uradalmainak – beleértve mind a királyiakat, mind a Hunyadi családi vagyont is – csupán egy tizede felett gyakorolt földesúri hatalmat. Az uralkodótól a főkegyúri jog alapján függő egyház kezén a várak 10,3%-a, a világi nagybirtokosok hatalmában 44,7%-a volt. A többi tekintélyes nemesek vagy külföldiek közt oszlott meg. Mivel a nagybirtokosok a nemesség egy részét familiárisként kötötték magukhoz, a világi nagybirtokosok, a körülbelül negyven családból álló mágnások ellenállása esetén a király nehezen érvényesíthette akaratát.³²

Mátyás uralkodói nagyságát mutatja, hogy alapjában gyenge hatalmi helyzete ellenére keresztül tudta vinni elképzeléseit. Élni tudott a királyt megillető összes jogokkal, maga mellé állította az urak egy részét, főként azokat, akiknek hatalmát a felvidéki cseh zsoldos csapatok háttérbe szorították, illetve a török által fenyegetetteket. A kormányzásba udvari méltóságokra történő kinevezésekkel nagyszámú bárót vont be. Az első időben nem egy

²⁷ A németújvári választás: Kovachich: *Vestigia comitiorum*, 348–352.; az urak hűségnyilatkozata Mátyás mellett: uo. 352–355.

²⁸ A körmendi csatára: Veszprémy László: „*Reddidit amissum fugiens germanus honorem.*” Az 1459-es körmendi ütközetek historiográfiájához. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 319–325.; 1459. július 1.: Dl. 88341. Mátyás július 25-én hagyta jóvá az újlaki egyezményt. Dl. 88342.

²⁹ Szakály Ferenc: *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. (1365–1526.)* In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 39.

³⁰ Hoensch: *Mathias Corvinus*, 81.

³¹ Szakály: *A török–magyar küzdelem korszakai*, 40–43.

³² Kubinyi: *A Mátyás-kori*, 60–61.

méltóságra több személyt nevezett ki, és gyakran cserélte őket. Azt állíthatjuk, hogy változó nagyúri koalíciókkal együttműködve kormányzott. Ez különben haláláig így maradt, bár később kevesebb bárót vont be a kormányzásba. Elődeihez hasonlóan a kihalt családok birtokaiból jutalmazta köznemesei híveit, akiket azután be is juttatott az arisztokráciába. Így emelkedtek a király rokonságából a tehetségesebbek: a Szapolyaiak, Dengelegi Pongrácok, Vingárt Gerébek és amennyiben atyafiai voltak, a Nádasdi Ongorok. Apja familiárisaiból vagy a Mátyás által felfedezettékből ide számíthatjuk a Laki Tuzokat, Ernuszt Jánost és másokat. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kormányban ennek ellenére mindig a régi mágmásrtege volt többségben, akikkel igyekezett kesztyűs kézzel bántani.³³ A nagyurak és a püspöki kar támogatása tette lehetővé, hogy uralkodása kezdetétől évről-évre – olykor évente többször is – eleinte a felvidéki csehek, illetve a török elleni harc címén rendszeresen rendkívüli adót – jobbágykapunként általában egy forintot – szavazzasson meg, ami ötszöröse volt a kamara hasznának, az uralkodónak felségjogon járó adónak. Ez lehetőséget nyújtott zsoldosok felfogadására (egy könnyű lovas havi zsoldja átlag 3, a gyalogosoké 2 forint volt). A zsoldosok léte önmagában is hozzájárult a király hatalma növeléséhez, hiszen belső elégedetlenség esetén is felhasználhatók voltak.³⁴

1464. március 29-én Szécsi bíboros prímás végre megkoronázhatta Mátyást a Szent Koronával Székesfehérvárott. A parvenü, alacsony származású Hunyadi Szent István törvényes utóda lett. Eddig nem vésethetett aranybullát és nagypecsétet, korábbi adományai csak ideiglenes jellegűnek számítottak, ezeket most az új nagypecséttel megújították.³⁵ A koronázással lehetővé vált reformok bevezetése is. Mátyás előtt két kancellária működött, a nagy, amelyre a királyi tanács gyakorolt befolyást, és az uralkodótól függő titkos. Az új egységes kancellária élére két fő- és titkos kancellár került: Várdai István kalocsai érsek és Vitéz János váradi püspök, 1465-től esztergomi érsek. 1468-ig mellettük – titkos kancellári címmel – részt vett a vezetésben Vitéz unokaöccse, Csezmicei János pécsi püspök, a Janus Pannonius néven ismert költő. Őt Matucsina Gábor váltotta fel, aki 1471-ben Várdai halála után kalocsai érsek, valamint fő- és titkos kancellár is lett. A kancelláriák egyesítésének gesztusjellege is volt a királyi tanácsban ülő főpapok és főurak felé, akik így az egységes kancelláriát is befolyásolhatták, amelynek vezetői az ország legtekintélyesebb főpapjai közül kerültek ki. Nem véletlen, hogy Mátyás legtöbb kancellárjával összekülönbözött. Egyesítette a különös és a személyes jelenlét bíróságait az utóbbi neve alatt, ennek főnöke, a személynök őrizte a király bírói pecsétjét. Ez az ítélkezés egyszerűsítéséhez járult hozzá.³⁶

A kancelláriai reform az urak felé tett gesztus volt, ezzel szemben a király szabad kezet kapott a fontosabb kincstári ügyekben. Korábban is létezett egy bárói rangú főkincstartó, az egyes jövedelmeket azonban egymástól független hivatalok kezelték. Mátyás trónra lépése idején már létrehozta a királyi uradalmak közös jószágigazgatóságát, a budavári ud-

³³ Kubinyi: *A Mátyás-kori*, 54–61., 69–79.

³⁴ A nemesség ellenállása miatt már 1462. május 29-én 9 főpap és 19 báró kezességet vállalt a királyért, hogy nem vet ki új egy forintos adót. *Decreta*, 128–129. Ezt természetesen nem tartotta meg.

³⁵ Vö. a koronázás alatti országgyűlés 1464 : 32. t.c.-ét. *Decreta*, 147–148.

³⁶ Szilágyi Loránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526*. Budapest, 1930. passim. Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. 219–308.; Kubinyi: *A Mátyás-kori*, 81–97.; uő.: *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején*. In: *Humanista műveltség Pannoniában*. Szerk. Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor. Pécs, 2000. 7–26.; uő.: *Vitéz János: a jó humanista*, 7–30.; uő.: *Adatok a Mátyás-kori királyi kancellária és az 1464. évi kancelláriai reform történetéhez*. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica Tom. IX. – Fasc. I. Miskolc, 2004. 25–58.

varbírósgot. 1464-től a kincstartó – nem országos méltóságként, hanem hivatalnokként – irányította a pénzügyeket, kezelte az udvarbírósg alá tartozók kivételével a királyi bevételi forrásokat, ami megakadályozta, hogy ezek bevétele több hivatal között eltűnjön, valamint lehetőséget nyújtott a várható bevételek és kiadások felmérésére is. Az 1460-as évek második felében szakított a gyakori pénzrontás eszközzel, új, értékálló ezüstpénzt veretett, amelyből száz ezüstdénár volt egyenértékű egy aranyforinttal. A kincstári reformok a zsidó eredetű Ernuszt János budai polgár nevéhez fűződnek, aki 1467-től haláláig, 1476-ig volt kincstartó, élete végén azonban emellett szlavón bán és nagybirtokos is lett.³⁷

A hadsereg fenntartása azonban sok pénzt igényelt. Mátyás változatlanul szedte ugyan az egy forintos rendkívüli adót, de növelni akarta a rendes jövedelmeket is. 1467-ben ezért törvényt hozott, amelyben megszüntette a felségjogon szedett kamara haszna adót, valamint a harmincadnak nevezett határvámot, de mindkettőt új névvel (királyi kincstár adója, koronavám) visszaállította. Ezzel az alóluk korábban adott mentességek megszűntek. Ez országos felháborodáshoz vezetett, különösen Erdélyben, ahol az állandó katonai készültség miatt a kamara hasznát eddig nem szedték.³⁸ Országos lázadás tört ki. Erdélyben is, a három nemzet vezetőinek választotta Szentgyörgyi és Bazini János gróf vajdát két vajdatársával, valamint a király kegyenceit, a Szapolyai testvéreket.³⁹ Mátyás felmérve a helyzetet látta, hogy Erdély jelenti a komolyabb veszélyt, és sereggel vonult oda. A felkelés összeomlott. A déli és északkeleti kisebb lázadó góccokat hamar felszámolták.⁴⁰ A királyi propaganda azonban a lázadást csak Erdélyre szűkítette le.⁴¹

Mátyás a résztvevő nagyurakat nem büntette meg, csak a vajdákat váltotta le, tartott a mágánások szolidaritásától. Erdélyi nemeseket, székely és szász előkelőket viszont bestiális kegyetlenséggel végeztetett ki, sok birtokot elkobzott és elosztott hívei között.⁴² Az erdélyi nemesek vérdíját pedig büntetésből 66 forintra szállította le. A magyarországiaké 200 forint volt.⁴³ A királyi kincstár adóját ezentúl betudta az állandóvá váló rendkívüli adóba.⁴⁴ A lázadás okozta presztízavesztésüket külső győzelemmel akarta semlegesíteni. Hadat vezetett Nagy István moldvai vajda ellen, de 1467. december 15-én vereséget szenvedett, amit azonban a királyi propaganda győzelemként akart a közvéleménynek eladni – nem sok sikerrel.⁴⁵

Mivel a török fronton nyugalom volt, az országban is helyreállt a rend, nehéz lett volna megindokolni az egyforintos adó további szedését, ezért az uralkodó a csehek ellen fordult. Mátyás és apósa közt a viszony soha nem volt felhőtlen. György király időnként a császárral fogott össze, aki hűbéruraként el is ismerte Csehország királyának.⁴⁶ A huszita király ha-

³⁷ Kubinyi: *A Mátyás-kori*, 97–104.; Gyöngyössi Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. (Doktori mestermunkák.) Budapest, 2003. 46–60.

³⁸ Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2.) Budapest, 1988. 23–24.

³⁹ Mályusz: *Az erdélyi magyar társadalom*, 43–44.

⁴⁰ Kubinyi: *Vitéz János és Janus Pannonius*, 17–18.

⁴¹ Ez látszik Janus Pannonius verseiből. Janus Pannonius összes munkái. Közreboocsátja V. Kovács Sándor, Budapest, 1987. 230.

⁴² Bonfinis: *Rerum Hungaricarum decades*, Tom. IV/1. Budapest, 1941. 13., 17–18.; a megtorlásokra és elkobzásokra: Nógrády Árpád: *A lázadás ára*. In: Erdélyi Múzeum, 2005. 131–137.

⁴³ Mályusz: *Az erdélyi magyar társadalom*, 29.

⁴⁴ *Decreta*, 185. (1470-es adószedési utasítás.)

⁴⁵ Hoensch: *Mathias Corvinus*, 92–93. Megint Janus Pannonius terjesztette verseiben a győzelem hírét. Janus Pannonis összes munkái, 230–232.

⁴⁶ Macek: *Corvin Mátyás*, 201–223.

talma azonban szálla volt a pápa és a cseh katolikusok szemében, ezért megpróbálták IV. Kázmér lengyel királyt, akinek neje V. László testvére volt, rávenni, hogy lépjen fel trónkövetelőként, aki azonban erre nem volt hajlandó.⁴⁷ Mátyás már 1465. október 2-én felajánlkozott II. Pál pápának: „ha akár a csehek, akár a törökök ellen szükséges, íme, Mátyás Magyarországgal együtt” hajlandó támogatni a pápát.⁴⁸ Ekkor még nem vették igénybe ajánlatát.

1468-ban azonban a pápa és a cseh katolikusok szövetsége már Mátyáshoz fordult. A király beleegyezését megkönnyítette, hogy György király fia betört Ausztriába, III. Frigyes pedig pénzt is ígérve hozzá fordult segítségért. A pénzt azonban nem adta meg. A cseh háború egyik szószólója Vitéz primás főkancellár volt, amiről persze később megfejtkezett.⁴⁹ Ezzel megindult a Magyarországot egy évtizedig lekötő cseh hadjárat, ami azonban indokolta az egyforintos adó további kivetését és a királyi hadsereg növelését. A csehek ekkor Európa legjobb katonáinak számítottak, Mátyás zsoldosainak jó része is közülük került ki. Így a háború – kezdeti sikerek ellenére – váltakozó sikerrel folytatódott. Mátyás elfoglalta Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot, a tulajdonképpeni Csehországot azonban nem. 1469. május 3-án a katolikus cseh rendek ugyan megválasztották a magyar uralkodót királyukká, ez azonban csak a békekötést nehezítette meg.⁵⁰

Mátyás 1464 óta özvegy volt, szeretett volna újra megnősülni, amihez uralkodóházból származó feleségre lett volna, szüksége, de az alacsony származású királyt mindenütt kikoszorúzták, a legdurvábban a lengyel királyi ház részéről, noha egy ilyen frigy összekötötte volna egyrészt Zsigmond és Albert, másrészt I. Ulászló családjával. Utána a csak 1465-ben született Kunigundát, III. Frigyes leányát akarta volna elvenni. Bár 1463 után jó viszony alakult ki a császár és a magyar király közt, Frigyes félt Mátyás megerősödésétől, nem ismerte el cseh királynak és választófjedelemmek, a csehek elleni segítségért ígért pénzt pedig nem adta meg. Vitéz János csúcstalálkozó segítségével akarta a magyar kívánságokat elérni, ezt meg is tartották fényes ünnepségekkel 1470. február 11. és március 11. közt Bécsben. Egyetlen magyar kívánságot sem fogadott el azonban a császár, aki mintegy tudatosan provokálta ki a szakítást. Végül a dűhbe gurult Mátyás búcsú nélkül hagyta ott vendéglátóját, aki természetesen sohasem bocsátotta meg ezt a sértést.⁵¹

A sikertelen csúcstalálkozó ártott Vitéznek, akit más sérelmek is értek, ezért összeesküvést kezdeményezett. A cseh háború és a nagy adóteher miatt nőtt az országban az elégedetlenség. A zsoldosok pénzüket külföldön költötték el, így rendszeresen nagy pénzek áramlottak ki ellentételek nélkül az országból. Az elégedetlenek élére Vitéz és unokaöccse, Janus Pannonius állt. Az urak nagy része, köztük a Szapolyai testvérek, valamint a megyei nemesség többsége rokonszenvezett az összeesküvéssel. Közben meghalt Poděbrad cseh király, azonban a cseh rendek nem Mátyást, hanem a törvényes örököst, IV. Kázmér lengyel király és felesége, Habsburg Erzsébet legidősebb fiát, Ulászlót választották meg 1471. május 27-én új királynak. Ez elvette Mátyás cseh háborújának legfontosabb jogcímét, mert Ulászló híthű katolikus, nem pedig huszita eretnek volt. Ezen kívül Albert király unokája-

⁴⁷ Macek: *Corvin Mátyás*, 223–224. 1468 elején még Frigyes brandenburgi őrgróf is szóba került trónjelöltként.

⁴⁸ *Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490.* (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia.) I/6. k. Budapest, 2000. 62.

⁴⁹ Kubinyi: *Vitéz János: a jó humanista*, 24.

⁵⁰ Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege (a Fekete Sereg)* Budapest, 1925. 116–143.; Macek: *Corvin Mátyás*, 224–235.; Hoensch: *Mathias Corvinus*, 97–117.

⁵¹ Hoensch: *Mathias Corvinus*, 102., 112–114.

nak cseh királysága precedens lehetett Magyarországon is. Vitézt talán ez is az összeesküvés útjára vezette, azonban megfélemlítve az annak megindításában játszott saját szerepéről, főként a cseh háborút vetette a király szemére. A magyar trónt pedig IV. Kázmér másodszületett fiának, a csak 1458-ban született Kázmérnak ajánlották fel.

Vitéz kitűnő diplomata, de csapnivaló összeesküvő volt. Vállalkozását hihetetlenül ügyetlenül szervezte meg, és noha a legtöbb adu az ő kezében volt, elbukott. Mellette álltak az urak és a nemesség, a király pedig távol volt seregével Csehországban. Mátyás az összeesküvésről kapott kósza hírekre hazatért, de az addig háttérbe szorított nagyúr, Újlaki Miklós javaslatára, aki szembenállt Vitézzel és pártjával, úgy tett, mintha nem tudna semmiről. A seregével itthon tartózkodó uralkodó kivárási taktikája meghozta gyümölcsét. Az összeesküvéssel szimpatizálók túlnyomó többsége átállt az uralkodóhoz. 1471. szeptemberi 21-én az országgyűlésen tíz főpap és harminchat főúr tett neki hűségnyilatkozatot, köztük a Szapolyai testvérek is.⁵² Soha ennyi mágnás nem gyűlt egyszerre össze. Vitézen, Janus Pannoniuson, Tuz János volt bánon, Osvát zágrábi püspökön, Rozgonyi Rénold tárnokmesteren és Perényi Miklóson kívül valamennyi püspök és főúr a király mellé állt. Rozgonyi bátyja, János országbíró királyi követként augusztusban meghalt a regensburgi birodalmi gyűlésen,⁵³ Perényi bátyja, István Mátyás pártján maradt. Kázmér herceg ugyan betört az országba, de az év végén kénytelen volt kitakarodni. Az összeesküvők – Janus Pannonius kivételével – megadták magukat. Janus azonban 1472. március 27-én a Tuz család birtokában levő Medvevárban elhunyt. Vitézt Mátyás elfogatta, majd házi őrizetbe helyezte, ahol 1472. augusztus 8-án meghalt. A király óvatos volt, megkegyelmezett a megtért lázadóknak, de nem felejtett. Tuz János újra országos méltóságokat kapott, és csak 1481-ben száműzte.⁵⁴ Újlaki viszont hűségéért jutalmat kapott: 1471 novemberében Mátyás neki adta királyi címmel az 1463-ban elfoglalt boszniai területet Jajca székhellyel.⁵⁵ Az uralkodó az ellene emelt panaszok egy részét a már említett 1471. szeptemberi országgyűlés törvényeivel igyekezett orvosolni.⁵⁶

A Vitéz-összeesküvés felszámolása után új korszak következett be Mátyás kormányzatában. Két lázadás leverése után hatalmas megingathatatlannak tűnt az országban. Veszélyt csak a külpolitikai helyzet okozhatott. A csúcstalálkozó kudarca után Mátyás osztrák lázadó főurak támogatásával akart nyomást gyakorolni a császárra. Vezetőjüket, Andreas Baumkirchert, különben Szalónak várának urát és pozsonyi ispánként magyar bárót ugyan a csá-

⁵² MTA Kézirattár. MS 4945. 8. pallium.

⁵³ János (procer et generosus et magnus dominus Iohannes de Ruscon de Ungaria) regensburgi halálára: *Necrologia Germaniae*. Tom. III. Dioecesis Brixinensis Frisingensis Ratisbonensis. Ed. Franciscus Lvdovicus Bavmann. Berolini, 1905. 256. A forrás ugyan 1472-re teszi a birodalmi gyűlés alkalmából bekövetkezett halálát, de Rozgonyi, és Vetési Albert veszprémi püspök 1471 augusztusában vett rajta részt. Karl Nehring: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch – habsburgischen Gehensatz im Donauraum*. (Südosteuropäischen Arbeiten 72.) München, 1975. 53.

⁵⁴ Az összeesküvésre és leverésére: Bonfinis: *Rerum Hungaricarum decades*, IV/1. k. 40–48.; Hoensch: *Mathias Corvinus*, 122–129.; Kubinyi: *Vitéz János és Janus Pannonius*, 23–26.; Kubinyi: *Vitéz János: a jó humanista*, 25–26.

⁵⁵ Kubinyi, András: *Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky*. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4. (1958) 373–384.; Gyöngyössi, Márton: *Die Münzprägung des Nikolaus Újlaki, König von Bosnien*. In: „Quasi liber et pictura.” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 195–205. Itt jegyzem meg, hogy a 70. születésnapomra készült emlékkönyv pontosan a hetvenötödiken jelent meg.

⁵⁶ *Decreta*, 190–202.

szár 1471-ben kivégeztette, az urak ellenállása azonban tovább tartott. Mátyás „közvetítőként” is próbált fellépni, és a császárra hivatkozva 1472. december 4-én levélben biztosította az ország szabadságáért felkelt itizenkilenc osztrák urat, hogy nem lesz bántódásuk. Az osztrák arisztokrácia krémje, a Liechtenstein, Graveneck, Puchheim, Eizinger és más családok tagjai tartoztak ide.⁵⁷ III. Frigyes ezzel és azzal a ténnyel, miszerint a magyar király megállapodott a törökökkel, hogy annak csapatai háborítatlanul haladhatnak át az országon a déli osztrák örökös tartományok megtámadására, indokolta az 1474. március 12-én a lengyel királlyal Mátyás ellen kötött katonai szövetségét.⁵⁸ A császár, a lengyel király és fia, Ulászló cseh király 1474 őszén akartak leszámolni az akkor Sziléziában tartózkodó magyar uralkodóval. A császárt azonban lefoglalta Burgundia ellen viselt háborúja, amelyben különben győzött, Mátyás viszont Boroszlónál visszavonulásra kényszerítette a lengyel–cseh csapatokat.⁵⁹

Ez alatt Magyarország kormányzatát a király Szapolyai Imrére bízta, aki 1474 őszén a király távollétében tartott országgyűlésen ugyan megszavaztatta az adót, de olyan törvényt fogadtatott el, amely a rendek javára korlátozta a király pénzügyi felségjogait, elsősorban a sómonopóliumot.⁶⁰ Az országban nagy volt az elkeseredés, mert tavasszal egy török csapat akadálytalanul kifoszthatta Nagyváradot.⁶¹ A király távollétében a közbiztonság is meglazult, amire Mátyás maga utalt az 1475. évi országgyűlés meghívójában.⁶² Láadásra nem került sor, a boroszlói siker után pedig Mátyás már meg tudta akadályozni a számára káros törvény végrehajtását.

A király már 1471 óta igyekezett szabadulni a háború terhétől. Boroszló után mindkét fél a békében látta a kiutat, és azt hosszas tárgyalások után Mátyás és Ulászló 1479. július 21-én olomouci csúcstalálkozójukon ratifikálták. Ez a tényleges helyzetet rögzítette. Mindketten viselik a cseh királyi címet. Ulászló Csehországban, Mátyás pedig a cseh korona melléktartományaiban: Morvaországban, Sziléziában és Lausitzban uralkodik. Mátyás halála után ezeket Csehország négyszázezer forint fizetés fejében kiválthatja.⁶³

A magyar uralkodónak ekkor sikerült megnősülnie. 1476 decemberében vette feleségül V. Alfonz aragóniai és nápolyi király törvénytelen fiának, Aragóniai I. Ferdinánd nápolyi királynak (1458–1494) leányát, Beatrixet. A házasság létrejöttében komoly szerepe volt

⁵⁷ Nehring: *Mathias Corvinus*, 57.; Niederstätter, Alois: *Das Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit.* (Österreichische Geschichte 1400–1522. Hg. Von Herwig Wolfram.) Wien, 1996. 255–257.; Mátyás az osztrák uraknak: Niederösterreichisches Landesarchiv, Privaturkunden Nr. 3733. – Egy másik példány: uo. Ständische Urkunden, A–2–1.

⁵⁸ Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae*. XV. k. Colotzae, 1792. 682–685. Mátyás és a török közt e célból kötött megállapodásra utal a király egy, a szultánhoz intézett tiltakozásában: a boszniai pasa megszegte az egyezményt, Ausztriából hazatérve Magyarországon is rabolt. Mátyás király levelei. Külügyi osztály. II. k. Budapest, 1895. 388–390. 1981-ben még túlzásnak tartottam ezt, ma azonban ténynek. Kubinyi András: *A mohácsi csata és előzményei. Századok*, 115. (1981) 69.

⁵⁹ Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege*, 206.; Hoensch: *Mathias Corvinus*, 139–141.; a Neuszt ostromló Merész Károly burgundi herceg elleni birodalmi háború 1474–1475-ben: Meuthen, Erich: *Das 15. Jahrhundert.* (Oldenbourg Grundriß der Geschichte Bd. 9.) München–Wien, 1980. 50–52.

⁶⁰ *Decreta*, 210–219. (Főként a 2–4. t.c. Uo. 214–215.)

⁶¹ Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. 2. k. (Művészettörténeti Füzetek 13/2.) Budapest, 1982. 51–52.

⁶² *Decreta*, 220. 1. j.

⁶³ Teleki: *Hunyadiak kora*, XII. k. Pest, 1857. 96–100.

a Szentszéknek. 1474-ben a pápa ugyanis szövetségese volt Nápolynak, így az esküvő a pápa támogatását is jelentette. Mellesleg Beatrix hozományként 170 000 forint készpénzt és 30 000 forint értékű ékszert adott át, azaz szédületesen nagy összeget.⁶⁴ Mátyás nagyon vonzódott feleségéhez, akinek hatására az addig inkább patriarchálisnak mondható udvartartásban szigorú etikettet valósított meg. Irodalom- és művészetpártolására is hatott Beatrix. Rövidesen azonban kiderült, hogy a királyné meddő, Mátyásnak nem lehet törvényes utóda.⁶⁵ Igaz, a királynak volt egy törvénytelen fia, Corvin János. Az uralkodó az 1470-es bécsi csúcstalálkozó idején ismerkedett meg az ausztriai Stein városból való polgárleánnyal, Barbara Edelpeckkel, akit hazavitt Magyarországra. A viszonyból 1473. április 2-án született meg János. A király nagyon szerette Borbálát, a majdnem kortárs Tubero szerint feleségül is akarta venni, de erről lebeszéltek. A Beatrixszal kötött házasság után Borbála asszonynak el kellett hagyni az udvart. Amint kiderült a királyné meddősége, Mátyás fiát szerette volna utódjává tenni, ezért a nyolcvanas évek elejétől a legtöbb koronára szállott, valamint a Hunyadi családi vagyont is neki adta.⁶⁶

Akár a legtöbb középkori uralkodónak, Mátyásnak is számos nőügye volt. Hadjáratai idejében sem hanyagolta el a szebbik nemet, ahogyan erről Janus Pannonius ír:

„Iure colis Venerem mediis, rex inclyte, castris,
Illa tibi Martem conciliare potest.”⁶⁷

Bonfini sem tagadta szerelmi élvezeteit, csak annyit jegyzett meg, hogy a férjes asszonyoktól megtartóztatta magát.⁶⁸ Ez sem áll azonban: a 16. században olyan hagyományt jegyeztek fel, amely szerint Mátyás azért vetette börtönbe Bánfi Miklós pozsonyi ispánt, mert az megtudta, hogy a király szemet vetett fiatal feleségére, Sagani Margit hercegnőre, ezért előle hazaküldte Alsólendvára. Mátyás 1487-ben akart háborút indítani Bánfi apósa, Sagani János sziléziai herceg ellen, tehát az biztonsági célt szolgált. A történet viszont mutatja, hogy a közvélemény a királyt képesnek tartotta arra, hogy férjes asszonyokkal folytasson viszonyt.⁶⁹

Mátyást azon a címen, hogy a török ellen harcol, uralkodása első felében a pápa és a velencei köztársaság rendszeresen támogatta anyagilag; a pápa a Poděbrad elleni háború miatt is. A király azonban az 1463–1464-es boszniai hadjáratán kívül nem sokat tett a török ellen. A király évi jövedelme az egyforintos adó évente egyszeri kivetése esetén közel 500 ezer forintba tehető. Kétszeri adókivetés esetén elérhette a háromnegyed milliót.⁷⁰ Ezzel szemben II. Mehmed szultán évi bevételét az 1470-es évek közepén 1 800 000 dukátra le-

⁶⁴ E. Kovács Péter: *Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban*. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 2.) Budapest, 2002. 229–231., 236.

⁶⁵ Bonfinis: *Rerum Hungaricarum decades*, IV/1. k. 59., 134–137.; Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné. 1456–1508*. Budapest, 1908.

⁶⁶ Ritoókné Szalay Ágnes: „*Nympha super ripam Danubii*.” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. (Humanizmus és reformáció 28.) Budapest, 2002. 121–135.; Schönherr Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Budapest, 1894. 3–102.; Tubero, Ludovicus: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közzéteszi Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) Szeged, 1994. 86.

⁶⁷ Janus Pannonius összes munkái, 198.

⁶⁸ Bonfinis: *Rerum Hungaricarum decades*, IV/1. k. 166.

⁶⁹ Katona: *Historia Critica*, XV. k. 361–365.; a letartóztatás valódi hátterére: Kubinyi: *Matthias Corvinus*, 146.

⁷⁰ Kubinyi: *A Mátyás-kori*, 104–116.

het becsülni. A velencei dukát nagyjából a magyar forintnak felelt meg.⁷¹ Nyilvánvaló, hogy a magyar királyság egyedül nem indíthatott offenzívát déli szomszédja ellen, ez öngyilkossággal ért volna fel. A '70-es években már a Szentszék is nehezményezte a török kérdés Mátyás által történő elhanyagolását. Közben a török hirtelen felépített egy várat a Száva melletti Szabácson. A cseh fronton a béketárgyalások miatt ekkor fegyverszünet volt, így a király arra gondolt, hogy törökverő hírét egy Szabács elleni téli akcióval állítja helyre, amikor nem kellett a szultáni főerő megjelenésével számolni. Mátyás teljes hadseregével, a Csehországban foglalkoztatott zsoldosokat is beleszámítva, 1475 októberében indult Szabács ellen, de a sebtében összetakolt várat nagy veszteségek árán csak több hónapi ostrom után tudta 1476. február 15-én bevenni. Bár a királyi propaganda ezt nagy sikernek értékelte, s az valóban növelte Mátyás nemzetközi tekintélyét, azt azonban nyilvánvalóvá tette, hogy magyar hadsereg még télen sem tud jelentős eredményeket elérni az oszmánokkal szemben. Nagy István moldvai vajda török elleni vaslui győzelme 1475 elején ennél jelentősebb volt. Mátyás minden jel szerint külpolitikai okokból szánta el magát a szabácsi hadjáratra.⁷²

Mátyás tanult Szabácsból, ezért inkább a török határ védelmének megszervezésére fektette a hangsúlyt. Erre azért is szükség volt, mert 1479-ben betörték a törökök Erdélybe, azonban Bátori István és Kinizsi Pál Kenyérmezőnél megverték őket.⁷³ Befejezte a már Zsigmond által megkezdett déli végvár vonal kiépítését. Szörénytől Nándorfehérváron, Szabácson, Jajcán át Kninig és Skradinig épült ki a külső, Temesvártól Bihácig a belső várvonal. Ez lehetővé tette a határvárak között betört törökök megsemmisítését a második vonal előtt. Ebbe a rendszerbe nem tartozott bele a Kárpátok által védett Erdély, ahol a király 1467 után az erdélyi vajdai és a székelyispáni tisztek egyesítése által biztosította az egységes parancsnokságot. Erdélytől délnyugatra a temesi ispán vezetésével létrehozta az alsó részek főkapitányságát – az első főkapitány legkésőbb 1479-ben Kinizsi lett, – míg a nyugati határok főparancsnokságát az 1476-ban végleg egy személy által betöltött horvát–szlavón bán vette át. Így a főkapitány és a bán a hátszorból, az alájuk rendelt megyék csapataival megerősítve irányíthatta a védelmet.⁷⁴ Azért lett az alsó részek központja Nándorfehérvár helyett Temesvár, mert az előbbi végvár volt, és az utóbbiból jobban lehetett megszervezni a Szörénytől Szabácsig terjedő végek védelmét.⁷⁵ A király gondoskodott balkáni kémszervezet felállításáról is, amelynek irányítása a végvári kapitányok hivatali feladata volt.⁷⁶ A végvárak fenntartásával, fegyverrel és lőszerrel való ellátásával is törődött, amit jól mutat egy közvetlenül a király halála előtt, 1490-ben több horvátországi vár felülvizsgálatáról készült

⁷¹ Ernst Werner: *Die Geburt einer Großmacht. Die Osmanen*. Berlin, 1978.³ 310.

⁷² Rázsó Gyula: *Hunyadi Mátyás török politikája*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv: 184–185.

⁷³ Szakály Ferenc–Fodor Pál: *A kenyérmezői csata (1479. október 13.)* Hadtörténelmi Közlemények, 111. (1998) 309–350.

⁷⁴ Szakály: *A török–magyar küzdelem szakaszai*, 44–45.; Pálffy, Géza: *The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (up to the Early Eighteenth Century.)* In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. by Géza Dávid and Pál Fodor. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Vol. 20.) Leiden–Boston–Köln, 2000. 10–13.; András Kubinyi: *The Battle of Szávamentemeter – Nagylaszó (1523)*. Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács. In: *uo.* 72–88.

⁷⁵ Pálffy: *The Origin and Development*, 12. 20. j. ezt mással magyarázta, a fenti megoldás azonban jobban illik a rendszerbe.

⁷⁶ Vö. Moré György és Szakoli Albert nándorfehéri bánok 1495-ös hivatali utasítását. Engel, Johann Christian von: *Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*. I. k. Halle, 1797. 128.; a hírszerző hálózatra lásd még: Kubinyi: *The Battle*, 94–97.

jelentés. Ebből legfeljebb az említendő, hogy nem számítottak hosszas ostromra, mert noha ágyúkkal és más löfegyverekkel jól el voltak látva, a lőszer legfeljebb két hétre volt elegendő.⁷⁷ A király által felállított kitűnő határvédelmi rendszer 1521-ig, Nándorfehérvár el-estéig biztosította az ország védelmét.

Bár a cseh háború befejezéshez közeledett, a császárral való kapcsolatot rontotta, hogy Beckensloer János esztergomi érsek, főkancellár 1476-ban kincseivel együtt hozzá szökött. Mátyás 1477-ben hadat üzent III. Frigyesnek, és elfoglalta Alsó-Ausztria nagy részét. Az 1477. december 1-jei gmunden-korneuburgi békében a császár kötelezte magát Mátyás beiktatására a cseh királyságba és a választófejedelemségbe, valamint hadi kárpótlás fizetésére. Ez utóbbit III. Frigyes csak részben teljesítette, viszont Mátyás beiktatása megtörtént, noha a császár korábban Ulászlót ismerte el cseh királynak. A fizetés elmaradása miatt új háborúra került sor 1482-ben. Előtte azonban a király újabb hadjáratot vezetett a török ellen, hogy megtorolja Daud boszniai pasa magyarországi rablását. Az osztrák háborúban Mátyás 1485-ben Bécset, 1487-ben Bécsújhelyt foglalta el, és megszállta – Krems kivételével – egész Alsó-Ausztriát, 1487-ben pedig felvette az osztrák hercegi címet. Utána – akár a cseh háborúban – megmerevedtek a frontok, emiatt fegyverszünetekre és eredménytelen béketárgyalásokra került sor.⁷⁸

Mátyás a jelek szerint Zsigmond és Albert mintájára a német birodalom uralkodója akart lenni, ezért a római királyi cím megszerzésére törekedett. Erre lett volna alkalmas az 1463-as béke értelmében a császár általi fiává fogadás. A császárságra való törekvés az olasz humanisták írásaiból is kiderül. Ludovico Carbone 1475-ben Mátyásnak dedikált művében ezt olvassuk: „*Utinam dies ille cito adveniet, qua Romanorum regem, imperatoremque Matthiam videamus.*”⁷⁹ A nyolcvanas években újra megkísérelte ezt, legalább is ettől tartott a császár és a választófejedelmek többsége. III. Frigyes ezért 1486-ban puccsszerűen, a választási szabályok megsértésével fiát, Miksa főherceget választtatta meg római királynak. Erre lehetett válasz a következő évben Mátyás részéről az osztrák hercegi cím felvétele.⁸⁰ Miksa megválasztása diplomáciai kudarc volt a magyar király számára. Az olasz humanisták azonban még ez után is Caesarként magasztalták. Bonfini Averulinus fordítása előszavában ezt írta: „*Accedunt et alia quae Maiestatem tuam non minus illustrant teque et Corvinum et Romanum Caesarem plane testantur.*”⁸¹

⁷⁷ Kubinyi András: *Magyarország déli határvárai a középkor végén*. Castrum Bene, 2. (1990) 65–76.

⁷⁸ Hoensch: *Mathias Corvinus*, 183–198., 219–226.; Mátyás ausztriai kormányzatára: Kubinyi András: *Mátyás király ausztriai kormányzata*. Levéltári Közlemények, 63. (1992) 111–121.

⁷⁹ *Analecta Monumentorum Hungariae historicorum literariorumque maximum inedita, quae collegit, recensuit et partim typis commentavit Franciscus Toldy ac commentariis, epilogo et indice aucta publici iuris facienda curavit Geisa Érszegi*. Budapest, 1986. 194.; Carbone művére lásd Pajorin Klára: *Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv, 341–343.

⁸⁰ Fraknói Vilmos: *Mátyás törekvései a császári trónra*. Budapest, 1914. Az 1486-os birodalmi gyűlés és Mátyás római királyi törekvései összefüggésére Angermeier professzor mutatott rá. Angermeier, Heinz: *Der Frankfurter Reichstag von 1486 in seinem historischen Zusammenhang*. In: *Deutsche Reichstagsakten, Mittlere Reihe*, I. Bd. *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I.*, I. Bd. *Reichstag zu Frankfurt 1486*, bearb. v. Heinz Angermeier, Göttingen, 1989. 35., 51–57.; uő.: *Der Frankfurter Reichstag 1486 als Höhepunkt und Grenzfall der Verflechtung deutscher und ungarischer Politik*. In: *Ungarn – Jahrbuch*, 19. (1991) 216–228.; Hoensch: *Mathias Corvinus*, 206–208.

⁸¹ Feuer-Tóth, Rózsa: *Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus*. („*Studia Humanitatis*” 8.) 122. Vö. még erre: uo. 68.

Mátyás külpolitikai helyzete uralkodása utolsó évtizedében rosszabbra fordult. Felesége hatására belebonyolódott apósa oldalán az itáliai politikába. Aragóniai Ferdinánd közben szembekerült a pápával és Velencével is, tehát Mátyás egykori szövetségeseivel. A Szent-szék bizalmatlanná vált iránta, annál is inkább, mert a király a főkegyúri jog alkalmazásával egyházi ügyekbe is beleavatkozott. Franciaország lehetséges szövetségeseinek számított, de mivel a franciák maguk is igényt tartottak Nápolyra, a Habsburgokkal való közös ellen-tét ellenére sem sikerült együttműködést kialakítani. Nem sikerült megkapnia a Nyugatra szökött török trónkövetelőt, Dzsem herceget, II. Bajezid szultán testvérét sem.⁸²

A királyi politikát Mátyás utolsó évtizedében nagyon befolyásolta a trónörökösödés kérdése. Törvényes örökös hiányában a trónnak a bécsújhelyi béke értelmében a Habsburg családra kellett volna szállnia. A király természetesen törvénytelen fiára akarta volna hagyni az országot. Ezzel szembekerült feleségével. Beatrix gyűlölte mostohafiát, és alaptalanul azt hitte, hogy özvegyként majd ő uralkodhat. Mátyás fia számára eljegyezte a milánói herceg leányát, Bianca Maria Sforzát, de a mennyasszony Magyarországra küldésére már nem került sor. Bár a király esküt vett ki az uraktól és a városoktól, hogy halála után fiát választják utódául, mégsem volt biztos ennek eredményességében.⁸³ 1489-ben ajánlatot tett a császárnak, hogy amennyiben megteszi Corvint Bosznia és Horvátország királyává, akkor biztosítja III. Frigyes vagy fia magyar királlyá választását. Ez a terv azért bukkott csak meg, mert Mátyás nem akart életében lemondani az osztrák hercegségről. Fia érdekében tehát képes lett volna még a Szent Korona egyik országát is elszakítani.⁸⁴

Uralkodása alatt a király több mint két tucat országgyűlést tartott. Bár voltak évek, amikor egyre sem került sor, összesítésben az uralkodás három korszakában nagyjából egyenlően oszlottak meg. Többnyire arra voltak jók, hogy lecsillapítsák a rendek elégedetlenségét. A törvények egy része a királyi hatalom túlkapásait igyekezett lenyesni: Mátyás ezeket ugyan szentesítette, de általában nem tartotta be. Elsősorban a nemességet akarta lecsendesíteni. A jelentős politikai erőt nem képviselő királyi városokat uralkodása utolsó két évtizedében mindössze egyszer hívta meg az országgyűlésre, 1475-ben, mivel az 1474-es, Szapolyai Imre által levezetett diéta nemcsak a kincstárra, hanem a városokra nézve is sérelmes határozatokat hozott, meg kellett nyugtatnia a városokat.⁸⁵ Úgy tűnik, hogy szívesebben kormányzott együtt a királyi tanácsban hivatalból részt vevő főpapokkal és főurakkal, akik közt mindig talált elegendő személyt, akik a hatalomban való részesedés fejében támogatták. Változatlanul fennmaradt tehát a koalíciós kormányzat, de 1471 után már kevesebb nagyúr bevonása is elég volt a királyi hatalom biztosítására. Addig hatvanegy, attól kezdve haláláig csak harmincnyolc személy viselt országos méltóságot, köztük 52,6% tartozott a régi bárói családokhoz és 47,4% Mátyás új arisztokráciájához. A régiek még mindig többségben voltak. A tanácsban kimutatható bárók átlagos aránya a Vitéz-összeesküvés utáni tizenkilenc évben 7-ről 4,5%-ra esett.⁸⁶ Arra azonban mindvégig ügyelt, hogy ne ke-

⁸² Teke Zsuzsa: *Az itáliai államok és Mátyás*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv, 245–275.; E. Kovács Péter: *A Szent-szék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490)*. In: Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Budapest, 1996. 105–117.; uő.: *Magyarország és Nápoly*, i.m. 229–247.

⁸³ Schönherr: *Hunyadi Corvin János*, 25–102.

⁸⁴ Thallóczy–Horváth: *Jajcza*, CCCXXXVIII–CCCXXXIX.

⁸⁵ Teke Zsuzsa: *A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában*. Történelmi Szemle, 29. (1986) 197–217.

⁸⁶ Kubinyi: *A Mátyás-kori*, 72–73. Egy 1472-es olasz jelentés szerint a legtöbb várral Ország Mihály, Szapolyai Imre, Újlaki Miklós, Garai Jób, Rozgonyi Rénold, Perényi István és Rozgonyi László rendelkeztek. E. Kovács Péter: *A leggazdagabb magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a való-*

rüljön szembe az egész arisztokráciával. Nem véletlen, hogy egyetlen magyar főurat sem végeztetett ki, noha ez külföldi uralkodóknál gyakori esetnek számított.

Az 1486 elején tartott országgyűlésen a király törvénykönyvet fogadtatott el, melynek érvényét örökre meg akarta tartatni. Tanulságos a törvény bevezetése, ugyanis árulkodik a közhangulatról. A népet jó és állandó intézményekkel, nem pedig korlátlan hatalommal kell kormányozni. Ő meg akarta szüntetni a visszaéléseket, és olyan intézkedéseket akart hozni, amelyek az ország hasznára és nyugalma szolgálnak, előtte azonban ki kellett űznie az ellenséget. Később a császár támadása akadályozta meg terve végrehajtását. Most, hogy győzött, és Bécszet is elfoglalta, lehetőség nyílt a rendcsinálásra. A háborúk idején „hosszas távollétünk és elfoglaltságunk következtében feltámadt az országban a gyilkosok, tolvajok, latrok, rablók, hamisítók, gyújtogatók és ehhez hasonló bűnösök nagy sokasága olyannyira, hogy sem utas, sem testvér a testvértől, sem idegen az idegentől nincs biztonságban.” (Nagy Gyula fordítása).⁸⁷ Az előbeszédben felsoroltak – beleértve a királyi teljhatalom emlegetését – tartozhattak a király ellen hangoztatott vádak közé, ezeket akarta visszaverni az állítólag reá kényszerített háborúk emlegetésével, és ezekre ígért orvosságot. A fia örökösödésének előmozdítására törekvő Mátyás így akarta leszerelni az elégedetlenséget.⁸⁸ A törvény különben igyekezett a nemesség érdekeit is figyelembe venni, mégsem állíthatjuk azt, hogy rájuk akart támaszkodni az urak ellen.⁸⁹ Az országgyűlés idején fogadták el az ún. nádori cikkelyeket, amelyek az ország legfőbb világi méltóságának választását rendelték el, és szabályozták joghatóságát, különösen a királyválasztó országgyűlésen játszott szerepét. Ez is kapcsolatban állt a Corvin-problémával. Új nádorrá Szapolyai Imrét választották meg, aki azonban rövidesen meghalt.⁹⁰

Mátyás Európa többi uralkodójához képest is igen művelt embernek számított. Humanista műveltséget szerzett, művészeti és irodalmi mecenatúrája,⁹¹ híres könyvtára, a *Bibliotheca Corviniana* felállítása a mai napig nemzetközileg ismertté teszi.⁹² Olasz humanistákat és művészeket, német természettudósokat, külföldi zenészeket hívott udvarába, de támogatta magyarok külföldi tanulását is. A Vitéz-összeesküvés után egy ideig bizalmatlanság mutatható ki nála a humanisták iránt, hiszen Vitéz és Janus Pannonius is azok voltak, de a Beatrixszal kötött házassága még inkább összekapcsolta az akkor modern külföldi szellemi áramlattal. Építkezései emlékei főként Budán és Visegrádon maradtak fenn.⁹³

ság. Századok, 139. (2005) 421–428. Köztük egyedül Szapolyai Imre tartozik az új arisztokráciához, a régi arisztokraták közül pedig Rozgonyi László Mátyás egy unokatestvérének fia volt.

⁸⁷ *Decreta*, 265–267.

⁸⁸ *Decreta*, 265–267.

⁸⁹ Ez volt Mályusz Elemér álláspontja. Mályusz: *A magyar társadalom*, 372–375.; a törvény: *Decreta*, 260–310.

⁹⁰ *Decreta*, 311–317.

⁹¹ Gerevich, Tiberio: *Il mecenatismo di Mattia Corvino*. Corvina. Rassegna Italo–Ungherese Nuova, Serie 5. (1942) 115–130.; Szakály Ferenc: *Királyi mecenatura, államháztartás és politika Corvin Mátyás Magyarországon*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv, 277–331.

⁹² Csapodi, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. (Studia Humanitatis 1.) Budapest, 1973.

⁹³ A művészet és irodalom helyzetét Mátyás alatt komplex módon, de nem nagy sikerrel kísérelte meg összefoglalni: Tarnóc Márton: *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz*. Budapest, 1994. 5–90. Lásd ezzel szemben könyvismertetésemet: Századok, 129. (1995) 1181–1185. Egyébként a nagy király irodalom- és művészetpártolására, a humanizmusra könyvtári irodalom van. Egyeseket már fent idéztem. Szükségtelennek tartom a közismert munkákra itt hivatkozni.

Azt nem tudjuk, hogy ez az irodalmi és művészeti érdeklődés mennyire volt egyéni élet-szükséglete, és mennyire propagandacélú. A propaganda erős oldala volt, uralkodása elején például erre használta fel Janus Pannonius költészetét, ahogy azt az erdélyi lázadással és a moldvai hadjáratral kapcsolatban láttuk.⁹⁴ Később pedig felismerte az új könyvnyomtatásban rejlő propagandalehetőségeket is. Kiadatta például nemcsak 1486-os törvénykönyvét, de Thuróczy János krónikáját is. Nem zárható ki, hogy az alacsony származású uralkodó udvara pompájával, mecénási tevékenységével presztízsét akarta növelni. A humanisták is az uralkodói reprezentációt propagálták.⁹⁵ Ezzel szemben Bonfiniőtől tudjuk, hogy a király legjobban katonái között érezte magát jól. Maga is vitéz katona volt, aki személyesen is részt vett a harcokban, meg is sebesült. Gyakran ivott és játszott együtt például kockázást katonáival, szerette a magyar hősi énekeket és a nőket. Igaz, a Beatrixszal kötött házassága óta az erre vonatkozó adatok megritkultak, és csökkent népszerűsége is.⁹⁶ A kortárs Philippe de Commines, XI. Lajos francia király egykori minisztere egyrészt az egyik legjelentősebb kortárs uralkodónak tartotta, másrészt azonban utalt arra, hogy uralkodása végén túlságosan pompakedvelő lett, teljhatalommal kormányzott, és mindenki félt tőle, mert kegyetlen lett.⁹⁷ Valószínű természetesen, hogy a tábori körülmények között közvetlen uralkodó jól érezte magát tudói körében is, így a mecénási tevékenységét sem kell kizárólag propagandaeszköznek tekinteni. Bár uralkodása második felében gyakran került szembe a pápával, egyéni vallásossága vitán felül áll. Különösen tisztelte Szűz Máriát mint Magyarország védőasszonyát, és nem véletlen, hogy az 1460-as évek második felében bevezetett új pénzeire Mária képét vésette.⁹⁸

Uralkodása értékelésénél máig vitatott, hogy miért nem fordult a török ellen, és miért fecsérelte el az ország erejét nyugati hadjáratokra. A fentiek alapján ez érthető. Magyarország egyedül képtelen lett volna kiűzni a törököt a Balkánról. Az ország Mátyás elődei idején is gyakran állt perszonális unióban szomszéd országokkal. Amennyiben római királlyá választották volna, mint elődeit, Albertet és Zsigmondot, a török kérdést is kedvezőbb körülmények között oldhatta volna meg. A nyugati hadjáratokra pedig azért is szüksége volt, mert így tudta az alapjában véve gyenge hatalmi bázissal rendelkező uralkodó zsoldosait foglalkoztatni, akik a gazdag nyugati tartományokban rablással is kárpótolhatták magukat, amennyiben a király adós maradt zsoldjukkal. A király bevételei ugyanis nem voltak elegendők a katonák fizetésére és a mecénási tevékenységre.⁹⁹ A hadsereg pedig szüksége volt belső hatalma biztosítására is. Noha uralkodása alatt az ország elszegényedett, tevékenységét mégis maximálisan pozitívan értékelhetjük. Uralkodása elején megakadályozta az ország részekre bomlását, a török elleni végvárrendszer kiépítésével pedig fél

⁹⁴ Lásd fenn, 41. és 45. j.

⁹⁵ Marosi, Ernő: *Die „Corvinische Renaissance“ in Mitteleuropa: Wendepunkt oder Ausnahme?* Bohemia, 31. (1990) 336.

⁹⁶ Bonfinis: *Rerum Hungaricarum decades*, 166–167.

⁹⁷ Commines, Sire Philippe de: *Mémoires*. In: *Historiens et Chroniqueurs du Moyen Âge*. Robert de Clari, Villehardouin, Froissart, Commines. (Bibliothèque de la Pléiade.) Paris, 1952. 1291–1293.

⁹⁸ Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 22.) Budapest, 1999. 335–339.

⁹⁹ Zsákmányoló és a zsold elmaradása miatt lázongó katonákra több adat maradt. Eschenloer, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau*. Hrsg. und eingeleitet von Gunhild Roth. Teilband II. Chronik ab 1467. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte Bd. 29. II. München–Berlin, 2003. 941–958.; Kubinyi A.: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára). Budapest, 2007. 105–113.

évszázadra megvédte az ország határait. Nélküle a mohácsi katasztrófa már a 15. század második felében bekövetkezett volna.

Mátyás 1489-ben már súlyos beteg volt, köszvény kínozza, hordszéken közlekedett. 1490-ben állapota javult, és Bécsbe ment. Itt április 4-én részt vett a virágvasárnapi egyházi szertartásokon, utána rosszul lett, és április 6-án elhunyt. Halálának pontos oka nem állapítható meg. Bár utána olyan hírek terjedtek el, miszerint megmérgezték volna, ennek kevés a valószínűsége. Nem sikerült elérnie fia örökösödését. Birodalma szinte azonnal összeomlott: a csehek visszafoglalták a magyar kézen levő tartományokat, Miksa római király pedig Bécset és Alsó-Ausztriát. Az új magyar uralkodó II. Ulászló cseh király lett.¹⁰⁰

ANDRÁS KUBINYI

Matthias Hunyadi: the Personality and the King

In the paper, the author provides more than a summary of commonplace and well-known facts. In the first part of the work, he surveys the family relations of Matthias Hunyadi, born in 1443, then outlines his education and the circumstances of his coming to power in 1458. The reign of Matthias can be divided into three periods. Between 1458 and 1464, he strove to strengthen his royal power. He cleansed Upper Hungary of the Czech troops and established order in the country. Despite his weak position, he usually had his way. He ruled together with a coalition of nobles, and raised many families to the ranks of the aristocracy. It was at this time that he raised his mercenary army. In the Treaty of Bécsújhely, Emperor Frederick III accepted his rule and gave the Holy Crown back to him.

The years between 1464 and 1471 mark the period of reform in his reign. He introduced a unified chancellery, and simplified jurisdiction. As a part of his treasury reform, he introduced, for example, silver coins of stable value and new taxes to eliminate former exemptions. The Czech war together with the burden of higher taxes led to discontent in the country, and a conspiracy, led by archbishop János Vitéz, was organized against him.

After suppressing the rebellion, the king's power became unshakable and was apparently plenipotentiary. And though the coalition government continued even after 1471, much fewer nobles were included. His marriage to Beatrice increased his international recognition. Matthias realized, especially after the victory at Szabács, which had claimed many casualties, that Hungary alone could not fight successfully against the Ottoman Empire. He adopted a passive policy against the Turks and focused rather on finishing the construction of the southern line of border castles (*végvárak*). In the last years of his reign, Matthias apparently had ambitions to become a Holy Roman Emperor, but his position in foreign policy had weakened. He tried vigorously to secure the succession of his illegitimate son, John Corvin.

Compared to contemporary Western rulers, Matthias was a man of immense erudition. His interest in arts was inspired not only by his personal fascination but also by propagandistic aims. He realized the opportunities in printing, and meant to offset his low-rank origins with patronage and the pomp of his court.

¹⁰⁰ A történet közismert, így nem adok hozzá jegyzeteket.



MARCELA DOMENOVÁ

A polgári háztartások felszereltsége és tulajdona Eperjesen a középkor végén

Eperjes város architektonikai fejlődésével eddig csak részlegesen foglalkoztak, főleg művészettörténeti és építészeti szempontból.¹ Hiányoznak a régészeti kutatások, és nincs még pontos kép a polgári házak kinézetéről és felszereléséről a középkor és a korájkor fordulóján. A házakra vonatkozóan hiányoznak a konkrét, kiegészítő írásos források, ugyanúgy, mint a többi világi építészeti emlék esetében is. Bár az építkezésekről megemlékeznek a városi feljegyzésekben és különböző jogi és magánjellegű levelekben, rendszerint nem lehet őket közelebbről lokalizálni, sem belőlük a házak belterét rekonstruálni. Segítségünkre vannak azonban az adólájstromok, melyek tükrözik a város alaprajzi felosztását, továbbá a végrendeletek és a könyveléssel kapcsolatos írások, de ezek csak egy bizonyos mintát mutatnak be, és elsősorban a polgárság közép és felső közép rétegét érintik.

Eperjes városában a Fő utca körül orsó alakú főtér alakult ki, mindkét oldalról házsorral. A keleti oldalon, párhuzamosan a Fő utcával volt egy másik, az úgynevezett Szlovák utca, szintén házsorral. A vele szemben lévő nyugati oldalt a Fő utcára tekintő házak bejárata alkotta.² A középkor végén a polgári házak már kőből falazott, háromterű és többszintes építmények voltak, lakóik vagyona és a tulajdonos életmódja szerint átalakítva.³ A polgári házak nemcsak a polgárok és családjuk lakhelyéül szolgáltak, hanem hajlékot biztosítottak bérlőknek, tanoncoknak, segédeknek, esetleg szolgálknak is. Önálló gazdasági egységet képeztek.⁴ A hosszú keskeny udvarnak eleinte csak gazdasági funkciója volt, fokozatosan nyerte el a lakhatási formát, és az eredetileg csak részenként fedett, hosszú parcellá-

¹ Urbanová, Norma: *Prešov: Pamiatková rezervácia*. Bratislava, 1986. 169.; *Prešov: Mestská pamiatková rezervácia*. Ed. Štefan Pisoň. Bratislava, 1957. 60.; Piffel, Alfréd: *Osnova vývoja architektúry stredovekej*. Bratislava, 1954. 112.; *Architektonické pamiatky mesta Prešov*. Prešov, 1976. 109. Puškárová–Kovačovičová, Blanka: *Architektonický vývoj Prešova v období Feudalizmu*. Nové obzory, 8. (1966) 195–222. A régebbi szakirodalomból Iványi Béla: *Eperjes város középkori építkezései és építészet*. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 12. (1988) f. 2, 112–127. Kabdebó Gyula: *Eperjesi polgári házak*. Magyar Építőművészet. Budapest, 1910. 1–9.; Mencl, Václav: *Středověká města na Slovensku*. Bratislava, 1938. 230. [1] + 20 melléklet. Zalcík, Tibor: *Urbanizmus stredovekého mesta na Slovensku*. Bratislava, 1973. 113. [3]. Kahoun, Karol: *Neskorogotická architektúra na Slovensku a staviteľia východoslovenského renesančného domu*. Bratislava, 1973. 77. + 96 fényképmelléklet.

² Az eredeti gótikus épületeken későbbi reneszánsz átépítések találhatók, valamint hozzá is építhettek bizonyos részeket az eredeti építményekhez, de az eredeti parcellák nem változtak – a házak alaprajza szerint a térre az épületek keskenyebb része nézett.

³ Falazott épületek és házak jelenlétéről Eperjesen az elsők között egy végrendelet számol be 1389-ben.

⁴ Kovačovičová, Blanka: *K problematike východoslovenského renesančného domu*. Pamiatky a múzeá, 2. (1953) 159.

kat épületekkel egészítették ki, a másodlagos házsorok az udvarból és a kertből lettek kialakítva. Közvetlenül a ház hátsó részében, a parcellákon a gazdasági épületek mellett hajlékok és kunyhók vagy egyszintes faházak is lehettek a bérlők, szolgák és a cselédség számára. Lakható hajlékok, egyszintes faépítmények a várfal mellett és az elővárosokban jöttek létre. A maihoz hasonlóan minden akkori lakóhelynek meg kellett felelnie a tartós lakhatás, fűtés és pihenés feltételeinek. A ház, illetve annak birtoklása feltétele volt annak, hogy valakit a polgárok közé fogadjanak. Ugyanakkor épp a ház alkotta a végrendeletek alapvető és legfontosabb tárgyát, amit nemcsak az elhunyt házastársára és utódaira hagyhattak, hanem több rokonra is. Az örökösök eladhatták, hogy ki tudja fizetni az örökölt tartozásokat, vagy megvehették, újra átépítették, és ismét örökölte valaki. A városi könyvekben gyakran szerepel, hogy ház vagy más ingatlan vásárlását részletre, esetleg megállapodás szerint más módon törlesztették.⁵ A feltüntetett szabályok Eperjes város tárnoki könyvében is megtalálhatók.

Házak és árai

A vagyon birtoklása, amiről főleg a végrendeletek árulkodnak, kiegészíti a lakosság élet-színvonaláról alkotott képet. A vagyon (*bona, rabe, erbe, res*) az eperjesi jog szerint két-fajta lehetett: ingatlantulajdon (*res immobiles, gutter umbeweglich*) – föld, ház, épületek, szántóföldek, kertek vagy erdő, valamint ingó tulajdon (*res mobiles, gutter beweglich*) – pénz, ruházat, háztartási eszközök, vásznak, bútor, élelmiszer vagy háziállatok. A polgárok tulajdonának alapját az ingatlanok alkották. Eperjes város polgárai rendszerint egy-két kertet (*ortum, hortum, garthen*), magtárat (*horreum*), malmot (*molendium*), mezőket (*pratium, fenetu*) bitroltak, valamint borospincéket (*weynhaws*) és sörfőző házakat (*brasiatorium, domum brasiatorium, melczhaws*) mondhattak magukénak. Az ingó és ingatlan tulajdon is az örökség részét alkotta.⁶ A végrendeleti hagyatékok leggyakrabban rétekre és földekre vonatkoztak, amit mező, föld (*ager, terra agris*) kifejezésekkel illettek, valamint szántóra (*terra arabilia*), amit holdban (*inserum*) adtak meg.

A polgári házak és más tulajdon esetében azok teljes vételára volt érdekes, amit a meglévő forrásokból csak ritkán lehet pontosan megállapítani, ezáltal nem lehet részletes statisztikát készíteni a lakóházak áráról egy adott korszakban egy bizonyos területre – városnegyed – vonatkozóan sem. Összehasonlításuképpen megemlíthetjük, hogy Ondrej Richard Halaga a 15. századi Kisszeben házainak árát 11 és 100 arany forint (a továbbiakban: fl.) között adta meg, Miloslava Bodnárová szerint Kassán ez az összeg 15 és 600 fl. között mozgott.⁷ Az eperjesi városi számadáskönyvekben esetenként előfordul, hogy a könyv végén feljegyeztek valamilyen vagyoni átutalást, ami a könyv tartalmával nem állt összefüggésben. Például a város 1441–1455-ös számadáskönyvéből megtudjuk egy ház árát, amit 1441-ben Hannus Rabe vásárolt meg Miclosch Kadartól, Peter Sarusch és Janusch Malaczasch szomszédságában 24 arany fl.-ért. 1442-ben több hasonló eset történt – Mathias Sabo Wagintól vásárolt egy házat Michael Olsleger és Cristan házai között 75 aranyért, amit részletekben

⁵ Ismerték az ingatlan törlesztését részletekben – megegyezés alapján. Ha az ár meg volt adva, a törlesztés ideje alatt nem lehetett azt változtatni – növelni. Ha az adós késett a fizetéssel, a vásárlást semmisnek is tekinthették. MMP – K, sign. 2677. Tavernicalbuch, čl. 14.–16.

⁶ Az ingó és ingatlan tárgyak értéke kétféle volt – tartós és általános. Tripartitum, 1. könyv, 133. c.

⁷ Halaga, Richard Ondrej: *Sabinov a okolie*. Sabinov, 1962. 51. Štátny archív Prešov – Pobočka Prešov. Fond Magistrát mesta Sabinov – Kniha, č. 104.; Bodnárová, Miloslava: *Kultúra života mešťanov Pentapolitany v 16. storočí*. Z Bardejova do Prešporku. Ed. Csukovits Enikő–Tünde Lengyelová. Prešov, Bratislava, 2005. 237.

fizetett ki, 25, 20, 8 és fél, majd 10 és 12 fl-ot. Az adóösszeírásból kiderül, hogy ez a ház az első negyedben volt, és 1447-ben a város Mathiasra 200 dénár (a továbbiakban: den.) adót szabott ki. 1442-ben Andreas Durlholz házat vásárolt Myhal Noczetól a városi árok mellett, vagyis az Árok utcában (*in fossato*) 29 dénárért. Ugyanabban az évben Francz Kromer eladta a házat Cristan Trwkesfnek 132 aranyért.⁸ Az 1424–1509-es legrégibb városi könyvben az ingatlanok pénzbeli értéke, melyek leggyakrabban szerepelnek a tulajdonjogi perekben, 3 és 900 fl. között mozgott, a házaké pedig 10 és 600 között – ahogy azt Dušan Uhrín említi. A tartozások összege ingatlanokban vagy pénzben volt megjelölve a könyvekben, nagyságuk 43 márka ezüstmű vagy 200 arany forintnál kezdődött.⁹ Az Eperjesen feltüntetett ingatlanok árai, illetve azok felső határa túlságosan magasnak tűnik. A feltüntetett legdrágább ház esetében például a 600 fl. helyett valójában 600 vörös fl-ról volt szó, az adat 1469-ből származik, és nemcsak a Gaspar Plawniczer által vásárolt házról (Dorota Reychtől) emlékezik meg, hanem más vagyron (kert, szőlészet – *weyngarten* –, gabona) részletekben való kifizetéséről is. Az említett Gaspar 1469-ben a ház vásárlásáig a harmadik negyed elején lakott, és Szent György napján 133 és fél den. adót róttak ki rá. Az a ház, amit meg szeretett volna vásárolni, ugyanabban a városnegyedben volt, csak néhány parcellával odébb, mégpedig Augustin Kokosch és Ischtvan Czay házai között. A ház birtokosa, Mathias Zyndran a város egyik leggazdagabb polgára volt, és 403 den. adót fizetett. 1470-ben Mathiaszt mint adófizetőt kihúzták, helyére Plawniczer került, kinek megnőtt vagyonának megfelelően Szent György napjára nagyobb adót róttak ki, mégpedig 410 és fél den-t. Száz évvel később is ezen a parcellán, de még nagyobb vagyonnal evidálták a családját.¹⁰ A városi könyv alapján más következtetések is levonhatók. Megállapíthatjuk, hogy a házak ára elhelyezkedésüktől függött. A város főterén sokkal drágábbak voltak, mint a mellékutcákban vagy az elővárosban. 1448-ból ismert egy feljegyzés, mely szerint a Johannes Smith és Nicola Steckil házai közötti házat Nicolaus Slosser tanácsstag birtokolta, aki azt Buncze Balachától (de Scholga) vásárolta 102 fl-ért, a hozzá tartozó földből két holdat Grunczegal a saját házához vett. Slosser háza a második negyedben állt (Q. Slosser), s mivel a jelentős és gazdag polgárok közé tartozott, az adóajstromokban ezt a negyedet róla nevezték el.¹¹ Egy 1492-es feljegyzés szerint Georg eladta a házat István posztónyírónak a Szlovák utcában 16 fl-ért. Ez Casper Hwn és Mebes háza volt.¹² 1499-ben a második negyedben a löcsei Georg Henckel eladta házat szinyei Mátyásnak (de Svyňa) 168 fl-ért, ami János szűcs és Gaspar Melczer szomszédságában volt.¹³ A leggazdagabb polgárok, akiknek sikerült elegendő vagyont felhalmozniuk, házakat, földeket, kerteket és sörfőzőket is vásárolhattak. Az ingatlanokat eladhatták, zálogba adhatták, esetleg vehettek továbbiakat, a környező falvakban

⁸ Štátny archív Prešov. Fond Magistrát mesta Prešov – Knihy, sign. 2682. (a továbbiakban: MMP – K); Štátny archív Prešov. Fond Magistrát mesta Prešov – Listy a listiny (a továbbiakban: MMP – LL) sign. 224.

⁹ Uhrín, Dušan: *Súdna kniha mesta Prešov 1424–1509*. Prešov, 2001. 49., 50., 52. Diplomová práca.

¹⁰ MMP – K sign. 52; MMP – LL sign. 365, 373.

¹¹ Slosser már hamarabb is a ház tulajdonosa volt. Például 1447-ben vagy 1449-ben két és fél fl. adót szabtak ki rá. Grunczegal/Grunczigalt az első negyed adózójaként evidálták, 1447-ben 1 fl. adót fizetett. Ugyanezt a nevet az Árok/Várfal melletti utcában (fossatum) is feljegyezték, de kiszabott adó nélkül. MMP – K, sign. 2677 (... *realiter persolvit cum effectu cum centum et duobus florenis trialium alias Banckhart* ...). MMP – LL, sign. 224, 250.

¹² Georga 1489-ben Szent Gál ünnepére például 55 den. adót szabott ki a város, 1490 és 1491 között nem fizetett adót.

¹³ MMP – K, sign. 2677, fol. 77b, fol. 98. MMP – LL, sign. 510.

bérbe adhatták tulajdonrészüket. A polgárok tulajdonának megítélésére ebben az időszakban megfelelő forrásul a városi könyvek feljegyzésein kívül a végrendeletek szolgálnak. A birtokok nagyságából és differenciálódásából az adólagstromok alapján kiderül, hogy a megmaradt végrendeleteket főleg a polgárok középreege írta.¹⁴ A ház árának feltüntetése a végrendeletekben csak ritkán fordul elő, csak akkor, ha a házat kötelesek eladni. Értéke tükrözte az elhunyt vagyoni helyzetét, valamint a ház elhelyezkedését a városon belül. 1506-ban például Klára Fixelin végrendeletében meghagyta, hogy adják el a házat 16 fl-ért Trombitás Gállnak, aki ebből már négyet egy ort dénár híján (azaz 3 fl. és 75 den.) kifizetett és kötelezte magát további 9 fl. és 25 den. kifizetésére. Az 1510–1527-es adóösszeírás szerint ez a ház az Árok utcában volt (*Quartale Fossati, Wallis Quartale*). Gállra 1510-ben 27 és fél den. adót szabtak ki, 1511–1513 között a neve mellett nem szerepel semmilyen megszabott összeg.¹⁵ 1514-ben Erzsébet, Istwan Scholtis özvegye (Elizabeth Scholtis Istwanen) eladta házat 35 fl-ért Jakab szabónak, aki a vételnél kifizetett 23 fl-t, és 12-vel adós maradt. A végrendelkező vagyonának nagy részét az egyházra hagyta, de anyagilag gondoskodott rokonairól is, főleg lányáról, Barbaráról, unokáiról, Párlról és Jánosról, vejéről, Cristanról. Doroth nevű cselédlányára (*in possessione Radwa*) 1 fl-ot hagyott.¹⁶ Jörg Cley 1516-ban írt végrendeletében az első negyedben lévő házának az értéke 150 fl., a negyedik negyedben lévőé pedig 100 fl.¹⁷

A polgárok vagyonának az alapját a ház (*domus, haus*) képezte, néhány esetben előfordul több, rendszerint két ház birtoklása a városban – és a róluk való végrendelkezés. A végrendeletek alapján hasonló volt a helyzet Bártfán is. Kassán a 15. század végén a polgárok 11%-a két házat birtokolt, három-négyet pedig csak 1%-uk.¹⁸ A koraujkorban, például 1551-ben húsz polgár tulajdonában volt két ház.¹⁹ Eperjesen a vizsgált korszakban több (két) ház birtoklását tudjuk alátámasztani, például 1492 körül Bockoros Ágoston esetében, a fent említettek közül pedig Jörg Cleyennél. Néhány év alatt a városban több Cley család élt.²⁰

¹⁴ A mai Kelet-Szlovákia egészére érvényes az, hogy az adózók nagy része a polgárok középreegeéből származott, 1428-ban ez 48,6%-ot jelentett, 1491-ben az adózók 54,1%-át. Gácsová, Alžbeta: *Niektoře aspekty počtu a majetnosti obyvatel'ov východoslovenských miest v stredoveku*. In: Spišské mestá v stredoveku. Košice, 1974. 49.

¹⁵ MMP – LL, sign. 732. MMP – K, sign. 2675.

¹⁶ MMP – LL, sign. 887.

¹⁷ MMP – LL, sign. 539/b. 939.

¹⁸ Marečková, Marie: *Východoslovenská města a měšťanstvo na prahu novověku*. Brno, 1995. 42–43. Kassán 1480-ban az adózók 82%-ának egy háza volt, 11%-ának kettő, 1%-nak pedig három és négy. Bodnárová, Miloslava: *K pramennej hodnote daňových kníh a daňových registrov*. Slovenská archivistika, 32. (1997) č. 1. 27.; *Majetková štruktúra obyvateľstva Košíc v 16. storočí*. Historica carpatica, 18. (1987) 179–205.; *Spoločensko-politická štruktúra obyvateľstva Sabinova v druhej polovici 16. storočia*. Nové obzory, 31. (1990) 47–68.

¹⁹ 1619-ben csak a polgárok 2%-a birtokolt több házat. Marečková, Marie: *Východoslovenská města a měšťanstvo na prahu novověku*, 43.

²⁰ Néhány évvel Cleyo György előtt a városban élt névrokona, Michael Cley a harmadik negyedben, rokonságuk nem bizonyított. Fia Mathias, felesége Dorothea. 1490–1491-ben 78 den. adót fizetett. MMP – LL, sign. 510. Nem ismert, mikor halt meg, de felesége végrendelete alapján 1508-ban már halott volt, és Mathias fia (valószínűleg genetikailag nem Dorothea fia, és abban az időben már külön háztartásban élt) csak pénzt kapott (45 fl.) Michael akarata szerint. A házat, amelyben Dorothea élt, két részre osztotta, az egyiket az Úr teste testvériség kapta, másikat testvére, Michael Belsz örökölte. A végrendelkező férjével együtt sörfőzéssel is foglalkozott, amit a nem teljesített üzleti kötelezettségek bizonyítanak. A végrendeletben megemlítette a sörfőző eladását is 8 fl-ért Nicolas Popem részére. Testvére, Michael Belsz volt az örökös, valószínűleg megszerezte az egész

Jörg Clayn (Jörg/ Jorgk Cleyn/ Klain) a város negyedik negyedében lakott, és a városbíró posztját töltötte be (1506–1507 között). A negyedik negyedben lévő háza 1510-ben adómentességet élvezett, de 1511–1512-ben 205 dénárt szabtak ki rá, 1513-ban pedig meg 2 fl. 31 és fél dénárt tett ki ez az összeg. 1526-ban és 1527-ben a ház tulajdonosaként Paul Cleyn szerepel, akire a város obulus nélkül 50 den. adót szabott ki. Ágnes, Sztaniszláv kereskedő (*mercator*) özvegyének (Stenczel Cromerin) végrendelete szerint 1510-ben vásárlás után hozzá kellett volna jutnia egy házhoz az első negyed elején. A ház valamikor 1513 és 1516 között kerülhetett Jörg tulajdonába, amikor megírta végrendeletét, és abban két házról rendelkezett. Az adóösszeírások nem teljesen maradtak fenn, de a kiszabott adó alapján az első negyedben lévő háza után Jörg (Jorgk Cleyn) 1526 és 1527 között nem fizetett semmit, mert 1525-ben a tűzvészben kárt szenvedett. Jörg 1516-ban írt végrendeletében örököseiként feleségét, Helenát és mostohafiát, Johannest jelölte meg. Megjegyezte, hogy első házát tiszteletreméltó Staschkent (?) asszonytól vette. Az Ágnes által említett házról van szó az első negyedben, akinek 48 fl-ot fizetett, és kötelezte magát további 102 fl-t kifizetésére. A másik házat (a város negyedik negyedében) Paulus Cleynnek kellett eladni 100 fl-ért, de Paulus nem fizette ki egyszerre a teljes összeget. Először 35-öt fizetett, a többi 65 fl. kifizetésére kötelezvényt adott.²¹ A végrendelet elkészült, de hogy Jörg Cleyn élt-e 1526-ban, azt nem tudjuk megállapítani, mert az első negyedben rá eső adót fizethette ő vagy más is, esetleg egy névrokon.

A végrendelkező tulajdonának nagysága és változatossága az esetek nagy részében nehezen számolható ki. A végrendeletekben gyakori volt, hogy az örökös megkapta az egész vagyont (*omnia bona mobilia et immobilia, Gutter geweglich und ungeweglich*), közelebbi meghatározás nélkül. Például Barbara Feynerin (Faynerin, Ffeynerin) végakarataiban 1513-ban²² örököséül vejét és annak gyerekeit, fiait említi. Lányát és férjét nem említette meg, valószínűleg ekkor már nem éltek. A vő sem volt megnevezve. A városi kimutatások alapján lehetett János kőfaragó,²³ de a városi adólajstromok szerint leginkább Johannes Fayner-ről²⁴ lehetett szó. Vagyonának nagyságát sem lehet megállapítani, mert az egészet a veje birtokába és használatára adta. Abból 1 fl-ot el kellett különíteni az énekelt gyászmise költségeire és meg nem állapított összeget *balneum animarum*-ra²⁵ a lelke üdvössége érdekében. A végrendelkező táplálkozási szokásai nem ismertek pontosan, de 1510-ben a város bevételei között bejegyezték őt, mikor 12 den.²⁶ tizedet fizetett a méhészetért. Az adólajstromok szerint a város harmadik negyedében élt (sorrendben a másodikként említik őt az adott negyedben), 1510-ben 56 dénár rendes adót szabtak ki rá, 1511-ben 1 fl. 11 és fél den-t,

vagyont és a város harmadik negyedében lakott, mert az adólajstromokban is szerepelt a neve. 1510-ben például 65 és fél dénár adót fizetett. MMP – LL, sign. 761. MMP – K, sign. 2675.

²¹ MMP – LL, sign. 822, 939. MMP – K, sign. 2675.

²² MMP – LL, sign. 870.

²³ MMP – K, sign. 2678, fol. 87 a.

²⁴ Johannes Feyner más névrokona is élt ebben az időszakban, 1510-ben is a város első negyedében, hentes volt.

²⁵ A *balneum animarum*, német forrásokban *selpad*, olyan kegyes adomány, amelyben a végrendelkező pénzt hagyott arra, hogy a rászorulókat meghatározott számú alkalommal vagy évente visszatérő jelleggel a helyi fürdőben megfürödjének. Ennek fejében a kedvezményezettek imátkozni voltak kötelesek az adományozó lelki üdvéért, ezzel megrövidítve a tisztítótűzben eltöltött időt. (A szerk. jegyzete)

²⁶ MMP – K, sign. 2678.

1512-ben 1 fl. 2 és fél den-t és 1513-ban 1 fl. 3 den-t. 1526-ban az adólajstromokban az ő helyén már Johannes szerepel 2 és fél den. adóval.²⁷

A ház formája és a szállás minősége

A polgári építészetnek kevés írásos forrásanyag maradt fenn, pedig a különböző magánjogi iratokban több formában is említik az építkezéseket. A házat építhették több generáció számára, és hosszabb időre kellett, hogy szolgáljon. Lakói életstílusát, életformáját, a tulajdonos termelő és kereskedő tevékenységét tükrözte. Az igények növekedtek a kényelmet és reprezentációt illetően is. A gótikus polgári házak földszintjén lakóhelyiségek voltak, a konyhák, kamrák, műhelyek, valamint a gazdasági és raktárhelyiségek az udvar területén helyezkedtek el.²⁸ A városi épületek eredetileg fából épültek. Csak a 14–15. század fordulóján jelent meg a fa (világi építéset) és a kő (egyházi építéset) mellett a falazott beépítés.²⁹ Ácsok és kőművesek működése a plébániatemplom falazásakor már 1347-ben bizonyított, bár csak közvetetten.³⁰ A kő- és téglapítmények létezését bizonyítja Miklósnak, a plébániatemplom rektorának a végrendelete is 1389-ből, melyben megemlített két sörfőző házat, fürdőt és hat házat.³¹ Az első kőművest (*murator*), Miklóst az adóösszeírások alapján 1428-ból ismerjük, Josch nevű kőfejtőt pedig 1441-ből, akit más források kőművesnek neveznek. 1449-ben a városban élt András kőfaragó (*lapicida*) is.³² A kőfejtés engedélyét, vagyis a kőből való építkezést a város szükségleteire és házak építésére az eperjesi polgárok és itt tartózkodó vendégek kaphatták meg, 1440-ben a közeli kőfejtőkben, konkrétan Nagysáros városka területén.³³ További kőfejtőket és a város költségeit rekonstruálni tudjuk a legrégebbi

²⁷ MMP – K, sign. 2675.

²⁸ Šimoniová, Laura: *Meštiansky renesančný dom na Slovensku. K vývoju jeho dispozície*. Vlastivedný časopis, 29. (1980) č. 2. 63. Feltételezhetjük, hogy a reneszánsz átépítések is régebbi stílust utánoztak, figyelembe véve a tradíciót, bár megfigyelhető a teljes átépítés és a szomszédos telkek, házak összeépítése is. A fennmaradt házak alapjának nagy része reneszánsz jellegű, tiszteltetben tartják a gótikus alaprajzot és az akkori telkek felosztását.

²⁹ MMP – LL, sign. 213.

³⁰ 1347-ben Erzsébet királynő engedélyezte a kőfejtést. *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*. Ed. Carolus Wagner. Posonii (et) Cassoviae: Sumptibus Joannis Michaelis Landerer, MDCCLXXX [= 1780], 467.

³¹ MMP – LL, sign. 87.

³² Kőművesek létezését (*mawer, maurer, murator*) a város alkalmazottai között alátámasztják az adólajstromok is. 1428-ban Nicolaus murator a Szlovák utcában lakott. 1433-ban a Szlovák utcában Niclos mawrer és Hergel Mawrer lakott, a Magyar utcában Jost Mawrer, a Fossaten pedig Stephanus murator. MMP – LL, sign. 147, 159, 209, 254. A céhek részletesebb leírását lásd: Štátny archív Prešov – Pobočka Prešov. Fond. Cechy mesta Prešov 1377–1895 (a továbbiakban: ŠA PO – Pob. PO, Cechy mesta Prešova 1377–1895), Murársky a kamenársky cech, Inv. č. 2. A kőfejtőkkel és kőművesekkel kapcsolatos legrégebbi adatokat Iványi Béla tárgyalja. A város építészeti arculatával, egyházi épületekkel, név szerint néhány kőfejtővel is foglalkozott. Iványi Béla: *Eperjes szabad kir. város műtörténeti adatai II. Középkori kőfaragók és szobrászok főleg a városi levéltár adatai alapján*. Budapest, 1918. 1–31. (különlenyomat).

³³ A kőfejtést Erzsébet királyné engedélyezte 1440. április 23-án. MMP – LL, sign. 204. *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*. Ed. Carolus Wagner. Posonii (et) Cassoviae: Sumptibus Joannis Michaelis Landerer, MDCCLXXX [= 1780], s. 231. Itt fejtették a követ később is, a 16. században, a plébániatemplom átépítésekor. MMP – K, sign. 2682 (rok 1446: ...*fractoribus lapis de Saros* ...), sign. 2678. 1441-ben feljegyezték egy tűzvészt is, miután kőből készült polgári házakat kezdtek építeni. *Dejiny Prešova I*. Ed. Imrich Sedlák. Košice, 1965. 224.

városi számadáskönyvek alapján, például a 15. század 60-as éveiben is.³⁴ A kőből ritkán készített világi épületek és polgári házak emlékeit az adólajstromokban, fennmaradt gótikus mennyezeten és portálokban találjuk meg. Például Dorothea 1430-ban második férjére már hagyott egy kőházat is.³⁵ Építőanyagként kő, fa, malter, valamint égetett agyagból készült téгла (*later*, *czigli*) szolgált, amit a helyi téглаégető kemencékben (*formax*) készítettek. A 15–16. században a várfalak egy részét és a házak tetejét zsindeleyen kívül hasonlóképp tetőcserép is borította.³⁶ Az építőanyagok árát ritkán tudjuk adatokkal alátámasztani, némileg rekonstruálni tudjuk azonban a szögek és zsindelek árát az egyházi és városi építkezések esetén.³⁷

A megfigyelt korszakban valószínűleg elkezdődött a parcellák felosztása és a házak felé irányuló építése. Nemcsak a presztízs, hanem a tűz ellen való védekezés céljából is történt, hogy a gótikus házakban a fa alapokat kőre cserélték.³⁸ Az egyszintes házak többszintesre bővítése, kő- és téглаépületek elterjedése is hozzájárult ahhoz, hogy a várfalakon belül a parcellák kevésnek bizonyultak.³⁹ A 15. század végéről származó írott források alátámasztják, hogy ebben a korszakban már nemcsak egyszintes, de kétszintes polgári házak is álltak.⁴⁰ A lakóházak típusainak különbségeit a földrajzi és gazdasági-társadalmi tényezők határozták meg. A várfalon belüli terület házainak több típusa volt, a tulajdonos szükségleteitől függően. A meglévő régészeti leletek és azok építészeti adottságai alapján az adott korszakban három tipikus változatot különböztethetünk meg.⁴¹ A tipikus késő gótikus

³⁴ MMP – LL, sign. 339, 349.

³⁵ MMP – K, sign. 2677 (rok 1430: ... *Dorothea relicta Nicolai doleatoris coram nobis resignavit omnia bona sua mobilia in protestate sua habita Petro muratori dicto in lapidea domo marito suo moderno* ...) Dorothea végrendelete nem maradt fenn, de az adólajstromok alapján 1433-ban még élt, és a házát az akkori harmadik negyedben, az úgynevezett Langward negyedben lokalizálhatjuk. 1 márka és 2 gebort adót fizetett. MMP – LL, sign. 159. 1456-ból fennmaradt Eperjes város levele a bártfai városi tanácsnak címezve egy kőház elfoglalásával kapcsolatban. MMB – M, sign. 891.

³⁶ Ezt bizonyítják az alkalmazottak vezetéknévei is. Közelebbről Márton téglavető végrendelete is. MMP – LL, sign. 1028 (... *lateres* ... [*non*] *crematos* ...).

³⁷ A város a kő, agyag és fa elvitelért kocsiszámra fizetett. Szomolnoknak is volt vörös reze. MMP – LL, sign. 153 (rok 1429: ... *ad Smolniciam pro cupro* ...; ... *Item dedimus pro vectura cupri viii den. et i j fl. pro tributi*). A szegek nagyságuk és alapanyaguk alapján is különböztek, attól függően, hogy miben akarták használni (deszka, lé, laty, fedél). 1443-ban 800 zsindelet 240 dénárért lehetett vásárolni, 1450-ben 1 fl. és 12 dénárért akár 1400-at is lehetett kapni és 17 és fél dénárért pedig 350 zsindelethez való szeget. MMP – K, sign. 2682. (rok 1442: ... *pro ije latin nagil 32 den., pro xxv spar nagil 48 den.*; rok 1450: ... *iiij Schindelnagel xvij den.*). 1500-ban 8000 szeg 2 fl-ba került, 1518-ban 1 fl-ért akár 4000 szeget (*clavis*) és 1000 zsindelet (*cylinder*, *scandula*) 6 fl. és 81 és fél dénárért. 1524-ben 400 téгла ára (*later*) körülbelül 40 dénár volt. MMP – K, sign. 2678, 2676.

³⁸ Az építkezéseken használt alapanyagokat nagyrészt rekonstruálni tudjuk a régebbi adólajstromok alapján, mégpedig a kiszabott rendes adótarifa alapján, amely szerint nemcsak az elővárosokban és a periférián, hanem a város központjában is faépítmények létezésére lehet következtetni a 15. század közepén.

³⁹ Bodnárová: *Kultúra života mešťanov Pentapolitany v 16. storočí*, 106.

⁴⁰ MMP – LL, sign. 566 (rok 1494: ... *In palacio inferiori in domo Petri pictoris* ...). A második szint megépítését ebben a korszakban a Fő utca következő szám alatti házain vizsgálhatjuk: 58, (64), 82, 84, 101. Az alacsony falazott emelet leggyakrabban az áru tárolására szolgált. Urbanová: *Prešov*, 18., 74–88.

⁴¹ Ezen az úton szeretném megköszönni a segítséget az Eperjesi Kerületi Műemlékvédelmi Hivatal dolgozóinak, Mgr. Marián Uličnýnak és Ing. Peter Glosnak.

ház jellegzetessége az összefüggő átjáró volt az udvarra, ami mellett sorakoztak a lakóhelyiségek. A három helyiséggel rendelkező házak csarnokból, füstös konyhából és lakóhelyiségekből álltak. Előlről, az utca felől főleg egy terem, csarnok volt, a mindennapi teendők mellett gazdasági, termelési és üzleti célokra szolgált, valamint műhelyként is funkcionálhatott. A csarnoknak bordás mennyezete is lehetett, a polgárok társadalmi kapcsolatai fenntartására és reprezentációs célokra is használták. A lakóhelyiségek a földszinten voltak, esetleg az első emeleten. Nem volt kivételes a csarnok és a felhajtó kombinációja sem. Más tagolással rendelkező házban előfordulhatott, hogy a műhelyt a mellékszobában helyezték el. Alfréd Piffel szerint már a középkor végén elterjedt, hogy a termékeket a járdán vagy az ablakban helyezték el. A műhely ablaka rendszerint az udvarra nézett.⁴² Az eperjesi polgári házak tipológiája a reneszánsz idején szintén speciális, és a régebbi korszakra vezethető vissza. A fő vonal egész hossza alatt húzódott az átjáró, ami a kétharmad részénél kiszélesedett. Itt volt a kereskedelmi rész, kamra, a pince bejárata, vagyis háromterű megoldást jelentett a hozzá tartozó felhajtóval együtt, vagyis ház összefüggő átjáróval az udvarra, ami mellett a lakóhelyiségek sorakoztak.⁴³ Más típusú volt a csarnokkal kombinált ház, az úgynevezett *mazhauz*, ami a térről volt megközelíthető, illetve az utcáról, ami mögött az udvar feküdt az átjáróval vagy a felhajtóval.⁴⁴ A házak teteje nyerges alakú volt, elől, a Fő utca felől csúcsban végződött. Rendszerint zsindeleyel voltak fedve, ritkán tetőcseréppel. A zsindeley általános tetőfedő eszköz volt már a 15. században, amire a városi számadáskönyvek is utalnak, mégpedig a nyilvános építkezések költségeit illetően, később pedig támogatásként adományozták árvíz vagy tűzvész utáni rekonstrukció esetén.⁴⁵ A gótikus ház tetején a csúcs háromszög formájú volt, sima vagy fogazott kontúrral.⁴⁶ A 15. században Bártfa központjában a háznak magas csúccsal rendelkező teteje volt.⁴⁷

⁴² Alfréd Piffel szerint a műhely közvetlenül a bejárat mögött volt, ami az eperjesi körülményekhez képest különleges, s régészek és műemlékvédelmi szakemberek szerint nem bizonyított. Petránská, Darina: *K aktuálnym otázkam revitalizácie mestskej pamiatkovej rezervácie Prešov*. Monumenta tutela. Ochrana pamiatok, 13. (1996) 87.

⁴³ Más alaprajzú házak Eperjesen rendelkezettek oszlopos lépcsőházzal. Bővebben: Lehotská, Darina (ed.): *Dejiny Bratislavy*. Bratislava, 1978. 82–84.; Dvořáková, Viera: *Bardejov. Mestská pamiatková rezervácia*. Bratislava, 1991. 32.

⁴⁴ Norma Urbanová szerint a 15. század második felében Eperjesen tipikusabb volt a földszintes, termes ház. Az első, a parcella szélessége mentén, a térről lehetett bemenni, rendszerint széles kőportán keresztül, ez kombinálva volt egy vagy két ablakkal. A hátsó részeken a tér egy széles kamrára és egy keskenyebb, udvarra vezető kijáratra tagolódott, ahol fából készült gazdasági épületek és kert volt. Urbanová: *Prešov*, 16.

⁴⁵ Urbanová: *Prešov*, 18.; Piffel, Alfréd: *Osnova vývoja architektúry stredovekej*, 100–102. Seghyová, Blanka: *Súdnicтво a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí*. Bratislava, 2003. 65. Dízertáchná práca. Ilyen anyagot tetők fedésére Eperjesen nem találunk. Csak fa, cserép, esetleg szalma jöhet számításba. MMP – LL, sign. 365/a. MMP – K, sign. 2682. 1498-ban a nyilvános épületek tetejére szánt cserepek ára 72 és fél dénár volt 850 darabért, 1499-ben 1900 darab ára 190 den. Az összehasonlítás kedvéért megjegyezzük, hogy 1000 cserép ára Budán 1522-ben 1 fl. volt. Kemény Lajos: *Buda város árszabása II. Lajos korában*. (Művelődéstörténeti Adatok). Történelmi Társ., 1889. I. füzet, s. 382. Petránská: *K aktuálnym otázkam revitalizácie mestskej pamiatkovej rezervácie Prešov*, 87.

⁴⁶ Lásd Caraff börtönének épülete. Az attika már a reneszánsz jegye. Winter, Zikmund: *Zlatá doba měst českých*. Praha, 1991. 45., 50–51.

⁴⁷ A háznak magas csúcsban végződő tetejük volt, ezekről a csatorna az utca fölé magasodott. Dvořáková: *Bardejov*, 4.; Urbanová: *Prešov*, 18.

A házba a kapun keresztül is be lehetett menni, ami a szekerek közlekedését is lehetővé tette. Lehetett kőfalazásuk is, tehát beszélhetünk a házak portájáról. A helyiségekbe ajtón keresztül lehetett bejutni. A biztonságról retesz és lakat gondoskodott. Esetenként fennmaradtak kőporták is a polgári házaknál,⁴⁸ valamint gótikus homlokzatok,⁴⁹ ritkán ülfülkék, vagyis bemélyedések paddal a lépcsővel szemben. Címerek és jelvények festése vagy vése is előfordulhatott, például a város jelképe a városházán, amit 1533-ra datáltak.⁵⁰ Az egész ház, ha kétszintes volt, rendelkezett lépcsőkkel, melyek valószínűleg meredek, egykarúak vagy csigalépcsők voltak. Nappali fény kevésbé érte azokat. A felső szintre vezető lépcső a lakóhelyiségek között volt elhelyezve, vagy az átjáró mellett, az első lakóhelyiség mellett, a fal belső oldalán. Vele párhuzamosan húzódott a lépcső az átjáróból az alagsorba.⁵¹ Az emeleten a termelésre szolgáló helyiségek fölött, ha rendelkezett ilyenekkel az épület, a ház tulajdonosának a lakóhelyisége vagy pedig raktárként szolgáló helyiség volt. Az építmény hátsó részében a gazdasági épületeken, ólokon és kerteken kívül még illemhelyiség is elhelyezkedett. Szélesebb parcellák esetében az udvarra vezető feljárón a szekerek egészen a ház gazdasági részéig jutottak, vagy pedig kocsisíznként szolgáltak. A gazdasági létesítményeknek a parcellán két felhajtójuk volt, a fő utcai bejáraton kívül a hátsó részen is a várfal mellett,⁵² vagyis az Árok vagy a Szlovák utca felől. A házak többsége részben vagy egészében egyszintű pincével volt ellátva. A tárnoki könyv alapján a pincének a ház alatt, a tulajdonos telke alatt kellett húzódnia, nem a szomszéd háza alatt.⁵³ A pincébe, az alagsorba egyenesen a házból, a lakóhelyiségek középső részéből, az udvarból vagy az utca teréről vezetett a lépcső, a tulajdonos igénye és a földrajzi viszonyok szerint.⁵⁴ A pince élelmiszer, bor és maláta raktározására, valamint az árutermeléshez, kézműiparhoz szükséges nyersanyagok és termékek tárolására szolgált. Közös, nyilvános kutak, ciszternák a téren voltak, de a polgároknak lehetett saját kútjuk is, mégpedig vagy egy kút két háztartás számára a parcellákat elválasztó falba építve,⁵⁵ vagy közvetlenül a parcellán, az udvarban vagy a házon belül a pincében, általában annak is a közepén. A város anyagilag is támogatta

⁴⁸ Porták a Caraff börtönépületén is lokalizálhatók, valamint a Fő utca köv. házain: 51, 60, 73, 76, 78 (Urbanová szerint reneszánsz jellegű, 1560-ra datálták, a tulajdonosa 1531-ben a jegyző és városbíró Cristan Czibner volt), 81, 98.; *Prešov: Mestská pamiatková rezervácia*, 12.; Urbanová: *Prešov*, 29., 32., 40., 82., 83.; Puškárová-Kovačovičová, Blanka: *Architektonický vývoj Prešova*, 203., 210–213.

⁴⁹ Ha megmaradtak is, az új homlokzat alatt vannak. A Fő utca 53. alatti házon látható. A reneszánsz korszakára datálhatók a Fő utca köv. polgárházai: 76., 78., 86., 108. (1508-ra datálják). A 115-ös ház esetében megmaradt a lépcsőház egyik oszlopa, a porta és az erkély. Oszlopos lépcsőházak: 46., 68., 71., 84., 91., 105., 112., 116. Megmaradt egy mázhaus is Eperjesen a Fő utca 71. szám alatt – Rákóczy ház.

⁵⁰ Eperjesen a kőművesek jegye csak kevés esetben maradt meg, például a Fő utca 77. szám alatt. Szintén kevés sírkő, epitaf ismert, a heraldikai motívumok inkább a kőportákról ismertek – Fő utca 56., 82.

⁵¹ Urbanová: *Prešov*, 18.

⁵² Piffli: *Osnova vývoja architektúry stredovekej*, 100–102. A házak átépítése során jelent meg a lépcsőház, különböző térelosztással, a bejáratától a terem felé vezetett. Bizonyos esetben mintha a falba falazták volna, többször megtört, a megvilágítás miatt gyakran használtak oszlopsort. Šimoniová, Laura: *Meštiansky renesančný dom na Slovensku. K vývoju jeho dispozície*. *Vlastivedný časopis*, 29. (1980) č. 2. 65.

⁵³ MMP – K, sign. 2677. Tavernicalbuch, 1. Kniha, čl. 13.

⁵⁴ Urbanová: *Prešov*, 38–39.; Šimoniová: *Meštiansky renesančný dom na Slovensku*, 65.

⁵⁵ Két ház parcellája közötti kútra példa Eperjesen a Fő utca 99. és 115. házak között. A 17. századra datálják.

a polgárok kútfúró tevékenységét.⁵⁶ Abban az esetben, ha a parcellákat elválasztó falba építették a kutat, azt egyik háztartás sem sajátíthatta ki magának.⁵⁷ A fedett csatornázás, a talajvíz és nedvesség elleni szigetelés még teljesen hiányzott. Az esővíz elvezetésére a tetőről csatornák gondoskodtak az egész parcella területén, ereszek még nem voltak.

A házak falának tipikus egyenetlensége a vakolattal lett elsímítva. A polgári hajlékok falait festményekkel díszítették, ami főleg a ház tulajdonosának vagyonát tükrözte, de ebben a korszakban Eperjesen ez még ritka volt. Létezésüket inkább a városházán és a szakrális épületekben feltételezzük. A házak mennyezete fából készült, általában gerendákból. A házak reneszánsz stílusban való átépítésekor a helyiségekbe boltív került.⁵⁸ Az épületek fa burkolását nem tudjuk alátámasztani az írott források alapján.⁵⁹ A padlót burkolhatták cseréppel, fával vagy kővel. A házakat az ablakokon keresztül beáramló természetes fény világította meg, esetleg használhatták a tűz fényét, esti és éjjeli órákban viaszgyertyát égettek, ami főleg faggyúból készült. Gyártásából az eperjesi mészárosok is kivették részüket. A kasai mészárosok 1452-es szabályzata alapján egy font faggyúból tíz gyertyát kellett készíteniük, s két gyertyát egy pfenningért adhattak el.⁶⁰ Viaszból készült gyertyákkal világítottak a városházán is.⁶¹ A viaszt pecsételésre is használták, de főleg gyertyákat készítettek belőle, ezzel világítottak a városban, a háztartásokban és az egyházi épületekben is. A faggyú és a viasz ára különböző volt, saját szükségleteit a város is biztosította. 1429-ben egy márka viasz ára 42 den., 1452-ben a viasz (*wachs*) ára egy fontért 24 den., 1456-ban egy fontért 6 den-t fizettek, 1466-ban ennek a mennyiségnek az ára 40 den. volt. Két font faggyú (*unslit*) ára 1452-ben 10 den., később egy font ára 8 den. (1455) vagy 7 den. volt. Például a laterna ára 1499-ben 7 den., 1501-ben 4 den., 1509-ben 10 den., 1510-ben 5 den., 1517-ben két lámpást lehetett venni 7 den-ért. Égőtestet, lámpást (*lampas, lampada*) a város 6 den-ért tudott vásárolni 1500-ban, de 3 den-ért is 1520-ban, vagy 11-ért 1522-ben. 1505-ben négy fáklya (*fax*) ára 81 den., hét darab pedig 90 den. volt, később, 1517-ben hat fáklya került 1 fl-ba.⁶² Világítottak lámpásokkal, fáklyával, mécsesekkel és laterával, ezeket az egyházi épületekben is használták.⁶³

Az ablakok üvegből voltak, a biztonság kedvéért lehetett rajtuk rács is. Szükség esetén az üveget pergamennel is helyettesíthették.⁶⁴ Az egyetlen tipikus eperjesi gótikus ablak ma

⁵⁶ MMP – K, sign. 2678, fol. 117, 127. 1504-ben a város 25 dénárral járult hozzá egy kút felújítására, ezt az összeget Juraj Nossig kapta. Urbanová: *Prešov*, 39.

⁵⁷ MMP – K, sign. 2677, fol. 4b, 6b. Bližšie záznamy z rokov 1430–1432 (... *concordia, compositio inter ... fontis im medio curiarum* ...). A kutakról gondoskodni kellett. Ha baleset történt, törés, vagy valaki beleesett, vagy ló, marha vagy más állat belefulldt a nem őrzött árokba, kútba, a megkárosított tulajdonosnak ki kellett fizetni a veszteséget. Ha a kútba fiú, öregember vagy részeg esett, a tulajdonosnak kártérítést kellett fizetnie, mintha azt saját kezűleg vettette volna. Ha az illető belehalt sérülésébe, a kút tulajdonosa fejével fizetett, esetleg 32 márkát fizetett. Tavernicalbuch, 2 Könyv, 25, 26.

⁵⁸ Petranská: *K aktuálnym otázkam revitalizácie mestskej pamiatkovej rezervácie Prešov*, 87.; Hoffman, František: *České město ve středověku*. Praha, 1992. 128.

⁵⁹ Az Eperjesi Kerületi Műemlékvédelmi Hivatal dolgozóival történt szóbeli konzultáció alapján.

⁶⁰ AMK. MMK. Sign. H III. 2 pur. 3.

⁶¹ MMP – LL, sign. 339 (1464).

⁶² MMP – K, sign. 2682, 2676, 2678. MMP – LL, sign. 153, 339, 349 (... *vor eyn pfunt wachs 40 den.*), 298/a (... *vor eyn pfunt vnssit d. vi*; ... *vor v pfunt vnssit xx d.*)

⁶³ MMP – LL, sign 1017 (*frat. Corporis Xristi pro lampade* ...).

⁶⁴ Kovačovičová: *K problematike východoslovenského renesančného domu*, 160.; Winter, Zikmund: *Zlatá doba měst českých*. Praha, 1991. 41., 206–207. Az üveg az akkori feltételek mellett nagyon

be van falazva, és a 73-as számú városi hivatal épületén található, a Borok Múzeuma bejáratánál. Ez alapján jellemezhetjük az ablakokat. A középkori késő gótikus ablakok kőből készültek, kőrudakkal voltak elválasztva kereszt formájában. Piffli Alfréd szerint a polgári házak homlokzatán lévő ablakok szélesség-hosszúság aránya kettő a háromhoz lehetett, a helyiség magasságától függően. Az ablakok számát a városi tanács szabta meg. Jozef Hlinka szerint a középkori szabályok meghatározták, hogy a polgári házak utcára néző oldalán csak három ablak lehetett.⁶⁵ Három ablakot említenek a városháza átépítésekor is a 16. század elején.⁶⁶

Az egyes házak általában úgy voltak összekötve, hogy az első ház lakóhelyiségei a következő ház feljárójával voltak szomszédosak. A középkorban is kérdéses a szomszédos síkátor elhelyezése. Legkorábban két olyan építkezési szabályzatot adtak ki, amelyek a szomszédos falra és a szomszédos utcára (síkátor) való jogot szabályozták. A szomszédos falra való jog szerint a szomszédos fal a két ház között közös volt, vagyis építhettek bele fülkéket, támaszkodtak rá boltívek, miközben a bal oldala a bal szomszéd tulajdonát képezte, a jobb oldala a jobb szomszédét. Abban az esetben, ha valaki már két meglévő ház közé építkezett, csak a ház elülső utcára néző és hátsó udvarra tekintő homlokzatát húzta fel, míg a szomszédok irányába a már létező falakat használta fel, ami konfliktusokhoz vezetett. Ezért vették be azt a gyakorlatot, amit nem mindig tartottak be, hogy ilyen jellegű építkezés esetén a már meglévő oldalsó falakhoz hozzá kellett építeni legalább fél rőf szélességben egy falat minden emeleten. A szomszédos síkátorra való jog általában abban az esetben érvényesült, ha izolált, legalább fél méter széles utcácskával elválasztott házakról volt szó. A ház karbantartására szolgált, esetleg tűzvész megelőzésére vagy mint felszíni csatorna, melyen keresztül elvezethették a házból a szennyvizet, az utcáról a csapadékokat a városi árokba az út mellett vagy a hulladékgyűjtőbe. Tulajdon szempontjából közösnek számítottak.⁶⁷ Például a tárnoki jog szerint minden ház tulajdonosának joga volt a járdára – budai szokás szerint – másfél láb szélességben.⁶⁸ Az esővizet csatornán kellett elvezetni, a szomszédnak nem okozhattak kárt. Két szomszédnak, szomszédos háznak lehetett közös csatornája is. A szomszédok közti viszonyt az utca felé való építkezés esetében is szabályozták, mégpedig úgy, hogy ne tegyék tönkre a szomszéd kilátását az utcára. Egy másik, használatban lévő joggyűjtemény, a *Summa legum Raimundi* alapján városi közegben középkori jogi kompendium, minden polgárnak a háza előtt kellett lennie egy elkerített területnek, melyen az a csatorna volt, ami a ház tetejéről lefolyó csapadékokat vezette el.⁶⁹

A mindennapi élet során nagyon fontos szerep jutott a tűznek. A polgári házak alsó szintjén az elülső helyiségekben volt a konyha is, amit „feketének” neveztek. Magasabb

drága volt, ezért a 16. század előtt feltételezhetjük a kis ablakokon pergament használatát, a szegényebb házaknál és vityillókban. A reneszánsz és gótikus rácsok egy síkban voltak, a barokk rácsok pedig kiléptek a síkból és külső ívet alkottak. Winter: *Zlatá doba měst českých*, 210.

⁶⁵ Prešov: *Mestská pamiatková rezervácia*, 12. *Krajské múzeum a pamiatky mesta Prešova*. Ed. Jozef Hlinka. Martin, 1959. 97.; V českých městách boli v izbe aspoň dve okná a v komore jedno. Winter: *Zlatá doba měst českých*, 41.

⁶⁶ MMP – K, sign. 2678.

⁶⁷ Piffli: *Osnova vývoja architektúry stredovekej*, 97–102.

⁶⁸ MMP – K, sign. 2661. Tavernicalbuch, 1. Kniha, čl. 9–12. A német kézirat az ereszt kifejezést említi, latin átírása canalis – kanális, lefolyó.

⁶⁹ MMB – K, sign. 4435 (SLR), fol 23b. (... nullus civius ante domum suam quoque iuris habet nisi unum passum pedis ad dimidio (partem?) quem stillicidia sua cadunt de tecto ...). Tárnoki könyv (lat.: ... quam vestigium unius pedis cum dimidio vestigio.)

boltozata volt, ami a kéménybe torkollott.⁷⁰ A konyha mindig középre került, két helyiséggel egy vonalban; az első termelő helyiség részeként ablaka vagy a térre nézett, vagy pedig egyáltalán nem volt. A lépcső mögött is lehetett, így közvetve beszűrődhetett a helyiségbe a napfény egy kis ablakon keresztül a lépcsőház területéről.⁷¹

A vizsgált korszakban gyakran előfordult tűzvész, ami nemcsak a faházakat veszélyeztette, hanem a tetőket és magukat a gazdasági épületeket is, ahol a szénát, szalmát és a termést raktározták. A tűzvést leggyakrabban kiváltó okok közé tartozott a gyulladásveszélyes anyagok tárolása az udvarban, tűzrakás a konyhában, a kemence és a kémény is, vagy a világításra szolgáló eszközök: gyertyák, lámpások. A ház fűtésére fát és faszenet használtak.⁷² A fát a környező erdőkből szállították – Fekete-erdőből vagy Ber(e)k erdőből, amelyeket az eperjesiek már a 14. századtól használtak.⁷³ A szénrel adózók összeírását a város is vezette.⁷⁴ A szenet a kézművesek is használták, főleg a kovácsok, fegyverkészítők.⁷⁵ Szakajtóban/teknőben (*capis, capisterium*) mérték, esetleg zsákszáma (*saccus*). A fát talicskában, szekérben mérték, házakat és nyilvános épületeket, a városi tanács épületét, tornyot, iskolát fűtöttek vele. 1466-ban egy szekér fa ára 10 den. körül mozgott, 1526-ban pedig 12 den. volt.⁷⁶ A 15. század közepétől a konyhában bizonyítani tudjuk a kemence, cserépálya jelenlétét is, ezt használták fűtésre a középületekben és az egyházi épületekben.⁷⁷

A város lakóinak háztartása – a lakóhelyiségek felszerelése

A polgárok tulajdonának alapját az ingatlan vagyon alkotta.⁷⁸ A tulajdonnak több fajtája létezett, melyeket jogi ügyletek esetén feljegyeztek. Megkülönböztették az úgynevezett. ősi vagyont,⁷⁹ öröklött vagyont,⁸⁰ az ősiség törvénye alapján szerzett vagyont,⁸¹ az apai vagy anyai ágon szerzett vagyont és az önerőből szerzett tulajdont, amivel saját akaratuk szerint rendelkezettek.⁸² Az eddig feltárt levéltári források alapján a polgárok tulajdonának legbonyolultabb vizsgálata a végrendeletek, illetve a vagyoni összeírások kutatása alapján végez-

⁷⁰ Valószínűleg kúp alakú épületekről lehetett szó, előre megtervezett füstelvezető rendszerrel.

⁷¹ Fekete konyha – a helyiségek a mai napig megmaradtak, de a 19. században a boltozatot eltüntették. Csak ritkán látható, például a kisszebeni római-katolikus paplakban. Urbanová: *Prešov*, 38.

⁷² MMP – LL, sign. 588. Szén és szurok égetése (világításra és mázolásra) városi környezetben a 13. századtól bizonyított. Halaga, Richard Ondrej: *Sabinov a okolie*. Sabinov, 1962. 44.

⁷³ MMP – LL, sign. 38 (például 1366-ban, amikor delnai és fintai nemesek nem zavarhatták Eperjes, Kisszeben és Sáros lakosait a fa vágásával), 47.

⁷⁴ MMP – LL, sign. 313 (Reg. carbones), 1458 körülre datálva. Tizenöt férfi nevét jegyezte fel, mindegyik mellett átlagban két zsák szén.

⁷⁵ MMP – LL, sign. 153 (rok 1429: ... *Item dedimus v fl. et viii den. pro carbomibus ad pixides fundendas* ...)

⁷⁶ MMP – LL, sign. 349 (... *1 fwder holcz den Twrmwechter 10 den.*), MMP – K, sign. 2676.

⁷⁷ MMP – LL, sign. 339 (rok 1463: ... *peter topfer vor dem offin vor den Kirchturm i fl.*).

⁷⁸ A polgári vagyon jellegéről, annak ideiglenes fejlődéséről és öröklési rendszeréről lásd Tripartitum, 3. Könyv, 14.–16.

⁷⁹ Luby, Štefan: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002. 224–225. Tripartitum, 1. Kniha, čl. 45., 47., 51–53., 57., 58., 61., 140.

⁸⁰ MMP – LL, sign. 939 (... *fl. 6 legavit de bonis suis hereditariis ad fabricam ecclesie* ...).

⁸¹ Luby: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*, 224–225. Tripartitum, 1. Könyv, 51, 53, 57.

⁸² MMP – LL, sign. 933 (*Item partem meam de rebus stanneis...lego pro ecclesia sancti nicolai ipse autem maritus meus cum suis rebus stanneis libere teneat suam partem sine ullo impedimento a filiis et filiabus*).

hető el,⁸³ bár ezek nem minden esetben tartalmazzák a testamentumok szó szerinti átírását.⁸⁴ A végrendeleti utalások rendszerint általánosak voltak, nem voltak precízen meghatározva, és nem tartalmazták a polgári háztartás pontos leltárát. A kutatás következő forrása a hiányosan fennmaradt képzőművészet a Szent Miklós templom táblaképein⁸⁵ és a kis számban megőrződött múzeumi anyagok, de ezek nincsenek jól feldolgozva, evidálva, és nem hozzáférhetőek. Nem készült semmilyen statisztikai kimutatás a múzeumi leletekről a középkort és a koraújkort illetően. A gótika és a reneszánsz korszakából fennmaradt több vallási emlék és világi lelet, például a háztartások leltára alapján a két szféra között összefüggéseket találhatunk, mivel az egyházi használati eszközök és a háztartások felszerelése egy műhelyből és ugyanazoktól a mesterektől származhattak. Egészében véve azonban nehéz egységes képet festeni a lakó- és használati eszköz kultúráról vagy a bútorok művészetéről. A praktikus háztartási kellékek mellett nem tudunk kimutatni esztétikai igényeket, korabeli fényűzést, luxust. A lakhatóságot, kényelmet szolgáló háztartási kiegészítők (szőnyegek, függönyök) nagyon drágák voltak. Gyakran előfordult, hogy a család egy szobában szorongott, amit hálóként, ebédlőként és közös helyiségként is használt.

A mindennapi élet mellett a városnak lakhatási lehetőséget kellett nyújtania az előjárók, az idegenek, az ismerősök vagy az Eperjesre érkező küldöttek számára. A városnak tehát szüksége volt megfelelő reprezentatív helyiségekre, városházára vagy legalább az erre a célra megfelelő szobára, főleg tárgyalások, az eperjesi bírósági eljárások esetére, melyen részt vettek a városi tanácsosok is. Ezzel egyidejűleg szükség volt olyan helyiségekre is, ahol kellő szállást tudtak biztosítani a vendégeknek és a vendéglátásra szolgáló élelmiszer tárolására is. Ilyen esetekben a város költségei is megnöttek, amit a városi számadáskönyvek alapján is ki lehet mutatni.⁸⁶ Eperjesen megálltak vagy rövid ideig ott is tartózkodhattak egyes uralkodók. Mária királynő (1382–1395) ólublói útvjáról hazatartva megállt Eperjesen 1392. június 20-án, ahonnan továbbment Kassára. Borbála királyné (1405–1438) 1410. január 1-jén érkezett Eperjesre Budáról Nógrádra vezető útja során. Luxemburgi Zsigmond személyesen jelent meg a városban 1400. március 23-án, amikor Szepesbéléről Szentkereszt felé utazott. Uralkodása alatt például több mint egy hónapig tartózkodott Kassán (1406. december 29-től 1407. január 25-ig vagy 1407. május 17-től 1407. június 25-ig), Nagyszombaton pedig szintén eltöltött egy-két hónapot (1404. augusztus 25–1404. szeptember 23.), Pozsonyban három-öt hónapig tartózkodott (például 1429. október 26-tól 1430. március 12-ig), hasonlóan Budán is (1406. március 16–június 18.), vagy más európai városokban, mint Nürnbergben (1431. június 12–szeptember 1.), Sienában (1432. július 13–1433. április 23.), Baselban (1433. október 22–1434. május 13.) vagy Prágában (1436. december 24–1437. június 29.).⁸⁷ 1486-ban Eperjesre érkezett Mátyás király (1453–1490) is, 1490-ben pedig Albert.⁸⁸ Abban az esetben, ha szállásra volt szüksége a küldötteknek,

⁸³ MMP – LL, sign. 368.

⁸⁴ MMP – LL, sign. 895 (1515-ös év és Andreas Literatus de Corona végrendelete), 929a (az elhunyt Andreas vagyonának összeírása).

⁸⁵ A táblákon észlelhető a német kultúra hatása. Bodnárová, Jana: *K hodnote a obdobiu vzniku gotických tabuľových malieb z kostola sv. Mikuláša v Prešove*. Vlastivedný časopis, 36. (1987) č.2. 83.

⁸⁶ MMP – K, sign. 2676. Előfordult, hogy a városi számlák nem mutatnak ki nagyobb kiadásokat, ha hétköznapi gyűlésről volt szó. Például 1526-ban, amikor augusztus 15-én este a lőcseiek este el látogattak Eperjesre. MMP – LL, sign. 1218.

⁸⁷ Például Erzsébet királyné (1382–1386) Eperjesen nem járt. Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Királyok es királynék itineráriumi (1382–1438)*. Budapest, 2005. 187.

⁸⁸ MMP – LL, sign. 489 (22.11.1486), 519 (29.9.1490).

polgároknak, nemeseknek vagy a király kíséretének, az eperjesi polgárok házában is elszállásolhatták őket, ahol megírták a szükséges papírokat is.⁸⁹ 1442-ben egy órásmestert (*mgr. horalogii*) eperjesi munkája során a paplakban szállásoltak el, aminek költségeit a város később ki is fizette az illetőnek. A pap ezért a szolgáltatásért 5 fl-t és 25 den-t kapott. A későbbi korszakban a polgároknak is kifizették az ilyen költségeket. 1446-ban például Perényi János (Johannes de Peren) először az eperjesi városbírónál, Nicolas Gumanál szállt meg, akinek a város a fekete borsért 200 den-t fizetett. A városbíró feleségének pedig megtérítették a kiadásait Hunyadi János szolgálóival (famuli) kapcsolatban, mégpedig 186 den-t kapott. 1447-ben Katharin Dreyssignernek a város 2 fl-t adott Ján Jiskra titkárával (cancellarius) kapcsolatos kiadásai fejében. 1453-ban Eperjesen tartózkodott a király embere, a vele kapcsolatos költségeket Paul Gwrtler állta, aki ezért 212 den. összeghez jutott.⁹⁰ Casar Plawniczer 1469-ben 39 den-t kapott a várostól a király emberének elszállásolásáért, Peter Pictor 1497-ben 110 den-t, és ezen kívül ez a küldött kapott még a várostól vásznat is fél ort híján 2 fl. értékben.⁹¹ Az eperjesiek tehát házaikba befogadtak vagy ott elszállásoltak idegen személyeket is. Ha a szállás és az étkeztetés a város javára szolgált, a város állta a költségek egy részét. 1499-ben a város 1 fl. 45 den-t adott Georg Grunwaltnak az Eperjesen tartózkodó királyi küldött ellátása fejében, és további 20 fl-t és 98 den-t költöttek további igényei kielégítésére.⁹² 1501-ben Peter Melczer költségeit térítették meg, amikor nála szállásolták el a király emberét, 1 fl. 64 den-t kapott; hasonlóan 3 fl. és 10 den. összeghez jutott Benedek diák (*litteratus*) ugyanilyen szolgáltatásért cserébe. Benedeknél 1510-ben valószínűleg a püspök volt elszállásolva, mikor is több egyházi épületet szentelt fel, ezért a város 6 fl-t és 75 den-t fizetett neki, 1511-ben Anton serlegkészítő 12 fl-t és 3 den-t kapott, amikor szintén egy királyi küldöttnek biztosított szállást.⁹³ 1515-ben, amikor Antal serlegkészítő Benedek úrnál szállt meg – leginkább Zwl Benedek tanácstagról lehet szó, – a város 9 és fél fl-t fizetett, 1526-ban pedig Jacob Moler 1 fl-t kapott egy meg nem nevezett német prédikátor befogadásáért.⁹⁴ Eperjesieket is elszállásolhattak erre szolgáló épületekben vagy polgároknál is, ha a város nevében voltak hivatottak intézkedni. 1492-ben például egy bártfai szolgáló fél évig lakott egy kassai özvegyasszonynál, polgárnál, ami nem csekély 8 fl-ba került.⁹⁵

A város minden lakosának érdekében állt, hogy a házukat ne csak kívülről, hanem belülről is feldíszítsék. A lakóhelyiségek sémája a megmaradt írásos források elemzése alapján a következő: rendelkeztek egy szobával, ami a nappali szükségletekre szolgált, vagyis itt tartózkodtak, dolgoztak, fogadták a vendégeket, valamint konyhával és hálószobával is. A vagyont illetően a házon kívül specializálták az úgynevezett kellékeket (*pertinentia*), ami lényegében és jogilag is különálló, mellékes, másodlagos dolognak számított, s arra szol-

⁸⁹ MMP – LL, sign. 429, 430 (1477: ... *condam Marcus de Segnye in dicta civitate nostra Epperyes in domo cuidam c.*).

⁹⁰ MMP – K, sign. 2682.

⁹¹ MMP – LL, sign. 365/a (1469: ... *Caspar Plawniczer vor czerung des Kwnigs man 39 den.*). MMP – K, sign. 2678 (rok 1497: ... *domino Poetri pictori pro expensis Regii hominis ...*).

⁹² MMP – K, sign. 2678.

⁹³ MMP – K, sign. 2678 (1510: ... *Racionem expensarum per dominum Episcopum factarum Benedicto literato sunt ...*).

⁹⁴ MMP – K, sign. 2676 (1526: ... *Jacobo moler pro habitatione predicatoris 1 fl.*), 2678.

⁹⁵ MMB – M, sign. 3057. 1492-ben Kassán szállt meg egy bártfi szolga a város megszállása alatt, ami az árak emelkedésére utal harcok vagy viszály idején.

gált, hogy gazdaságilag hosszú távon az elsődleges szükségletek hasznára legyen.⁹⁶ A tárnoki jog szerint a ház felszerelése és berendezése elsősorban a ház úrnőjének örökségévé vált. Ez a joggyűjtemény felsorolja a háztartások felszerelését mint *utensila domus*, amit a férj halála után a felesége örökölt és fordítva. Ide tartoztak a ruhák, egy ezüst vagy aranyozott öv, négy vagy kevesebb ezüst pohár, húsz ezüstkanál, férfi fegyverek, hordók és az ágynemű.⁹⁷ 1507-ben például Barlabasch végrendeletében megemlített nyolc önből készült hordót, két ön tálat, három dunnát, heverőt, két vánkost, öt lepedőt és egy terítőt.⁹⁸ A végrendeletek szövegében viszont nem mindig jelölték meg a konkrét számot és a tárgyak pontos leírását, a háztartás leltárát. A testamentumok általában csak a felszerelés értékeiből tárgyait utalnak, így bizonyos esetekben nagyobb számot kell feltételeznünk, a leltárnak változatosabbnak és választékosabbnak kellett lennie. Főleg a konyha és a hálószoba berendezése alapján feltételezhetjük ezt, ahol azonosítani tudunk néhány tárgyat, s legalább részben megismerhetjük a lakályosság színvonalát. A tulajdont megjelölhették általánosan, mint ingó és ingatlan vagyont, berendezés vagy háztartási kellékek. Az ingatlant a háztartási kellékekkel együtt mint hagyatékot többnyire általános kifejezésekkel jelölték, például *supellectilia/suppletilia* (bútor, kelengye, öltözet, szerszám), amit értelmezhetünk úgy is, mint ágyneműt – a hálószoba berendezését,⁹⁹ vagy a háztartási kellékek öröklése esetén főleg a konyhát illetően használhatták az *alia utensilia domus* kifejezést¹⁰⁰, ahol a domináns fém az ön volt.

A konyha felszerelését képező tárgyak közé sorolhatjuk a poharakat, csészéket vagy serlegeket (*picarium, Becher*). Ez szélesebb értelemben az ivásra szolgáló edények anyagát jelölte, amely ezüst volt.¹⁰¹ Az akkori üvegből készült poharak¹⁰² hordó vagy kúp formájúak voltak, a felületüket gyöngyök és apró domborművek fedték, aminek dekoratív jellege mellett praktikus funkciója is volt – jobban meg lehessen őket fogni, főleg zsíros kézzel. Folyadékok tárolására és tálalására használtak még kancsót (*bor*), csészét, esetleg kannát (*canharus, Kanne*)¹⁰³ is. Rendszerint önből készült korsórol volt szó, különböző űrtartalommal (*pinta, medius, magnus, tria quadralia, unum quartale, halb*). A képi ábrázolások alapján a nagyobb kancsókat a földön helyezték el az asztal mellett, esetleg fémből készült alacsony falú edényben.¹⁰⁴ Tálat vagy csészét (*scutella*)¹⁰⁵ általában egy és három darabonként emle-

⁹⁶ Ezek főleg ingóságok voltak, de lehettek ingatlanok is. Tripartitum, 3. Kniha, čl. 16. Luby: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*, 221.

⁹⁷ MMP – LL, sign. 2661 Tavernicalbuch, 3. Kniha, čl. 9.

⁹⁸ MMP – LL, sign. 751.

⁹⁹ MMP – LL, sign. 755 (... *alia suppellectilia ad coquinam pertinentia* ...) Iványi szerint a *supellectilia* kifejezés megegyezik az ágyneművel (*hawsgerethe, bauroth*). Iványi, Béla: *Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből (Főleg a város 1424–1509-ből való jegyzőkönyve alapján)*. Budapest, 1909. 16.

¹⁰⁰ MMP – LL, sign. 520, 545, 565, 641 (... *reliqua suppellectilia stannea* ...), 713, 802, 836, 1000.

¹⁰¹ MMP – LL, sign. 399, 438, 805, 939, 992, 1029 (*picarium argentum*). A középkori poharak szokásos alakja a hordó forma volt. Rileyová, Noël (ed.): *Dějiny užitého umění: Vývoj užitého umění a stylistických prvků od renesance do postmoderní doby*. Praha, 2004. 29.

¹⁰² Az üvegből készült tárgyakat a környező országokból hozták be, de írásos források már a 14. századtól alátámasztják a hazai üvegdíszítést is. A technikai és ablaküvegen kívül edényeket is készítettek üvegből. Klára Füryová szerint ezek színe általában fekete, barna és zöldes volt. Burian, Dušan a kol.: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 2003. 557–559.

¹⁰³ MMP – LL, sign. 399, 751, 820 (... *legavit duos cantharos stanneos medios* ...), 871, 929/c.

¹⁰⁴ Janovičová, Marta–Füryová, Klára: *Stolovanie v stredoveku na Slovensku*. Archaeologia historica, 15. (1990) 114.

getnek a hagyatékok között, melyek anyaga általában ón volt. Szintén különböző nagyságúak lehettek. A tálakat, serpenyőket, csészéket (*ccipha*) ezüstből készültnek említik.¹⁰⁶ Ez hasonlóképpen történt a tálak vagy serpenyők (*pelvis*) esetében is.¹⁰⁷ Az evőeszközöket: kanalakat, késeket, villákat közvetlenül nem említik. A hagyatékokban viszont gyakran szerepelnek kanalak (*coclear*, *cochlear*, *leffel* – *Löffel*).¹⁰⁸ Ezek ezüstől készültek, és az örökös általában több darabot kapott belőlük. A villák többnyire kéthegyűek voltak, markolatuk fából vagy csontból készült, már a 16. század folyamán is használták őket a konyhában és tálaláskor.¹⁰⁹ A közönséges kanalak, nagyobb merőkanalak fából készültek, a hagyaték külön részét képezték, bár a végrendeletekben nem szerepelnek. Ezeket kásás ételek fogyasztására és az ételek merésére használták. További használati tárgyak közé tartoztak a korszók és kancsók (*crater*).¹¹⁰ Fazekakat (*olla*), kancsókat és amforákat (*amphora*) készíthettek fazekasok agyagból is néhány dénárért, ezeket a polgárok és a város is használta, főleg a 15. század folyamán.¹¹¹ Főzésre a háztartásokban használtak fazekakat, lábasokat és serpenyőket (*caldaria*)¹¹² is, ezek általában ónedények voltak. Egy háztartásban a fazekak száma általában egy nagy és öt vörösréz edény körül mozgott.¹¹³ Az edényeket nemcsak előkészítésre, főzésre használták, hanem ételek tárolására is. A konyha és az asztal tartozékai közé tartoztak a tányérok és tálak (*discus*), ezek készülhettek akár ezüstből is.¹¹⁴ A nagyobb tálakból valószínűleg közösen ettek, a kisebbekből – azokat kezükbe véve – fogyasztották el az általában kásás ételt. Hasonló edény volt a más kifejezéssel jelölt tányér vagy tál (*patella*).¹¹⁵ Ezek száma háztartásonként elérhette a kilencet is.¹¹⁶ Abban az esetben, ha a tálak fából készültek, hasonlóan, mint a kanalak, poharak és fa alátétek, gyakoriságuk miatt azokat a végrendeletekben meg sem említették. A markolattal/nyéllel rendelkező tálak szolgálhattak tányérként, de merőkanálként is. A konyha felszerelése közé számíthatunk még apróbb tárgyakat is, mint késeket (*cultellus*),¹¹⁷ mozsarakat (*mortarius*)¹¹⁸ és sőtartókat (*salsisium*) is.

A végrendeletekben találunk utalásokat a lakóhelyiségek és hálószobák felszerelésére is. Több esetben azonban egy tárgymegjelölésére több szinonima is szerepel az írásokban, miközben egyes szavaknak több jelentése is van. Ezen a téren is nehézkes pontosan jellemezni a tárgyakat. A hálószobák bútorai fából készültek. A Szent Miklós plébániatemplom megmaradt oltárainak tábláin található képi ábrázolások alapján rekonstruálhatjuk azok ki-

¹⁰⁶ MMP – LL, sign. 524, 719, 732, 802, 933.

¹⁰⁷ MMP – LL, sign. 598.

¹⁰⁸ MMP – LL, sign. 695, 755.

¹⁰⁹ MMP – LL, sign. 399, 438, 598, 936 (... *unum coclear argenteum prefato domino Leonardo confessori suo ... item mayus coclear suum argenteum ... alia quatuor coclearia similiter argentea commisit sorori sue* ...), 1024.

¹¹⁰ Janovičová–Füryová: *Stolovanie v stredoveku na Slovensku*, 115–117. Elias, Norbert: *O procesu civilizace*. Praha, 2006. 155–234.

¹¹¹ MMP – LL, sign. 755.

¹¹² MMP – K, sign. 2682 (rok 1443: ... *Thome lutifigulo pro ollis et amforis ... 22 den.*; rok 1445: ... *pro ollis paulo lutifigulo solvimus 32 den.*)

¹¹³ MMP – LL, sign. 755, 890, 1000.

¹¹⁴ MMP – K, sign. 2681 (údaje k rokom 1513–1514).

¹¹⁵ MMP – LL, sign. 1027.

¹¹⁶ MMP – LL, sign. 832. A tányér a terítékek között csak a 15. század végétől jelenik meg. Hoffman, František: *České město ve středověku*. Praha, 1992. 341.

¹¹⁷ MMP – K, sign. 2681.

¹¹⁸ MMP – LL, sign. 1000.

¹¹⁹ MMP – LL, sign. 802.

nézetét. Ide tartoznak: az ágy (*pet* – vagyis *Bett*), de az ágy meghatározására használtak más fogalmat is, mint heverő, pamlag (*lectum*).¹¹⁹ Fából készült, a leggazdagabb réteg képviselői díszítették selyemmel, hímzett terítőkkal. Luxuskivitelezésű ágyat csak ikonokon figyelhetünk meg. Bár az ágy öröklése gyakori, de ez az értékes tárgy nem mindenki számára volt magától értetődő a végrendeletekben. Egyszerre több személy is alhatott rajta. Helyettesíthette ezt szalmazsák, gyékény, nyugágy, esetleg fapad is. Gyakoriak voltak a vánkósok, párnák, nyugagyak, heverők, esetleg zsöllyék (*pulvinar*) is, az iratok szövegeiben szerepelhetnek közelebbi leírás nélkül is, esetleg hagyatékként megemlíthettek még néhány vánkost (*cervical*)¹²⁰ is. Előfordul még vánkósok, párnák megnevezése, mint *cussinum* – *cossinum* – *culcita*,¹²¹ és gyakori ezek nagyságának változatossága (hosszú, rövidebb, nagy és kicsi). Egy eperjesi háztartásban a vánkósok száma elérhette a nyolcat is, ebben az esetben a háztartásnak két-három tagja volt. A hálószoba felszerelésének szerves részét képezte a takaró (*velamen*), ami lehetett a ruhaneműk egy fajtája is.¹²² Kedvelt volt a tollból készült dunyha, valamint a nagy méretű vánkós (*plumatica*, *pluma*) is, közelebbi meghatározás nélkül.¹²³ Egy háztartásban előfordulhatott akár kilenc ágynemű is. A végrendeletekben a hálószoba felszerelése között említik az ágyhuzatokat, takarókat, gyakran előfordulnak lepedők is – valószínűleg ágyban használatosak (*lintheamen*, *lintheamen*, *Leylach* – vagyis *Leilach*). De ezek lehetnek takarók, ágytakarók is, melyeket szintén nem jellemeztek részletesebben.¹²⁴ Egy háztartásban általában huszonnégy lepedő is lehetett. Az ágyneműkhöz sorolhatjuk az ágyhuzatot, ágytakarót és lepedőt (*lectisternium*),¹²⁵ ezeket nagyobb mennyiségben is örökölhették.

A konyhához, ebédlőhöz, esetleg a közös helyiségekhez a bútorok közül az asztal (*mensa*, *tabula*, *tisch*)¹²⁶ tartozott, ami a székekkel együtt minden háztartás fontos kiegészítője volt. Az oltárképek alapján is egyértelmű, hogy az asztalokat terítővel, szőttesekkel (*mensalium*, *tyschtuch*)¹²⁷ fedték le. A hagyatékok között szerepeltek ülkék, padok és székek is.¹²⁸ Használhattak összezsúkolható székeket is, reprezentatív jellegűeket, ezek lapos domborművekkel vagy karcmintákkal voltak díszítve. A tárgyak raktározására használtak szekrényt, ládát (*cista*), mégpedig egyet vagy kettőt.¹²⁹ Alžbeta Güntherová szerint a láda volt a legöregebb ismert bútordarab a mai Szlovákia területén, ruhák, valamint értékes tárgyak raktározására szolgált. Eleinte hordozható volt, lábak nélkül, vasazással ellátva, karikákkal és vas markolattal a szállítás megkönnyítésére, később kezdték el használni a rögzített ládát, ez már lábakon állt, lehetett egyenes vagy ülőfedéllel ellátott, ezt ülésre is hasz-

¹¹⁹ MMP – LL, sign. 388, 492.

¹²⁰ MMP – LL, sign. 492, 588, 832, 867, 890.

¹²¹ MMP – LL, sign. 240, 641, 713, 719, 758 (... *unum cossinum oblongum* ...), 933 (... *unum cussinum weberczogen*).

¹²² MMP – LL, sign. 820 (...*duo velamina vulgariter schlayer* ...), 832.

¹²³ MMP – LL, sign. 524, 569, 751, 761, 798.

¹²⁴ MMP – LL, sign. 388, 529, 701, 732, 867, 966 (...*lintheamen unum novum confessori suo*.).

¹²⁵ MMP – LL, sign. 240, 701, 719, 758, 801, 962, 1024 (... *7 porciones de lectisternys*).

¹²⁶ MMP – LL, sign. 678/a, 695, 820 (*Mensa similiter tabula oblonga* ...).

¹²⁷ MMP – LL, sign. 802.

¹²⁸ MMP – LL, sign. 820.

¹²⁹ MMP – LL, sign. 641, 732, 820 (... *due ciste* ...), 1024.

nálták.¹³⁰ A német nyelvben is hasonló kifejezést használtak, ami ládát jelent (*Kasten*), és szintén a háztartás legelterjedtebb bútorai közé tartozott.¹³¹ Más típusú bútor volt a szekrény, láda és a pénzesláda (*ladula*).¹³² 1456-ban a láda (*lade*) elkészítéséért 6 den-t is elkérhettek.¹³³ A városi számadáskönyvek alapján a szekrény (*cista*) ára 1519-ben akár 50 den. is lehetett, 1524-ben a láda (*ladula*) elkészítése 28 den-ba került. Azok nagyságát és felhasználását nem tudjuk közelebbről meghatározni, de elláthatták őket biztonsági eszközökkel, lakatokkal, ezek ára szintén különböző volt. Egy ládára való retesz 1440-ben például 10 den. volt, a 16. században (1502-ben vagy 1517-ben) ennek ára 8 den. A háztartások felszerelését, a bútorokat leginkább a helyi ácsok és asztalosok készíthették.¹³⁴ A polgárok pénzüket, hasonlóan, mint a város vagyonát is, erszényekben őrizték és hordták. Az erszények ára a 15. és a 16. században is néhány dénár körül mozgott. Erre a célra a város nagyobb mennyiségben is hozatott belőlük. A zsákokat vászonból készítették, az erszényeket vászonból vagy lenből.¹³⁵ 1518-ban például a város hat erszényért (*bursa*) 22 dénárt fizetett, 1524-ben pedig kettőért 4 dénárt.¹³⁶ A város is rendelkezett ládával, mégpedig értékes tárgyak, ékszerek, esetleg pénz szállítására, erre a célra a város tulajdonában lévő szekereket is felhasználták.¹³⁷ A polgárok ismerték a törölközőt/törölőruhát (*manutergium*) is, ennek legnagyobb ismert mennyisége egy háztartásban elérte a húszat. Használtak még terítőt és takarót is, ebből tizenkettő is lehetett tulajdonukban.¹³⁸

¹³⁰ Petrová–Pleskotová, Anna (ed.): *Po stopách výtvarnej minulosti Slovenska. Výber z diela Alžbety Güntherovej – Mayerovej*. Bratislava, 1995. 89. *Dějiny užitého umění: Vývoj užitého umění a stylistických prvků od renesance do postmoderní doby*, 13–14.

¹³¹ MMP – LL, sign. 438.

¹³² MMP – LL, sign. 802.

¹³³ MMP – LL, sign. 298/a.

¹³⁴ A városbíró és a városi tanács engedélyezték az asztalos céh működését a városban 1761-ban, az iratok németül készültek. A mesterek, tanoncok nevének könyvét az 1566–1790 közötti időszakban lásd ŠA PO – Pob. PO, Cechy mesta Prešova 1377–1895, Cech stolársky, Inv. č. 1.3. Ennek a nélkülözhetetlen céhnek a létezését bizonyítják a vezetéknevek is. Az adóösszeírások alapján 1428-ban feljegyezték a Magyar utcában Hannus Cymerman nevét (3 és fél nesik adó), az alsó elővárosban Paulus Cymmermanét (a névsorban ő volt az első, az adó összegét nem nevezték meg). 1433-ban a Magyar utcában élt Antal *czy(merm)an*, Stephan *carpentaris* és Hannus *czyrman*, a Szlovák utcában Mathias *czyrermann* és Francz *czyrermann*. 1491-ben (Szent György napján) az első negyedben Jorg Thisschlert (96 den. adó), a harmadik negyedben élt Roth Czymmerman (27 és fél den.), a Szlovák utcában Michel Czymmerman (72 és fél den.) és Pawl Thischler (60 den.), a Magyar negyedben élt Stephan Thischler (60 den.), Nicolaus Thischler (nincs megjelölve az összeg). Macz Czymmerman adózó neve ki volt húzva (valószínűleg meghalt). A Felső előváros első negyedében lakott Wenczel Czymerman (32 den.). 1510-ben (Szent Mihály napján) az első negyedben evidálták Valentin *czemmermant* (33 és fél den.), Peter Tischler (43 den.), a második negyedben Hannes *Czemmerman* (14 den.), a harmadik negyedben Hannes Tischler (25 den.), a Szlovák utcában Czimmermanne (40 és fél den.), az ároknál Jörg *Czemmerman* (16 den.) és Macz *Czemmerman* (16 den.) élt. Ertemlakban evidálták Stenczel *Czemermant* (14 den.), a felső előváros második negyedében Miclosch *Czemmermant* (26 den.). MMP – LL, sign. 147, 159, 276, 510. MMP – K, sign. 2675.

¹³⁵ MMP – LL, sig. 153 (rok 1429: ... *pro saccis pecuniarum xxv den.*), MMP – K, sign. 2682 (rok 1442: ... *pro tela ad faciendis saccis pecunie 1^a den.*; rok 1443: ... *pro lineo sacco pecuniarum 15 den.*; rok 1509: ... *pro sacculis ...7 den.*). MMP – K, sign. 2676.

¹³⁶ MMP – LL, sign. 153 (rok 1429). MMP – K, sign. 2676, 2678.

¹³⁷ MMP – K, sign. 2676. A városi szekérbe való láda (*ladula*) ára 1506-ban például 40 den. volt, 1513-ban már 80 den. MMP – K, sign. 2678.

¹³⁸ MMP – K, sign. 2681.

Különböző tárgyak, szerszámok, háztartási kiegészítők birtoklását név szerint is alá tudjuk támasztani a városi számadáskönyvekben szereplő összegek alapján. Például a teknő ára 1456 és 1457 között 10 dénár körül mozgott, a kötélé, a zsinégé pedig 20 den. 1460 körül a sajtár (*schochtar*) árát 4 dénárban határozták meg.¹³⁹ A város 1511-ben vásárolt két szőnyeget (*tapeta*) 7 fl., 1521-ben pedig a városháza 5 fl. értékben. A terítő (*Tyschtuch*) 1451-ben 80 den-ba került, 1441-ben a fazékért 2 fl-t kértek, és két másik fazékért 1525-ben a város 53 den-t fizetett. 1442-ben a kondér/bogrács (*lebetts, gystygil*) ára 4 fl. volt, a más-ként nevezett kondér (*kessil*) ára 1453 körül 25 és 37 és fél den. között mozgott. Csésze (*scaphio*) egy és fél – három és fél fl-ba került. 1518-ban említik egy edény vásárlását, só tárolására szolgáló csészét, amiért öt dénárt adtak ki. A város céljait szolgáló serleg ára 1521-ben 5 fl-ra is rúghatott, de az általuk ajándékozott serlegek értéke magasabb is lehetett. 1525-ben egy asztalhoz való székek (*sedile*) 29 dénárt ért. Egy kanalat 1451-ben 50 den-ért lehetett megvásárolni, de 1520-ban 12 kanalat 16 den-ért lehetett hozatni. Anyagukat nem tüntették fel, de magas árak miatt feltételezhetjük, hogy fémből készültek.¹⁴⁰ A középkori Eperjes tárgyi kultúrájához tartoztak az üvegből készült törékenyebb tárgyak is. A városi számadáskönyvek alapján például 1499-ben két palack (*lageny*) ára 4 den. körül volt, és egyet (*lagena*) 2 den-ért lehetett venni 1519-ben, 1520-ban kettő ára 6 den., 1525-ben 8 den. volt. Hasonló tárgyakat és azok felhasználását feltételezhetjük a polgárok háztartásában is, bár a végrendeletekben ritkán szerepel utalás tálakra, csészékre, palackokra és más fémből készült tárgyakra, akkor is csak pontosabb leírás nélkül. Létezésüket az akkori eperjesi házakban a régészeti kutatások és az oltárképeken szereplő ábrázolások támasztják alá. Hasonló a helyzet az agyagból készült kerámiával kapcsolatban is. Agyagedények vagy más ilyen jellegű tárgyak sem szerepelnek a végrendeletekben, ennek ellenére alkalmazásukat nem vonhatjuk kétségbe.¹⁴¹

A használati tárgyak használati jelleggel bírnak, ezek száma és változatossága bizonyára sokkal nagyobb, illetve színesebb volt, de a megmaradt írásos források alapján nem tudjuk azokat rekonstruálni. A háztartásokban még előfordulhattak díszítő tárgyak, szobrocskák is, ezeket leggyakrabban polcokon vagy az ajtók felett helyezhették el.¹⁴²

¹³⁹ MMP – LL, sign. 298/a, 326.

¹⁴⁰ MMP – LL, sign. 339. MMP – K, sign. 2682, 2676, 2678.

¹⁴¹ A régészeti kutatások alapján megfigyelhetünk különböző üvegdarabokat, flakonokat, még üvegtábla maradványait is. A fazekas mesterség a legelterjedtebb és legrégebbi mesterségek közé tartozott. Képviselői – főleg hazaiak, agyagedényeket készítettek. A fazekas céh hatáskörébe tartozott a cserepek készítése és kályhák építése is. 1428-ban ez alapján a foglalkozás alapján evidálták a Szlovák utcában Pawel toppert (fél márká és 3 gebort adót fizetett), Thomas toepert (5 nesik). 1453-ban ezen a néven evidálták a második negyedben N. Slossert és Peter toppert (75 den. adóval), a Szlovák utcában Thomas Toppert (1 és fél den.). 1491-ben a második negyedben Endris thopper kétszer egyforma adóval szerepel Szent Mihály napján (27 és fél den.), Simon Thepper (86 den.) és Hannus Thopper (55 den.). 1510-ben Szent Miklós napján ezzel a vezetéknevvvel adóztatták meg Vrbán Toppert a negyedik negyedben (47 és fél den.), Simon Toppert (62 és fél den.), Steffen Toppert (29 den.), Hannes Toppert (33 den.) és Thönis Toppert (38 és fél den.). MMP – LL, sign. 147, 276, 510. MMP – K, sign. 2675.

¹⁴² *Dějiny užitého umění: Vývoj užitého umění a stylistických prvků od renesance do postmoderní doby*, 13–14.

A gazdasági épületek felszerelése Eperjesen.

Bártfa és Kassa polgárainak vagyona

A városi lakóházak mellett, mint már említettük, a parcella hátsó részét az udvar képezte, amelyen ólak, istállók, pajták és fészerek helyezkedtek el. Az udvar részét alkotta a kert és a szemétdödő is. A pincében lehetett kút és a készletek, élelmiszer és más tárgyak raktára. A háztartás és a gazdaság felszereltsége a ház tulajdonosának mesterségétől függött. A polgárok általában kézművességből éltek, ez alapján reálisan feltételezhetjük a kézművességhez szükséges eszközök, raktárak jelenlétét közvetlenül a háztartásban. Az élelmezés formájára utalnak a földek, a polgárok majorságai és az állattartással, valamint a raktározással kapcsolatos helyiségek (istálló, fészter, pajta, magtár, pince) is. A város írásos emlékei között csak nagyon kevés forrás szól a háztartások gazdasági felszereléséről és az ehhez tartozó épületekről. A végrendeletek szövegében is csak ritkán fordul elő néhány megjegyzés a lakhatásra nem használható helyiségekről, műhelyekről, a mesterség művelésére használt szerszámok sincsenek bővebben meghatározva. Például 1496-ban egy helybéli kovács, Adalbert (Adalbertus faber) is általánosan gondoskodott szerszámai örökléséről, bár azt feltételhez kötötte.¹⁴³ 1516-ban Bálint ács halála után, aki városi alkalmazott volt, illetve a város szolgálatában állt, a város megvásárolta a szerszámain, és az elhunyt özvegyének adta át volt férje fizetését.¹⁴⁴

Az eperjesiek sörfőzéssel is foglalkoztak, ami a végrendeletekben is visszatükröződik,¹⁴⁵ maláta, sörfőző eladása, esetleg ki nem fizetett tartozások kielégítése révén. Valószínűleg nemcsak nyersanyagokról volt szó, hanem az erre a célra szükséges eszközökről is, ugyanis ez az összeg 1502-ben 5 fl. volt,¹⁴⁶ 1508-ban a sörfőző ház ára 8 fl.,¹⁴⁷ 1530-ban pedig 6 fl.¹⁴⁸ A pince helyiségeivel és a sörfőzéshez szükséges eszközökkel kapcsolatban fennmaradt néhány megjegyzés az 1424–1509 évek között írt városi könyvekben, ennek segítségével kibővíthetjük az ingatlan vagyon eladásáról alkotott képet. Ezt a feljegyzést 1499-ben készítették Tomas Plawniczter, az akkori városbíró házában, három tanú jelenlétében, beleszámitva a jegyzőt és Cristian Czibner baccalaureust. Ekkor a lőcsei Georgius Henckel eladta eperjesi házát egész felszerelésével együtt, beleértve a sörfőzéshez szükséges eszközöket együtt színei Mátyásnak (Mathie de Swyna) 168 magyar aranyért. A házban feleségével, Barbarával és fiával, Mátyással élt. A ház Eperjes végén állt, a második negyedben, nem

¹⁴³ MMP – LL, sign. 588.

¹⁴⁴ MMP – K, sign. 2676 (rok 1516: ... *pro rebus providi quodam Valentini carpentarii uxori sue vii fl.*). V inom prípadě z roku 1519 mesto kúpilo od Galla Tubucinatora 2 tuby za 6 fl.

¹⁴⁵ Az elhunyt partnere az örökségből (az örökölt vagyonból is) igyekezett bebiztosítani a gyerekeket is. Példaként szolgál Johannes Hutter (Hannus Hutter) végrendelete 1524-ből. Marc fiának és feleségének (a nevét nem említette meg) adta a sörfőzőt, a házat el kellett adni (feleségére hagyott még 18 fl-t), de halála után az örökséget a konzuloknak kellett elosztaniuk a fia és felesége között. A végrendelező a város negyedik negyedében lakott, (az örökölt vagyonból is) hátulról a hetedik házban és 1513-ban 1 fl. 26 és fél den. adót fizetett. Később, 1526-ban a hagyatéka a fiára maradt, mivel az adóajztromok alapján (bár a nyolcadik helyen) a negyedik negyedben Marcus Hutter neve van feltüntetve az adózók között (törökellenes adó), méghozzá 1 fl. és 35 den-t fizetett. MMP – LL, sign. 1152. MMP – K, sign. 2675.

¹⁴⁶ MMP – K, sign. 2678.

¹⁴⁷ MMP – LL, sign. 761 (... *Brasiatorium vendidit Nicolao Pope pro 8 fl.*). Miklós nem fizetett egyszerre, a végrendelet alapján csak 2 fl-t, a maradék hatot pedig két részletben kellett kifizetnie a meghatározott időpontokban. Az adóajztromok alapján Pope (Miclos Pope) a várfal melletti utcában lakott (Quartale Fossati), és 1510-ben 25 den. adót szabtak ki rá. MMP – K, sign. 2675.

¹⁴⁸ MMP – LL, sign. 1857.

messze a Szent Miklós templomtól, János szűcs volt a felső szomszéd, Caspar Melczer pedig az alsó. Mátyás nem fizette ki rögtön az egész összeget. Az összeírás a ház felszerelésével folytatódik, illetve a hozzá tartozó dolgok felsorolásával, amelyeket a házzal együtt Mátyás megvásárolt. Ide tartozott például két nagy hordó (*dolia*) a sör főzésére (*braxacione cerevisiae*), két fazék (*caldaria*), tizenkét nagy teknő (*capisteria*) és minden egyéb tárgy, ami a sörfőzéshez (*ad braxacionem*) elengedhetetlen. A pincében (*celarium*) volt két nagy teknő (*capisteria*), amit az edények/hordók alá tesznek, továbbá három hordó, tizenegy edény (hordó, váza), két asztal, két szék (*sedilia alias Sidel*), üres tál a terméshez (*almarium scutellarum vacuum*), két tágas heverő (*vacuas spondas*), tizenkét köből komló, négy üres hordó (*tonnellas vacuas*), egy saját hordó (*vas propriatorium*), és ezen kívül megemlítettek még minden eszközt, ami a szárítástól a sör főzéséig szükséges (*ad braseatorium, ad siccatorium in quo brasium siccatur*). Ehhez tartozott még nyolc hold be nem vetett föld, néhány kepe őszi vetésű búza (*capesias de siligine*), amit György és családja nagyra tartott, ezért színei Mátyástól kért ebből négy köbőlnyit (*quatro cubulos pro seminatura*).¹⁴⁹ A szomszédos Bártfán 1488-ban a sörfőzéshez használatos tárgyakat hasonló eszközök alkották.¹⁵⁰ Más, akárcsak részleges leírás sörfőzőkről, pincékről a levéltári forrásokban csak kivételes esetekben fordul elő. A hordók ára változó volt, például 1451-ben a város saját szükségleteire vásárolt 7 dénárért hordót vagy légelyt (*legeľ*). A bodnárok termékeinek az ára – hordó, láda, dézs, veder, puttony vagy teknő – megtalálható a céhszövevényekben is.¹⁵¹

Az írott források alapján Eperjesen bizonyítani tudjuk a fa (*lignum*) birtokolását, vásárlását vagy öröklését, amit fűtésre és a kézművesek termékeinek gyártására, készítésére használtak.¹⁵² A fát szekérben (*currus, plaustrum*) mérték és vásárolták, hasonlóan, mint a kőveket, ami a téglák (*later, czigel*)¹⁵³ mellett a legkeresettebb építkezési alapanyag volt. Egy szekér (fuvar) fa ára a 15. században, például 1454-ben 12-14 den. volt, 1464-ben két szekérnyi fát csak 13 den-ért lehetett venni. Hasonló volt a helyzet a 16. század során is, miközben a fa ára az egész év folyamán azonos összeg körül mozgott, bár a fűtésre szánt fát csak az adott szezonban vásárolták. Egy szekérnyi fát Eperjesen 1515-ben 6–8 den-ért lehetett szerezni, egy évvel később az ára 6–9 den., 1519-ben ezt a mennyiséget már 6–14-ért árusították, 1522-ben viszont már 12–14 den-ért. A számadáskönyvekbe rendszerint feljegyezték azokat a költségeket és kiadásokat is, melyek valószínűleg gazdálkodással, szállítással és építészeti munkákkal függtek össze. 49 patkó (*babatum*) ára a 15. század első felében kerülhetett akár 2 fl.-ba. is, 1441-ben hét darabért 28 den-t fizettek a kovácsnak. Két pár lábszárvédő ára 1446-ban 64 den. volt, 1452-ben egy pár kengyelért 12 den-t kértek, 1526-ban pedig két nyeret (*ephippium*) kaptak egy és fél fl.-ért. Ha valaki 1519-ben vásárolt ostort, gyeplőt vagy kantárt (*habena*), az 9 den-t hagyott ott érte. Magas ára volt egy kocsiszénának is: 1441-ben 15 den. körül mozgott, 1489-ben pedig 23 den. volt. A szekerek kerekeit a város megjavíttatta, bizonyos esetekben pedig újakat vásárolhatott. Például 1463-ban a város két kerékért fél fl.-t fizetett, 1509-ben és 1511-ben négy darabért már 72 den-t. 1515-ben és 1516-ban szintén négy kerékért (*rota*) 64 den-t, hatért pedig 96 den-t, két évvel később hat nagy kerék ára 1 fl. volt, 1524-ben négy darabért 80 den-t kértek. A la-

¹⁴⁹ MMP – K, sign. 2677, fol. 98.

¹⁵⁰ MMB – M, sign. 2609 (1488 – adóösszeírások. A sör főzéséhez szükség volt olyan tárgyakra, mint cathene, caldaria, dolea, capisteria).

¹⁵¹ MMP – LL, sign. 399/a.

¹⁵² MMP – LL, sign. 1028.

¹⁵³ MMP – LL, sign. 245/a. Például 1448-ban.

pát (*palis, schawffil*) ára 1441-ben 9 den. körül mozgott, a kosaré (*sporta, flechte*) egy évvel később 20 den., 1518-ban ez az összeg 21 den. volt. Ezeket a kosarakat halak szállítására is használták. 1506-ból ismerjük egy részletesebben nem meghatározott szita (*cribrum*) árát is, ami egy és fél den-ra rúgott. A fejsze ára 1463-ban 6 den. körül mozgott, 1464-ben ez az összeg lehetett akár 28 den. is, attól függően, milyen célra készítették, jég vagy fa vágására, esetleg harcra.¹⁵⁴

A szomszédos Bártfán a fennmaradt középkori végrendeletek vizsgálata nyomán alkotott kép alapján a vagyon szerves részét – Eperjeshez hasonlóan – az ingatlantulajdon képezte: ház (egy vagy kettő), szántóföld, mezők (*agrum, alodium, aratrum, terra*), amit pontosan meghatároztak a szomszédok megjelölésével is. Hasonlóan szerepelnek ott is a magtárak és a kertek, a rét, a sörfőző (*brasiatorium*)¹⁵⁵ a raktározott malátával együtt, halastavak (*piscium*),¹⁵⁶ esetleg a szőlőskert.¹⁵⁷ A legtöbb esetben, ahogy Eperjesen is, a vagyont általánosságban emlegették a végrendeletekben: „minden ingó és ingatlan vagyonomat”, esetleg az örökös a házat kapta meg egész berendezésével. Az értékeket és pénzt ládákban és szekrényekben (*kasten, ladula, lade, cista*) helyezték el, amint azt Martin Mewtner is megemlítette utolsó akaratában, aki 1453-ban egy ládában elhelyezett ezüstjét egy serleg elkészítésére szánta.¹⁵⁸ Az ékszerek általában ezüsből készültek, ritkán aranyozott ezüsből, de előfordultak arany ékszerek is. Az értékesebb edények ezüst vagy ón eszközök voltak. Csak ritkán fordul elő, hogy a hagyaték mellett megjelölik a tárgyak árát és minőségét is. Az asztal az alapbútorok közé tartozott. A konyhai felszereléshez tartoztak a kanalak (*coeliarium, leffel*), főleg ezüsből készültek, előfordul, hogy konkrétan leírják a mennyiséget is: kettő, négy, egészen tizenkettőig,¹⁵⁹ továbbá különböző térfogatú (*pinta, medie*) korsók (*cantras, kanne*), ezekből akár tizenkettő. A helyi polgárok rendszeresen használtak különböző méretű ón tálat, csészéket (*scutella*), főleg nagyokat, és ebből akár tizenötöt is, ezen kívül ón tányérokat és tálat (*discus, patella*), ezek száma egy háztartásban 7–13 darab is lehetett. Az ételt serpenyőn (*pelvis*) és tálon (*Schussel*) szolgálták fel, de akár réz fazekakból (*olla*) is étkezhettek. Hasonlóan ihattak poharakból és csészékből (*pecher, becher, picarium*), amelyek rendszerint ezüsből készültek. Bártfán szintén ismerték és használtak kendőket, kéztörölköket (*Tuch*), törülközőket (*manutegrium*)¹⁶⁰ és terítőket (*Tisch-tuch*) is. A hálószoba felszerelésének itt is nélkülözhetetlen részét képezte az ágy, heverő, pamlag, nyugágy (*lectus, pulvinar, Beth*)¹⁶¹ és az ezzel összefüggő fehér színű ágytakaró (*lectisternium*), de a lepedők (*lintheamen*) is, ezen kívül vánkossok (*cussinus*) és dunyha (*pluma, plumaria*) is. Ágyneműt: vánkost, lepedőt, fekvőhelyet és bizonyos összeget még a gyóntató is örökölhette.¹⁶² A gazdasághoz tartoztak még lovak, disznók és marhák is. Esetlegesen ide tartoztak még a szekerek és ekék is. A végrendeletekben szereplő hagyatkozott élelmiszerek között szerepel gabona (köbméterekben megadva), árpa, búza, zab, ritkán sör és fűszerek: sáfrány és fekete bors. Kivételes esetben a háztartás felszerelését alkot-

¹⁵⁴ MMP – K, sign. 2682, 2676, 2678. MMP – LL, sign. 339.

¹⁵⁵ MMB – M, sign. 2249, 4849.

¹⁵⁶ MMB – M, sign. 1649.

¹⁵⁷ MMB – M, sign. 4872 (*weyn garten ... czw hencze dorff ...*)

¹⁵⁸ MMB – M, sign. 890 (*Item argentum quod est in ladula ad unum calicem*). MMB – K, sign. 1649 (*... et omnia res, quas In meliorim Cista ... penes magnam stubam ...*)

¹⁵⁹ MMB – M, sign. 1299 (*... duo coclearia argenta pro 1 fl ...*)

¹⁶⁰ MMB – M, sign. 3050.

¹⁶¹ MMB – K, sign. 1649 (*... lectum vulgo Chalawn ...*).

¹⁶² MMB – M, sign. 2249.

hatták könyvek is, ezek jelenlétére az egyházi személyek vagy iskolák rektorainak végrendeletei nyújtanak bizonyítékot, továbbá előfordulhattak lőfegyverek, kardok, török is.¹⁶³

A kassai végrendeletek szövegében is tükröződik a hagyatékozók vagyoni és gazdasági helyzete. Michael Buntert hagyatéka 1516-ból a leghosszabb (körülbelül tizenegy oldal), és tartalmilag is a legérdekesebb. Az eddig számon tartott végrendeletek közül a leggazdagabb Vogner Mihály volt 1472-ben, aki a hagyatékát még csoportokba is osztotta. Az ezüst tárgyak értéke 612 fl., az anyagok és ruhaneműk ára 326 fl. körül mozgott, a viaszé pedig 357(?) fl. Emellett az ő saját vagy örökölt tartozásait több száz fl-ra becsülték. A kassaiak vagyonát is ingó és ingatlan tulajdon alkotta. Ritkán bizonyítható két ház,¹⁶⁴ szőlőskert (*weyngarten*) birtoklása például Tállyán¹⁶⁵ vagy Zomborban,¹⁶⁶ esetleg sörfőzdéé (*melczhaws*), majorságé (*meyerha/majerhoff*), ültetvényé.¹⁶⁷ A ruhákon és pénzen kívül a háztartásban domináns szerepe volt a ládának (*lade*), szekrénynek (*kasten*) és az ágynak (*bette*), az ágyneműkből és a konyhai kiegészítőkből pedig a terítőknek (*tischtuch*) és huzatoknak. A legkedveltebb fém az ezüst volt. Az edények közül leggyakrabban a kanalak (*jeffel*) és poharak (*pecher/becher*) szerepelnek a hagyatékok között. A kassai háztartások inventáriuma nem sokban különbözött az eperjesi házak felszerelésétől ebben a korszakban.

A tulajdonviszonyok rendezése, a hagyatékok és megörökölt adósságok.

Vagyoni összeírások, regiszterek és azok kapcsolatai a végrendeletekkel

A végrendeletekben a rendes hagyatékok mellett összeírhatták a hagyományozó adósságait is. Ezzel egyidejűleg ezekben az iratokban számon tartották az illető ki nem fizetett tartozásait más polgárokkal szemben; ezt a szöveg bármely részében megemlíthették. Ha a végrendelező passzívái, kötelezettségei, tartozásai, obligációi viszonylag nagyok voltak, azokat a testamentum szövege után külön is leírhatták, mégpedig úgy, hogy először feljegyezték a végrendelező hagyatékát (*testamentum; sequitur series testamenti; sequitur legata*), majd külön a passzíváit és a tartozásokat, amit grafikusán is elválasztottak a hagyatékok rendelkezéseitől például *Series debitorum* kifejezéssel.¹⁶⁸ Abban az esetben, ha a végrendelezőnek az öröklésre megjelölt személlyel szemben volt tartozása, azt is külön feljegyezték, valamint az összeget, esetleg a tárgyat is. Végül a testamentumok szövege azt is tartalmazhatta, hogy milyen módon és pontosan ki elégíti ki a végrendelező tartozását.

A végrendeletek vizsgálatával és azoknak a korabeli forrásokkal való összehasonlításával megállapíthatjuk, hogy a végrendelezők többsége a polgári közép réteghez tartozott. A gazdagabbak közé sorolhatjuk Blumen Katalint (Katharina Blwn/Blum), akinek végrendelete a legrégebbiek közé tartozik, 1447-re datálják. A végrendelező, bár nem nevezi meg a hagyatékot, a többiekkel ellentétben nagyobb összeget hagyott az egyháza: a készpénzen kívül, melyet kegytárgyak vásárlására szánt Eperjesen, Lőcsén, Menedékszirten, a lechnici kolostorban minden esetben 25–25 fl-t, továbbá egy meg nem nevezett férfi római zárándokújtára szánt pénzt, az eperjesi Szent Miklós plébániatemplomnak 65 fl-t hagyott, a Corporis Christi testvériségnek 25 fl-t, a Szent Hármasság és Szűz Mária templomoknak 10 fl-

¹⁶³ MMB – M, sign. 4863, 3050, 4563 (... *pugionem 1 vülgö Tylicz ... gladio ...*).

¹⁶⁴ AMK, MMK – Könyvek, sign. H III/pur. 2. Például Dyak István 1466-ban.

¹⁶⁵ Jieronym Cromer mint végrendelező 1482-ben. AMK, MMK – Könyvek, sign. H III/2 pur. 2.

¹⁶⁶ Mint Michal Buntert 1516-ban. AMK, MMK – Könyvek, sign. H III/2 pur. 2. Kassa városa a következő szőlőskerteket használta és művelte – Szikszó, Tállya, Tolcsva, Garadna, Forró.

¹⁶⁷ AMK, MMK – Könyvek, sign. H III/2 pur. 2., 91b. fol.

¹⁶⁸ MMP – LL, sign. 534, 591, 701, 939, 974, 990. A végrendelet szövegében feltüntethették az adósságokat, obligációkat, és csak ezután magát az örökséget. MMP – LL, sign. 708, 728, 827, 966.

t, valamint a városi klérus több tagjának 1–10 fl. közötti összeget. Az alsó malom bevételét a városi ispotály szegényeinek ételmezésére hagyta.¹⁶⁹ Zálogba helyezte Blum Péter (Blwm, Plum) házát, mivel az nem fizette ki a férjétől örökölt összeget. A családban az anya utáni örökség miatt is összetűzések voltak Johannes Plum és leánytestvérei között.¹⁷⁰

A vagyon miatti viszályok nem kerültek el a városbírók családjait sem, akik a város leggazdagabb lakói közé tartoztak.¹⁷¹ A város egyik bírása Johannes in Acie (Johannes/Hannes am Eck/in Acie) volt, az első negyed elején lakott, amit az ő idejében az összeírásokban az ő neve alapján jelöltek meg. Johannes vagyona nagy volt, de problémákkal terhelt, amit a városi tanács előtt kellett tisztáznia. A felesége utáni hagyatékát el kellett osztania a fia és a leánya között, hasonlóan a házat és a pénzt is. István nevű fia még később is igényelte az anyja utáni örökségét. Johannesnak ki kellett fizetni Anna testvérét, Michel Roth feleségét is, akinek 1447-ben kellett volna megkapnia az apja után örökölt pénzt. Ebben az időben még élt Johanés és Anna anyja, Zophia.¹⁷² De Georgius Grünwaldnak (Gorg Grunwald, Georgius Grunwald, Jorg Grunwaldt) sem volt rendezett a vagyoni helyzete, aki a városbírói tisztséget is több alkalommal betöltötte 1484 és 1497 között. Magdaléna nevű felesége után saját maga fizetett felesége testvérének, Zophiának egy részt az örökségből, később mostohafiával szemben is így kellett eljárnia a szülei után járó örökség fejében.¹⁷³ Az adóösszeírások alapján Georgius a város első negyedében lakott, és 1491-ben Szent György napján a város 2^o 46 den. adót szabott ki rá, a majorságára az alsó elővárosban pedig 50 den-t. Második felesége, Carita után is fennmaradt a végrendelet 1497-ből. Carita először Gregor (Greger) Fillach felesége volt, aki életében Eperjes leggazdagabb polgárai közé tartozott. A város második negyedében lakott, és 1491-ben Szent György napján 5^o és fél dénárt adózott. Carita az akkori városi szokás szerint a ház és minden ingó és ingatlan felét a férjére hagyta. A vagyona többi része, negyede testvéreire, Jakabra, Nicolara és Magdalénára szállt, kiknek ezt egyenlően kellett egymás között elosztaniuk. A fennmaradó utolsó negyed pedig egy aranyszalaggal és damaszt ingujjal együtt a Corpus Christi-testvériség tulajdonává vált. A háztartás inventáriumát és a ruhaneműket külön feljegyezte és név szerint örököltette rokonai és az egyház között. Egy ereklyetartó szekrény (*cista*) elkészítésére két ezüstcsészét (*cipha*) és hat ezüstkannalat jelölt ki. A sóvári szerzetesekre egy ezüsből készült övet hagyott. Testvérének, Magdalénának (Greffin) az elhunyt lelkének nyugodalmáért el kellett adnia egy tunikát, szintén név szerint örökölt egy sárga és egy piros tunikát, valamint egy cobolybőrből készült mitrát (*mitra sobelina*). Bizonyos Margareta Compawelin számára dedikált egy barna (*colori brunatici*) tunikát, zöld köpönyeget és egy fehér sapkát (*mitrel*), jogi képviselőjének (*dispensatrix*) egy zöld tunikát, két tógát és egy öregebb szőrmét.¹⁷⁴ Jelentős és gazdag eperjesi család volt a Plawniczer, közülük a városbírói funkciót

¹⁶⁹ MMP – LL, sign. 240.

¹⁷⁰ MMP – K, sign. 2667.

¹⁷¹ Az adólajstromok alapján 1428-ban a város három leggazdagabb polgára közé tartozott a város bírása is, aki több, mint tíz márka adót fizetett. 1453-ban közéjük tartozott Peter Zyghart, aki a város negyedik negyedében lakott és 4 fl. adót fizetett, vagy Niclos Slossz(er) a 2. negyedben 4 fl-t fizetett 12 den. híján. MMP – LL, sign. 147, 267. 1460-ban a városbíró Caspar Plawniczer nem fizetett adót, ekkor a leggazdagabb polgárok közé a volt és jövőendő bírók tartoztak, mint Peter Zyghard (a 2. negyedből), aki 2^o 24 den. adót fizetett, Thunis Sneyder (a 4. negyedből) 4 és fél^o, 25 és fél dénárrel. MMP – LL, sign. 323.

¹⁷² MMP – K, sign. 2667.

¹⁷³ MMP – K, sign. 2667.

¹⁷⁴ MMP – LL sign. 510, 598. A jegyzékekben megjelölt második negyed 1510-ben a negyediként szerepelt.

Gaspar (Capar, megszakításokkal 1449 és 1477 között) és Thomas Plawniczer (megszakításokkal 1490 és 1516 között) töltötte be. Gaspar Plawniczer a leggazdagabb polgárok közé tartozott, és élete során részletekben megvásárolt egy házat Mathias Reyche feleségétől, Dorotától. Ennek a családnak is tisztázni kellett vagyoni helyzetét a városi tanács előtt, Gaspar Plawniczer lánya, Barbara például ezen az úton kapta meg anyja utáni örökségét. Gaspar halála után az örökösei, Zophia és gyerekei között háború folyt, amikor Zophiának át kellett adnia lányának az apja utáni hagyatékát.¹⁷⁵ Thomas Plawniczer a város harmadik negyedében lakott, és a magyar negyedben volt még egy majorsága is, a városiak közül ő fizette a legnagyobb adót. 1510-ben és 1511-ben felmentették az adófizetés terhe alól, bár ekkor nem töltötte be sem a városbírói, sem a tanácstagi funkciót, valószínűleg az 1504-ben kitört tűzvész miatt cselekedtek így, ami a város második és harmadik negyedében pusztított. A következő években a város anyagi segítséget nyújtott számára a károk helyreállításában, s hozzá hasonlóan más polgároknak is, kiknek vagyona az adóösszeírások alapján a Thomas által birtokolt felét sem érte el. Ez alapján feltételezhetjük, hogy az ő házában nagy kár keletkezett, így őt is felmentették az adófizetés alól a tűzvész utáni néhány évben, mely idő alatt fel kellett újítani a házat. 1512-ben Szent Miklós napján már 5 fl. 25 den. adót fizetett, 1526-ban a lajstromkönyv szerint katonai célokra, a török elleni harcokra rendkívüli adót kellett fizetni; ő akkor tanácstag volt, 5 fl. és 13 den. adót róttak ki rá. Hasonló összeget fizetett 1527-ben is Szent György napján.¹⁷⁶ Thomasnak volt egy lánya, akinek a férje, Johannes 1527-ben írta meg a végrendeletét, az intulációban a jegyző nem a nevét jegyezte fel, hanem a Plawiczer veje megszólítást kapta (*Johannes dictus gener*).¹⁷⁷ Vagyonát tekintve jól állt, ugyanis az egyháznak a plébániatemplomra 4 hold földet hagyott, juttatott a konfraternitásoknak is, temetésre 1 fl-t szánt. A halála utáni istentiszteletre kijelölt pénzádományon kívül 16 fl-t hagyott egy szabadon választott oltár fenntartására egy éven át. Feleségére 50 fl-t hagyott öreg érmében, valamint minden ingó és ingatlan tulajdonának a felét. A vagyon másik felét a barátai között kellett szétosztani. Gyerekeket nem említett.¹⁷⁸ A család továbbra is a városban élt, és vagyonával túlszárnyalta a többi polgárt. 1532-ből ismert Cristina Plawniczer, egy bizonyos Johannes feleségének végrendelete is,¹⁷⁹ akinek abban az időben voltak gyermekei – Thomasz, Mathias, Johannes és Margaretha, kinek lánya Anna és Barbara. Látható, hogy bizonyos keresztnévek kedveltek voltak a családban.

Családi és ezzel egyidőben örökösödési gondokkal küzdött a Thorday család is. Andreas Thorday (Torday, Andrasz Thorda) többször is rendezte vagyoni helyzetét a szepesi káptalan előtt,¹⁸⁰ illetve felesége, Margaretha Eperjesen.¹⁸¹ Andreas először 1490-ben minden vagyonát a szerzettel együtt, eperjesi házat, meg nem nevezett falukban lévő földbirtokát Sáros megyében az eperjesi Szent Miklós templomra akarta hagyni. Feleségéről és fiáról nem szólt. Andreas Thordayt mint adófizetőt a város második negyedében regisztrálták, 1491-

¹⁷⁵ MMP – K, sign. 2667.

¹⁷⁶ MMP – K, sign. 2675.

¹⁷⁷ MMP – LL, sign. 1237/b.

¹⁷⁸ MMP – LL, sign. 1237/b.

¹⁷⁹ MMP – LL, sign. 2051

¹⁸⁰ MMP – LL, sign. 520, 568. András (Andreas) valószínűleg véletlenül szerepel (a név felcserélésével) a számadáskönyvben. 1506-ban a város Anthon Thordaynak kifizette az útját Kassára, 40 dénárt kapott. MMP – K, sign. 2678 (... *Anthonio Thorday ... ad comitem Camare salis ... 40 den.*).

¹⁸¹ MMP – LL, sign. 523.

ben például 64 den. adót szabtak ki rá.¹⁸² Felesége, Margaretha 1491-ben rendelkezett vagyonáról több tanú jelenlétében, Márton káplán és más polgárok vettek részt az eseményen, amit a Szent Miklós plébániatemplom pecsétjével hitelesítettek. Egész vagyonát, ingót és ingatlant, meg nem nevezett falukban lévő földjeit fiára, Bálintra hagyta, de férjét mint örököszt nem említette. 1494-ben Andreas, bár nem a legjobb egészségnak örvendett, megjelent a szépesi káptalan előtt. Megváltoztatta az eredeti végrendeletét. Rokonokat – hasonlóan az előzőhöz – most sem említett, egész vagyonát – itt már konkrétan megemlítette azokat a Sáros megyében fekvő falvakat, ahol földjei vannak, mint Szentpéter (Zenthpether), Som, Cemete (Czemethe) és Demete (Demethe) – svinei Mátyásra (Matheas de Zwinye) hagyta. Az öröklést feltételhez szabta, ahhoz, hogy az élete végéig eltartja és ruháztatja őt. A svinei család később Eperjesre költözött, örökösük a 16. századig követhető. Az említett Thorday Bálint sokáig a város szolgálatában állt, és örökségét hosszabb ideig bírósági úton akarta megszerezni, amiben a város is segítségére volt. Már 1498-ban is szerepel egy vele kapcsolatos kiadás, mégpedig 1 fl., maga 1501 és 1503 között többször is elutazott Egerbe, Budára, hogy megszerezhesse Andreas hátrahagyott házát, de az említett vagyoni viszályok miatt vele tartott Kristian Cibner jegyző is. 1499-ben Bálint a várostól kapott egy hivatali öltözetet (*vestes curialis*) 102 den-ért, 1500-ban 1 fl-t, 1502 és 1504 között az öltözete évi 2 fl. összeget tett ki. Hivatalosan a város szolgálatában a megyei hatóság elé küldték ki Sárosba vagy Kassára, majd a szépesi káptalanba, a környező falvakba, sőt 1501-ben még Egerbe is elküldték a tized átadása ügyében. 1503-ban a György mészáros okozta válság folytán 16 den.-t kapott. Minden utazását és kiadását a város finanszírozta, 1501-ben 1 fl. támogatásban (*subsidium*) részesült, 1502-ben Bálint szolgálataiért nemcsak fizetést kapott – különböző összegeket a szolgáltatásai alapján –, de sörfőzött 5 fl. értékben és szolgálati ruhát is, 1504 végén pedig még 4 fl. és 20 den-ért gabonát is. Különböző szolgálatoikat tett, például a feltüntetett évben a zsindelek minőségének ellenőrzéséért 25 den-t kapott a várostól, de a vámmal kapcsolatos útjaiért is fizettek neki. Bálint 1506-ig állt a város szolgálatában, az 1507 és 1508 közötti városi lajstromkönyvek hiányoznak, az 1509. évben már nem szerepelt a neve, de továbbra is a városban élt, nem a szülői házban, hanem a magyar negyedben, Johannes Moncosch löporkészítő szomszédságában. Halálának időpontja és vagyona végleges rendezésének időpontja nem ismert, de az általa fizetett adó összege alapján a polgárok középrétegéhez sorolhatjuk őt.¹⁸³

Az eperjesi végrendeletek között eddig nem találtak olyan esetet, amelyben az elhunyt több passzívát hagyott volna hátra, mint bevétele. A ki nem egyenlített adósságok közül megemlíthetünk egy gazdagabb polgárt, mégpedig Gaspar Trinkeszawszt. Életkörülményei nem ismertek számunkra, de a város 1509 és 1510 kötötti bevételei között szerepel a neve, ugyanis méhészetéből kifolyólag tizedet fizetett, 4 és 16 den. közötti összeget. 1510-ben írta meg végakarátát, de az adóösszeírások alapján 1510 és 1513 között még élt, mégpedig a város negyedik negyedében.¹⁸⁴ A végrendeletből pedig az derül ki, hogy a számára vissza nem fizetett kölcsönöket írta össze, több városbeli és három kassai polgár tartozott neki, adósságuk vele szemben 115 fl. volt. Vissza nem fizetett kölcsöneinek összege egy garas híján 203

¹⁸² 1489–1491 között a város Andreas Thorda nevét regisztrálta. 64 dénárnyi adót más években fizetett (például Szent Gál napján 1489-ben, Szent György napján 1490-ben és Juraja 1491-ben). MMP – LL, sign. 510.

¹⁸³ Az 1510–1511. években Valentin neve mellett nem szerepel a kirótt adó összege. 1512–1513 között 64 dénárt fizetett, de 1526-ban az ő helyén már más adózó neve szerepel. MMP – K, sign. 2675

¹⁸⁴ MMP – LL, sign. 810. MMP – K, sign. 2678, 2675 (v roku 1510: 90 den., 1511: 2 fl. a 22 a pol den.; 1512: 2 fl a 39 a pol den.; 1513: 2 fl. a 40 a pol den.).

fl. és 89 den. és több mint 3 posztó (tervek, szövet) volt. Ő maga öt férfinak tartozott 72 fl. és 55 den.-ral. Érdekes a tartozásainak magas összege, például Péternek az alsó elővárosból kevés híján 27 fl-tal tartozott, egy ábrahámfalvai parasztnak pedig 6 fl-tal A passzívák összeírása után következett Gaspar végakarata. A plébániatemplomra 6 fl-t hagyott és további hármat szentmise megtartására, testvére, Magdalena olajkereskedő (*oleatrix*) 2 fl-t kapott. Összes többi vagyona, amit nem részletezett, a felesége tulajdonába került, aki ezzel együtt a kifizetésre váró kölcsönöket is örökölni kapta. A város, de a polgárok is gondosan vezették a kiadásokat, főleg az adóságok terén.¹⁸⁵ A részletes összeírások szerint (dátum nélkül, 1470 és 1480 között) Gaspar Sebastian ki nem elégített tartozása például 138 fl. körül mozgott.¹⁸⁶ Az adósok összeírásakor megemlékeztek a rokonokkal szemben fennálló kötelezettségekről is, például 1482-ben Hanus Bartpheler neve is szerepel közöttük a testvérenek, Sophiának járó ruhakiegészítőkkal kapcsolatban. Tartozásait 6–56 fl. közötti összegre becsülve a konkrétan felsorolt polgárokon kívül megemlíti tartozását az egyházzal szemben, főleg az oltárral kapcsolatban, illetve kehely, asztal vagy szobor készíttetése kapcsán.¹⁸⁷ Bizonyos polgárok nagy vagyonnal rendelkeztek, amit nagy tételekben kölcsönöztek, például Blasius Materna 1526-ban Nonnarth Miklós krakkói aranyművesnek 140 és fél fl-ot hitelezett.¹⁸⁸

A testamentumok rendelkezéseit a végrendelkező halála után hajtották végre. Mathias Slesier feljegyzése alapján például Johannes Blum úr vagyonából 1469 és 1471 között 178 fl. és 14 den. az ő tulajdonát képezte. Ebben az összeírásban szerepelnek háziállatok (ló, disznó), termések (gabona, alma), ruházati tárgyak (szoknya, halina, ing), ékszerek (gyűrű) és kötelezettség az elhunyt kívánságainak teljesítésére (sír, viasz, misék a lelki üdvéért).¹⁸⁹ A gyűrű árát 1 fl-ban határozták meg, a kabátét 5 fl-ban, a szoknyáét 3 fl-ban és a halináét szintén 1 fl-ban A város intézte a hagyaték elrendezését, kiegyenlítette a végrendelkező adósságait Eperjesen és annak környékén is. Az említett ügyek elintézésére a város egy-két polgárt küldött ki, akik a városi tanács tagjai voltak, prokurátor vagy közjegyző. Ezen a módon rendezték el például a már említett Thorday Bálint hagyatékát, 1503-ban Gaspar Melczer kassai polgárát is, ami a városnak 1 fl. 98 den-ba került, vagy 1511-ben Melchior Melczer vagyonának areztációját is, amiért Kristián Czibner jegyzőnek 77 den. összeget fizettek.¹⁹⁰

A végrendeletek mellett esetenként fennmaradtak még vagyonösszeírások vagy adósjegyzékek is. Vagyonösszeírás, ami után a végrendelet következne, csak nagyon ritkán fordul elő. Bizonyos esetben viszont a vagyonösszeírás a végrendelettel nem egyezett meg. Jerg Cromerenn¹⁹¹ esetében például fennmaradt mindkét irat, de nem található rajtuk dátum. Ő körülbelül 1515 és 1525 között halhatott meg. Hasonlóan írta meg végrendeletét Johannes Perle (Hans/Jonis/Hannes Perle vagy Perleyn) 1520-ban, aki a gazdagabb polgárok közé tartozott, és két ház birtokosa is volt. Ő és felesége, Sophia Melczeryn halála után

¹⁸⁵ MMP – LL, sign. 258 (számlák töredéke, 1450–1460 évek között).

¹⁸⁶ MMP – LL, sign. 448.

¹⁸⁷ MMP – LL, sign. 465 (*Item den Sophia meynen Schwester las ich eyn Gwrtil und Knoppe*).

¹⁸⁸ MMP – LL, sign. 1225. Lásd Eperjes város számadás könyveit az 1515–1527. években. MMP – K, sign. 2676.

¹⁸⁹ MMP – LL, sign. 368

¹⁹⁰ MMP – K, sign. 2678.

¹⁹¹ MMP – LL, sign. 929/c.

is két házat emlegetnek. Ismert az általuk készített vagyonszzeírás is, amit 1522 és 1524 közöttire datálhatunk.¹⁹²

A város lakosaival szemben a nem eperjesi lakosok hagyatékai között előfordulnak értékebb luxustárgyak is. András deák (Andreas de Corona, Andreas brassai deak) 1515-ből származó végrendeletén kívül ránk maradt nem datált vagyonszzeírása is. Feltételezhejük, hogy ugyanabból az évből származik, de már halála után állították össze. András Brassóból származó királyi harmincadvámszedő volt, akit az említett évben Eperjesen erőszakoskodás miatt elítéltek, és le is fejeztek. Tulajdonának szzeírása viszont nem tartalmazta eredeti végrendelete minden darabját. Hiányoztak belőle ruhák, a cipők egy része, viszont megemlítenek olyan tárgyakat is, amelyek a végrendeletben nem szerepeltek. Így ezüsből készült aranyozott keresztet, ezüstitláncot, két oklevelet függő pecséttel, két tintatartót (*calmare*), fegyverzetének egy részét.¹⁹³ Az említett végrendelező esete az eperjesiekhez képest azért érdekes, mert hagyatékai között szerepeltek ritkán előforduló tárgyak is. Tulajdonában voltak fegyverek, dárdák, egy úgynevezett *framea* ezüst markolattal, két sarkantyú, két nyereg, és azokhoz takaró is tartozott, *cottergal* vagy *cothergar* nevezetű pajzs, két kantár és egy poszlar kard. Stanislav Koszka/Kozka végrendeletében, aki hivatalos útja során Eperjesen halt meg 1525-ben,¹⁹⁴ szintén több értékes és nem tipikus tárgy fordul elő: Laurencia Czajánál például három szőnyege (*tapeta*) volt, ebből kettőt a Szent Miklós plébániatemplomra hagyott. A ruhaneműk közül Stanislav után megmaradt egy suba, lila és szürke posztóból készült dolmány rókaprémme kombinálva, posztó hacuka (*hassuca*), damasztból készült rövidebb öltözet, egy fehér posztóval bélelt dupla tunika (*supicza*), két egyszerű ing, néhány fekete nadrág, fekete bőr hacuka (*hasucks igra de pergamen*), kalap (*piretum*), nyestből készült öregebb bélelt bunda és egy szintén régebbi, bélés nélküli biretta. Halála előtt birtokolt még egy zöld selyemből készült ágytakarót, két öregebb terítőt, bőrszényt – leginkább ruhák tárolására vagy csomagolására (*futra*) használta –, hat csészével és hat tányérral együtt, valamint egy vörös, gorlicai posztóból készült plédet, huszárkantárt, három nyeret és négy lovat, amelyekből egyet eladtak 13 fl-ért. Vagyonának többi része: készpénze, vagyona Melchior tanácstagnál, céhtestvérénél, Franciscnál vagy Stanislav de Berthold úrnál volt, például 37 kanala, ezen kívül a városon túl is, szomolnoki és ólublói uraknál például egy aranylánc, két gyűrű, pénz új és régi érmékben.¹⁹⁵ Még II. Lajos is részt vett Stanislav hagyatékának elrendezésében, nemcsak Eperjes városát figyelmeztette, hanem Kassát és Bártfát is.¹⁹⁶ A város tehát igyekezett elintézni a feltüntetett tulajdonügyeket, az elhunyt birtokának szzeírásáért 1525 júliusában Johannes Lani tanácstagnak szolgálataiért 2 fl. 80 den-t fizetett, Zul Benedeknek pedig 1 fl-t és 37 den-t a kassai ügyek elintézéséért. Az említett Stanislav Berthold is szerepet játszott az elhunyt hagyatékának rendezésében, mivel neki az elhunyttal szemben ki nem fizetett adósága volt. Koszt-

¹⁹² Végrendelet és pecsét is (a pecséten a címer). MMP – LL, sign. 1022. A két házról való adat 1511-ből származik. MMP – K, sign. 2678, fol. 51. Joannes Perlevel kapcsolatos a végrendelet, a passzívumok, az ékszerek és a templom vagyontárgyainak szzeírása. MMP – LL, sign. 1097.

¹⁹³ MMP – LL, sign. 895 (Andreas Literatus de Corona), 929a (*Res condam Andrea l(ite)rati de Corona ...*).

¹⁹⁴ MMP – LL, sign. 1196/a.

¹⁹⁵ Kotergalt is magáéak mondhatott, *tri paria ocrearum thurcalium, cuppa etc.*

¹⁹⁶ MMP – LL, sign. 1195/a (18.12.1526, Buda). Novagius Kozko és Stanislav Kozko között vagyoni megállapodás jött létre.

kával kapcsolatos tulajdonügyleteket még 1525 novemberében is intéztek, amiért a város további 5 fl. 25 den-t fizetett.¹⁹⁷

Eperjesen a családi kapcsolatokat és azok változatait leginkább a végrendeletek tükrözik. Érdekes eset egy közönséges polgár, bizonyos Stefan Grawscher vagyoni rendelkezése, amely két család életét foglalta magában: három végrendeletet, a város gyámságát az egyes elődeinek vagyonösszeírásaival együtt, Johannes Grascher (Grawschser) végrendeletét 1511-ből.¹⁹⁸ Ingó és ingatlan vagyonának örököséül törvényes feleségét, Sophiát jelölte meg. Unokájának, Mártonnak 10 fl-t kellett kapnia, ha pappá szentelik.¹⁹⁹ Fia, Jakab egyelőre egy mitrából készült tunikát kapott, az apja, anyja és testvérei után örökölt tárgyak jegyzéke pedig a városi könyvekbe vagy az anyakönyvbe lett feljegyezve. A városbíró és a tanácstagok nevében elrendezték a vagyonát, amiről 1514 és 1515 között vagyonösszeírást is vezettek²⁰⁰ a lajstromkönyvekben, amiből megtudhatjuk, hogy a végrendelezőnek nemcsak Jakab nevezetű fia volt, hanem István is, továbbá megismerkedhetünk a háztartása és ruhatára inventáriumával is. Ez az összeírás magában foglalt például két tunikát (barnás és mák színűt), négy ballisztát, ágytakarót, öt törülőkendőt (*manutergium*), két asztalt, két női ruházatot (*superducture*, *keczel*), három tógát (*kyttel*), három darab vásznat, három paplant, három heverőt (*pulvinar*), két vánkost (*cossinus*), tíz edényt, négy ón tányért, két tálat, mozsarat (*mortarius*) és ón sótartót (*salsirium*). Ezeket a tárgyakat nem tüntette fel a végrendeletben. Grauscher Márton nevezetű unokájának, Jakab fiának, aki a városházán tanult, és a *solaris* megnevezést kapta, 2 fl-t adott könyvekre vagy más kellékekre, később kifizettek még neki 8 fl-t, mivel pap lett belőle, így Johannes végrendeleti kérése valóban teljesült. István, aki a végrendelet szerint nem tartozott az örökösök közé, szerepel a város készítette jegyzékben és valamivel később saját családjával kapcsolatban is. János házát 170 fl-ért eladták Paul Burkertnek, de nem jelölték meg a köztük lévő kapcsolatot, ő azt 1514 és 1517 között részletekben fizette ki. A Grauscher-család ebben az időben a város első negyedében birtokolt egy házat.²⁰¹

Orsolya, Jorg Cromer özvegye (Vrsula Girgromerin/ GirgCromerin, Jorg Cromerin, GergCromerin, relicta Georgio Cromer) vagyonának elrendezése során is bizonyítható a város képviselőinek a szerepe még akkor is, ha a fennmaradt végrendelete 1513 decemberéből származik,²⁰² férjéé pedig ugyanazon év júliusából.²⁰³ Jorg csak néhány hónappal korábban írta meg végrendeletét, mint felesége. A Corpus Christi-konfraternitásra 7 fl-t hagyott, az ispotályos templomra 27 fl-t, a plébániatemplomra pedig 24 hold földet. Egy nem datált marginális jegyzetből megtudhatjuk, hogy ezt a földet eladták János kőfaragónak 24 fl-ért, és az így szerzett pénzt a plébániatemplomnak adták két részletben, 11 és 13 fl-onként. 1513-ban munkálatok folytak a templomban, Szent György vértanú oltárát javították, amire Jorg még egy fehér ezüsből készült nem aranyozott poharat (*picarium*) és nyolc ezüstkanalat is hagyott. Egy szintén dátum nélküli feljegyzésből tudjuk, hogy ezeket valószínűleg 14 fl-ra becsülték, és a festőnek, Péternek ajándékozták az oltáron végzett munkájáért cse-

¹⁹⁷ MMP – K, sign. 2676.

¹⁹⁸ MMP – LL, sign. 836.

¹⁹⁹ Márton örökségének elrendezése is a következő években zajlott le. MMP – K, sign. 2676 (v roku 1520: ... *pretextu testamenti Johannis Grauscher avunculo suo Martino ex filio suo Jacobo grauscher pro genitum soluti sunt finaliter fl. viii.*).

²⁰⁰ MMP – K, sign. 2681, fol. 35–41. A jegyzékben szerepel *vibramentum*, *calcitra*, *superductule* etc.

²⁰¹ MMP – K, sign. 2675.

²⁰² MMP – LL, sign. 871.

²⁰³ MMP – LL, sign. 863.

rében, aki még kilenc hold földet is kapott az ezüsten kívül.²⁰⁴ A végrendelező 3 fl-t hagyott a káplánra az elhunyt lelkéért énekelt gyászmise fejében, a *scolasticus* a zsoltár felolvasásáért pedig 1 fl-t. Rendelkezett még a *balneum animarum* megtartásáról is, a Szent Katalin testvériségre és a Szent Anna oltár előtt énekelt misére ezekre egyenként 1 fl. Összeget szánt. A végrendelet többi részében a ház és a benne található tárgyak elosztása szerepel felesége és mostohafia, István között, akit azonban időközben megfojtottak. A megváltoztatott végrendelezés folytatódik, s abból kiderül, hogy a végrendelező a ház felét Istvánra hagyta, de halála után ezt a ház másik fele tulajdonosának, vagyis Orsolyának, a feleségének kellett megkapnia, aki így az egész házzal saját belátása szerint rendelkezhetett. Örökösként jelölte meg „testvérét”, valójában talán a társát vagy a céhen belül a céhtestvérét, Micheel Schent is, és hat hold szántófölddel ajándékozta meg őt a szomszédos Sárosban, valamint egy mezővel a kőhid mellett. Colin Orsolyának hét hold szántóföldet adott Szent László temploma mellett. Cromer Orsolya, felesége örökölte az összes többi ingó és ingatlan vagyont. Az általános utalás más egykorú végrendeletekben is használatos, így az általunk alkotott kép nem pontos, nem lehet megállapítani, hogy mit jelentett pontosan az ingó vagyon. A végrendelet ezután következő részében olvashatjuk, ki volt valójában a mostohafiú, István. A feljebb említett elhunyt Johannes Grauscher és Sophia – Jorg Cromer lánya – törvényes fia, vagyis István a végrendelező saját unokája, és magához fogadta. Megállapíthatjuk, hogy lánya ekkor már valószínűleg meghalt. A későbbi végrendeletekben és a városi feljegyzésekben sem találkozhatunk a Cromer családban Istvánnal. Jorg Cromer utolsó akarata tartalmazott adósságokat is, melyek kifizetése a házzal állt kapcsolatban, valamint Paul Grawscherral, akinek Istvánt is ki kellett fizetnie. Orsolya Cromer végrendeletét 1513-ban írta, néhány hónappal férje után, és annak szövegében már mint özvegy szerepel. A férjétől kapott ház felét István unokájára hagyta, vagyis annak, akit a férje mostohafiának jelölt meg, és akire a ház felét hagyta, de annak öröklését a halálához és a fiú megfelelő életkorához kötötte. Abban az esetben, ha a fiú meghal, az ő fele a plébániatemplomra száll. A sörfőzde és a majorság felét a Corpus Christi-konfraternitásnak adta, a másik felét pedig unokájának. Minden eladandó terméket és árut (*res mercanciorum*) Johannes Kolin lányára – a keresztnévét nem írta le, valószínűleg Utiliáról lehet szó – hagyott azzal a kötelezettséggel együtt, hogy ki kell fizetnie az adósságokat. Férjéhez hasonlóan ő is a hagyatékába foglalt kilenc hold földet, amit pontosan lokalizált a Czix nevű folyó mentén, egy ezüst poharat és nyolc kanalat, amit Szent György oltárának ajánlott – feltetelezhetjük, hogy ezeket valójában csak az ő halála után kapta meg az oltár festője. Orsolya további örökösei között szerepel Nyas-i János pap (*presbyter de Nyas/Noyas*) is, aki öt hold földet kapott, Johannes Kolin tizenegy holdat, a plébániatemplom nyolc hektár szántót és három hektár műveletlen földet. Utilia (Colin) szűznek palliumot és tunikát adott, Orsolya Kolin asszonynak vörös palliumot és jegyajándékból (*paraffernalia*) a ruháit, edényeket és három ón tálat. Johannes Genernek, vejének vagy Johannes Colinnak mákszínű tunikát adott és lányának selyemruhát, Michal Bels pedig a kertet és a halastavat kapta meg. Meg nem nevezett ruhákat és a ház berendezését az unokának kellett örökölnie. A háztartás leltára szintén nincs feltüntetve a végrendeletben. A Cromer-család a város harmadik negyedében birtokolt egy házat, Jorg Cromer 1510-ben 131 den. rendes adót fizetett a városnak Szent Mihály napján, 1511-ben Szent Margit napján 275 den-t, 1512-ben Szent Mihály napján 273 és fél den-t, és 1513-ban már 3 fl. és 1 den. volt ez az összeg. A Colin-család a város negyedik negyedében rendelkezett egy házzal, 1513-ban Szent Mihály napján

²⁰⁴ Peter Pictor (alebo ako Piter Moler) a város második negyedében lakott és a várfal melletti utcában majorsággal is rendelkezett már 1510-ben. MMP – K, sign. 2675.

Colin János (Johannes/Hannes Kolin), aki ebben az évben tanácsstag is volt 70 den. adót fizetett, 1526-ban pedig 1 fl. és 6 den-t.²⁰⁵ Orsolya halála után 1514-ben a városi könyvekben feljegyezték a vagyonleltárt, ami közelebbről beszámol a végrendeletben általánosan megjelölt dolgokról, a ruhákról, az ingatlantulajdonról vagy a ház berendezéséről. A jegyzék annak bizonyítékául is szolgál, hogy a város valóban felügyelte a végrendeletek végrehajtását. Johannes Colin leánya barna színű palliumot és vörös tunikát kapott, egy másik rokon, Johannes felesége barna tunikát és egyéb ruhákat. A tanácsstagok a végrendeletkező halála után összeírták a vagyonát is. Az ingóságokat, amely sárga kabátból (*pallium*), két zöld színű selyem ingujjból, vörös tunikából, női szőrméből, zöld kabátból, két piros női ingujjból, női mitrából (szalag, tubán), sötét tunikából, hat hosszabb ingből, halinából (*camisia* vagy *Kyttel*) és négy más ingből, nyolc darab női felsőből (*superductra*, *keczel*) állt. A ház leltárát egy szekrény (sajttal), hét darab vászon, huszonkettő lepedő, kilenc dunyha, nyolc vánkós, tizenkét törülőrüha, ugyanennyi terítő (*mensalia*), tizenhárom párna (*culcita*, *suoerductura*), harmincnégy fehér cérna, kilenc darab viasz, kilenc tányér (*patella*) és egy nagy fazék (*caldaria*) alkotta. Ön edényei voltak, hat pintes, hat közepes nagyságú, továbbá négy tepszi, hordó (vas) borsóval, továbbá két közepes méretű hordó kendermaggal és öt vörösréz bögre. Az ezüsből készült tárgyak közül két tokot említenek tizenkilenc kanállal együtt, egy ezüst aranyozott övet, amelyeket Orsolya a Szent Miklós plébániatemplomra hagyott. Orsolya vagyonának az összeírása az eladásra szánt tárgyak jegyzékével folytatódik (*res mercimoniales alias institionales*), bár konkrétan nem lettek felsorolva, 47 fl-ra becsülték fel az értékét. Ezzel kapcsolatban Georgius Cleyn és Johannes Perleyn mint vevők szerepelnek. A városi könyvekben szereplő feljegyzés tisztázta Orsolya rokoni kapcsolatát a Colin-családdal, akikre végrendeletében nagyobb vagyont hagyott ruhák formájában, ugyanis az említett Johannes Colin a sógora (*affinis*)²⁰⁶ volt. A feljegyzés Johannes Grawscher és Orsolya Girg Cromerin jegyajándékának (*parafernalium*) összeírásával folytatódik. A rokoni kapcsolatok leírása a végrendeletekkel van kiegészítve, így a városi könyvekből megtudhatjuk, hogy ez az anyós és a vő utáni vagyon. Az 1504-ben eladott vagyonok egy részéről kiderül, hogy ki és mikor kapta meg a neki szánt örökséget, de az akkori piaci árakat is megtudjuk. A kabátot például 2 fl-ért adták el, béléses szatén tunikát két és fél fl-ért és egy sötétebb tunikát három és félért. Egy fekete tunikát egy Jakab nevezetű pap kapott, egy meg nem nevezett prédikátor két tógát (egy tóga akár 24 den-ba is kerülhetett, de négy csak 65-be), egy öreg gallér (vagy *burten*) ára 10 den., az öreg nyest bőréből készült kalap (*pilleus*) 50 den., a női zamat szalagot, fejedőt (*mitrella*) 20 den-ért lehetett eladni, gyerek fejkendőt (*mitrella*) 3 den-ért, húsz jó állapotban lévő inget 1 fl. és 54 den-ért, kendőt (*peplum*) 3 den-ért, három hasonló fátylat (*velamen*, *schlayer*) 65 den-ért, női felső ruházatot (*superductura*, *keczel*) 24 den-ért, és két ingujjért fizethettek akár 12 den-t. is. A heverőre teríthető takaró ára 40 den-től 5 fl-ig mozgott, a heverő/pamlag (*sponda*) akár 25 den. is lehetett, egy szekrény (*cista*) 28–40 den., magasabb szekrény (*cista*, *trrwum*) kerülhetett 13 den-ba, törülközőket/törölközőket 4 den-ért árulták, terítőt 12 den-ért, a huzatok ára 4 és 10 dénár körül mozgott. Kedvezőbb áron lehetett vásárolni nagyobb mennyiséget, például két huzat kerülhetett 23–25 dénárba, de hármat vehettek már 28 dénárért is.

Eladták az edényeit is, tányért 28 dénárért, két másik tálat (*patella*) 9–25 dénárért, korsót (*crater*) akár egyenként 8–36 den-ért. Egy szűrő és derelyemetsző ára 19 dénár, cérnák és szalagok (*fila*, *garen*) szintén kilenc, sótartó edényke 6 dénár, öreg fából készült

²⁰⁵ MMP – K, sign. 2675

²⁰⁶ Johannes Colina végrendeletét 1527-ből lásd MMP – LL, sign. 1538. A legközelebbi családot nem említi benne, de megemlékezett az egyházzal, testvériségekről.

tál/csésze 1 dénár, nyers cérnaszalag (*filum*) ára pedig 1 fl. és 35 dénár.²⁰⁷ Orsolya végrendeletét a halála után végrehajtották, csak nem tudjuk, hogy milyen mértékben. A városi feljegyzésekből 1514-ből kiderül, hogy a gyászmise megtartásáért a szerzeteseknek kifizettek 2 fl és 25 dénárt, a papnak a temetés alatti imáért és a gyászmiséért 75 dénárt, Márton jegyzőnek az előző jegyzőkönyvek megírásáért 40 dénárt. 1513-ban ő írta meg a Cromer házaspár végrendeletét, mint tanú nem szerepel az iratokon, de azonosították őt a kézírása alapján. Az iskola rektora két zsoltárért 2 fl-t kapott, meg nem nevezett gyógyszerekért (*medicamenta*) fél forintot fizettek ki, és egy Ferenc nevezetű szolgálta, akit a végrendeletében meg sem említett, a szolgálataiért 50 dénárt és tizenegy könyök vásznat kapott.²⁰⁸ A hagyaték elrendezése során 1514 körül/után egy per is támadt Nyas-i János plébános (Johannes presbiter, pleban de Nyas) és megboldogult Orsolya Cromer örökbefogadott fia között az egyik oldalon, a másikon pedig a barátok és örökösök (Grawscher István) között. János követelte a mostohanyja utáni vagyont, ezt Eperjes városához, bírájához és tanács-tagjaihoz²⁰⁹ címzett saját kézzel írt levélben (1515. április 26.) is sürgette. A végrendelet szerint jogos kérés érdekében még egy magasabb pozícióban lévő egyházi személy, Nyas-i Demeter esztergomi vikárius is írt Eperjes városának 1515. február 12-én.²¹⁰ János végül két darab vásznat kapott, két huzatot és három inget, továbbá jopát és cipőket a megboldogult Jorg Cromer után, egy közepes méretű ón kupát, egy serpenyőt, mozsarat és edényt. Orsolya végrendeletére hivatkozva megkapta még az említett őt hold földet is az elővárosban, mégpedig Laurencio Schitke háza mellett, ami a végakaratan valóban szerepelt ugyanazzal a lokalizációval, csak a rokoni kapcsolatuk volt máshogy megjelölve, mint fogadott rokonság, amiről ott nem esett szó. A jegyző ezen iratok megírásáért végül 1 fl-t kapott.²¹¹

Ezekkel a végrendeletekkel és jegyzőkönyvekkel állt kapcsolatban Grauscher István (Stephen Grauscher/Grawscher) ügye. Jakab bátyján kívül minden rokona és gyámja halott volt, ezért 1514-ben az István feletti gyámságot a városbíró és a tanácsosok vették át azzal a feltétellel, hogy el kell őt tartani és iskoláztatni, valamint gondoskodni kell a vagyonáról. A megboldogult Georg Calmar (!) utáni házát a vele járó majorság (*allodium*) felével a Sánc (Valensis) utcában eladta a város jegyzőjének, Cristian Czibner baccalaureusnak 180 fl-ért. Az adóösszeírások alapján ez a ház Michal Belsz és Barbara – Nicola varga özvegye – házai között állt a város harmadik negyedében, de 1510 és 1513 között az adót Jorg Cromer fizette. A majorság az Árok utcában (Q. Fossati) volt, és Calmarhoz²¹² tartozott. Czibner nem fizette ki az egész összeget egyszerre, hanem évenként törlesztette a tanácsházán, amiből finanszírozták István költségeit. A vásárlási ár Czibnernek még mint jegyzőnek is magas volt, mivel öt-hét évi átlagfizetését is elérte. Az első részletet 1514-ben fizette ki, mégpedig 25 fl-t, 1515 és 1520 között 20 fl-t törlesztett évente, majd 1521 és 1522 évfordulóján, az utolsó részletet pedig 1523-ban,²¹³ méghozzá 15 fl-t. A város törődött Istvánnal, ez több tekintetben is megfigyelhető, 1514-ben például kapott pénzt, gabonát és a taníttatásá-

²⁰⁷ MMP – K, sign. 2681.

²⁰⁸ MMP – K, sign. 2681.

²⁰⁹ MMP – LL, sign. 906. Hasonlóan, mint Eperjesen, Nyas faluban is szeretettek volna a plébánia-templomban festett oltárt, amit néhány évvel később Peter Pictor el is készített (1525). MMP – LL, sign. 1179.

²¹⁰ MMP – LL, sign. 893.

²¹¹ MMP – K, sign. 2681, fol. 40.

²¹² MMP – K, sign. 2675.

²¹³ Amikor a házat eladták Czibnernek, áldomást is fizetni kellett (*mercipotum*) 28 dénár értékben. 1518-ban a fia, Eustachius Krakkóban tanult, ami a család számára nagyon költséges volt.

hoz is hozzájárult a város, 1515-ben a kántornak nyújtott segítséget, 16 den-t adott az iskolának fára, 1516-ban egy tunikára kapott pénzt 1 fl. értékben, Oswald a fiú éves tanításáért 32 dénárt kapott, és 1517-ben Gaspar *baccalaureus*nak fizettek 4 fl-t és 48 dénárt a megvásárolt könyvekért és három évi tanításért. 1520-ban a város 1 fl-t adott György *baccalaureus*nak a tanításért, 1521-ben még 25 dénárt. István 1522-ben egy évet egyik rokonánál, Grawscher Mártonnál lakott Bártfán, aki az unokaöccse és már idősebb klerikus volt.²¹⁴ Márton 7 fl-t kapott a várostól annak fejében, hogy elszállásolta Istvánt, 1 fl-t és 33 dénárt kapott a bártfai tanár, 16 dénárért pedig kalapot vettek neki. Szent Miklós ünnepére egy bundával és néhány más fontos használati cikkel együtt 3 fl-t kapott a várostól kassai tanulmányok folytatásához. Később, 1524-ben a város felügyelte és fizette Grawscher István eperjesi házának felújítási munkálatait, a csatornázást, a vakolást, és új kemencét készíttetek, megjavították az ablakokat 40 den-ért és a zsindeket is. Vásároltak még ládát, két kalapot 30 dénárért, csizmát tízért és 1525-ben kardot is 1 fl-ért. A legnagyobb összeget István házának felújítására költötték, és az adóra (*census*), három évre 2 fl. 22 és fél dénárt számoltak fel neki. István bátyja Grwscher Jakab volt, de nem bizonyítható, hogy egy háztartásban éltek, a város 1525-től az ő költségeit is fizette. István ebben az időben Budán tartózkodott, ott vagy útban hazafelé meg is sebesült. Ezt a 10 fl-os számla bizonyítja, amit a kassai borbélynak (*barbitonsor*) fizettek ki a törött láb ellátásáért. Az összeget a város Jakabon keresztül küldte el, és ő hozta vissza Istvánt Kassáról Eperjesre 1 fl. 25 dénárért. Hazatérte után kapott még 1 fl-t, de a sebesülés maradandó volt, és élete végéig sántított. 1526-ból származnak az utolsó feljegyzések arról, hogy a város kezelte István birtokát, és biztosította ellátását, mivel ismét javították a házát, de ekkor ő már mint rendes tulajdonos és adózó szerepel. 1525-ben a város első negyedében tűzvész tombolt, ezért 1526-ban még adót sem kellett fizetnie.²¹⁵ István valószínűleg meg is nősült, ugyanis Szent Fülöp és Jakab ünnepe előtti szombaton, 1526. április 30-án 10 fl-t adott számára a város az esküvőre (*nuptiae*), 3 fl. 80 dénárt a borra, később, május 27-én még további 1 fl-t.²¹⁶

A fennmaradt és hozzáférhető források alapján nem tehetünk konkrét és pontos következtetéseket, nem ítéltjük meg bizonyos polgárok és más városi lakosok életszínvonalát. Azt a konklúziót azonban levonhatjuk, hogy az eperjesi polgárok életszínvonala viszonylag magas volt, hasonlóan a szomszédos városokban élőkéhez, ez később, a kora újkorban is így volt,²¹⁷ amikor a vagyonösszeírások és a végrendeletek már pontos birtoklási képet nyújtanak.

Fordította: VIDA BEÁTA

²¹⁴ A végrendelet feltételét teljesítették, Martin tanult, felszentelték, tehát feltételezhetjük, hogy kifizették a hagyatékát. MMP – LL, sign. 863.

²¹⁵ Az 1510–1512-es adóajstromok alapján Johannes Grauscher ezekben az években nem fizetett adót, méghozzá a tűzvész okozta károk miatt, hasonlóan további hét–nyolc szomszédjához. 1512–1513-ban az adóajstromokban Johannes helyett Grawscher Pál volt feltüntetve, aki 1 fl. és 23 és fél dénár adót fizetett. 1526-ban ezen a parcellán Stephan Grauscher neve szerepel. MMP – K, sign. 2675. Johannes Grauschner végrendeletének végrehajtásáról és Stephan örökségéről több helyen is megemlékeznek. MMP – K, sign. 2676.

²¹⁶ MMP – K, sign. 2681, fol. 41.

²¹⁷ Bodnárová, Milica: *Kultúra života mešťanov Pentapolitany v 16. storočí*. Slovenská archivistika, 39. (2004) č. 2. 102–123.; *Kultúra života mešťanov Pentapolitany v 16. storočí*. In: Z Bardejova do Prešporku, 234–253.

MARCELA DOMANOVÁ

*The Equipment and Assets of Middle-Class Households
in Eperjes at the End of the Middle Ages*

Using archival sources, mainly last wills and testaments, inventories of assets as well as local pictorial representations and altarpieces, the paper provides a description of the material culture of the town Eperjes in the 15th and the early 16th centuries. The author describes the main characteristics of the topographical developments in Eperjes, the town districts, the middle-class houses, their building methods, rooms and their contemporary prices. A separate chapter is dedicated to how the particular rooms were equipped, what heating methods were used, how fuel was procured, and how the personal assets, everyday tools, the furnishings and the clothes etc. looked like. The paper provides an outlook on the material culture of two neighboring towns, Kassa and Bártfa, and compares it to that of Eperjes. It describes in detail a few testaments and the related inventories of assets as well as the way last wills were executed.



JACEK MACIEJEWSKI

A középkori lengyel püspöki kar mint társadalmi csoport a középkorban

A középkori lengyel püspöki karral kapcsolatos kutatások hosszú, még a 19. századra nyúló hagyományokkal rendelkeznek. Az eredmények nyomán jelentős bibliográfiai adatbázis jött létre, amely a Lengyel Életrajzi Lexikonban, az egyházi, a regionális kézikönyvekben és enciklopédiákban publikált adatokból áll. Az utóbbi száz év és néhány évtized folyamán a különböző püspökökről számos monográfia született, egy részük általános, átfogó jellegű klasszikus monográfia, másik részük pedig az egyházmegyei vezetők tevékenységéből egy-egy kiválasztott aspektust mutat be, leginkább politikai vagy egyházi tevékenységüket, ritkábban az utóbbi két elemét: a törvényhozását és a gazdaságát. Az utóbbi munkák a monográfikus megközelítést igen jelentős számú és a kérdéskörre vonatkozó adalékkal egészítik ki.

Külön figyelmet érdemel a lengyel történetírásban az utóbbi ötven évben megjelent kutatási irány, amely a püspökökben társadalmi-foglalkozási csoportot lát. Egy olyan közösséget, amely meghatározott személyekkel és társadalmi háttérrel, a vezetői és csoport-hierarchia szabályozott viszonyaival, valamint tevékenységi célokkal és kapcsolati formulákkal, tehát csoportstandarddal rendelkezett. E kutatások a püspökök származását, a megyéspüspöki székhöz vezető karrierük útját kívánják bemutatni, s igyekeznek e kis közösség strukturális jellemzését adni. A problematika ilyen jellegű megközelítése a székesegyházi káptalanokkal foglalkozó jelenkori lengyel prozopográfiai kutatásokhoz kapcsolódik. Az alábbi tanulmány éppen ez utóbbi kutatási irányzathoz kötődik, és a lengyel kutatók által kidolgozott vizsgálati módszert kívánja vázlatosan bemutatni.

Az első püspökök a Visztula partján 10. században jelentek meg, a ránk maradt forrásanyag alapján azonban csak a 12. és 13. század derekától lehet ezzel a kérdéskörrel foglalkozni. A kiindulópontot a vizsgált csoport morfológiai bemutatása, valamint a szociográfiai leírása bizonyos elemeinek ismertetése jelenti. A korszak 1180–1320, amikor a többnyire a Piaszt dinasztiából származó uralkodók irányították a több fejedelemségre felosztott országot. A kialakított képet a késői középkorban bekövetkezett dinamikus változások bemutatása egészíti ki.

A közösség

A létszám és a tagság

A 13–14. században végbemenő politikai változások jelentősen befolyásolták a lengyel püspöki kar helyzetét és létszámát. A 13. században csak egy egyházi tartomány létezett, amely az 1000-ben alapított gnieźnói érsekséghez tartozó hét püspökséget ölelte fel. A 14. században az egyházmegyéék némelyike – állandóan csak kettő: Wrocław és Lubusz püspöksége –

a két utolsó Piaszt uralkodó által megújított királyság határain kívülre került. A 14. és 15. század derekán azonban a lengyel–litván unióra és a Rusz csatlakoztatására való tekintettel létrehoztak egy olyan metropóliát, amelynek püspökségi hálózata paralel volt a pravoszláv egyház szervezetével a Rusz területén. Először Halicsban, majd Lwówban hoztak létre érsekséget, valamint 6–7 suffraganeus püspökséget. Litvániában két új püspökség keletkezett, amelyeket véglegesen Gnieznónak rendeltek alá. A 15. század második felében a lengyel koronához ismét visszatért Mazóvia egy része a régi, Gniezno alá tartozó plocki püspökséggel. A német lovagrenddel folytatott tizenhárom éves háború eredményeképpen a lengyel király kiterjesztette hatalmát a rigai érsekséghez tartozó két egyházmegyére. Meg kell jegyezni, hogy a Ruszban működő egyházi intézményrendszer politikai okokból nem mondható stabilnak. Az ott szerveződött latin püspökségek anyagi javadalmakkal való ellátottsága igen gyengének számított, némelyik egyházmegye, például Kijev és Szeret nem érte el azt a gazdasági és szervezeti stabilitást, amely lehetővé tenné az ott szolgáló püspökök lengyel prelátusba sorolását. A püspöki karba való belépéshez szükséges a püspökké szentelés, továbbá az, hogy valamelyik egyházmegye fölötti joghatósággal rendelkezzen. Nem lehet ide besorolni az *in partibus infidelium* püspököket, akikkel a 13. század második felétől Lengyelországban is találkozunk. Ők általában szerzetesek voltak, főleg a kolduló rendekhez tartoztak, és emellett csak *in pontificalibus* a megyéspüspököket helyettesítették, és az ő támogatásukból éltek. Egyértelmű tehát, hogy a származás, az iskolázottság és az egyházi, valamint politikai kapcsolatok tekintetében nem rendelkeztek a főpapságba sorolás feltételeivel. Hasonló a helyzet a Lengyelországban néha felbukkanó térítő püspökökkel, akik a távoli missziós területeken dolgoztak.

A társadalmi pozíció ismérvei

Az ismérvek, amelyek megkülönböztették a magas társadalmi pozíciót elfoglaló püspököket a klérus többi tagjától, a nyugat-európai kereszténység egészében hasonlóak voltak. A magasabb rangú papságból nemcsak a pontifikális öltözete emelte ki a püspököket, hanem a főpapi hivatallal járó hatalmi jelvényei és az érintetlenséget garantáló különleges jogi státusza. A klérus nagyobb rendjeiből a püspöki karba való átlépés egy különleges szertartás keretein belül történt.

A püspök konsekrálási szertartása liturgiai látványosság volt. A laikus világ életében csak az uralkodók trónra lépése állítható párhuzamba vele. Nagy hasonlóság mutatható ki mindenekelőtt a királyi koronázással, némileg a fejedelem intronizációjával és benedikciójával. Más világi méltóságok kinevezése már nem járt hozzá hasonló ceremóniával.

A püspökszenteléseknek Lengyelországban az volt a fő jellemzője, hogy a 13. században ezt az aktust nem az egyházmegyék székhelyein vagy más székesegyházakban tartották, hanem az ország központi helyeinek számító településeken, ahová az összes érdekelt – a választott püspök, az érsek és legalább két püspök – viszonylag könnyen eljuthatott. E szokás abból adódik, hogy Gniezno fekvése periferikus volt a többi püspöki székhelyhez képest, s a lengyel egyházmegyék a korabeli Európa legnagyobb megyéinek számítottak. A 14–15. században ezek az ünnepségek egyre gyakrabban a megválasztottak székhelyein zajlottak, a gnieznoi érsek jelenléte nélkül, aki a korábbi időszakokhoz képest gyakrabban engedélyezte, hogy a konsekrálási aktust más vezesse le.

A csoport jellemzői

Lengyelországban a püspöki székre kandidáló jelöltek döntő többsége a kánonjog által előírt feltételeket teljesítette. Az előrelépés döntő tényezői egyházjogon kívüli tényezők voltak.

Ezekre támaszkodva meg tudjuk határozni azokat a csoportsajátságokat, amelyek a lengyel püspöki kart jellemezték a középkorban.

Társadalmi származás

A részfejedelemségek korában a lengyel püspöki kar általános jellemzője volt, hogy tagjai a lovagi rétegből kerültek ki. A 13. században az ilyen családokból származott a vizsgált főpapi csoport képviselőinek több mint 90%-a. A korábbi időkhöz, a 12. századhoz képest a részfejedelemségekre szakadt Lengyelországra jellemző újdonságnak számított az, hogy a püspöki méltóságot viszonylag gyakran érték el az alacsony anyagi lehetőségekkel és politikai presztízzsel rendelkező lovagi családok képviselői. azaz e tisztséget nem sajátították ki az arisztokraták. Ez a jellegzetesség nem változott a következő évszázadokban sem. A 15. században még kimutatható a nemesi rend határozott, domináns szerepe, valamint az, hogy a nemesek három csoportja: az előkelő családok, a hivatalokat viselők és az egyszerű nemesek viszonylag arányosan képviseltették magukat a főpapság soraiban. Ez az állapot a nemesi rend egyenlősége ideológiájának létezését sugallja, és a társadalmi előrelépés lehetőségeit mutatja. Meg kell azonban jegyezni, hogy az előkelő családokból származó püspökök elsősorban a gazdag egyházmegyéket – 75%-os az arány – irányították, a szegény püspökségek több mint a fele viszont az egyszerű nemességből származók kezében volt. A nem lovagi családokból kikerült püspökök leggyakrabban a 13. század második felében jelennek meg, s a vagyonos városi rétegeket képviselik. Ez azonban még különleges jelenségnek számít. A városok növekvő szerepe az ország gazdasági-politikai életében itt is tükröződött, a 14. század elején a lengyel püspöki kar hét tagjából ketten városi polgárságból – Sziléziából – származtak. Mindezek ellenére a késői középkorban a szegényebb, plebejusok alsóbb rétegekből származók részvétele a püspöki hierarchiában még mindig jelentéktelennek tekinthető. A részfejedelemségek korában a püspöki méltóságot inkább a hosszadalmas és sikeres egyházi karrier útján szerezték, míg a későbbi időszakban az előléptetésük az uralkodó támogatásának és a korábban befutott magas állami karrier betetőzéséeként következett be.

A területi közelség

A 13. századtól kezdve a lengyel püspöki kar egyik jellemzője az volt, hogy az összetételéből hiányoztak az idegen származású személyek. Egyedül a 12. és 13. század derekán találkozhatunk még kisszámú külföldivel. Róluk is inkább csak feltételezzük a külföldi származást. Jóllehet néhány püspökről ki lehet mutatni, hogy családi kötelékei a gnieznói egyháztartományon, sőt az ország határain túl nyúltak, de ők maguk minden bizonnyal nem újdonsült jövevényeknek tekinthetők, hanem családjuk jóval korábban telepedett le Lengyelországban.

A területi egybeesést a püspök földrajzi származása és az egyházmegye területe, illetve a püspökség által lefedett fejedelemségek közötti kapcsolat kategóriájában lehet vizsgálni. A földrajzi származás és a betöltött egyházmegye szoros kapcsolata nagyon jellemző volt a 13. századi lengyel püspöki karra. A főpapok ott lettek elsősorban püspökök, amely egyházmegyéből származtak. Ez elsősorban a gnieznói tartomány suffraganeus püspökeire, különösképpen a wrocław, a krakkói, a plocki és a wrocławski püspökökre, kisebb mértékben a poznańiakra érvényes. Határozott kivételnek a lubuszi egyházmegye számított, ahol a püspöki széket a sziléziai papság képviselői foglalták el, valamint a gnieznói érsekség, amely személyi vonatkozásban is megtartotta országos jellegét. A késői középkorban lényeges változásokat vehetünk észre e vonatkozásban. A lengyel prelátus regionális összetétele nem volt arányos sem a különböző területek népességszámához, sem a nemesi családok számá-

hoz vagy az e területeken élő katolikus vallású népesség nagyságához képest. A főpapság összetétele nem korrelált a különböző régiókban levő egyházmegyéék számával. Észrevehetően magas a Kis-Lengyelországból származó megyéspüspökök száma (37%), amely kétszer-háromszor magasabb volt a többi területhez viszonyítva. E jelenség abból ered, hogy Kis-Lengyelország mint régió politikailag domináns szerepet játszott Lengyelországban. Ezt a tényt igazolja a püspökök és a királyi kancelláriában dolgozók földrajzi származásának hasonlósága.

Iskolázottság

A részfejedelemségek idején Lengyelországban a püspökök az értelmiség elitjét képezték. Képzettségük elsősorban gyakorlati jellegű tevékenységre irányult (kápláni és igazgatási-jogi), és eleget tett a kánonjogi elvárásoknak. A megyéspüspökök több mint a fele minden bizonnyal nyugat-európai egyetemi kapcsolatokkal rendelkezett, főleg azokkal, amelyek elsősorban kánonjogot tanítottak. El lehet fogadni, hogy a lengyel főpapok körülbelül 20%-a ezekben szerzett tudományos fokozatot, legalább a szabad művészetek magiszteri fokozatát. Emellett egy részük jogi tanulmányokat is folytatott, tanári képesítést is szereztek, sőt nem ritkán doktori címeket is. A lengyel megyéspüspökök iskolázottságuk tekintetében hasonló szinten álltak, mint a szomszédos német egyházmegyéékben tevékenykedő német kollégáik, de meg sem közelítették az angol vagy a francia püspökök képzettségét.

A 13. századi püspöki kar iskolázottságára vonatkozó, gyakran a szűk forrásanyag alapján levont következtetéseket megerősítik a források által jobban megvilágítható, a következő két évszázaddal kapcsolatban végzett kutatások. A 15. században a lengyel főpapok négyötöde egyetemeken tanult, de ezek fele megelégedett az *artes* karral, és nem szerzett semmiféle tudományos fokozatot. A felsőbb karok közül végig a bolognai, a padovai és a római jog kar volt a legnépszerűbb. A kutatott korszak egészének jellemzője, hogy a lengyel püspökök tanulmányaik folyamán szinte egyáltalán nem érdeklődtek a teológia iránt.

A tapasztalat

A 13. századi lengyel püspökök többsége a magasabb egyházi rendeket – legalább a subdiaconatust – jóval a méltóság átvétele előtt felvette, azaz lemondtak a világi karrierről és az ezzel járó életstílusról. A döntés idején általában nyugat-európai kollégáikhoz hasonlóan nem rendelkeztek semmilyen pasztorációs tapasztalattal. Viszont a korábban befutott egyházi karrier, különös tekintettel a székeskáptalanokkal való kapcsolatokra, mindenképpen a korabeli lengyel püspöki kar csoportjellemzőjének tekinthető. Attól a pillanattól kezdve, amikor Lengyelországban a 13. század elején a székeskáptalanok formálisan átvették a püspökválasztást, majdnem minden püspökjelölt a székesegyházi papságból került ki. A 13. században pedig döntő többségük már korábban kapcsolatban állt a székeskáptalannal, amely felett püspökként átveszi az irányítást.

Megváltoztak az uralkodói kancelláriával fennálló korábbi kapcsolatok. A részfejedelemségek korában a kancelláriai karrier nem jellemezte a püspöki kart. Két egyházmegyében, a plockiban és krakkóiban viszont a püspökök fele ebben az időben is a kancelláriából került ki, párhuzamosan futott be kancelláriai és egyházi karriert. Az állam egyesítése és a lengyel királyság újjászülése pillanatától kezdett változni a helyzet, és az uralkodó pozíciója egyre jobban erősödött. A 15. században így a püspöki kar tagjainak már a négyötöde több éves királyi kancelláriai tapasztalattal rendelkezett. Az ott szerzett politikai jártasság jellemzi őket. Ez a tapasztalat nem volt kevésbé fontos, mint a nemesi származás és a káptalani kanonokság. Az ilyen jellegű tudás, ha figyelembe vesszük az országos és külföldi politikai akciókban való részvételt, a lengyel főpapságot még nagyobb arányban jellemezte.

Ebben az időben tehát az új püspök ismeretei mindenekelőtt a királyi kancelláriában végzett – először írásbeli, később politikai – tevékenységéből származtak, és a káptalanok problémáit már alig ismerték. Nem csoda tehát, hogy míg a részfejedelemségek idejében a püspökök az egyház embereinek számítottak, és a püspöki méltóság elfoglalása után nem töltöttek be semmiféle világi funkciót, úgy késő középkori utódaik visszatértek az állam szolgálatába, a 15. században pedig hivatali feladatuk alapján foglalták el helyüket a királyi tanácsban vagy később a szenátusban.

A társadalmi kötelék

Cikkem második felében a püspöki kart jellemző társadalmi kötelékek közül csak kettőről kívánok beszélni: a püspökök közötti hierarchiáról és a csoporton belüli mobilitásról, melőzve a forrásanyag szempontjából olyan kevésbé megfogható problémákat, mint a csoporthoz fűződő identitástudat, a szolidaritásérzés és a belső kommunikáció.

Hierarchia

A tárgyalt időszakban egészében a lengyel püspöki kar vezetése a gnieznói érsekekhez tartozott. A 13. században a gnieznói érsekek féltékenyen ügyeltek érsekségi jogaikra, bejárták suffraganeusaik egyházmegyéit, és személyesen végezték püspökeik felszentelésének liturgiáját, valamint vezették a viszonylag gyakran összehívott tartományi zsinatokat. A gnieznói érsek elsőbbsége megmaradt abban az időben is, amikor Lengyelországban létrejött a második érsekség. E privilégium minden bizonnyal a hagyományra épült, de mindenképpen a gnieznói érsekségnek a lwowi érsekséghez viszonyított hatalmas anyagi fölénye is tükröződött abban. Ezt a helyzetet a 15. század elején megerősítették, amikor is a gnieznói érsekek felvették a primási címet. Kisebb zavar keletkezett, amikor 1449-ben a krakkói püspök megszerezte a bíborosi rangot, amellyel viszont a gnieznói primás nem rendelkezett. Már két évvel ezt követően a király és a szejm úgy határozott, hogy a bíborosi kalap nem biztosít elsőbbséget a primással szemben, s a bíborosi rangot csak a király és tanácsa jóváhagyásával szabad elfoglalni.

Majdnem a 12. század végéig, azaz a lengyel államegység idején a gnieznói suffraganeusok rangsora a rangidősség jogelvére épült, nevezetesen arra, ki foglalta el korábban a püspökséget. A részfejedelemségek korában némely ambiciózus püspök – figyelmen kívül hagyva a korábbi jogi normákat, előírásokat és kihasználva a politikai, egyházi és gazdasági téren tanúsított aktivitását – igyekezett magának és székesegyházának minél előkelőbb helyet biztosítani a püspökségek közötti hierarchiában. Az elsőbbség tehát gyakran az egyes püspökök egyéni karizmájától függött. A rivalizálás idején csak a krakkói püspökök tudtak egy pápai privilégium révén maguknak olyan jogi alapot biztosítani, amelyre presztízsjüket alapozhatták, s meg tudták védeni pozíciójukat. A gnieznói érsek után ők következtek a hierarchiában. Ezt a befolyásukat azzal tudták megszilárdítani a 14. században, hogy Krakkó az újjászületett királyság fővárosa lett, a wrocławi püspökség pedig mint Krakkó legközelebbi vetélytársa be sem került a királyság határai közé.

Már a részfejedelemségek korában lényeges szerepet játszott az egyes egyházmegyék anyagi helyzete. Később, de különösen a 15. században a jövedelem már egyértelműen az egyik leglényegesebb tényezővé vált a püspökségek közötti rangsorban. Szabály szerint a gnieznói érsekség régi püspökségei a hierarchia élén álltak, és megelőzték az orosz és litván püspökségeket. A lwowi érsekek különleges helyzetet élvezhettek, ugyanis bár anyagi lehetőségeiket tekintve lényegesen alulmaradtak a lengyel megyéspüspökökkel szemben, de közvetlenül a primás alá tartoztak. A tiszteletbeli elsőbbség kérdése még sok problémát

okozott a 15. században. A kérdést csak a Lublin-i Unió létrehozói oldották meg végérvényesen, amikor nagyon pontosan meghatározták a szenátusban helyet foglaló püspökök rangsorát.

A csoporton belüli mobilitás

A püspök és az egyházmegye közötti kapcsolatot a 13–14. századi Lengyelországban a házassági kötelékhez hasonlóan lehetne még leírni. Ebben az időben a püspöki méltóság megszerzése az egyházi karrier megkoronázásának számított, áthelyezések még ritkán fordultak elő.

A lengyel állam egyesítése után e helyzet lassan kezdett változni, de azok az új tendenciák, amelyek a nyugati egyházban már III. Ince pápa idejétől, a 13. század elejétől jelentkeztek, Lengyelországban csak a 15. században nyertek teret. A folyamatnak kedvezett a lengyel püspökségek vagyoni megkülönböztetése. Megfigyelhetjük ettől kezdve a főpapi karriernek „spirális” jellegét, azok az egyre vagyonosabb püspökségek felé irányultak. Minden harmadik püspök a 15. században főpapsága alatt legalább egyszer egyházmegyét váltott. A gnieznói érsekség pedig lassan a püspöki karrier megkoronázásának számított, ahová az út a hierarchia szempontjából a két alacsonyabb rangú és kevésbé vagyonos egyházmegyén keresztül vezet. Ez a rendszer azért fejlődött annyira jól, mert minden érdekeltnak megfelelt. A királynak azért, mert biztosította a főpapság lojalitását; másrészt növelte a pápaság bevételeit, és végül kedvezett maguknak az érintett püspököknek is. Mindamellett még a 15. század elején az előmenetel „spirálja” nem forgott nagyon gyorsan, mert a harmincöt főpapból csak nyolcat helyeztek át egy másik püspöki székhelyre. Mi több, ez a jelenség egyedül a régi gnieznói érsekség területére korlátozódott, gyakorlatilag a néhány leggazdagabb egyházmegyére (Gniezno, Krakkó Włocławek, Poznań), amelyek a Jagellómonarchia területén működtek.

A lengyel középkori püspöki kart vizsgáló kutatások helyzete minden bizonnyal még nem kielégítő. Az egyházi struktúrák és személyiségek történetével foglalkozó lengyel történetírás utóbbi tizenöt évben megfigyelt dinamikus fejlődése nyomán lassan meg lehet kísérelni az itt jelzett kérdések szisztematikusabb feldolgozását. Jó lenne, ha a leendő monografikus feldolgozás e problémákat szélesebb, európai, de mindenképp közép-európai kitekintéssel vizsgálná. Felbecsülhetetlen értékűek lehetnének ebben a vonatkozásban a magyar és a lengyel püspöki kar történetét tárgyaló összehasonlító kutatások.

Fordította: BIERNACKI KAROL

FELHASZNÁLT IRODALOM

- GAŚSIOROWSKI, ANTONI: *Arcybiskupi gnieźnińscy w Polsce pierwszych Jagiellonów*. Roczniki Historyczne, 59. (1993) 93–111.
- GRAFF, TOMASZ: *Precedencja biskupów metropolii gnieźnińskiej i lwowskiej w I połowie XV wieku*. Nasza Przyszłość, 102. (2004) 105–150.
- KŁOCZOWSKI, JERZY: *Kler katolicki w Polsce średniowiecznej: problem pochodzenia i dróg awansu*. Kwartalnik Historyczny, 88. (1981) 923–938.
- KOCZERSKA, MARIA: *Biskup w Polsce późnego średniowiecza. Kolory i struktury średniowiecza*. Ed. W. Falkowski. Warszawa, 2004. 105–124.
- Kościół w polsce I. Średniowiecze. Ed. Jerzy Kłoczowski. Kraków, 1968.
- KUŻMA, ARTUR: *Die Ausbildung der Erzbischöfe von Gnesen im Vergleich mit der politischen Elite Polens im Spätmittelalter (14. und 15. Jh.)*. Christianity in East Central Europe Late Middle Ages. Ed. J. Kłoczowski. Lublin, 1999. 117–127.

- KUŹMA, ARTUR: *Kancelaria królewska Andegawenów i Jagiellonów jako środowisko awansu na drodze do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*. Roczniki Humanistyczne, 2000. 5–28.
- MACIEJEWSKI, JACEK: *Biskupi wrocławscy w Polsce piastowskiej – pochodzenie, drogi awansu i model kariery. Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej*. Ed. Z. Zyglewski. *Promotio Historica Bidgostiensia II*. (megjelenés alatt)
- MACIEJEWSKI, JACEK: *Episkopat polski doby dzielnicowej 1180–1320*. Kraków-Bydgoszcz, 2003;
- MACIEJEWSKI, JACEK: *Konsekracja biskupia w trzynastowiecznej Polsce*. *Nasza Przyszłość*, 105. (2006) 117–139.
- MACIEJEWSKI, JACEK: *Precedencja biskupów polskich w Polsce piastowskiej*. *Nasza Przyszłość*, 99. (2003) 5–25.
- OŹÓG, KRZYSZTOF: *Formacja intelektualna biskupów krakowskich w średniowieczu*. Cracovia. *Polo-nia. Europa*, Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześć-dziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. Kraków, 1995. 159–180.
- RADZIWIŃSKI, ANDRZEJ: *Droga do biskupstwa plockiego w XIV i I połowie XV w.* *Personae – Colligationes – Facta*. Toruń, 1991. 74–80.
- RADZIWIŃSKI, ANDRZEJ: *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym*. Studium nad rekrytacją i drogami awansu. Toruń, 1995.
- RADZIWIŃSKI, ANDRZEJ: *Wyższe duchowieństwo w Polsce średniowiecznej. Stan i perspektywy badań nad episkopatem i środowiskami kapitułnymi*. Stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym. Ed. J. Pakulski, J. Wroniszewski. Toruń, 2003. 157–180.
- WIESIOŁOWSKI, JACEK: *Episkopat polski jako grupa społeczna*. In: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej IV*. Ed. S. K. Kuczyński. Warszawa, 1990. 236–295.
- ZYGNER, LESZEK: *Wykształcenie uniwersyteckie biskupów plockich w wiekach XIV–XV*. *Roczniki Historyczne*, 65. (1999) 73–90.



HALMÁGYI MIKLÓS

A magyarok nyilaitól ...

Egy kósza idézet nyomában

Elterjedt a köztudatban, hogy a magyar kalandozások idején a keresztény nyugatiak így könyörögtek a magyaroktól való féltükben: „A magyarok nyilaitól ments meg, Uram, minket!” „*A sagittis Hungarorum libera nos, Domine!*” Latinul is, magyarul is találkozhatunk ezzel az idézettel tartalmas szakmunkákban, ismeretterjesztő művekben, internetes szövegekben is. Akik azonban ezt a könyörgést idézik, nem adnak pontos forráshivatkozást. Vajon megtalálható ez a könyörgés valamelyik korabeli forrásban? Vagy a későbbi történétírók tollán született ez a jól hangzó fordulat? Erre keresek választ a továbbiakban.

A kutatás elején érdemes feldolgozásokat fellapozni és az interneten is keresni. A kilencedik és a tizedik század története Kristó Gyula és Makk Ferenc kiadásában magyarul idézi a kérdéses imát, és a modenai imádság híressé vált sorának mondja.¹ Kiszely István szintén a modenai imádságot idézi, mielőtt a szóban forgó népszerű fordulatot leírja.² Ha azonban Gombos Ferenc Albin szöveggyűjteményében utánanézzünk a modenai imádságnak, ott más szöveget találunk. A vers Modena védőszentjéhez, Szent Geminianushoz szól. Ő a legenda szerint Attilától mentette meg Modena városát. Erre hivatkozva kéri a könyörgés a szentet: „*ab Ungerorum nos defendas jaculis.*” Vagyis: „védj meg minket a magyarok nyilaitól.” A vers a 900-as évek legelején születhetett,³ az itáliai történész, Ludovico Antonio Muratori adta ki 1738-ban.⁴ Bóna István a kalandozásokról szóló művében szintén említi a modenai

¹ Kristó Gyula – Makk Ferenc: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest, 2001. 97.

² Kiszely István: *A magyar nép őstörténete*. Budapest, 2001. 276. <http://istvandrkiszely.hu/os-tortenet/037.html> 2007.05.27.17.54.; uő.: *A magyarok eredete és ősi kultúrája II.* Budapest, 2000. 1247.

³ Gombos F. Albin: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Budapest, 1937. Tomus II. 843. Gombos itt *iaculist* ír, Muratorinál *jaculis* szerepel.; Gombos F. Albin: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása*. Hadtörténelmi Közlemények, 28. évf. (1927). 429–519. 483.; *Monumenta Germaniae Historica*, Antiquitates, Poetae Latini aevi Carolini. III. Berolini, 1896. Recensui: L. Traube. 702–706. www.dmgh.de 2007.05.28.13.32.; Tóth Béla: *Szárjúl szárjra*. Budapest, 1901. (2001) 3–4. Tóth munkáját lejjebb bővebben tárgyalom. Ő egy 924-es betöréshez kapcsolja a himnusz; Vajay Szabolcs magyarokkal kapcsolatos imát nem idéz, de Modena megtámadását megemlíti, 900. jan. 26-ra teszi. Tiraboschi, Girolamo: *Memorie Storiche Modenensi I–V*. Modena, 1793–1795. I. 48. Lásd: Vajay, Szabolcs: *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte (862–933)* Mainz, 1968. 30.

⁴ Muratori, Ludovico Antonio: *Antiquitates Italicae medii aevi. Tomus primus*, 1738. 21–22. 21. *Confessor Christi, pie Dei famule, / O Geminiane, exorando supplica, / Ut hoc flagellum, quod meremur miseri, / Coelorum regis evadamus gratiâ. / (22) Nam doctus eras Attilae temporibus / Portas pandendo liberare subditos. / Nunc te rogamus, licet servi pessimi, / Ab Ungerorum nos defendas jaculis. / Patroni summi exorate jugiter / Servis puris implorantes Dominum.* A Tóth Bélánál olvasható fordítás (i. m.. 4.): „Krisztus hitvallója, isten jámbor szolgája, Geminianus, kö-

könyörgést: „több versszaka így végződött: »et ab Ungarorum nos defendas iaculis«; »és a magyarok nyilaitól ments meg minket.«⁵ A magyarok nyilait említő sor azonban a vers belsejében van, és nem ismétlődik. Továbbá a sor *ab Ungerorum*mal kezdődik, nincs ott az elején az *et*. Bánlaky József *A Magyar nemzet hadtörténelme* című munkájában idézi a modenai imádság vonatkozó sorát Muratorira hivatkozva,⁶ majd a következőt írja: „Itália és Dalmácia egyéb templomaiban ez a könyörgés a következő változatban szállt fel az egek urához: »A sagittis Ungarorum libera nos Domine!« (A magyarok nyilaitól ments meg, Uram, minket!)”⁷ Itt már nem hivatkozik senkire Bánlaky. Meglepő az is, hogy Itália mellett Dalmáciába helyezi ezt a könyörgést, hiszen a magyaroknak Dalmáciában tett hadjáratáról nem tudok.

Fennmaradt egy litániaszöveg, mely szintén a magyaroktól való félelmet tükrözheti. Ez Ábrahám freisingi püspök köréhez sorolható kollektáriumban maradt fenn. Maximilian Georg Kellner könyvében közli az oldal hasonmását, a vonatkozó sort pedig így adja vissza: *ab incursione alienigenarum lib(era nos domine)*”.⁸ „Az idegenek betörésétől ments meg, Uram, minket.” Ezt minden bizonnyal a magyarokra vonatkoztatták. A kéziraton látszik, hogy ezt a sort később szűrték a litániába. Néhány sorral feljebb ez olvasható: „*Ab inimicis nostris libera nos Domine*. Ellenségeinktől ments meg, Uram, minket.”⁹ Kellner a Geminianushoz szóló modenai imát is közli, sőt két másik modenai verset is hoz, melyek az ellenséges támadástól való félelmet fejezik ki. Kellner szerint ezek a versek is a magyaroktól, az ismeretlen ellenségtől való félelmet tükrözik.¹⁰

Hogyan állunk ezután az „*a sagittis Hungarorum libera nos Domine*” fordulattal? Cs. Sebestyén Károly a magyarok újáról és nyilairól írt művének ezt a címet adta: „*A sagittis Hungarorum ...*”. Bevezető soraiban Tóth Béla Szájrul szájra című művére hivatkozva ezt írja: „Ez a fohász hangzott el állítólag a kereszténységnek csaknem minden templomában a honalapítás korabeli magyar kalandozások idején.” Sebestyén nem tartja valószínűnek,

nyörögve kérjed, hogy a csapástól, melyet mi nyomorultak megérdemlünk, az egek királyának kegyelméből megszabaduljunk. Már Attila idejében a kapukat kitárván szabadítottad meg az alattvalókat. Most mi, bár rossz szolgák, kérünk, hogy védj meg bennünket a magyarok hajító dárdáitól. Legfőbb pátrónusok, szüntelenül kérjétek, a tiszta szolgákkal együtt könyörögven, az Urat.”
A *iaculum* szó ebben az esetben inkább nyílnak fordítható. Lásd: Niermeyer, J. F.: *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden, 1976. *jaculum*: *flèche – arrow; lásd még Kovács László: *Fegyver s vitéz*. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 1996. 94., 98. A Bóna Istvánnál, Bánlaky Józsefnél levő fordítást lásd lejjebb. Finály Henrik: *A latin nyelv szótára* (Budapest, 1884.) a *jaculus*, *jaculum*-nál hajítódárda, kelevéz, kopja szavakat említ.

⁵ Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000. 43.

⁶ Bánlaky József (Doberdoi Breit József): *A Magyar nemzet hadtörténelme*. I. rész. A honfoglalás. Budapest, 1929. 100. *Oltalmaz meg minket a magyarok nyilaitól!; Ab ungarorum nos defendas iaculis* 100. o. 212. j. Gépi kereséssel az *Arcanum DVD könyvtár III. történelem* alapján. Bánlaky pontatlanul idéz, mert *Ungerorum* helyett *ungarorum*-ot hoz, és a 222. oldalra teszi a mondatot, holott az a 22-en szerepel.; Bánlaky 1916-tól viselte a doberdoi előnevet, 1931-ig volt Breit. Lásd *Új magyar életrajzi lexikon*, I. Főszerk.: Markó László. Budapest, 2001. 386.

⁷ Bánlaky: *A Magyar nemzet hadtörténelme*, 100. 212. j.

⁸ Maximilian Georg Kellner: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”* München, 1997. 48. Hasonmás: 186. Clm. 27305, 111. 12. sor; Bayerische Staatsbibliothek, München; a litánia sorát Gombos is közli: *Catalogus*, III. 3509. számon, 1466. oldalon a következő mű alapján: *Quellen u. Erört. z. bayer. u. deutsch. Gesch.* 1858. VII. 473. (Frgmnt)

⁹ Kellner: *Die Ungarneinfälle*, 48. oldalon idézi: Clm. 27305, 111. 9. sor

¹⁰ Kellner: *Die Ungarneinfälle*, 14–16.

hogy a kereszténység minden templomában így imádkoztak volna. Ténynek ő is azt tekinti, hogy Modena lakossága Geminianushoz így imádkozott: „*ab Ungerorum nos defendas iaculis*”.¹¹

Lapozzuk fel Tóth Béla művét! A szorgalmas történetbúvár Kossuth Lajost idézi példaként: már ő is említi, hogy „a kereszténységnek csaknem minden templomában felhangzott a »félelmetes litánia«:” Tóth szerint „nem akadunk a régiségekben annak nyomára, hogy akár Olaszországban, akár Svájcban, akár Németországban így könyörgöttek volna segítséget a keresztények ...” Tóth Béla Jerney Jánosra hivatkozik. Jerney „egy X. századbéli modenai himnuszban keresi e szállóige legrégebbi nyomát”. Tóth Muratori alapján közli a szóban forgó himnuszt, majd megmagyarázza, ki volt Geminianus.¹²

Tóth Béla útmutatását követve vegyük most elő először Kossuth Lajos műveit! Irataim az emigrációból című három kötetes művében a megjelölt helyen valóban ott áll az „*a sagittis hungarorum libera nos Domine*” fordulat.¹³ A szöveg, melyben az idézet szerepel, *Horvátország és a panslavismus* címet viseli, s ez egy hosszabb értekezés része. A szerző hat részes felolvasás-sorozatát dolgozott össze egy értekezéssé. A felolvasásokat 1858 novemberében, Nagy-Britanniában tartotta Kossuth.¹⁴ A „Horvátország és a panslavismus” az értekezés harmadik része.¹⁵ Kossuth szerint „... a kereszténység csaknem minden templomaiban felhangzott a félelmetes lythania: »*a sagittis hungarorum libera nos Domine*« (a magyarok nyilától ments meg, uram, minket).” Az idézett könyörgésnek ez az általam ismert legkorábbi latin nyelvű előfordulása. Mielőtt Kossuth a könyörgést idézné, azt is megemlíti, hogy egy würzburgi püspök *Gog és Magog* népeinek tartotta a magyarokat, egy „még tudósabb Abbas” azonban megcáfolta: Góg és Magóg népei alatt az eretnekeket kell érteni.¹⁶ Itt nyilván arról a levélről van szó, melyet mai tudásunk szerint Dado, verduni püspökhöz írt egy Szent Germanus-közösséghez tartozó szerzetes.¹⁷ A mi szempontunkból

¹¹ Cs. Sebestyén Károly: „*A sagittis Hungarorum ...*” *A magyarok íjja és nyila*. Dolgozatok, 1932. 167. Köszönet Papp Róbertnek, aki felhívta a figyelmemet a tanulmányra.

¹² Tóth Béla: *Szárjúl szájra*, 3–4.

¹³ Kossuth Lajos: *Horvátország és a panslavismus*. In: *Értekezés Magyarországról*. In: Uő: *Irataim az emigrációból*. Budapest, 1881. II. 157. Lásd Arcanum DVD könyvtár III. történelem.

¹⁴ Kossuth: *Horvátország és a panslavismus*, 132–133.

¹⁵ Persze elképzelhető, hogy az idézet csak akkor került a szövegbe, amikor azt Kossuth sajtó alá rendezte, de lehetséges, hogy már az 1858-as felolvasásban is elhangzott. Az értekezés politikai tárgyú: Kossuth felsorolja, hogy Európa mit köszönhet a magyaroknak. A magyarság letelepedése vetett véget a Kárpát-medencéből jövő, Európát fenyegető támadásoknak. A törököket is a magyarok állították meg. Kossuth felidézi a magyaroktól való középkori félelmeket is, de jelzi, hogy a magyarok nélkül a muszlimok Rómát is elfoglalták volna. A panszlavizmusnak is Magyarország szab határt.

¹⁶ Kossuth: *Horvátország és a panslavismus*, 156.

¹⁷ A levél új kiadását lásd: Németh András: *A Dado verduni püspökhöz írt levél*. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 2001. 113–161. Németh felhívja rá a figyelmet, hogy a szóban forgó levélnek nyugaton az R. Huygens féle kiadását ismerik (*Un témoin de la crainte de l'an 1000: la lettre sur les Hongrois*, Latomus, 15. (1956) 225–239). Huygens 960 körülre teszi a levél keletkezését. A magyar szakirodalom K. J. Heilig kiadását használja (*Der Brief des Remigius von Auxerre um 900 über die Ungarn*, A gróf Klébelsberg Kunó Bécsi magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 3. (1933) 7–30.) Heilig Dadót tartja a levél címzettjének. Németh mindkét kiadást ismeri, új kéziratot is felhasznál, és arra jut, hogy a levelet egy ismeretlen, Szent Germanus-közösséghez tartozó szerzetes írta Dado verduni püspöknek 917 és 923 között. Az említett levelet Magyarországon Fejér György már 1829-ben Budán kiadta, abban a *Viridunensis* szó szerepel. Fejér György: *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis* V. I.

azért lehet érdekes az a hiedelem, mely a magyarokat Góg és Magóg népével összekapcsolja, mert könnyen lehet, hogy Kossuth erről a régi hiedelemtől ugyanonnan szerzett tudomást, ahonnan a szóban forgó könyörgésről is. Kossuth egy másik írásában is idézi a szóban forgó könyörgést, mégpedig egy tanulmányban, melyet 1882-ben írt Nyáry Jenőhöz.¹⁸ Nyáry Jenő régész elküldte „Az aggteleki barlang mint őskori temető” című munkáját Kossuthnak, az idős politikus pedig megtisztelte Nyáryt a mű olvasása során feljegyzett gondolataival.

Lapozzuk most fel a Tóth Béla által idézett másik szerző művét is, Jerney Jánosét! Jerney a magyar kultúrtörténet színes egyénisége. Nyelvész volt, történész és utazó. 1844-ben nagy utazást tett Keletre, hogy a magyarság gyökereit kutassa. Eljutott a Krímbe, az Azov-tenger és a Don vidékére. 1844 őszén a moldvai csángókat is felkereste.¹⁹ A magyarokat pártus eredetűeknek tartotta. Keleti útjáról 1851-ben könyvet jelentetett meg. Az a mű, amire Tóth Béla hivatkozott, a „Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából” 1854-ben jelent meg. A második közleményben egy magyar nyelvű szöveget adott ki, melyet I. András korabelinek tartott.²⁰ A szöveget Jerney egy Litteráti Nemes Sámuel nevű régiségkereskedőtől szerezte, Szabó Károly 1866-ban hamisítványnak nyilvánította.²¹ Jerney ezen kiadványa mellékletében közli a modenai imádságot.²² Érdekes, hogy „Litaniai versek”-nek nevezi, noha ez himnusz, és nem litánia. Jerney szerint „Többbizben tétetett már íróink által említés e ’lytániai versekről, magam is érintém Wachmuth után Keleti-utazásomban (II. 272. l.), de egész terjedelemben a’ magyar olvasókkal eddigelő nem közöltetvén, ezenel commentár nélkül kiírom Muratori közleménye szerint.”²³ Jerney a szöveget Muratori alapján közli.²⁴ A nagy itáliai történész munkája akkor már megvolt Magyarországon a Horvát István által őrzött könyvtárban.

Mint fent jeleztem, keleti útjáról 1851-ben adott ki könyvet Jerney. Ebben így ír: „Anynyira rettentők valának a’ magyarok’ nyilai már a vezérek’ korában, hogy azoktól megmentésért litániai imádságok mondatának Olaszország’ templomaiban hiteles emlékek szenteltek.”²⁵ Jerney tehát ekkor még nem idéz pontos szöveget, csak körülírást ad. Azt is megadja, honnan veszi ismereteit. Forrásának, Wachsmuthnak vonatkozó mondatát is idézi: „In der kirchlichen Litanien Italiens wurde der Himmel um Rettung vor ihren Geschossen

278–279. In: Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0; Arcanum. Pápa–Budapest, 2005. Persze Kossuthtól nem várható el, hogy Fejér szöveggyűjteményét ismerje.

¹⁸ Kossuth Lajos: *Tanulmányok báró Nyáry Jenő „Az aggteleki barlang mint őskori temető” című munkája felett.* In: Kossuth Lajos iratai IX. Budapest, 1902. 474. Lásd Arcanum DVD könyvtár III. történelem. Tóth Béla ezt az előfordulást nem idézi.

¹⁹ *Új magyar életrajzi lexikon.* III. Főszerk. Markó László. Budapest, 2002. 594.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* V. köt. Budapest, 1897. 494–500.

²⁰ Jerney János: *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. Második közlemény, mely I. András király korabeli 800 éves imádságokat tartalmazza.* Pest, 1854. 92.

²¹ Kelecsényi Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Budapest, 1988. 265–266.

²² Jerney: *Magyar nyelvkincsek*, 92. Ahogyan Tóth Béla is megjegyzi, „nem tökéletes pontosan”, hisz a Muratorinál olvasható *Ungerorum* helyett Jerney *Ungarorum*ot hoz. (Tóth a 94. l.-ra hivatkozza.)

²³ Jerney: *Magyar nyelvkincsek*, 92.

²⁴ Bár apró pontatlansággal, ahogy Tóth Béla is megjegyezte. Jerney *Ungarorum*ot ír *Ungerorum* helyett.

²⁵ Jerney János: *Keleti utazása A’ magyarok’ őshelyeinek kinyomozása végett.* 1844 és 1845. Második kötet. Pesten, 1851. 272.

angefleht.²⁶ Azok a mozzanatok, hogy az imát Itáliában mondják, hogy a lövésektől félnek, a modenai imára emlékeztetnek. A litániaszerű imádság említése, a lövésektől való félelem a keresett *sagittis*-os változatot juttathatja az olvasó eszébe. Figyelemreméltó, hogy Wachsmuthnál nem egy szenthez könyörgönek, nem is az Istenhez, hanem az „*éghez*”. Nem kizárt tehát, hogy itt a Geminianushoz szóló modenai imádság pontatlan felidézéséről van szó.

Wachsmuth művében ír a magyarokról, magyar szerzőkre is hivatkozik. Tud Sajnovics János elméletéről, aki a lapp nyelvvel hozta összefüggésbe a magyart, ám nem fogadja el ezt az elméletet. Idézi Majláth János grófnak, valamint „*Horvath*”-nak művét.²⁷ A Jerney által megjelölt helyen megtaláljuk nála az idézett mondatot.²⁸ Wachsmuth hivatkozásokkal is ellátta könyvét, erről a mondatról azonban nem árulja el, hogy honnan merítette. Fentebb találunk nála még egy izgalmas állítást: „*Ein Bischof von Würzburg erklärte sie für den Gog und Magog; ihr Erscheinen galt für Vorzeichen des nahenden Untergangs der Welt.*”²⁹ („Egy würzburgi püspök Gog és Magognak magyarázta őket; megjelenésük a közeledő világvége előjelének számított.”) Tehát Wachsmuthnál is egy würzburgi püspök tartotta a magyarokat Góg és Magóg népének, akárcsak Kossuthnál. Kossuthnál azonban az is szerepel, hogy a püspök nézetét valaki megcáfolta, Wachsmuthnál pedig erről nem esik szó.³⁰ Így nem valószínű, hogy Kossuth Wachsmuthtól vette volna a gondolatait, a két vélemény között azonban léteznie kell valamilyen kapcsolatnak.

Jerney alapján azt mondhatjuk, hogy az 1854-es kiadvány előtt már mások is megemlítették „e’ lytániai versek”-et. Magyar szerző tollából én Horváth Mihálynál találtam erről adatot. 1842-ben kiadott művében, „*A magyarok története*” címűben ezt írja az egyik lábjegyzetben: „Olasz s Németország több vidékein olly félelmesekké lőnek e miatt a magyarok, hogy a lytaniákba is beiktattatnék: »A magyaroktól ments meg uram minket.«”³¹ Horváth ezen a helyen nem hivatkozik forrásokra, bár könyvében másutt megteszi. Ezen a helyen magyarul idéz, bár másutt idéz latinul is. Nem a magyarok nyilait említi, csak azt, hogy „A magyaroktól”. Idézetét ráadásul feltételes módban vezeti be: „lytaniákba is beiktattatnék”. Úgy tűnik, Horváth maga is bizonytalan volt, vajon hiteles-e ez az állítás. Könyve második kiadását 1860-ban jelentette meg „*Magyarország történelme*” címen. Ebben a következőket írja: „istenhez nyilvános könyörgések intéztettek, mentené meg a népet a magyarok nyilaitól, melyek előtt számra nagyobb hadak sem mertek s birtak megállani.”³² Itt tehát már megemlíti a nyilakat. Forrására azonban itt sem hivatkozik.

Horváth Mihály 1867-ben cikket jelentetett meg a Századokban „Szent István első összeköttetései az egyetemes keresztény egyházzal” címmel. Asztrik római útjával kapcsolatban írja, hogy a pápa számára a magyar nem lehetett ismeretlen nép: „Hogy egyebet ne

²⁶ Jerney: *Keleti utazása*, 272. 1. j. Jerney a bibliográfiai adatokat is megadja, alább én is közlöm a könyv adatait.

²⁷ Wachsmuth, Wilhelm: *Europäische Sittengeschichte. Zweiter Theil*. Leipzig, 1933. 24–26. Horváth keresztnévét nem árulja el: *Horvath v. den altungerischen Stammesgeschlechtern aus der ungrischen Chronik Simon Keza's, b Mailath Gesch. d. Magyaren* 2. 232.

²⁸ Wachsmuth: *Europäische Sittengeschichte*, 27.

²⁹ Wachsmuth: *Europäische Sittengeschichte*, 26–27. A litániai imádságot ez után, a 27. oldalon írja.

³⁰ Könyvének ezen a helyén legalábbis nem. A teljes művet nem olvastam, de a könyv többi része más vonatkozásúnak tűnik.

³¹ Horváth Mihály: *A magyarok története*. Pápa, 1842. 17–18. 2. j. A közel egykorú népszerűsítő műveiben nem találtam magyaroktól való félelmet tükröző imát. Horváth M.: *A magyarok története Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára*. Pest, 1841.; Horváth M.: *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjúság számára*. Bécs, 1847.

³² Horváth: *Magyarország történelme. Első kötet*. Pest, 1860. 58.

mondják, »*ignota gens*« volt-e az olaszok előtt az, melyről litániáikban is könyörgőleg tőnek említést, hogy mentse meg őket isten a magyarok nyilaitól?»³³ Láthatjuk tehát, hogy Horváth visszatérő gondolata ez a litániaszerű imádság. Azonban mindhárom esetben magyarul idézi, nem pedig latinul, és egyszer sem említ forrást.

Amikor régi nagy történetíróinkhoz fordultam, és fellapoztam Pray György, Katona István, Engel János Keresztély, Fessler Ignác Aurél munkáját, egyikben sem találtam a magyaroktól való félelmet tükröző imát. Szalay László művében szintén nem.³⁴ Szabó Károly csak a modenai imádságot hozza Muratori alapján.³⁵

Ha tehát a magyaroktól való félelmet tükröző imát akarunk idézni, a modenai himnusz („*ab Ungerorum nos defendas iaculis*”) és a freisingi litánia („*ab incursione alienigenarum (libera nos Domine)*”) azok az imák, melyeknek van forrása.³⁶ (Kellner szerint a fent említett másik két modenai vers is a magyaroktól való félelmet tükrözi.) Az „*a sagittis Hungarorum libera nos Domine*” fordulat ebben a latin formájában tudomásom szerint először Kossuthnál fordul elő. Hogy ő honnan vette, nem tudom. Horváth Mihály többször említ egy hasonló tartalmú magyar szöveget. Wachsmuthnál található a legkorábbi általam ismert szöveg, mely a keresett könyörgésre emlékeztet. A vizsgált szerzők közül senki sem árulja el, milyen középkori forrásban fordul elő ez a könyörgés. Ezek után sem lehet teljesen kizárni, hogy a keresett imádság mégiscsak megtalálható valamilyen forrásban. Elképzelhető azonban, hogy a modenai imádság pontatlan idézése vezetett a vizsgált könyörgés-változat kialakulásához.

³³ Horváth Mihály: *Szent István első összeköttetése az egyetemes keresztény egyházzal*. Századok, 1. évf. (1867) 18–42. 40. 3. j. Gépi kereséssel a Századok 1867–1880 Arcanum CD-ROM kiadása segítségével.

³⁴ Pray György: *Dissertationes Historio-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Bécs, 1774. (a 235 és 243. közti rész, melyben az Itáliát érintő támadásokról is szó esik, nem tartalmaz imádságot.); Katona István: *Historia Critica primorum hungariae Ducum*, Pest, 1778.; Engel János Keresztély: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Naebenlaender*. Halle, 1798.; Fessler Ignác Aurél: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. Erster Theil*. Die Ungarn unter Herzogen und Königen aus Arpad's Stamme. Erster Band. Leipzig, 1815.; Szalay László: *Magyarország története*. Pest, 1861. (1851-ben az első kiadás.) 1–42.

³⁵ Szabó Károly: *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pécs, 1969. 119–120. 2. j. Hazay Samu a következő imát adja az olaszok szájába: „*ments meg isten a magyarok nyilaitól*”. Lásd: *A X. századbeli magyar hadügyről*. Hadtörténelmi Közlemények, 1. évf. (1888) 389–407., 549–561., 560. Forrásra azonban nem hivatkozik.

³⁶ Egyéb imákat is idéz Fasoli. Lásd Fasoli, Gina: *Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945. 88–90.



STANISŁAW SROKA

A lőcsei rotulus 1332-ből

A lőcsei járási levéltárban egy nem mindennapi, a 14. század első feléből származó, lengyel eredetű dokumentumot őriznek.¹ A közjegyzői okmányt 1332-ben Gostyń-i János közjegyző írta. Az oklevél ún. német hártya, csak egyoldalúan kidolgozott, előre megvonalozott 14,63 méter hosszú tekercs. A tekercs (*rotulus*) 25 hártyalapból áll. Mindegyik lap 23 cm széles és különböző hosszúságú, általában kb. 60 cm. A lapok a rövidebb oldaluk mentén egy – néhány bevágáson áthúzott – pergamen csík segítségével vannak összekapcsolva egymással. A tekercs minden bizonnyal Gostyń-i János kezétől származik, ezt a közjegyzői megjegyzéseknek és a szöveg többi részének azonossága bizonyítja. A lapok összekapcsolásánál a jegyző – egymástól alig különböző – közjegyzői jeleket rajzolt. Elsősorban az volt a célja, hogy minden egyes írt hártyalapnak jogi hitelességét biztosítsa, a jövőre nézve pedig megakarta nehezíteni a hamisítási kísérleteket. Gostyń-i János közjegyzővel más dokumentumokban is találkozhatunk. K. Skupieński szerint különböző közösségeket szolgált, ami „arra enged következtetni, hogy ebben az időben János az önálló krakkói közjegyzők egyike volt”.²

A tekercsben 30 dokumentum szerepel, ezek bevezetővel kezdődnek, és közjegyzői bejegyzéssel fejeződnek be. Az oklevelek a tárcai főesperesség plébánosai és Telegdi Csanád egri püspök, valamint utódja, Dörögdi Miklós között zajló tizedperre vonatkoznak.³ Az átiratok az eredeti okmányok másolatai, amelyeket gyakran úgy írtak be, hogy a formulás részeket, leginkább a dátumozást kihagyták. Az oklevelek ismétlései előfordulnak. A rotulus kapcsolatban áll Lengyelországgal, ugyanis ezt a helyi magyar jogviszályt a pápai rendelkezés értelmében Újszandecben (Nowy Sącz) döntötték el, a Staniątki-i női bencés pré-

¹ Levoča, Štátny oblastný archív, Súkromný archív Spišskej Kapituly, Scr. XI, fasc. 6. A lőcsei levéltár anyagáról legutóbb részletesebben értekezett: Kollárová, Z. – Hanus, J.: *Spríevodca po slovenských archívoch*. Prešov, 1999. 27–29. A jelen munkában a továbbiakban a rotulusban található dokumentumok teintetében azoknak a hártyalapoknak a számát adom meg, amelyekre a dokumentumot írták. E helyen szeretnék köszönetet mondani Jerzy Wzrozumski és Bożena Wzrozumska professzoroknak, akik aprólékosan kollatálták a függelékben feltüntetett dokumentumokat, és elvégezték a szükséges javításokat. Ugyancsak köszönettel tartozom Stanisław Szczur professzornak és Przemysław Nowaknak, akik átnézték ezt a szöveget, és nem egy kérdést megvitattak velem. Dr. Mark D. Kowalskinak a kollatálás terén nyújtott segítségét köszönöm.

² Skupieński, K.: *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*. Lublin, 1997. 41. (il. 4). Vö.: Koczarska, M.: *De manu, signo et nomine, czyli o krakowskich notariuszach publicznych w późnym średniowieczu*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa, 1991. 191–206.

³ Az egri püspökök tekintetében lásd: Sugár I.: *Az egri püspökök története*. Budapest, 1984. 100–116.

post, Przecław lengyel származású kijelölt pápai bíró személyében.⁴ Az említett főesperesség plébánosait képviselő ügyvédek egyike, Frowin szintén lengyel volt, egy ismert 14. századi kanonok.⁵ A tekercsben található néhány lengyel vonatkozású oklevél máig ismeretlen.⁶

Maga a *rotulus* hosszúsága mindezidáig hatásos „elrettentő” erőnek bizonyult a kutatók számára, mivel komoly és fáradságos munkát jelent a dokumentum részletesebb megismerése. 1997-ben a tekercset mint a középkori írásbeliség ritka emlékét, a Szepesszombatban rendezett „Szepesi Kincsek” kiállításon mutatták be. A kiállítás társrendezvénye volt az I. Szlovákiai Levéltári Napoknak.⁷ A Lőcsei Levéltár igazgatója, F. Žifčák egy rövid, tudományos-népszerűsítő cikkben foglalkozott a tekercssel.⁸ Néhány szlovák történész felhasználta a tekercset kutatásaiban, lengyelek közül viszont csak K. Skupieński hivatkozott rá a középkori közjegyzőkről szóló munkájában. Skupieński azonban nem az eredetit, hanem a *rotulus* Magyar Országos Levéltárban őrzött fényképét használta.⁹

A *rotulus* mint középkori oklevelek egy formája többször volt már tárgya a nyugat-európai kutatásoknak,¹⁰ Lengyelországban és Magyarországon viszont az e témakörrel foglalkozó irodalom meglehetősen szerény.¹¹ Hozzá kell tenni, hogy a magyar levéltári terminológia nem ismeri a *rotulus* kifejezést mint az összetekert dokumentum meghatározását.¹² Ez a forma egyébként nagyon népszerű volt Angliában, ahol a királyi kancellária mindent „te-

⁴ A kolostorról szóló legújabb monográfia szerzője nem ismeri Przecław prépostot: Krasnowolski, B.: *Historia klasztoru benedyktynek w Staniqtkach*. Kraków, 1999. 62–63.

⁵ Róla lásd alább.

⁶ E dokumentumok teljes szövegét a jelen tanulmány végén közlöm.

⁷ Köszönöm dr. Zuzana Kollárova poprád-szepesszombati levéltáros tájékoztatását.

⁸ Žifčák, F.: *Unikátny rotulus z Levoče*. Historická revue, 4. (1993) nr 4. 25–26.

⁹ Uličný, F.: *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice, 1990. 452. 2635. sz. jegyzet. (A szerző körülbelül 30 sáros vármegyei település plébánosának azonosítása érdekében használta a rotulust.) Uő.: *Die Besiedlung der ostslowakischen Komitate*. Studia historica slovacica, 18. (1994) 264–279.; Skupieński, K.: *Notariat publiczny*, 41., 139–140., 154., 178. A rotulusszal kapcsolatos utolsó kutatásokat F. Uličný jr. végezte el a kelet-szlovákiai egyháztörténet szempontjából, aki 1999 novemberében a következő címen tartott előadást: *Polský rotulus k dejinám cirkevi na východnom Slovensku* (vö.: Kwartalnik Historyczny, 107. (2000) nr 2. 152.: sprawozdanie z konferencji „Slovensko-polské politické, hospodárske a kultúrne vzťahy od začiatku 14. storočia do konce 17. storočia”. Ez a cikk *Polský rotulus a cirkevné dejiny Šariša* címen a következő helyen jelent meg legutóbb: *Historické štúdie*, 41. (2000) 123–131.). Lásd még: F. Oslanský előadását Pozsonyban, a szlovákiai kereszténység tárgyában tartott konferencián.

¹⁰ Wurfbaun, M. L.: *The Liturgical Rolls of South Italy and their Possible Origin*. In: Miniatures, scripts, collections. Amsterdam, 1976. 9–15.; Bischoff, B.: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin, 1979.; Rouse, R. H.: *Roll and Codex*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, Bd. 105. (1983) 92–231., 317–330.; Clanchy, M. T.: *From Memory to Written Record. England 1066–1307*. Ed. 2, Oxford, 1993. 132–145.; Mazal, O.: *Rotulus*. In: Lexikon des Mittelalters, Bd. VII. München, 1995. 1056–1058.; Rabikauskas, P.: *Diplomatica generalis (praelectionum lineamenta)*. Ed. 5, Roma, 1998. 43.; Steiner, H.: *Alte Rotuli neu aufgerollt: Quellenkritische und landesgeschichtliche Untersuchungen zum spätkarolingischen und ottonischen Zürich*. Zürich–Freiburg–München, 1998.

¹¹ Röviden tárgyalták: Semkowicz, W.: *Paleografia łacińska*. Kraków, 1951. 73. és K. Skupieński, K.: *Notariat publiczny*, 139–140. Nem említi: Maleczyński, K. – Bielińska, M. – Gąsiorowski, A.: *Dypłomatyka wieków średnich*. Warszawa, 1971. Vö. még: Adamska, A.: *Bibliographie de la diplomatie polonaise, 1956–1996*. Archiv für Diplomatik, 44. (1998) 275–336.

¹² Szentpétery I.: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930.; Ember Gy.: *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, 1982. 199.

kert”, amit csak lehetett.¹³ A *rotulus*okat a következőképpen lehet osztályozni: liturgiai vonatkozásúak, történetírói munkák, amelyek különösen Angliára jellemzők, végül pedig bíróági perek aktái és folyamodványok.

A lőcsei tekercs mindenképpen Európa leghosszabb tekercseihez tartozik. Az általam ismert *rotulus*ok közül a leghosszabb, közel 55 méteres *rotulus* a Vatikáni Levéltárban található.¹⁴ Több mint 22 méteres a templomosok 1307. évi peréről készült *rotulus*.¹⁵ Középkori krónikákat is adtak ki ebben az alakban. Ilyen formában maradt ránk például a 11. századi Novalese-i krónika, amely 11 méter hosszú és 28 egymáshoz fűzött lapból áll.¹⁶ Az 1320–1321. években a lengyelek és a német lovagrend között zajlott per egy kézírata szintén *rotulus* formában maradt fenn. E hártatekercs 11 m hosszú és 42,5 cm széles, 19 lapból áll.¹⁷ *Rotulus*-szal a pápához is folyamodtak. Az eredeti példányok nem maradtak meg. A *supplicatio*k regisztereiben, ahová az eredeti példányokat másolták, megjegyezték, ha azokat *rotulus*ként adták be. Például egyedül V. Orbán (1362–1370) idejéből 339 *rotulus*t ismerünk, amelyekben összesen 5908 *supplicatio* található.¹⁸ Sajátságosak voltak a *rotulae mortuorum* (angolul *Death-roll*, németül *Totenrolle*, franciául *rouleau de mort*), azaz olyan pergamentekercsek, amelyeken az elhalálozott személyekre vonatkozó információkat írták le. Az elhunyt személyek valamilyen kapcsolatban álltak a *rotulus*t kiadó kolostorral, ahonnan a tekercset kolostorról kolostorra küldték, és egyben kérték, hogy írjanak be imákat a halott lelki üdvéért. Ilyen tekercset a középkori Európában több kolostor küldött egymásnak. Az egyik leghosszabb sajnos nem maradt fenn. A több mint 20 méteres tekercset 1113-ban indították útnak Hódító Vilmos leánya, Matild halála után a Caen-i kolostorból.¹⁹

¹³ Guyotjeannin, O. – Pycke, J. – Tock, B. M.: *Diplomatique médiévale*. Brepols, 1993. 237., 344–345.

¹⁴ Vatikáni Levéltár, Arch. Arcis, Arm. D, nr 206. A *rotulus* két részből áll, amelyből Az első 39,75 m hosszú és 0,53 m széles, a másik pedig 15,22 m hosszú és ugyanilyen széles. 1308–1311 között keletkezett, és a templomos lovagrend tagjainak kihallgatási anyagát tartalmazza. Kiadását lásd: Gilmour, B. A.: *The Trial of the Templars in the Papal State and the Abruzzi*. Studi e Testi, t. 303. Città del Vaticano, 1982. 313.

¹⁵ Giry, A.: *Manuel de diplomatique*. Paris, 1894. 496. Majdnem 8,5 m hosszú az a *Rotulus*, amely a johanniták 1336-os sziléziai perét tartalmazza, amely a pápai tized ügyében indult. Vö.: Jasiński, K. – Tęgowski, J.: *Akta procesu joannitów śląskich z 1336 r. w sprawie sześćcioletniej dziesięciny papieskiej*, Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, seria: Zeszyty historyczne, 5. (1998) 111–134.

¹⁶ Wattenbach, W.: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, 1871. 109. Vö.: Semkowicz: *Paleografia*, 73.

¹⁷ A königsbergi kézíratról van szó, amelyet ma (K1) a Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz anyagában őriznek Berlin-Dahlemben. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1 (*Causa Junivladislaviae et Brestiae-Cuiaviae anno 1320–1321 acta*). Ed. H. Chłopocka. Wrocław, 1970. XIII.; uő.: *Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku. Studium źródłoznawcze*. Poznań, 1967. 65.

¹⁸ Hayez, A. M.: *Les rotuli présentés au pape Urbain V durant la première année de son pontificat*. Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Age. Temps modernes, 96. (1984) 329 n.; Szczur, S.: *Supliki Kazimierza Wielkiego*. Roczniki Historyczne, 59. (1993) 43 n.

¹⁹ Mruk, W.: *Rotulae mortuorum i obnoszący je mnisi w Europie średniowiecznej (VIII–XV w.)*. Przyczynek do problemu. Studia Historyczne, 41. (1998) 3–12.; uő.: *The Death-Rolls and the Monks-their Bearers in the Medieval Europe (some Introductory Remarks)*. In: *La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au Moyen Age et Temps modernes. Actes du Premier Colloque International du L.A.R.H.C.O.R.* Wrocław–Książ, 30 novembre–4 decembre 1994, red. M. Derwich. Wrocław, 1995, 573–579.

Przeclaw, a Staniątki-i női bencés monostor prépostja és kijelölt pápai bíró bíraskodott Újszandecben abban az 1331-ben kirobbant viszályban, amely a Tárca folyó völgyében fekvő főesperességből származó tizedek hovatartozása ügyében indult.²⁰ A tizedekre az egri püspök tartott igényt, bár 13. századtól kezdve e terület felett az egyházi joghatóságot az esztergomi érsekségnek alárendelt szepesi káptalan gyakorolta.²¹ Ettől az időtől kezdve az egri püspökök arra törekedtek, hogy a tárcai főesperességet püspökségükhöz csatolják. A veszélyeztetett terület plébánosai 1312-ben azzal a kéréssel fordultak Tamás esztergomi érsekhez, hogy erősítse meg a szepesi káptalan alá tartozásukat. 1312. január 14-én az érsek megerősítette, hogy a szepesi káptalannak joga tizedet szedni a fent említett plébánosoktól.²² Ezt az oklevelet tíz évvel később a sziléziai Piasztok családjából származó Boleszló esztergomi érsek megerősítette.²³ 1329-ben Károly Róbert király a Szepeességbe utazott, és kíséretében volt Telegdi Csanád egri püspök. A püspök őrizetbe vett néhány tárcai plébánost, és megparancsolta, hogy foglalják le az általuk fizetett tizedeket.²⁴ A megkárosított plébánosok ezután megjelentek a szepesi káptalan előtt, és minden bizonnyal a káptalan segítségével panaszt tettek a pápai kúriánál. Tulajdonképpen ez a per előzménye, amelyre végül 1331-ben került sor Újszandecben.²⁵ XXII. János pápa az ügy elbírálására Przeclawot, a Staniątki-i női bencés monostor prépostját jelölte ki. A pápai megbízólevél *litterae-commissionis* 1330. március 31-i keltezésű, és eddig ismeretlen a szakirodalomban.²⁶

A károsult plébánosok egyik képviselője Frowin, egy ismert lengyel származású értelmiségi volt. A Nowy Sączból származó kanonok mindenek előtt az *Antigameratus* című költemény szerzőjeként lett híres, amely a krakkói székeskáptalanban született. Frowin több kanonoki javadalommal rendelkezett: a krakkói és wroclawi székeskáptalan valamint a szepesi társaskáptalan tagja is volt, skalbmierzi skolasztikus, Sandomierz-ben és Szandecben plébánosi javadalmakat birtokolt. Bíraskodott tizedekért folyó különböző perekben, többek között ő volt a bíró abban az elhíresült perben, amelyben Nanker krakkói püspök és Boleszló esztergomi érsek pereskedett egymással a Szepeesség egyházi joghatóságért.²⁷

²⁰ *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Szerk. Kristó Gy. – Makk F. – Engel P. Budapest, 1994. 660.

²¹ Uličný: *Dejiny osídlenia Šariša*, 331–332.

²² *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, t. 1. Ed. V. Sedlák. Bratislavae, 1980. nr 953.; *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* (dalej cyt. AO), t. III. Szerk. Kristó Gy. Budapest–Szeged, 1994. nr 218.; Blazovich L.: *A tárcaféi főesperesség megszervezése*. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos I. – Beke M. Esztergom, 1991. 167.

²³ *Regesta diplomatica*, t. 2. Ed. V. Sedlák. Bratislavae, 1987. nr 863. Boleszló fejedelem tekintetében lásd: Sroka, S. A.: *Bolesław – arcybiskup ostrzyhomski (1321–1328)*. Nasza Przeszłość, 79. (1993) 121–147.; S. Sroka: *Egy lengyel származású főpap a 14. századi Magyarországon. Boleszló esztergomi érsek*. In: *Aetas*, 1994. 89–100.; Kowalski, M. D.: *Pralaci i kanonicy krakowskiej kapituły katedralnej od pontyfikatu biskupa Nankera do śmierci biskupa Zawiszy z Kurozwęk (1320–1382)*. Kraków, 1996. 135.

²⁴ Uličný: *Dejiny osídlenia Šariša*, 452., 2635 sz. jegyzet. Ez a tanúk megnevezéséből derül ki. Egyikük szerint: „quod cum antedictus episcopus Agriensis cum rege Vngarie in Scepus transiret per Tarczam, Petrum plebanum de eadem Tarcza cepisset”. Rotulus, nr 9.

²⁵ Lásd alább.

²⁶ Rotulus, nr 1.

²⁷ Ożóg, K.: *Kultura umysłowa w Krakowie w XIV wieku. Środowisko duchowieństwa świeckiego*. Wrocław, 1987. 73.; Kowalski: *Pralaci i kanonicy*, 150–151.; Sroka, S. A.: *Węgierskie beneficja polskich i śląskich duchownych w XIV – I połowie XV wieku*. Nasza Przeszłość, 85. (1996) 80–82.

A per részletes menetét a helyi magyar vonatkozásai miatt most nem tárgyalom, viszont érdemes volna azokra az elemekre figyelni, amelyek Frowin ügyvéd, illetve Przeclaw pápai bíró tevékenységéhez kapcsolódnak.²⁸ Már 1330. július 18-án elküldte Przeclaw az első idézést (*citatio*), amelyben felhívja Telegdi Csanád egri püspököt és az említett tárcai plébánosok elfogásával együttműködő Henrik eperjesi plébánost, hogy 1331. január 14-én jelenjenek meg az újszandeci bíróság előtt. Az idézés kézbesítésével a jászói premontrei prépostot és moldai plébánost, valamint a sárosi ágostonosok apátját bízták meg.²⁹ A kitűzött időben sem Telegdi Csanád egri püspök, aki akkor már esztergomi érsek lett, sem egri utódja, Dörögdi Miklós³⁰ nem jelent meg a pápai bíróság előtt. Ezért Przeclaw pápai bíró még egy idézést küldött, amelyben a jászói prépost közvetítésével 1331. június 7-re maga elé idézi az egri püspököt.³¹ A kitűzött napon azonban sem a vádlott, sem a képviselője nem jelent meg Nowy Sączban, s hiányzásuk okát sem indokolták meg írásban. 1331. június 13-án a pápai bíró a soron következő idézőlevelében a moldai és jászói plébánosokat arra kérte, hogy személyesen menjenek el Egerbe, és szólítsák fel a püspököt, hogy jelenjen meg az újszandeci bíróság előtt. A bíró az új időpontot 1331. november 18-ra tűzte ki. A fővádlott ugyan nem jelent meg, de a per folytatódott. Frowin ügyvéd a felperesek, a tárcai főesperesség plébánosai nevében bemutatta az indítványt (*petitio*), amelyben az elszenvedett kárért 200 garas kártérítést követelt, és még plusz 70 garast a római kúriához intézett fellebbezési eljárással kapcsolatos költségek megtérítésére.³²

1332 elején Przeclaw pápai bíró azzal a kéréssel fordult a szepesi káptalanhoz, hogy a kanonokok hallgassák ki a két fél tanút, és a kihallgatásról készült beszámolót május 15-ig küldjék meg.³³ A tárcai főesperesség ugyanis a szepesi káptalannak volt alárendelve és emellett a káptalan hiteleshely is volt.

1332. június 11-én a káptalan megküldte a szepesi kanonokok által a náluk kihallgatott 21 tanú terjedelmes vallomását, valamint tájékoztatásul közölte, hogy június 6-ra kihallgatásra idézte be az egri püspököt, aki ennek ellenére nem jelent meg, és képviselőjét sem küldte el.³⁴

1332 első felében Przeclaw még két alkalommal idézte az egri püspököt az újszandeci bíróság elé.³⁵ Az idézések eredménytelennek bizonyultak. 1332 májusában az elhúzóódó eljárás miatt elcsüggedt Przeclaw maga helyett az újszandeci ferencesek előljáróját, Ścibort bízta meg a bíróság elnökletével és a per levezetésével. Ezt az anyakolostorában levő nagyszámú feladatával magyarázta.³⁶ Közben Frowin ügyvéd, igyekezve kedvező ítéletet elérni a plébánosok javára, számos olyan bizonyítékot mutatott be a bíróságnak, amelyek alapján bizonyossá vált, hogy a vitás területekről a tizedet a szepesi káptalan szedte, és nem az egri

²⁸ A kánoni eljárás általános jellemzését lásd: Chłopocka: *Procesy Polski*, 35–57.

²⁹ A 12–13. század fordulóján alapított jászói premontrei prépostsággal kapcsolatban: Korai magyar, 301.; Oszvald F.: *Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez*. Művészettörténeti Értesítő, 6. (1957) 243–244.

³⁰ Engel P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. Budapest, 1996. 68.

³¹ Rotulus, nr 6.

³² Rotulus, nr 4, 5.

³³ A dokumentumban többek közt a püspök kárával kapcsolatban olvasható, hogy: „Item intendunt probare, quod per spoliacionem dictarum decimarum et aliarum suarum rerum singulis ad unam summam computatis receperunt dampnum ad centum marcas grossorum iuxta extimacionem factam”. Rotulus, nr 7–8.

³⁴ Rotulus, nr 8–16.

³⁵ Rotulus, nr 4, 6, 7.

³⁶ Rotulus, nr 1–2.

püspök. A felsorolt bizonyítékok a következők: a már említett, 1312-ben Tamás esztergomi érsek által kiadott oklevél és annak tíz évvel későbbi megerősítése; Jakab szepesi püspök és a későbbi prépostok oklevelei, amelyekben megerősítették a tárcai főesperesség különböző helységeiben a patronátus jog alapján a birtokosok által megválasztott plébánosokat.³⁷ Frowin igyekezete sikerrel végződött, mert a Ścibor bíró által kihirdetett ítéletben az egri püspököt elmarasztalták, és arra kötelezték, hogy az okozott veszteségekért és sérelmekért 170 garast, a plébánosok perköltségeire 60 garast fizessen. Az ügyvéd eredetileg 200 és 70 garast követelt.³⁸

Az Újszandecben meghozott ítélet azonban nem lépett hatályba. A fő vádlott, Telegdi Csanád egri püspök akkor már esztergomi érsek, és esze ágában sem volt alárendelni magát a pápai bíró ítéletének. Épp ellenkezőleg, hatalmát kihasználva arra törekedett, hogy a tárcai főesperességet az egri egyházmegyéhez csatolják. 1336-ban ez be is következett, de azzal a feltétellel, hogy a tizedeket továbbra is az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó szepesi káptalannak fizessék.³⁹

A jelen tanulmányban tárgyalt lőcsei tekercs minden bizonnyal az Európa különböző levéltáraiban szétszórt polonikákhoz tartozik. A *rotulus* magában foglal néhány, még nem publikált, a 14. század első felében keletkezett lengyel dokumentumot, amelyek az ismert lengyel értelmiségi, Frowin kanonok és a Staniątki-i női bencés monostor prépostja, Przecław bírósági tevékenységére vonatkozó ismereteinket bővítik. A tekercs már csak a hosszúsága miatt is figyelemreméltó, 15 méterével előkelő helyet foglal el az európai levéltárakban megmaradt középkori dokumentumok között.

A ROTULUS SZÖVEGÉNEK KIADÁSA

A jelen munkában közölt szövegkiadás azon dokumentumok teljes közlésére vállalkozik, amelyek a fenti perben részt vett lengyelekhez kötődik. A fennmaradó, magyarok által kiállított dokumentumokat csak regesztában közlöm, és megadom a szükséges bibliográfiai adatokat. Mindegyik tételnél közlöm a pergamenhártya számát.

In nomine Domini amen. Anno nativitatís eiusdem millesimo CCCXXX primo, indiccione XIII, XIX Kalendas Februarii, hora quasi vespérarum, in Noua Sandecz, in monasterio fratrum minorum Cracouiensis dyocesis, in presencia mei notarii infrascripti et testium subscriptorum ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, honorabilis vir dominus Vrowinus rector ecclesie de Noua Sandecz, verus et legitimus procurator plebanorum districtus Tarcienensis dyocesis Strigoniensis, coram venerabili ac religioso viro, fratre Stiborio gardiano ibidem in Noua Sandecz, iudice ad infrascripta a Sede Apostolica subdelegato et eo presidente ex parte predictorum plebanorum contra venerabilem in Christo patrem, dominum Nicolaum, episcopum Agriensem, comparuit accusando contumaciam predicti domini episcopi Agriensis, iudex vero habito consilio suorum sapientum terminum eundem usque in crastinum, id est usque ad diem sabbati, per totam diem continuavit propter periculum partis adverse, si quod evenisset ad terminum veniendo. Quo termino adveniente idem frater Stiborius gardianus et iudex predictus propter diversa et ardua negocia

³⁷ Rotulus, nr 16–24. A kiadott dokumentumokat lásd: *Regesta diplomatica*, t. 2, nr 56, 217, 297, 300, 862, 863, 1043; AO, t. I, nr 12; t. III, nr 217–219; t. V, nr 21, 25, 410, 477.

³⁸ Rotulus, nr 24–25.

³⁹ Uličný: *Dejiny osídlenia*, 331–332.; Blazovich: *A tárcaírói*, 169.

monasterii sui in termino prelibato comode interesse nequivit et sic idem iudex propter absenciam ipsius et legitimum impedimentum necnon diem feriatam, qui fuit die sequenti, id est die dominico eundem terminum ad feriam secundam proximam usque ad horam tertiam continuavit. Quo termino adveniente predictus dominus Vrowinus procurator plebanorum predictorum primum coram dicto iudice subdelegato et eo presidente contumaciam dicti domini episcopi Agriensis ex superhabundanti accusavit, extunc predictus iudex habito consilio sapientum suorum prefatum dominum episcopum Agriensem declaravit et denunciavit fore contumacem ipsum in expensis parti adverse condemnando. Extunc predictus dominus Vrowinus, procurator plebanorum Strigoniensis dyocesis, exhibuit unam commissionem papalem in hec verba:

1. *Avignon, 1330. március 31. XXII. János pápa a staniątki kolostor prépostját megbízta, hogy tárgyalja le a Tárca folyó völgyének plébánosa és az egri püspök közötti ügyet. Rotulus, nr 1.*

Johannes servus servorum Dei. Dilecto filio... preposito monasterii de Stanentek per prepositum soliti gubernari Cracoviensis dyocesis salutem et apostolicam benedictionem. Quia nobis Thomas de Tarcza [następuje wyliczenie 30 plebanów okręgu Tárca] ecclesiarum plebani Strigoniensis diocesis petitione monstrarunt, quod venerabilis frater noster... episcopus Agriensis minus veraciter asserens territorium, ubi sunt ipse ecclesie, infra limites sue Agriensis diocesis existere et propter hec se in plebanos et ecclesias prefatas ordinariam iurisdiccione[m] habere ac... prepositus ecclesie sancti Martini de Cyps eiusdem Strigoniensis diocesis, qui se posse asserit de consuetudine approbata in plebanos et ecclesias predictos iurisdiccione[m] ecclesiasticam exercere, eosdem plebanos tribus partibus decimarum ad eos communiter spectantibus, in quarum iuris percepcione[m] possessione vel quasi pacifica de antiqua approbata et hactenus pacifice observata consuetudine, tunc temporis dicti plebani exstebant, auctoritate propria de facto per violenciam spoliaverunt, propter quod pro parte ipsorum plebanorum fuit ad Sedem Apostolicam appellatum ac idem episcopus huiusmodi appellacione contempta dictum Nicolaum plebanum de Drauche cepit et Henricus plebanus ecclesie de Eppries dicte Agriensis diocesis dictos Gregorium de Plaucz et Lucam similiter cepit occasione dicte appellacionis de mandato, ut dicebat, episcopi antedicti. Cum autem iidem plebani, sicut asserunt prefati prepositi, potenciam merito perhorescentes eum infra civitatem sue diocesis Strigoniensis nequeant convenire, stricte discrecioni tue per Apostolica scripta mandamus, quatinus vocatis, qui fuerint evocandi, et auditis hincinde propositis, quod iustum fuerit appellacione remota decernas faciens, quod decreveris auctoritate nostra firmiter observari. Testes autem, qui fuerint nominati, si se gracia, odio vel timore subtraxerint, per censuram ecclesiasticam appellacione cessante compellas veritati testimonium perhibere. Datum Auinione II Kalendas Aprilis pontificatus nostri anno XIII^o. Demum subdelegacionem sub hac forma:

2. *Staniątki, 1333. május Przeclaw staniątki-i prépost subdelegatiója az új- és újszandeciferences guardiannak. Rotulus, nr 2.*

Frater Preczlaus prepositus domus de Stanentek ordinis sancti Benedicti, iudex in causa, que vertitur inter discretos viros plebanos Tarcensis districtus actores ex una et venerabilem in Christo patrem, dominum .. Agriensem episcopum ac Henricum plebanum de Epprias reos ex altera, a Sede Apostolica delegatus, religiosus et discretis viris, fratribus .. gardianis de Antiquo et Nouo Sandecz ordinis sancti Francisci salutem et sinceram in Domino karitatem. Quia contingit interdum, quod propter diversa et multa negocia nostre domus

ardua cause predicte adesse nequimus, unde autoritate, qua fungimur in hac parte quocienscumque nos abesse contigerit, vobis committimus vices nostras, ut causam audiat eandem et, quod iustum fuerit, decernatis facientes per censuram ecclesiasticam, quod per nos decretum fuerit firmiter observare. Testes vero, qui se gracia timore vel odio subtraxerint, per eandem censuram compellatis veritati testimonium perhibere. Datum in Stanentek quarto Ydus Maii anno Domini millesimo CCCXXXII^o. Deinde mox et in continenti dictus procurator procuratorium exhibuit tenore subsequenti:

3. *Szepesi káptalan, 1330. november 18. A szepesi káptalan jelentést tesz a Tárca-völgyi plébánosok egri püspök elleni idézéséről, az általuk kijelölt ügyvédekről és a bírósági eljárás megindításáról. Rotulus, nr 2.*

Item citationem exhibuit dictus procurator in hec verba:

4. *Staniątki, 1330. július 18. Przecław bíró első idézése az egri püspök, valamint Henrik eperjesi plébános számára, hogy jelenjenek meg Újszandecban 1331. január 14-én. Rotulus, nr 2–3.*

Frater Preczlaus, prepositus monasterii de Stanentek ordinis sancti Benedicti dyocesis Cracouiensis, iudex in causa infrascripta a Sede Apostolica delegatus, viris discretis ... preposito de Jassow ordinis Premonstratensis et plebano de Molda dyocesis Strigoniensis necnon ... plebano et priori⁴⁰ ordinis Augustinensis de Sarus dyocesis Agriensis salutem in Domino sempiternam et mandatis Apostolicis firmiter obedire. Noveritis nos recepisse litteras apostolicas in hec verba:

Itt következik XXII. János pápa oklevele (vö. nr 1.)

Nos igitur volentes mandatis apostolicis obedire, vobis auctoritate nobis in hac parte commissa per presentes iniungimus et sub pena excommunicationis, quam ipso facto vos incurrere volumus, si nostri mandati ymmo verius apostolici fueritis contemptores, districte precipiendo mandamus, quatinus vos, preposite de Jassow et plebane de Molda, personaliter ad ecclesiam Agriensem visis presentibus, quam primum commode poteritis, accedatis et venerabilem in Christo patrem, dominum Szenadinum episcopum ibidem publice infra missarum sollempnia, et vos plebane et prior de Sharus, Henricum plebanum de Appries vicinum vestrum ad meam citetis parcium, quatinus uno edicto pro tribus peremptorie, ut parcamus, presencium laboribus et expensis, coram nobis in crastino octave Epiphanie [1331. január 14.] proxime affuturo in Noua Sandecz dyocesis Cracouiensis comparere cum predictis plebanis territorii Tarcensis in causa appellacionis et deinde in principali iudicialiter processuri alias contra ipsos, quantum de iure fuerit, procedemus, quod si hiis exequendis ambo interesse non poteritis, alter vestrum ea nichilominus exequatur. Datum in Stanentek XV Kalendas Augusti anno Domini millesimo CCCXXX^{mo}. Deinde dictus procurator citationem mox et in continenti coram predicto iudice exhibuit in hec verba:

5. *Staniątki, 1332. január 12. Przecław pápai bíró a jászói és moldai plébánosokhoz fordul, kérve őket, hogy ismét szólítsák fel az egri püspököt: jelenjen meg a bíróság előtt Újszandecban 1332. május 15-én. Rotulus, nr 4.*

⁴⁰ Priore az eredetiben

Frater Preczlaus, prepositus monasterii in Stanentke ordinis sancti Benedicti dyocesis Cra-couiensis, iudex in causa infrascripta per Sedem Apostolicam delegatus, discretis viris de Molda et Jasshow plebanis salutem in Domino et mandatis apostolicis firmiter obedire. Quia venerabilis pater et dominus... Agriensis episcopus primo et secundo sufficienter et peremptorie ad instantiam plebanorum districtus Tarcensis ad procedendum cum eis in causa principali citatus in termino constituto per quosdam suos procuratores comparuit, qui propositis extra iudicium quibusdam frivolis excepcionibus coram subdelegatis a nobis iudicibus cum clausula, quocienscumque contingeret nos abesse, contumaciter recesserunt et quamquam contra ipsum eius exigente contumacia dicti subdelegati iudices per cen-suram ecclesiasticam procedere potuissent, nichilominus causam in hiis punctis ad nost-ram presenciam retulerunt. Nos igitur Deum habentes pre oculis et volentes reddere inter partes iusticiam, vobis et cuilibet vestrum sub pena excommunicationis, quam vos incur-rere volumus ipso facto, si nostri mandati, ymmo verius apostolici, fueritis contemptores, quatinus predictum venerabilem patrem, dominum... Agriensem episcopum infra quin-decim dies a recepcione presencium apud suam ecclesiam vel alibi, ubi commodius poterit-is, per vos aut vestros vicarios ex superhabundanti uno edicto pro tribus peremptorie ci-tare curetis, ut in octava sancti Stanislav proximi affutura, id est Ydus Maii [1332. május 15.], coram nobis in Sandecz dyocesis Cracouiensis per se vel per procuratorem ydoneum compareat petitionibus dictorum plebanorum, quas sibi alias sub nostro sigillo direxera-mus de iusticia responsurus, alioquin eius absencia non obstante in causa, quantum de iure poterimus, procedemus et nichilominus ipsius contumaciam ratione previa puniemus. Datum in Stanentko pridie Ydus Januarii anno Domini millesimo CCCXXXII. Reddite lit-teram vestris sigillis appositis in signum execucionis per vos facte sub pena supradicta. Demum ibidem prefatus procurator plebanorum predictorum aliam citationem exhibuit sub hac forma:

6. *Staniątki, 1331. június 13. Przecław bóró ismételt idézése, amelyben felszólítja az egri püspököt, hogy jelenjen meg Újszandecben az ottani bíróság előtt. Rotulus, nr 5.*

Frater Preczlaus prepositus monasterii de Stanentko ordinis sancti Benedicti, iudex in causa infrascripta a Sede Apostolica delegatus, discretis viris de Molda et de Jassow plebanis salutem in Domino sempiternam et mandatis Apostolicis firmiter obedire. Quia venerabilis pater et dominus ... episcopus Agriensis sufficienter et peremptorie citatus in termino prefixo feria sexta infra octavas Corporis Christi [1331. május 31.] ad proceden-dum in causa coram nobis cum plebanis districtus Tarcensis nec per se nec per suum res-ponsalem parere curavit et quamquam contra ipsum eius exigente contumacia per cen-suram ecclesiasticam et penis aliis procedere poteramus, nichilominus causam eius digni-tati legaliter deferentes vobis et unicuique vestrum sub excommunicationis pena, quam in vos, si mandati nostri fueritis contemptores, ferimus, in hiis scriptis districte mandamus, quatinus dictum dominum, venerabilem patrem Agriensem episcopum infra decem dies a recepcione presencium apud suam ecclesiam cathedralem ex superhabundanti publice ci-tare curetis uno edicto pro tribus peremptorio, ut in octava beati Martini proxime affutura [1331. november 18.] coram nobis in Sandecz Cracouiensis dyocesis petitionibus dictorum plebanorum, compareat quas sibi alias sub nostro sigillo direximus per se vel per procura-torem ydoneum de iusticia responsurus, alioquin eius absencia non obstante in causa, quantum de iure fuerit, procedemus et nichilominus ipsius contumaciam ratione previa puniremus. Datum in Stanentko Ydus Junii anno Domini millesimo CCCXXXI. Reddite litteram vestris sigillis appositis in signum execucionis per vos facte alias penam predictam

vos incurrere volumus ipso facto. Item predictus procurator exhibuit mox ibidem libellum seu petitionem in hec verba:

7. *Sine loco et die. Petitio, amelyet Frowin, a plébánosok ügyvédje nyújtott be a bíróságnak. Rotulus, nr 4.*

Coram nobis religioso viro, fratre Sciborio, gardiano Noue ciuitatis Sandecz, iudice ad infrascripta a Sede Apostolica subdelegato, ego Vrowinus plebanus in Noua Sandecz, procurator legitimus plebanorum districtus Tarcensis dyocesis Strigoniensis, nomine procuratorio eorundem et suarum ecclesiarum contra venerabilem in Christo patrem, dominum Nicolaum episcopum Agriensem in iure conquerendo propono, quod licet a tempore fundacionis ipsarum ecclesiarum tam ipsi, quam predecessores eorum fuerint in possessione vel quasi iuris percepcionis decimarum parochiarum suarum ex integro et complete de antiqua approbata et hactenus observata consuetudine, qua legem iuris communis eciam interpretatur optime in hac parte. Nichilominus tamen predictus dominus Nicolaus episcopus Agriensis nomine suo et sue ecclesie plebanos districtuum prefatorum in decimis suis et suarum ecclesiarum de facto, cum de iure non possit, nititur perturbare, volentes eas usurpare sue mense et iurisdictioni non obstante, quod a tempore, quo in contrarium non exstat memoria, suberant ecclesie Strigoniensi. Quare peto nomine procuratorio, quo supra, predictas decimas plebanis eisdem et suis ecclesiis per vestram sententiam diffinitivam adiudicari et eos ac suas ecclesias simul cum plebibus suis ab ipsius episcopi Agriensis subieccione seu iurisdiccione iudicialiter absolvere sibi ac sue ecclesie super premissis omnibus perpetuum silentium imponendo. Item peto expensas iam factas et in posterum faciendas, peto eciam procedi per vos simpliciter et de plano sine strepitu et figura iudicii, cum super decimis hic agatur. Item aliam petitionem seu libellum obtulit tenore subsequentis:

8. *[Sine loco et die]. Második Petitio, amelyet Frowin, a plébánosok ügyvédje nyújtott be. Rotulus, nr 5.*

Coram nobis religioso viro, fratre Sciborio, gardiano Noue ciuitatis Sandecz, iudice ad infrascripta a Sede Apostolica subdelegato ego Vrowinus plebanus de Noua Sandecz, procurator legitimus plebanorum districtus Tarcensis dyocesis Strigoniensis, nomine procuratorio eorundem et suarum ecclesiarum contra venerabilem in Christo patrem dominum Nicolaum episcopum Agriensem in iure conquerendo propono, quod licet antecessor ipsius, scilicet venerabilis pater et dominus Czanadinus, nunc archiepiscopus Strigoniensis, predictos plebanos suis decimis, equis et aliis animalibus suis et rebus multiplicibus adhibito sibi brachio seculari preter omnem iuris ordinem auctoritate propria spoliaverit et duos nichilominus ex ipsis sua temeritate mancipaverit, captivitati tamen, quia intuitu ecclesie Agriensis hec constat, evidencius esse factum, cui iam presedit reverendus in Christo pater dominus Nicolaus episcopus supradictus succedens eidem in onere pariter et honore. Ideo peto, procuratorio nomine quo supra, dictum dominum Nicolaum episcopum Agriensem, utpote successorem ipsius in ecclesia supradicta, cuius nomine hec perpetrata fuerunt, per vestrum compelli iudicium ad restitutionem omnium taliter ablatarum et ad satisfaccionem de iniuriis et dampnis plebanis eisdem, quibus ista sic irrogata fuerunt, que dampna et iniurias debitis circumstanciis consideratis, extimo nomine ipsorum ad ducentas marcas grossorum et ultra. Item peto, nomine procuratorio quo supra, LXX marcas grossorum iam expensas in causa appellacionis propter spoliacionem et iniuriam huiusmodi a dicto domino Czanadino, tunc episcopo Agriensi, per dictos plebanos ad Sedem Apostolicam interiecta et protestor nichilominus de expensis in hac vice cause principalis

iam factis et adhuc in posterum faciendis, quibus sic exhibitis et presentatis predictus iudex statim dixit et respondit, ex quo pronunciavi et declaravi predictum episcopum Agriensem contumacem et parti adverse condemnavi in expensis eundem dico respondendo, quod amplius non possum nec valeo me intromittere de causa supradicta, sed requiratis iudicem principalem, id est iudicem delegatum. Actum anno, mense, indiccione, loco, die et hora quibus supra presentibus hiis honorabilibus et religiosis viris dominis fratribus: Clemente et Stanislao de domo fratrum minorum ibidem in Noua Sandecz ordinis sancti Francisci, Johanne predicatore viceplebano, Henczkone procuratore domini episcopi Cracouiensis, Johanne parvulino cive ibidem in Noua Sandecz et aliis multis fidedignis.

Item termino adveniente scilicet pridie Ydus Junii [június 12.] hora quasi completorii in domo episcopali predictus procurator dictorum plebanorum comparuit coram honorabili ac religioso viro fratre Preczlao iudice delegato et accusavit contumaciam partis adverse et petivit eam contumacem pronunciari et eius absencia non obstante procedi ad decisionem cause predictae. Qui iudex pronunciavit episcopum Agriensem contumacem et procedere decrevit in causa dicti episcopi absencia non obstante tunc in continenti procurator plebanorum tres citationes cum sigillis executorum produxit in medium et quandam litteram executorum super executione facta. Item exhibuit unam commissionem de receptione testium cum attestacionibus. Item obtulit privilegia, investituras et alia instrumenta et quandam executoriam super iniuriis et dampnis et expensis.

Demum prefatus procurator iterum unam citationem exhibuit sub hac forma:

9. *Jászó, 1331. március 20. Pál, jászói prépost és Máté, jászói plébános válasza Przecław prépost levelére (vö. nr 10), amely az egri püspök újszandeci bíróság elé idézésére vonatkozik. Rotulus, nr 6.*

10. *Szandec, 11331. január 4. Przecław ismételt idézése az egri püspök számára, hogy jelenjen meg az újszandeci bíróság előtt. Rotulus, nr 6.*

P. prepositus de Stanentko, ordinis sancti Benedicti iudex in causa infrascripta a Sede Apostolica delegatus, honorabilibus viris preposito de Jassow ordinis Premonstratensis et plebano ibidem salutem et sinceram in Domino karitatem. Quia venerabilis pater... dominus Agriensis episcopus in termino sibi prexifo per se vel per sufficientem responsalem coram nobis comparere contempsit parte plebanorum Tarcensis districtus comparente ac eius contumaciam accusante nos ad instanciam partis eiusdem processimus in causa appellacionis per Sedem Apostolicam nobis commissam predicti episcopi contumacia non obstante et receptis a parte altera sufficientibus documentis communicato consilio sapientum appellacionem eandem pronunciavimus fore legitimam⁴¹ revocantes in irritum, quidquid post eam vel contra ipsam per dictum episcopum vel quemvis alium suo vel ecclesie sue nomine fuerat attemptatum vel etiam innovatum, et plebanos gravatos indebite per nostram sententiam reducimus in statum pristinum iuris sui, condemnando dominum episcopum in expensis legitimis adverse parti taxatione nobis in posterum reservata et nichilominus pronunciavimus nos in principali, quantum de iure fuerit processuros. Quare vobis et cuilibet vestrum districte precipiendo mandamus et sub pena excommunicationis, quam nos incurrere volumus ipso facto, si huius mandati nostri fueritis contemptores, vobis iniungimus, quatinus vos, domine preposite, saltem per aliquem de fratribus vestris ad hec ydoneum et vos .. plebane personaliter ad ecclesiam Agriensem, quamprimum poteritis, accedatis et hanc litteram nostram ante vel post missarum solemniam in

⁴¹ Olvashatatlan széljegyzet Or.

prefati episcopi, si affuerit, vel eius vicarii et capituli presencia publicetis et auctoritate nostra, ymmo verius Apostolica, inhibeat isdem, quod deinceps in dictis ecclesiis Tarcensis districtus et ministris seu clericis earum per se vel alios directe publice vel occulte aliquid disponere vel mandare aliquid non presumant, donec principalis questio fuerit concorditer vel iudicialiter diffinita, quod si a quoquam secus presumptum fuerit, si episcopus extiterit, suspensionis ab officio, si alia persona⁴² excommunicationis, si capitulum interdicti, sentencias ipsas incurrere volumus ipso facto, quinimmo ex superhabundanti publice citetis predictum venerabilem patrem dominum ... episcopum Agriensem et omnes, quorum interesse videtur, ut feria sexta proxima infra octavas sancte Trinitatis⁴³, quem eis uno edicto pro tribus peremptorium terminum assignamus, coram nobis in Sandecz dyocesis Cracouiensis compareant libellis dictorum plebanorum, quos per nos eisdem transmitteremus, responsuri alias non obstante ipsorum contumacia cum adversa parte in causa summarie et de plano, cum natura cause decimarum hec exigit, procedemus. Datum in Sandecz in crastino [octavas] Epiphanie Domini anno Domini millesimo CCC^o XXX primo.

Item predictus procurator mox et in continenti obtulit et exhibuit predictam aliam citationem in hec verba:

11. *Staniqtki, 1331. május 20. Przeclaw ismételt idézése az egri püspök számára, hogy jelenjen meg az újszandeci bíróság előtt. Rotulus, nr 6–7.*

Frater Preczlaus prepositus de Stanentko ordinis sancti Benedicti iudex in causa infrascripta a Sede Apostolica delegatus, discretis viris de Molda et de Jassow rectoribus ecclesiarum dyocesis Strigoniensis salutem in Domino et mandatis Apostolicis firmiter obedire. Quia venerabilis pater dominus Nicolaus episcopus Agriensis sufficienter primo et ex superhabundanti secundo peremptorie ad nostram citatus presenciam processurus in causa principali cum plebanis districtus Tarcensis et dyocesis Strigoniensis in termino sibi prefixo saltem per procuratorem coram nobis minime comparere curavit, unde nos visis actitatis et petitionibus partis adverse apud acta volentes in causa decimarum procedere summarie et de plano sine strepitu iudicii et figura, in aliis vero, prout postulat ordo iuris, vobis et cuilibet vestrum insolidum districte precipimus et nichilominus sub pena excommunicationis, quam in vos et quemlibet vestrum premissa monicione canonica ferremus in hiis scriptis, mandamus, quatinus per vos aut alios vestros vicarios predictum dominum Nicolaum Agriensem episcopum in loco, ubi haberi poterit commode infra suam dyocesim vel in ecclesia sua cathedrali, si extra suam dyocesim fuerit constitutus, citare curetis, ut saltim per procuratorem ydoneum coram nobis in Sandecz dyocesis Cracouiensis pridie ydus Junii proxime affuturi compareat producturus in medium, quod de iure sibi competere videbitur, et in die sequenti sentenciam diffinitivam in causa decimarum et in aliis, que eciam expedienda occurrerint, quod ius dictaverit, auditurus. Datum in Stanentek XIII Kalendas Junii anno Domini millesimo CCC^o XXXII.

De execucione per vos facta per vestras litteras nos testificare curetis quibus sit exhibitus predictus dominus iudex cum pars adversa id est pars domini episcopi Agriensis que tunc, ut prius contumaciter minime comparere curavit et tamen propter, quod potest evenire multis de causis diem terminum usque in diem crastinum ad horam terciam ad idem faciendum distulit et continuando et prerogavit presentibus hiis dominis Johanne viceplebano in Noua Sandecz, Martino de Bresnicia, Nicolao de Parua Lumpnicz, Johanne de

⁴² Perfecta az eredetiben.

⁴³ Olvashatatlan széljegyzet Or.

Villa Ferrea plebanis et Petro filio Werner cive de Noua Sandecz testibus ad premissa vocatis. Quo termino adveniente predictus dominus Vrowinus plebanus de Noua Sandecz procurator dictorum plebanorum coram honorabili ac religioso viro fratre Preczlao preposito de Stanentek predicto ordine sancti Benedicti in Noua Sandecz iudice presidente in loco consueto quandam litteram excusatoriam exhibuit sub hac forma:

12. *[Sine loco et die]. Miklós moldai plébános és Mátyás jászói plébános levele Mihály krivany-i archidiakónus számára, hogy kézbesítse ki az idézést az egri püspöknek. Rotulus, nr 7.*

Demum ibidem absque omni intervallo dictus procurator obtulit et exhibuit litteram commissionis cum quibusdam intencionibus cuius tenor dinoscitur esse talis:

13. *[Sine loco et die]. Przecław bóró a szepesi káptalanhoz fordul kérvén, hogy hallgassák ki a két fél tanúit, illetve hogy 1332. május 15-ig számoljanak be a kihallgatásról. Rotulus, nr 7–8.*

Frater Preczlaus prepositus de Stanentek ordinis sancti Benedicti dyocesis Cracouiensis iudex in causa infrascripta a Sede Apostolica delegatus, magistris Zybothoni de Gylnicz et Mathie canonicis sancti Martini in Cyps salutem in Domino et mandatis Apostolicis firmiter obedire. Quia contumacia venerabilis patris domini Nicolay Agriensis episcopi non obstante in causa nobis per Sedem Apostolicam commissa, de qua nobis alias fecimus plenam fidem, procedere intendimus, prout postulat ordo iuris et ut nostra congnicio ad id plenius dirigatur animum nostrum, per testes ydoneos cupimus informari, sed quia dispendiosum est ipsos trahi ad loca remota, vobis et unicuique vestrum in eorum recepcione et examinacione diligenti committimus vices nostras, ut eos quos pars plebanorum inducere voluerit et venerabili patre domino Nicolao episcopo Agriensi ad videndum eos iurare loco et die certis ad vestram presenciam evocatis, secundum intencionem partis plebanorum infrascriptas et interrogatoria partis adverse, si nobis ea tradiderit eosdem testes per iuramentum ipsorum examinare curetis, super dampnis vero et iniuriis, que per plebanos eosdem in articulis seu intencionibus proponuntur, singulariter super singulis ipsorum vos recipere volumus iuramentum, que omnia fideliter conscripta et clausa sub vestris sigillis nobis ad diem XV mensis May proxime venturis transmittere studeatis. Intenciones vero sunt iste: plebani Tarcensis districtus probare intenditur, quod decime suarum parrochiarum de iure communi et de consuetudine pertineant ad suas ecclesias ex integro et complete. Item, quod consuetudo servata sic hactenus in illis partibus communiter in novis et antiquis locacionibus a tempore, quo in contrarium non exstat memoria. Item, quod ipsi a tempore fundacionis suarum villarum et ecclesiarum fuerunt et sunt in possessione vel quasi dictorum (sic!) consuetudinis et decimarum pacifica et quieta usque ad spoliacionem per episcopum Agriensem eis factam. Item intendunt probare se ex superhabundanti privilegiatos per archiepiscopum Strigoniensem, qui est ipsorum dyocesanus, super plenis decimis. Item, quod ad suas ecclesias receperunt investituras super integritate suarum decimarum a preposito sancti Martini Cypsiensis. Item, quod idem prepositus fuit et est in possessione vel quasi iuris investiendi ipsos, sicut et alios in districtu Cypsiensi. Item, quod de omnibus predictis est publica vox et fama. Item intendunt probare, quod per spoliacionem dictarum decimarum et aliarum suarum rerum singulis ad unam summam computatis receperunt dampnum ad centum marcas grossorum iuxta extimacionem factam. Item, quod spoliati fuerunt per dominum Czenadinum tunc episcopum Agriensem. Item, quod nomine dicte tunc sue ecclesie Agriensis. Item, quod de hoc est publica vox et fama.

Item intendunt probare, quod duos plebanos ex ipsis, videlicet Gregorium et Lucam, eo quod appellaverunt nomine omnium verbis turpibus, affecit et nichilominus eos captivavit unum per se et alium per Henricum de Epprias. Item, quod iniuriam nedum ipsorum sed archiepiscopi Strigoniensis sui dyocesani et Sedis Apostolice, ad quam fuerat appellatum, spoliavit eosdem. Item, quod hanc iniuriam pro centum marcis pati a dicto episcopo noluisse. Item, quod hec nomine ecclesie Agriensis fuerat irrogata. Item, quod de hoc est publica vox et fama. Item intendunt probare, quod omnibus computatis in causa spoliacionis et appellacionis expenderunt septuaginta marcas grossorum.

Iterum idem procurator ibidem mox et in continenti obtulit unam litteram sigillatam et clausam sub tenore sequentis:

14. *Szepesi káptalan, 1332. június 11. A szepesi kanonokok tájékoztatják Przecław bírót, hogy az egri püspök nem jelent meg előttük nyilatkozattételre. A levélhez csatolják 21 tanú nyilatkozatát, akiket meghallgattak a szepesi káptalannál 1332. június 7-én. Rotulus, nr 8–16.*

Quibus sic exhibitis et perlectis ac ascultatis dictus dominus iudex statim ibidem dixit et requisivit si esse aliquis qui vellet habere copiam attestacionum vel si vellet excipere ac terminum ad excipiendum libenter vellet copiam sibi dare et terminum ad excipiendum extunc ibidem nullus comparuit ex parte dicti domini episcopi Agriensis qui comparere ad aliquid faciendum demum ibidem mox et in continenti prefatus procurator nomine procuratorio dictorum plebanorum de Tarcza exhibuit predictum privilegium cum sigillo dependenti in hec verba:

15. *Lőcse, 1312. január 14. Tamás esztergomi érsek megerősíti a szepesi káptalan jogát, hogy a Tárca-völgyi plébánosoktól beszedje a tizedet. Rotulus, nr 16. Kiadás: Regesta diplomatica, t. 1, nr 953.; AO. III. nr 218.*

Item ibidem alias duas litteras cum sigillis duobus dependentibus predictus procurator obtulit sub hac forma:

16. *Pozsega, 1322. október 1. Boleszló esztergomi érsek transumálja elődje, Tamás érsek levelét (vö. nr 15). Rotulus, nr 17. Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 863.; AO. VI. nr 786.*

Item alia littera sic incipit:

17. *Pozsega, 1322. szeptember 30. Boleszló esztergomi érsek transumálja Henrik szepesi prépost 1318. január 26-i levelét (vö. nr 18). Rotulus, nr 18. Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 862.; AO. VI. nr. 785.*

18. *Szepesi káptalan, 1318. január 26. Henrik, szepesi prépost ítéletet hoz a tizedszedés ügyében, amely a Tárca-völgyi plébánosok és a faluk ura, Rykolf között folyik. Rotulus, nr 18. Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 300.; AO. V. nr. 25.*

Quibus sic exhibitis et perlectis animo diligenti deinceps mox et in continenti absque aliquo intervallo ibidem prenominatus procurator exhibuit et presenciavit nomine procuratorio quasdam investituras, quarum tenor secundum ordinem sequitur sub hac forma et tenor prime talis est:

19. Szepesi káptalan, 1319. március 22. Henrik, szepesi prépost megerősíti a krivany-i plébános megválasztását a Tárcai területen, amit Rykolf, a faluk ura végzett (a patronatusi jog alapján). Rotulus, nr 18–19.

Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 437.; AO. V. nr. 410.

Item alia sic incipit:

20. Szepesi káptalan, 1301. január 30. Jakab szepesi püspök megerősíti a krivany-i plébános megválasztását, amit Iván és Rykolf, a faluk urai cselekedtek. Rotulus, nr 19.

Kiadás: Regesta diplomatica, t. 1, nr 3.; AO. I. nr. 12.

Iterum alia:

21. Szepesi káptalan, 1315. szeptember 8. Henrik, szepesi prépost megerősíti a krivany-i plébános megválasztását. Rotulus, nr 19.

Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 56.; AO. IV. 151.

Demum alia sic incipit:

22. Szepesi káptalan, 1323. szeptember 16. János, szepesi prépost megerősíti a Wysoka falubeli plébános megválasztását a Tárca-völgyben. Rotulus, nr 19–20.

Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 1043.; AO. VII. nr. 461.

Item alia sic incipit:

23. Szepesi káptalan, 1319. június 3. Henrik, szepesi prépost megerősíti a Dorouch falubeli plébános megválasztását a Tárca-völgyben. Rotulus, nr 20.

Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 461.; AO. V. nr. 477.

Item principium alterius:

24. Szepesi káptalan, 1295. december 1. (a rotulusban hibásan 1395-re datálva). Jakab, szepesi püspök megerősíti a Tarcza falubeli plébános megválasztását. Rotulus, nr 20.

Demum procurator statim ibidem plebanorum predictorum quosdam alias litteras infra-scriptas exhibuit et presenciavit in hec verba:

25. Szepesi káptalan, sine loco et die. Henrik, szepesi prépost transumálja a Tárca-völgyi plébánosok kérésére Tamás, esztergomi érsek 1312. január 14-i keltezésű oklevelét (vö. nr 15). Rotulus, nr 20–21.

26. Szepesi káptalan, sine loco et die. Pál, szepesi prépost transumálja a Tárca-völgyi plébánosok kérésére Tamás, esztergomi érsek 1312. január 14-én kelt oklevelét (vö. nr 15). Rotulus, nr 21–22.

27. Szepesi káptalan, 1318. január 21. A szepesi káptalan ítéletet hoz a Tárca-völgyi plébánosok és a terület falvainak ura, Rykolf közötti jogvitában, amely a tizedszedésre vonatkozik. Rotulus, nr 22–23.

Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 297.; AO. V. nr. 21.

28. Szepesi káptalan, 1318. január 26. Henrik szepesi prépost dokumentuma (ugyanaz, mint a nr 18).

29. *Szepesi káptalan, 1317. augusztus 11. Henrik szepesi prépost megerősíti a Tárca-völgyi plébánosok tizedszedését a valahai falvakból, Rykolf, e falvak ura követelésének megfelelően. Rotulus, nr 23–24.*

Kiadás: Regesta diplomatica, t. 2, nr 217.; AO. IV. nr. 537.

Quibus omnibus et singulis sic exhibitis dictus procurator plebanorum predictorum nomine ipsorum una cum dicto iudice et voluntate ipsius contumacia partis adverse non obstante oblatis omnibus munimentis suis conclusit in causa predicta et petivit cum esse causa decimarum, in qua proceditur simpliciter et de plano sine strepitu et sue figura iudicii, quod ostendit per decem iam contingit in c[ausa] de decimis de iure communi et petivit a dicto iudice fratri sententiam diffinitivam non obstante contumacia partis adverse, qui iudex dixit, quod vellet super hec deliberare et nichilominus terminum ad sententiam diffinitivam audiendam ad horam vesperinam assignavit. Quo termino adveniente predictus dominus iudex notario infrascripto obtulit sententiam diffinitivam inscriptis sub hac forma:

30. *Újszandec, sine die. A bíró végső ítélete a Tárca-völgyi plébánosok és az egri püspök ügyében. Rotulus, nr 24–25.*

In nomine Domini amen. Dudum inter venerabilem in Christo patrem dominum Czanadium olim episcopum Agriensem et honorabilem virum dominum Johannem prepositum sancti Martini in Cypis dyocesis Strigoniensis etc. que specialiter plenarie de verbo ad verbum continentur. Demum prefatus procurator ibidem mox et in continenti dixit et allegavit sufficienter fore probatum tam super iniuriis quam super dampnis per attestaciones superius allega publicatas et super extimacione iniuriarum et dampnorum obtulit se fidem facta per iuramentum domini Michaelis de Criwa procuratoris cause eiusdem et similiter de expensis et super hiis dominus iudex predictus terminum ad interloquendum et presenciandum in hora hora predicta assignavit presentibus testibus supradictis. Quo termino adveniente id est hora completorii predictus dominus iudex culit et legit inter locutoriam inscriptis sub hac forma. Quia venerabilis pater dominus Nicolaus episcopus Agriensis super iniuriis et dampnis ac expensis ad instanciam plebanorum districtus Tarciensis dyocesis Strigoniensis citatus sufficienter et pluries peremptorie coram nobis et nostris subdelegatis comparere contumaciter non curavit nos ad instanciam partis adverse pronunciamus dictum episcopum contumacem et quia sufficienter de predictis iniuriis, dampnis ac expensis in causa appellacionis factis per plebanos eidem per testes plurimos nobis est facta plena fides nichilominus super extimatione dampnorum et iniuriarum ac super expensis libere in causa appellacionis factis taxatione debita premissa domino Michaelis de Criwa procuratoris dictorum plebanorum recepimus iuramentum unde interloquendo pronunciamus et condempnamus in hiis scriptis prefatum Agriensem episcopum ratione dampnorum et iniuriarum ad centum LXX marcas grossorum et ratione expensarum ad LXX marcas grossorum et nichilominus dominus iudex propter contumatiam dicti episcopi Agriensis fiat et pronunciat fore excommunicatum ad instanciam partis adverse. Item termino itaque adveniente hora et loco discretus vir dominus Michael plebanus de Criwa procurator plebanorum de Tarza nomine procuratorio dictorum ad sancta Dei Evangelia, quod in causa appellacionis expensisque LXX marcas grossorum prestitit corporale iuramentum. Item in causa iniuriarum ac dampnorum ad ducentas marcas grossorum dampnum extimavit, iudex vero super hiis omnibus habito maturo consilio ac bona deliberacione suorum sapientium expensas in causa appellacionis ad sexaginta marcas grossorum et ratione iniuriarum ac dampnorum ad centum LXX marcas similiter grossorum taxavit

super quibus dominus Michael nomine suo ac sociorum et suorum districtus Tarcensis ad sancta Dei Ewangelia corporaliter prestitit sacramentum super quibus omnibus dictus procurator nomine procuratorio predictorum plebanorum peciit a iudice finaliter et fiffinitive presenciarī super dampnis, iniuriis et expensis item petivit eidem domino episcopo fieri mandatum, quod usque ad tercium terminum exsolvere supradicta alias decernere fieri missione in possessionem dicti episcopi causa rei servando per modo debiti declarati, qui iudex mox deliberacione cum peritis habita hanc sentenciam culit in scriptis.

31. Gostyn-i János közjegyzői inscriptiója. Rotulus, nr 25.

Et ego Johannes quondam Nicolai de Gostina clericus dyocesis Poznaniensis publicus imperiali auctoritate notarius una cum testibus prenominatis predictis omnibus acticatis presens interfui vocatus et rogatus ac de mandato et auctoritate iudicis predicti ipsa in publicam formam redegi et manu mea conscripsi meoque nomine et signo consueto consignavi in [tes]timonium premissorum et protestor, quod si propter nimiam festinacionem inscribendo aliqua in dictis actis transposui paratus sum iuxta meam facultatem corrigere et scribere manu mea, qui transposita sunt non causa vicii sed erroris.

Fordította: BIERNACKI KAROL



„... az együttműködésre sok lehetőség lenne ...”

Beszélgetés Richard Marsina pozsonyi történésszel

A magyar középkorkutatásban mindenki ismeri az Ön nevét, és munkái közül is többet rendszeresen idéznek magyarországi kollégái. Személyes adatai, pályaválasztásának motivációi, életútja már kevésbé ismert. Kérem, beszéljen ezekről.

Mindig történelmet szerettem volna tanulni. Talán furcsa, amit mondok, a tanulmányaimat mégis az orvosi egyetemen kezdtem. Különböző családi dolgok úgy hozták, hogy az orvosi karra iratkoztam be, és csak később léptem át a bölcsészkarra, ahol filozófiát tanultam, illetve történelmet és filozófiát. 1948–1949-es tanévben végeztem, a második államvizsgát 1949 decemberében tettem le. Már végzés előtt is tudományos segédmunkaerőként dolgoztam a történelmi szemináriumban, majd rész munkaidőben Pozsony város levéltárában. Eredetileg történetfilozófiával szerettem volna foglalkozni. A kommunista hatalomátvétellel minden megoldódott, ami a történetfilozófiát illeti. Ezen a területen nem lehetett érvényesülni. Amikor végeztem az egyetemen, azok közé tartoztam, akik nem mehettek el gimnáziumba tanítani. Kaptam egy papírt, hogy csak könyvtárakban, levéltárakban vagy hasonló helyeken vállalhatok munkát. Engem ez nem nagyon foglalkoztatott. Levéltárba mentem el dolgozni, még örültem is, mert sok akkori társam a termelésben tudott csak elhelyezkedni, és nem maradhattak a szakmában. Az egyetem elvégzése után így a pozsonyi városi levéltárban kezdtem dolgozni, de ott teljes munkaviszonyban csak három hónapig voltam 1950–1951 fordulóján. 1951 márciusától ugyanis a Mezőgazdasági Levéltárba kerültem át. A nagy birtokokat lefoglalták, államosították, és hogy ne menjenek tönkre az értékek, a magánkönyvtárak és levéltárak, ezek megőrzésére létrehozták a Mezőgazdasági Levéltárat (*Pôdohospodársky archív*). Csehszlovákban ez a rendelkezés már létezett az Első Köztársaság idején is, de Szlovákiában csak 1948-ban vezették be. Ebben a levéltárban voltam egészen a megszűnéséig, 1955. december 31-ig. Ekkor történt Csehszlovákiában a levéltárak átszervezése, ami azt jelentette, hogy az összes levéltár a belügyminisztérium alá került. Egy rendelkezés következtében mi a Szlovák Állami Központi Levéltár második osztálya (*Štátny slovenský ústredný archív*) lettünk. Vagyis ugyanabban a házban ültem, ugyanabban az irodában, ugyanannál az asztalnál, de munkáltatót cseréltem. Ebben a központi levéltárban 1960 közepéig dolgoztam, és augusztus elsejével a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetében kezdtem a munkát. Feladatom lett a *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* kötetének elkészítése. Az okmánytár előmunkálatait 1956 végétől vezettem. Akkor még a levéltárban dolgoztam ugyan, de az Akadémia bízott meg az okmánytár előkészítésével. Ettől kezdve Magyarországra is jártam kutatni. Budapesten a Magyar Országos Levéltárban először 1957 áprilisától júliusig voltam. Ezután már rendszeresen jártam Magyarországra különböző levéltárakban kutatni. Még a Mezőgazdasági Levéltárban megbíztak a könyvtár és a gyűjtemények felügyeletével, így az új munkahelyemen, a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézetében a dokumentációs részleg vezetője lettem.

Az oklevéltudományon ketten kezdtünk el dolgozni, így később a munka megosztódott. Én készítettem a *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*-et, míg Vincent Sedlák kollégám feladata volt a *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* összeállítása, 14. századi oklevelek feldolgozása. Nekem pedig a 13. század végéig kellett volna kiadni az okleveleket. Munkám első része csak 1971-ben jelent meg, bár én már kész voltam vele 1966 elején, de sajnos öt évig tartott, míg kiadták. Az 1960-as évek közepétől egyre több munkám lett az Intézetben, és más jellegű feladatokat is kaptam. Jött a Dubček-korszak, mikor is rövid időre a Történeti Intézet igazgatóhelyettese lettem. Soha nem voltam párttag. Mivel nálunk még a Dubček-korszakban is érvényesült a párt vezető szerepe, így az igazgatónak párttag-nak kellett lennie. Igazgatóhelyetteségem rövid ideig, 1969 februárjától 1970. szeptember 17-ig tartott csak. Ezután megkértek, hogy legyek az intézet tudományos titkára, tehát szervezői feladatot kaptam. Tudományos munkám továbbra is az okmánytár maradt.

A Szlovák Történelmi Társulatban 1971-ben akarták megalapítani a várostörténettel foglalkozó csoportot, így ennek szervezésével, majd vezetésével lettem megbízva. A várostörténeti szekciót két évtizedig vezettem. Egy idő után kétévenként konferenciát szerveztünk, többnyire sikerült, hogy rendezvényeinkről tanulmánykötetet is kiadjunk. Természetesen ezzel párhuzamosan a okmánytáramon is dolgoztam, a második kötetet az 1970-es évek elején fejeztem be, de csak hét évvel később jelent meg. Sajnos nem az Akadémia kiadásában, mivel állítólag nem volt rá sem pénzük, sem kapacitásuk, így a pozsonyi városi levéltár jelentette meg.

A '60-as évektől bekapcsolódtam különböző szintézisek, összefoglaló kötetek kidolgozásába. Én készítettem el a 14. század végéig Szlovákia történetét egy vastag kötetben. A megbízást váratlanul kaptam, mert az eredetileg erre felkért tudományos munkatárs kiesett. Ezután egyre többször kértek fel hasonló munkákra. Az 1970-es évektől, az okmánytár második részének elkészítése után az akadémiai hat részes Szlovákia története első két kötetén dolgoztam. Az első rész szövegének úgy a fele az én munkám és egyben szerkesztője is voltam ennek a kötetnek. Az 1970-es és 1980-as években bekerült az állami tervbe a szlovák történetírás történetének elkészítése. Ebbe úgy kapcsolódtam be, hogy olyan régi nagy történészek munkásságát mutattam be, mint Timon Sámuel, Severíni, Jonás Záborský és Bél Mátyás.

A magyar olvasókat talán érdekli, hogy én voltam a Csehszlovák–Magyar Történelmi Vegyesbizottság első titkára az 1960-as alakulás idején. A vegyesbizottságnak akkor csak három-három tagja volt: magyar oldalról az elnök Léderer Emma, valamint Paulínyi Oszkár és Arató Endre. A mi részünkről pedig az elnök Jaroslav Dubnický volt, aki már meghalt, valamint Prágából Jaroslav Purš, és öt évig én voltam a titkár. Paulínyi Oszkárral ketten nem voltunk párttagok. Eredetileg a magyar oldalról Paulínyi volt a titkár, később ezt a funkciót Arató Endre vette át. 1965-ben feladtam ezt a posztot, majd a a hetvenes évek elején ismét elvállaltam a titkárságot. Hét–nyolc évig maradtam, de ez már más felállás volt, Budapestről Niederhauser Emil volt az elnök.

Viszonylag gyorsan (1984 végén) nyugdíjaztak, ami a saját szemszögemből idő előtti volt (1984. 12. 31.), de a Történeti Intézetben így is számoltak velem, bíztak abban, hogy befejezem a futó intézeti munkáimat, a szintézist, amit meg is csináltam. Később, 1990-ben rehabilitáltattam magam, és ismét az akadémiai intézet dolgozója lettem, ahol azonban csak arra vártak, hogy mikor megyek el végleg nyugdíjba. 1990 és 1995 között a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Kollégiumának voltam az elnöke, 1990 és 1996 között pedig kétszer választották a Szlovák Történeti Társulat elnökévé (1990, 1991). A kilencvenes évek elején felmerült a feladat, hogy meg kellene szervezni egy nem marxista egyetemet. Tevékenyen részt vettem ebben a munkában és én alapítottam meg a Történeti

Tanszéket. Az 1992–1993-as tanévben kezdődött a tanítás, de a szervezést már 1991-ben megkezdjük. Eredetileg Pozsonyban szeretnénk volna létrehozni, de bizonyos körülmények úgy hozták, hogy Nagyszombaton kezdett el működni az új egyetem. A mai napig Nagyszombaton dolgozom, előadásokat tartok különböző témákból, hét évig még tanszékvezető is voltam. Korábban, a hatvanas évek elején, amikor az Akadémiára kerültem, tarthattam előadást a pozsonyi egyetemen, a Történeti Segédtudományok és Levéltári Tanszéken. Középkori általános, császári, pápai és magyar diplomatikát körülbelül húsz évig oktattam, de egyetemi tisztségem, rangom nem volt. Nálunk, Csehszlovákiában akkoriban az egyetemen nagyon szigorúan vették a párttagságot, és így nem lehetett belőlem docens. Docens és rendes egyetemi tanár csak 1990 után lettem.

Mindenféle egyebet is csináltam, például a Szlovák Tudományos Akadémia Központi Levéltárának voltam az igazgatója. 1968–1969-ben ugyanis az Akadémia úgy döntött, hogy létre kell hozni egy önálló levéltárat. Egy másik kollégát akartak ezzel megbízni, de ő ezt nem fogadta el, így a dolog rám maradt, és tíz évig ennek a levéltárnak voltam a külsős igazgatója.

Tudományos fokozataim: PhDr-t 1952-ben, kandidatúrát pedig csak 1962-ben szereztem, amikor már az Akadémián voltam, akkor engedték meg, hogy megcsináljam ezt a fokozatot. A tudományok doktora 1973-ban lettem, éppen akkor, mikor ötven éves voltam. A hetvenes évektől a *Commission Internationale pour l'Histoire des Villes* tagja vagyok, 1991 óta tiszteletbeli, mivel egy fiatalabb kollégám javára lemondtam, ám ő sajnos meghalt, és én maradtam, egyedül képviselem Szlovákiát. 1998-ban a *Monumenta Germaniae Historica* központi igazgatóságának levelező tagjává választottak Münchenben, 1999 szeptemberében pedig az Eperjesi Egyetem tiszteletbeli doktorává, Dr. h. c.

Sokrétű tudományos tevékenységének Magyarországon – a nyelvi korlátok miatt – a forráskiadás a legismertebb része. Tudatosan vállalta ezt a kutatási területet? Miben látja annak jelentőségét?

Mint említettem, az első időszakban a pozsonyi városi levéltárban dolgoztam (1947–1950), és várostörténettel foglalkoztam. A Mezőgazdasági Levéltárban kezdtem el érdeklődni a középkori oklevelek iránt, amelyek nyilvántartását ott én készítettem el. Ez a feladat hozzásegített ahhoz, hogy eligazodjak az oklevelekben. Az ötvenes évek első felében meg sem fordult a fejemben, hogy valaha is teljes állásban ilyen munkát végezhetek. A Mezőgazdasági Levéltárban természetesen valami olyasmit kellett végezni, ami működési körébe tartozott, így urbáriumok kétkötetes kiadásában vettem részt (*Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku*). Ezt az ötvenes évek második felében készítettük el, főleg a levéltári kollégákkal együtt, a volt mezőgazdasági levéltárakból.

A nagy lehetőség 1956-ban jött el. Az Akadémia döntött a forráskiadás megkezdése mellett, és röviddel ezután megkértek, hogy vegyek részt benne, vezessem a munkálatokat. Elkezdhettem foglalkozni azzal, amit az elejétől fogva akartam. Lehetővé tették, hogy az álmomat megvalósítsam, ami források publikálása volt. Szóval tudatosan választottam a levéltári munkát. A munkahelyváltásom is az okmánytárral állt összefüggésben. A pozsonyi Történeti Intézetbe nem én akartam átkerülni. Megkerestek, kérték, hogy lépjek át. Az okmánytárat én a levéltárban szerettem volna elkészíteni. Hogy miért? Nagyon alapos munkát akartam végezni. Úgy gondoltam, ha az Intézetbe megyek, ott öt éves tervek vannak, és munkámmal együtt besorolnak egy öt éves ciklusba. Egyszer csak azt fogják mondani, hogy le kell adnom a kéziratot. Már négy éve dolgoztam az okmánytáron, amikor egyszer csak áthelyeztek a Történeti Intézetbe. Félelmem beigazolódott, mindjárt betervezték az első részt a következő öt éves ciklusba, és 1965-re kész kellett volna lennem. Nem volt választá-

som, csináltam, ahogy tudtam, de így is csak 1966-ra végeztem vele. A levéltárban bizonyosan tovább dolgoztam volna rajta, és heurisztikai szempontból talán alaposabb munkát végeztem volna. Nehéz dolgok voltak ezek. Ráadásul az első öt évben a rutin feladatok mellett – ahogy említettem – még megbíztak az Intézet dokumentációs osztályának vezetésével és a könyvtár felügyeletével is, de elsősorban az okmánytárral foglalkoztam.

Az általam vezetett munkálatok legjelentősebb megjelent eredménye, az okleveles források publikálása, a *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* első és második kötete, valamint a *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* két kötete, amelyeket Vincent Sedlák készített, valamint a Városi és mezővárosi privilégiumok Szlovákiában (*Privilégia miest a mestečiek na Slovensku I.*) kötet Ľubomír Jucktól. Mondanék pár szót arról, hogy az okmánytáramat miért úgy készítettem, ahogy. Ezzel a módszerrel Magyarországon eddig nem adtak ki ilyen munkát. Véleményem szerint – ezt a mai napig tartom – a *Monumenta Germaniae historica* a legjelentősebb, legátdolgozottabb modellje, oklevelek publikálásánál pedig a Sickel-féle diplomatikai-paleográfiai módszer alkalmazása. Az egyetlen, akik ezt a német módszert alkalmazták, a csehek voltak. A munkálatok indulásánál Szlovákia Csehszlovákia részét képezte, ezért én nem engedhettem meg magamnak, hogy tudományos, módszertani szempontból alacsonyabb színvonal tűzzek ki célként, mint ahogy cseh kollégáim dolgoztak. Azt vállalhattam csak, hogy a diplomatikai analízist nem készítettem el annyira alaposan, mert a szlovák okmánytárban feldolgozott anyag a korabeli teljes magyarországi királyi oklevélanyag negyede-harmada. De a paleográfiai analízist például II. András és IV. Béla korából teljes magyarországi anyag alapján elvégeztem. Igyekeztem legalább az okleveleket író kezeket elkülöníteni az összes eredetiben megmaradt oklevélben. Talán ennyit a módszertani részből.

Amúgy nagyon jól ismertem magyar kollégáimat, köztük Mályusz Elemér professzor urat meg a többieket is a Magyar Országos Levéltárból. A történészek nagy generációját, akik ott voltak a levéltárban akkor, amikor én Magyarországra kezdtem járni. Láttam, hogy ők is elégedettek voltak az okmánytárammal. Tetszett nekik, hogy az MGH módszerével készül. Mályusz Elemér és Kumorovitz Lajos Bernát urakkal nagyon sokat beszélgettem ezekről a problémákról.

Az utóbbi időben Szlovákiában az elbeszélő források közül is megjelentettek párat, a latin átiratot és a szlovák fordítást is. Anonymust Vincent Múcska adta ki a Pozsonyi Egyetemről, valamint fordított kiadványok jelennek meg, sajnos csak szlovákul. Én adtam ki A középkori Szlovákia legendáit (*Legendy stredovekého Slovenska*), nem vettem bele a Cirill és Metód-féle legendákat, csak a Magyar Királyság korszakát, amely Szent Zeorard–András vitájával kezdődik, és a 13. századi legendákat is kiadtam, a Margit-legendát az utolsó a kötetben. Utóbb szakfordításban megjelent a Dubnicai-krónika (*Dubnická kronika*), ezt Julius Sopko kolléga készítette. Ha már az elbeszélő forrásokról van szó, akkor a kodikológiát is megemlíteném, az utóbbi évtizedekben megjelent a szlovákiai vonatkozású középkori kéziratok kodikológiai összeírása (katalógusa).

Amikor először jártunk Budapesten a Magyar Országos Levéltárban, és azt mondtuk, hogy szeretnénk átnézni a teljes középkorral foglalkozó gyűjteményt, csak mosolyogtak ránk. Végül sikerült, meg is tettük. Igaz hogy eltartott tíz évig, mert a leghosszabb ott tartózkodásunk évente csak három hónapos lehetett. Ezt a munkát csak azért tudtuk elvégezni, mert a Magyar Országos Levéltárban nagyon segítőkészek voltak, a főigazgató akkor Ember Győző, az igazgatóhelyettes pedig Varga Endre volt, később Sashegyi Oszkár. A részleg vezetője pedig Bakács István. Nyilvánvaló, ha akkor olyan levéltári előírások lettek volna, mint amilyenek ma vannak, akkor a mai napig sem jelenhetett volna meg a szlovák

Codex diplomaticus. Gondolom, ezek a szabályok a magyar kollégákra is érvényesek, nem csak a külföldi kutatókra.

A budapesti Országos Levéltárnak nagy gyűjteménye van, és néhány millió fénykép/mikrofilm felvétellel rendelkezik. Az ötvenes évek közepén megegyezés született, hogy Csehszlovákia nem fogja igényelni a levéltárak szétválasztását, ehelyett oda-vissza alapon le fogják fényképezni az egymást érintő levéltári anyagot. A megvalósítás érdekében mindkét oldalon megalakult egy-egy kutatócsoport. A szlovák csoport vezetője én lettem. Nekünk minden számított, a magyar félnek főleg a középkori anyagra volt szüksége. Így létrejött egy teljes Diplomatikai Fényképgyűjtemény Budapesten, amely nem csak a szlovák levéltárakból származó anyagot tartalmazza. A miénk is majdnem teljes. Borsa Ivánnak is fontos volt, hogy ezek az iratok több helyen is meglegyenek, ezért mi is megkaptuk cserébe az egész ún. régi DL anyagot, nem csak a válogatást. A fényképeket is előhívtuk a pozsonyi Történeti Intézetben, csak amióta már nem dolgozom ott, az utánam következők nem törődnek megfelelően az anyaggal. Egyszerűen gondoskodni kell azokról, és az nem kis munka. Amikor a dokumentációs osztály vezetője voltam ott, létrejött egy film- és oklevél-kópia-gyűjtemény, ami szám szerint több mint 300 000 másolatot jelent.

A Magyar Országos Levéltár szerencsére elsőrangúan a kutatók rendelkezésére áll. Ha ma kellene kezdenem az okmánytáramat, egészen másképpen, könnyebben kezdhetném a heurisztikát, mivel a levéltár apparátusa sokkal jobb, ezt csak dicsérni lehet. Magyarországon ezt a programot már a második világháború idejében elkezdték. Nekünk is nagyon sokat segített. Meg kell említeni Bakács Istvánt, Fügedi Eriket és Fekete-Nagy Antalt, akik korábban például a Szepességben vagy Szlovákiában máshol kutattak, és sok támogatást kaptunk tőlük. Sajnos el kell még mondani, hogy a DF-anyag nem mindegyike található már meg Szlovákiában. Aki volt levéltáros, az tudja, hogy nem is kellett elvesznie egy dokumentumnak, elég, ha véletlenül rosszul helyezték el valamelyik dobozba.

*Többször érintette a budapesti kutatásait, utalt magyar kollégáival való jó kapcsolataira. Gondolom, figyelemmel kíséri a magyarországi újabb középkori forráspublikációkat. Mi a véleménye a *Diplomata Hungariae antiquissima*, az Anjou-kori Oklevéltár és a Zsigmond-kori Oklevéltár köteteiről?*

Emlékszem még rá, hogy a *Diplomata Hungariae antiquissima*t eredetileg 1966–1967-ben, a lengyel millenniumra akarták kiadni. A vállalkozásban résztvevőket mind ismertem személyesen. Mindenféle kifogásokat hallottam tőlük, hogy miért is nincs még készen, legtöbbször Kumorovitz Lajos Bernátra fogták, akinek ez nagyon rosszul esett. A DHA-ban nem a diplomatikai feldolgozás van előtérbe helyezve, hanem a történelmi, de természetesen a munka kitűnő. Talán azért is van ez így, mert abból az időszakból nagyon kevés az oklevél. A paleográfiai módszert a korai magyarországi történelemben nem is lehet nagymértékben használni, talán III. Béla és Imre idejétől kezdve, de főleg II. Andrástól lehet ezt alkalmazni. Kár, hogy nem jelent még meg a DHA következő kötete. Eredetileg úgy mondták, hogy a DHA csak egy kötet lesz, és egészen III. Béláig tartalmazza az okleveleket. Később osztották két részre, és a második rész még nem jelent meg. Györffy György is meghalt azóta, a munka megállt, pedig tudtommal e kötet anyaga is készen van évek óta.

Az Anjou-kori oklevéltárról ugyanazt mondanám, mint amit a Zsigmond-kori oklevéltár megjelenésekor szóvá tettek: kár, hogy a regeszták nem latinul készültek. Nagyon jól ismertem Léderer Emmát és Mályusz Elemért is. Léderer Emma mondta, hogy ő javasolta a magyar nyelvű regesztákat a Zsigmond-kori oklevéltárban. Mi pedig úgy tekintettünk a dologra, hogy Zsigmond európai léptékű uralkodó volt, és ha magyarul készül az okmánytár, akkor az csak magyarországi kincs lesz, és a cseheknek, németeknek, lengyeleknek nem

lesz hozzáférhető. Később, amikor a történész vegyesbizottságban erről beszélgettünk, Lederer Emma bevallotta, hogy már sajnálja, mert lehetett volna máshogy is készíteni. Mályusz Elemér viszont elárulta, hogy szinte kényszerítették őt a magyar nyelvű regesztázásra. Ami az Anjou-kori okmánytárat illeti, szintén nagyon hasznosnak vélem; ha jól tudom, 1342-ig az egész elkészült. Heurisztikai szempontból összehasonlítva a régi Anjou-korival sokkal jobb munka, teljesebb, de szintén jobb lenne, ha a regeszták latinul jelennének meg, akkor egész Európában használható volna. Nekünk szerencsénk is volt, amikor az okmánytárunkat kezdtük kiadni. Hasonló gondjaink lettek volna, ha a csehek nem vezették volna be a latin nyelvű regeszták alkalmazását. Ők még az első világháború előtt kezdték ezt így, akkor nem volt gond, sőt kérdéses sem, hogy latinul lesz-e vagy sem. Amikor Jindřich Šebánek professzor úr az ötvenes években folytatta a munkát, egyértelmű volt, hogy a nyelv is marad. Ha ez nem lett volna, nekünk sem engedték volna meg a latin használatát.

Munkásságának következő nagy fejezete a város- és településtörténeti kutatások. Kérem, beszéljen néhány szót erről.

Említettem, hogy várostörténettel már az 1950-ben elkészült doktori disszertáciomban is foglalkoztam, amelynek címe: Zsolna és a zsolnai jog 1384-ig. Ez olyan munka volt, ami soha nem jelent meg, legalábbis abban a formában, amiben elkészítettem. Található már benne egy fejezet Trencsén megye felső, Vágbesztercétől északra fekvő részének betelepítéséről. Ez válasz volt Chalupecký azon nézeteire, miszerint a megye felső része a tatárjárás előtt lakatlan volt. A településtörténet akkoriban divatos volt nálunk, megyékkel is nagyon sokan foglalkoztak. Hasonló volt a helyzet Magyarországon is. Bakács István ekkor készítette el Hont megyét, Illa Bálint pedig Gömört. Az okmánytárral állt kapcsolatban ez a kutatási terület is. Az okmánytár készítésénél egy oklevelet ötször–tízszer el kell olvasni, míg készen lesz vele az ember. Sok minden megmarad így az emlékezetben, amely a településtörténeti kutatásban hasznosul. Az okmánytárral kapcsolatban készült kritikai tanulmányoknak is voltak ilyen vonatkozásai. Részletesebben a zabori oklevelekkel foglalkoztam, az szintén kapcsolódott a településtörténethez, hiszen lokalizálni kellett az oklevelekben említett földrajzi neveket. Munkám kapcsolódott Fügedi Erik Nyitra megye betelepüléséről készített disszertációjához, amely a Századokban jelent meg. A zabori okleveleknél előkerült Szt. István is. Talán Fügedi Erik, Kumorovitz Bernát és Borsa Iván voltak azok a magyar kollégák, akikkel a legtöbbet beszéltem ezekről a témákról. Szűcs Jenővel is dolgoztam együtt. Fügedi és én inkább a városok keletkezésével, a kezdetekkel foglalkoztunk, Szűcs később a 15–16. századra tért át. Kubinyi András munkásságát is nagyon jelentősnek tartom, de ő főleg Budával foglalkozott. Vele is sokat találkoztam, elsősorban amikor még a Történeti Múzeumban dolgozott fent a Várban.

A Szlovák Történelmi Társulatban vezetésem alatt létrejött várostörténeti szekció lényegét abban láttam, hogy javítsuk a várostörténeti kutatások színvonalát. Várostörténettel sokan foglalkoznak Szlovákiában. Ez olyan tárgya a történelemnek, hogy ha valaki nyugdíjba megy, és érdeklődik a múlt iránt, azonnal foglalkozhat vele. Főleg településtörténetet űz nálunk sok amatőr. A várostörténeti szekció arra is jó volt, hogy ezeknek az amatőröknek a munkáját javítsa.

Hat évtizede foglalkozik hivatásszerűen középkorkutatással, dolgozott levéltárban, kutatóintézetben és tanított egyetemen. A szlovák medievisztika minden szintjén szerepet vállalt. Nagy a rálátása így mind a szlovák, mind a magyar középkorkutatásra. Kérem, mutassa be a szlovák medievisztika erősségeit és problémáit, illetve hogyan látja a szlovák és magyar szakemberek együttműködését.

Életemben már párszor írtam arról, hogy mi a helyzet, próbáltam mindig pozitív képet rajzolni. Nehéz kérdés ez. Az lenne az ideális, ha az elkezdett kiadványokat szisztematikusan folytatnák, vagyis az okmánytáram, Sedlák regesztá kötete és a városprivilegiumok kiadása tovább haladna. A situáció olyan, hogy a 14. századi *Regesta diplomatica* harmadik kötetének lassan készen kellene lennie. Sedlák kolléga nem foglalkozik egyszerre több témával, így neki több ideje van erre a feladatra. Az én okmánytáram harmadik része is szépen előre haladt. Eredetileg 1272-ig akartam elkészíteni, de már régen rájöttem, hogy csak 1270-ig fogom feldolgozni az okleveleket, mert nagyon sok az anyag. Szükségem lenne tíz-tizenkét hónapra, hogy csak erre tudjak koncentrálni, és befejezném a harmadik kötetet javításokkal és pótlásokkal együtt. Jelenleg, még ha idősebb vagyok is, sajnos nem gondolhatok erre. Lehet, hogy ez megváltozik, talán egy év múlva, ha megélem, mert ez lenne a legfontosabb tennivalóm. Nekünk is voltak terveink: A 15. századtól úgynevezett regesztás katalógusokat terveztünk a levéltárak szerint. Pozsony város levéltárának okleveles anyagát két kötetben sikerült kiadni 1564-ig a szlovák regesztatárban (Darina Lehotská, Vladimír Horváth). A vállalkozás többi levéltárának kötetei nem kezdődtek el, bár a Történeti Intézetben már a konkrét kollégák is ki voltak jelölve erre a feladatra. Szép lenne, ha készülne valamilyen szintézis a városokról. Amikor az egyetemen adtam elő, sokat foglalkoztam a hiteleshelyekkel, azok munkájával, diplomatikai-paleográfiai módszerrel vizsgáltuk őket a diplomamunkákban. Nyitra hiteleshelyi feldolgozását most fejezték be, Zobort pedig egy doktórándusom készíti. Lelesznek csak a legrégibb anyaga van kész. Szerintem a legfontosabb a források, oklevelek kritikai megjelentetése.

Sajnos nagyok a gondok. A középkor „latinul van”, manapság meg kevesen ismerik a nyelvet. Nem sok diák jön úgy az egyetemre, hogy megfelelő szinten bírja a nyelvet. Amikor én fiatal voltam, még természetes volt, hogy legalább passzív latin nyelvismeretünk volt. A szemináriumon a professzor automatikusnak vette, hogy elolvassuk a középkori oklevelet. Ma pedig ha valaki egyetemre megy, neki először a latin nyelv alapjait kell megtanítanunk. Nagy gond, hogy még az egyetemeken is kevés figyelmet szentelnek a latinnak. A nagyszombati egyetem ebből a szempontból kivétel, mert mi a latint a mai napig nagyon keményen követeljük. Még ha az alapokkal kezdik is, két és fél év alatt el kell sajátítaniuk a nyelvet. A következő gond az élő idegen nyelvek ismerete. Nyíltan megmondom, ma a legfontosabb nyelv az angol, de a szlovákiai medievisztikának nincs szüksége az angolra, hanem a németre és a magyarra. A mai fiatalok nem tudnak magyarul. Én sem tudtam sokat, csak az alapokat, soha nem jártam magyar iskolába, sem nyelvórára. Nem is merészelek magyarul megírni egy levelet, még ha nyugodt szívvel el is társalgok ezen a nyelven. A mai napig a középkori Szlovákia területéről több írás születik Magyarországon, mint nálunk, a magyar publikációk rendszeres figyelése nélkül a szlovák medievisztika halott. A latin és a magyar nyelv ismeretének hiánya a legnagyobb probléma, talán a magyar nem ismerése a nagyobb gond.

A szlovák–magyar együttműködést én is nagyon fontosnak tartom. Tudom, hogy a Vatikáni Levéltárban nincsenek áttanulmányozva a *supplicatiós* regiszterek. Tudom, ez milyen komoly munkát jelent. Még régebben Borsa Ivánnal beszélünk róla, hogy tehetnének ezt közösen is, utána pedig kicserélhetnék az összegyűjtött anyagot. Szóval ez egy egészen konkrét feladat, amit lehetne közösen is készíteni. A középkori bázis a Magyar Országos Levéltárban nagyon jól ki van építve, azt külföldi kutatók is használják. Sajnos azt kell mondanom, hogy én is évekig voltam levéltáros, és amikor onnan elmentem, úgy gondoltam, idővel nálunk is el lehetne készíteni egy ilyen rendszert, de mi erről lemaradtunk. Budapesten hamarabb hozzájutok az oklevelekhez, mint itthon.

Az együttműködés a magyar és a szlovák kutatók között létezett, de saját tapasztalomból tudom, hogy magyar részről az érdeklődés idővel hanyatlott. Az 1950-es, 1960-as években a magyar kutatók nagy számban látogatták a szlovákiai levéltárakat, de utána elmaradtak. Ennek oka főleg az, hogy a középkori források fényképmásolatban már megtalálhatók a Magyar Országos Levéltárban is. Budapesten is lehet őket kutatni, hozzánk már csak akkor jönnek, ha valamit ki kell egészíteni. Elméletileg az együttműködés ma is élhetne, csak meg kellene egyezni. Létezik Szlovák–Magyar Történész Vegyesbizottság, de ott most más feladatokkal foglalkoznak, nem a középkorral. A pozsonyi Történeti Intézetből sincs ott medievista. Valószínűleg jó lenne az együttműködés, de minden mögött konkrét emberek vannak, és meg kellene pontosan nevezni a témákat és az embereket, és akkor működne.

Véleményem szerint a magyar középkorkutatás olyan erős, hogy nem sok mindenben van szüksége a mi segítségünkre, de az együttműködésre sok lehetőség lenne.

Pozsony, 2006. május

A beszélgetést készítette: KOSZTA LÁSZLÓ és VIDA BEÁTA.



Richard Marsina műveinek bibliográfiája 2005-ig

Monográfiák és szintézisek

1959

Marsina, Richard – Kušík, Michal: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku*. Zv. 1–2. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1959. 572 s., 599s.

1965

Československá diplomatika. Zv. 1. Praha, 1965, s. 80–85, 112–126.

1971

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus 1. Inde ab anno DCCCXV usque ad annum MCCXXXV. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1971. XLVII + 427 s.

Štúdie k Slovenskému diplomatáru. 1/1. Bratislava, Veda 1971. 108 s. *Historické štúdie* 16.

Slovensko. Zv. 1. *Dejiny*. Zost.: J. Tibenský. Bratislava, Obzor, 1971, s. 219–278.

1973

Štúdie k Slovenskému diplomatáru. 1/2 Bratislava, Veda, 1973. 119 s. *Historické štúdie* 18.

1978

Slovensko. Zv. 1. *Dejiny*. Druhé prepracované a doplnené vydania. Zost.: J. Tibenský. Bratislava, Obzor, 1978, s. 219–278.

1980

Přehled dějin Československa. 1/1. Do roku 1526. Praha, Academia, 1980, s. 380–418., 561–612.

1985

Klučina, P. – Marsina, R. – Romaňák, A.: *Vojenské dějiny Československa. I. (do roku 1526)*. Praha, Naše vojsko, 1985, s. 94–110., 189–210., 315–342.

1986

Dejiny Slovenska. Zv. 1. (do roku 1526). Bratislava, Veda, 1986, s. 12–17., 226–337., 343–360., 377–455., 484–532.

1987

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus 2. Inde ab a. MCCXXXV usque ad a. MCCLX. Bratislava, Obzor, 1987. 608 s. 25 s. Fot. Príl. Reg. Menný, miestny a vecný.

1992

Slovenské dejiny. Autorský kolektív: Richard Marsina – Viliam Čičaj – Dušan Kováč – Lubomír Lipták. Martin, MS, 1992, s. 7–87.

1993

Dejiny Maďarska. Zost. Richard Pražák. Brno, Masarykova univerzita – Filozofická fakulta, 1993, s. 20–53., 71–78.

1994

Starý národ – mladý štát. Kol. Aut. Milan Ferko, Richard Marsina, Ladislav Deák, Imrich Kružliak. Bratislava, Národná banka Slovenska – Litera, 1994, s. 41–76.

Dejiny územia dnešného Slovenska. In: *Dejiny sveta. Veľká detská encyklopédia*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovart, 1994, s. 382–385.

Vojenské dejiny Slovenska. Diel 1. Stručný náčrt do roku 1526. Autorský kolektív: Bohuš Klein, Alexander Ruttkay, Richard Marsina. Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 1994, s. 102–174.

1995

Slovensko v európskom kontexte od najstarších čias po súčasnosť. In: *Dejiny Európy*. De-louche, Frédéric a kol. Bratislava, Mladé letá, 1995, s. 382–391.

Nové pohľady historickej vedy na Slovenské dejiny. 1. Najstaršie obdobie slovenských dejín (do prelomu 9.–10. storočia). Bratislava: Metodické centrum mesta Bratislavy, 1995, 27 s.

1996

Kresťanstvo a jeho rozšírenie na Slovensku. Bratislava, Metodické centrum mesta Bratislavy 1996. 30 + 14 s.

Slováci a Maďari. Súbor štúdií. Autorský kolektív: Richard Marsina, Július Mésároš, Ladislav Deák, Zoltán Pástor, Imrich Kružliak. Zost.: Milan Ferko. Martin, Vydavateľstvo Matice Slovenskej, 1996, s. 7–20.

1997

Legendy stredovekého Slovenska. Budmerice, Vydavateľstvo Rak, 1997. 412 s.

1998

Marsina, Richard – Beňko, Ján: Prvé storočia Slovákov v Uhorskom kráľovstve. In: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti 1*. Red.: Beňko Ján – Marsina Richard – Pekník, Miroslav. Bratislava, Národné literárne centrum, 1998, s. 7–10., 91–199.

Na úvod a Tvorca koncepcie slovenských dejín. In: *Daniel Rapant. Život a dielo*. Martin – Bratislava, MS, 1998, s. 7–12., 19–26.

Pressburg/Bratislava: Hauptstadt der Slowakischen Republik. In: *Hauptstädte zwischen Save, Bosporus und Dnjepr*. Geschichte – Funktion – Nationale Symbolkraft. (Hg.) Harald Hefner. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 1998, s. 31–50.

1999

Dejiny územia dnešného Slovenska. In: *Dejiny sveta*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovart 2. vydanie, 1999, s. 366–369.

2000

Slovensko v európskom kontexte od najstarších čias po súčasnosť. In: *Dejiny Európy*. Druhé vydanie. Bratislava, Mladé letá, 2000, s. 382–391.

2003

Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. III. V kráľovstve svätého Štefana. Budmerice, Literárne informačné centrum vo Vydavateľstve Rak, 2003. 359 s.

Dejiny územia dnešného Slovenska. In: *Dejiny sveta*. Veľká rodinná encyklopédia. Tretie doplnené vydanie. Bratislava, Vydavateľstvo Slovart, 2003, s. 382–385.

2005

Metodov boj. Druhé vydanie. Bratislava, Spolok slovenských spisovateľov, 2005. 159 s.

Tanulmányok, szakcikkek

1948–1949

A Trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve 1655–1772. *Historica slovaca* 6–7, 1948–1949, s. 254–263.

1950

Silesiaca v žilinskom mestskom archíve. *Slezský zborník* 1, 1950, s. 87–95.

1956

O práci v Pódohospodárskom archíve. *Archivní časopis* 6, 1956, s. 24–34.

1957

O potrebe a zásadách vydávania Slovenského diplomatára. *HČ* 5, 1957, s. 297–314.

Tri state zo slovenskej diplomatiky. (Trenčianske listiny z roku 1193, 1229 a 1421 a otázka ich pravosti). *Historické štúdie* 3, 1957, s. 275–302.

1957–58

Ukážky vývoja novodobého písma. *Archivní časopis* 18, 1957, prílohy k č. 1, 2, 3, 4; 19, 1958, prílohy k č. 1, 3, 4 (28 tabúl a 32 s. textu.)

1959

Maďarské archívniectvo 1945–1957. *Sborník archivních prací* 9, 1959, č. 1, s. 256–278.

1960

O heuristike k Slovenskému diplomatáru. *HČ* 8, 1960, č. 1, s. 176–185.

O prameni Lombardiniho dejín Žiliny. *Historické štúdie* 6, 1960, s. 303–310.

1961

K problematike najstarších zoborských listín I. *Historické štúdie* 7, 1961, s. 201–220.

O počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do počiatku 14. storočia. In: *HČ* 9, 1961, s. 617–632.

Vydávanie prameňov k dejinám feudalizmu na Slovensku. *HČ* 9, 1961, s. 441–456.

1962

Materiál k dejinám Slovenska v rumunských archívoch. *HČ* 10, 1962, s. 622–626.

Szlovák vélemény a magyar levéltárak 1945–57-évi munkájáról. *Levéltári Szemle* 1962, č. 2, s. 201–215.

1963

Starý hrad a starohradské panstvo. *Vlastivedný časopis* 12, 1963, s. 118–121.

Štúdie k slovenskému diplomatáru. K problematike najstarších zoborských listín II. *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica* 14, 1963, s. 135–170.

Vznik a počiatky mesta Žiliny. In: *Žilina v minulosti a dnes*. Banská Bystrica, 1963, s. 17–53.

1964

Le colloque scientifique sur les origines du régime féodal en Slovaquie. *Studia historica Slovaca* 2, 1964, s. 276–287.

Osídlenie Hornej Trenčianskej pred tatárskym vpádom. *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica* 15, 1964, s. 47–70.

1965

Budatín. Nap. A. Fiala, M. Izakovičová, R. Marsina. *Vlastivedný časopis* 14, 1965, s. 99–105.

K problematike bzovickéj listiny. *Folia diplomatika* 13, Brno, 1964–1965, s. 36–45.

Urkundenbuch der Slowakei und sein Programm. *Studia historica Slovaca* 3, 1965, s. 263–282.

1966

Listiny a ich význam pre výskum osídlenia. *Historické štúdie* 11, 1966, s. 43–55.

1967

Diplomatická medievistika na Slovensku. (Predmet, stav a úlohy.) *SlovArch* 2, 1967, č. 1, s. 29–46.

1968

Najstaršie správy o Dubnici. In: *Dubnica nad Váhom*. Martin, 1968, s. 42–47.

1970

Povolenie slovanskej liturgie na Veľkej Morave. *HČ* 18, 1970, s. 4–16.

1971

Die Arengen in ungarischen Urkunden bis zum Jahre 1235. *Folia diplomatica* 1, Brno, 1971, s. 215–225.

Veľkomoravské deperditá. (Deperditá diplomatických písomností k dejinám Veľkej Moravy.) *SlovArch* 6, 1971, č. 1, s. 18–43.

1972

Bádanie o dejinách stredovekých miest na Slovensku. (Prehľad a hodnotenie historiografie zo roky 1960–1973.) *HČ* 20, 1972, s. 187–204.

La lutte pour la liturgie slave dans la Grande Moravie. *Studia historica Slovaca* 7, 1972, s. 47–68.

O Ústrednom archíve Slovenskej akadémie vied. *SlovArch* 7, 1972, č. 2, 381–386.

Právne postavenie slovenských mešťanov v Žiline koncom 14. a začiatkom 15. storočia. *Vlastivedný zborník Považia* 11, 1972, s. 3–18.

Zentralarchiv der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. In: *Dritte Konferenz der Akademie-Archive sozialistischer Länder*. Berlin, 1972, s. 210–217.

1973

K vývoju miest na Slovensku do začiatku 15. storočia. *HČ* 21, 1973, s. 337–369.

K zániku Veľkej Moravy a k vývoju pomerov do začiatku 11. storočia. In: *Velká Morava a feudální společnost v 9.–13. století se zřetelem k jižní Moravě*. Mikulov: Okresní archiv Břeclav, 1973, s. 27–42.

1975

K problematike druhého nevoľníctva. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – *Historica* 26, 1975, s. 39–50.

O kształtowaniu się pozycji społeczno-gospodarczej miast średniowiecznych na Słowacji. *Kwartalnik historii kultury materialnej* 23, 1975, č. 4, s. 567–588.

Pour l'histoire des villes en Slovaquie au Moyen âge. *Studia historica Slovaca* 8, 1975, s. 21–72.

Žilina v období včasného a vrcholného feudalizmu. In: *Žilina, dejiny a prítomnosť*. Martin, Osveta, 1975, s. 35–56., 270–271.

1976

O interpretácii začiatkov, kontinuity a hustoty osídlenia. Zborník Slovenského národného múzea 70 – *História* 16, 1976, s. 269–273.

Slovenská historiografia o období včasného a rozvinutého feudalizmu (1960–1975). *HČ* 24, 1976, s. 23–48.

Városfejlődés a Felvidéken és a mai Szlovákia területén a 15. század elejéig. Világtörténeti tájékoztató a külföldi történeti irodalomról 1976, č. 26, s. 32–68.

1977

Nitra vo včasnom a vrcholnom stredoveku. In: *Nitra*. Bratislava, Obzor, 1977, s. 27–41.

Slovaquie. In: *Guide International d'Histoire Urbaine* 1. Paris, 1977, s. 493–498.

Zur Problematik der „Zweiten Leibeigenschaft“. In: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977, s. 363–347.

1978

Bytča v listinných prameňoch do roku 1526. In: *Bytča 1378–1978*. Martin, Osveta, 1978, s. 31–49.

Jonáš Záborský a jeho Dejiny kráľovstva uhorského. *Biografické štúdie* 8, 1978, s. 132–145.

Mesto a trh na Slovensku do konca 13. storočia. *HČ* 26, 1978, s. 77–95.

1979

Príprava vydávania historických prameňov. *Slovenská archivistika* 14, 1979, č. 2, s. 3–22.

Přemysl Otakar II. a Uhorsko. *Folia historica Bohemica* 1, 1979, s. 37–65.

1980

L'historiographie slovaque du Moyen Age en 1960–1977. *Studia historica Slovaca* 11, 1980, s. 69–99.

Samuel Timon a jeho predstavy o najstarších dejinách Slovákov. *HČ* 28, 1980, s. 238–251.

1981

Historické názory Jozefa Hložníka-Hložanského. *HČ* 29, 1981, s. 91–102.

O národnostnej štruktúre stredovekých miest. (K 600. výročiu výsad pre žilinských Slovákov) *HČ* 29, 1981, s. 681–696.

- Osvietenský historik Ján Severin (1716–1789). *HČ* 29, 1981, s. 404–414.
- 1982**
- Historické pramene k starším dejinám Kysúc. *Správy a informácie Kysuckého múzea* 5–6, 1981–1982, s. 225–236.
- K starším dejinám Kysúc. *Správy a informácie Kysuckého múzea* 5–6, 1981–1982, s. 61–80.
- O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia. *Studia academica Slovaca* 11, 1982, s. 289–303.
- Problémy a úlohy slovenských dejín v stredoveku (10. stor.–1526). *HČ* 30, 1982, s. 27–33, 177–178.
- Trenčín a Matúš Čák Trenčiansky. *Vlastivedný časopis* 31, 1982, č. 4, s. 152–156.
- Vývoj spisomňovania na Slovensku. *Vlastivedný časopis* 31, 1982, 19–21.
- 1983**
- Reforma stredovekých miest v Uhorsku. *HČ* 31, 1983, s. 164–180.
- 1984**
- A mai Szlovákia területének betelepüléséről a 11. századtól a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle* 27, 1984, č. 3, s. 370–389.
- Medieval Hungarian Narrative Sources and Slovak Historiography. *Studia historica Slovaca* 13, 1984, s. 29–51.
- O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia. *Historické štúdie* 27, 1984, č. 2 (Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše.) s. 39–59.
- Samuel Timon and his Views on the Early Slovak History. *Studia historica Slovaca* 13, 1984, s. 91–105.
- Stredoveké uhorské rozprávacie pramene a slovenské dejiny. Zborník Slovenského národného múzea 78. *História* 24, 1984, s. 167–195.
- Štruktúra šľachty na slovensku (v Uhorsku) do začiatku 16. storočia. In: *Struktúra feudálnej spoločnosti na území Československa a Poľska do prelomu 15. a 16. storočia*. Praha: Ústav československých a svetových dejín ČSAV, 1984, s. 134–153.
- Výsady pre žilinských Slovákov z roku 1381. In: *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*. Martin, Osveta, 1984, s. 13–40.
- Vývoj správy miest v stredoveku. In: *Vývoj správy miest na Slovensku*. Martin, Osveta, 1984, s. 21–49.
- 1985**
- Adam František Kollár ako historik. *Literárno-múzejný letopis* 19, 1985, s. 155–170.
- Diplomatické písomnosti k dejinám Veľkej Moravy a ich pramenná hodnota. *HČ* 33, 1985, s. 224–239.
- Feudálne pozemkové vlastníctvo miest v stredoveku. *Liptov* 8, 1985, s. 13–25.
- K interpretácii listín z roku 1230, 1265, 1267 a 1269. *Liptov* 8, 1985, s. 331–334.
- Metod a Veľká Morava. K 1100. výročiu smrti Metoda (6.4.885). *SlovArch* 20, 1985, č. 2, s. 11–33.
- Najstaršie mestá na Slovensku na základe historických dokladov. *Archaeologia Historica* 10, 1985, s. 85–92.
- O vývoji miest na Slovensku v stredoveku. In: *Slovakistické štúdie*. Martin, MS, 1985, s. 521–525.
- Veľká Morava, Konštantín a Metod. *Vlastivedný časopis* 34, 1985, č. 3, s. 102–106.
- 1986**
- Diplomatika. In: *Pomocné vedy historické – súčasný stav a perspektívy*. Dolný Kubín: Štátny okresný archív, 1986, s. 32–39.
- La lutte pour la liturgie slave dans la Grande Moravie. (L'hommage au 1100 anniversaire de la mort d'archeveque Method.) *Studia historica Slovaca* 15, 1986, s. 189–208.
- O kategóriách a typoch miest na Slovensku do polovice 14. storočia. *Folia historica Bohemica* 10, 1986, s. 107–136.
- Paleografia. In: *Pomocné vedy historické – súčasný stav a perspektívy*. Dolný Kubín: Štátny okresný archív, 1986, s. 53–57.
- Stav a úlohy výskumu slovanských a stredovekých dejín z hľadiska histórie a etnogenézy Slovákov. *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* 22, 1986, s. 93–101.
- Význam Metoda v dejinách Veľkej Moravy. *Studia academica Slovaca* 15, 1986, s. 287–301.
- 1987**
- Diplomatické edície na Slovensku. Stav a perspektívy. In: *Pomocné vedy historické v súčasnom archívniectví a historiografii*. Praha, Univerzita Karlova, s. 156–178.
- Konštantín Filozof a Metod na Veľkej Morave. In: *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*. Bratislava, Veda, 1987, s. 15–26.
- Kresťanská náboženská filozofia. In: *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*. Bratislava, Veda, 1987, s. 26–33.
- Matej Bel ako historik a editor. In: *Matej Bel – doba, život, dielo*. Zost. Ján Tibenský. Bratislava, Veda, 1987, s. 238–246.

- Údelné vojvodstvo na Slovensku. Zborník Slovenského národného múzea 81 – *História* 27, 1987, s. 199–212.
- Vytváranie systému včasnofeudálneho uhorského štátu. In: *Typologie raně feudálních slovanských států*. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987, s. 131–145.
- 1988**
- Politická a hospodárska situácia na Slovensku v období Jagelovcov. In: *Problematika mincovníctva Jagelovcov*. Nitra, Komisia pre numizmatiku pri Archeologickom ústave SAV – Svit, Slovenská numizmatická spoločnosť, 1988, s. 31–47.
- Über die Besiedlung der Slowakei vom 11. bis in die Hälfte des 13. Jahrhunderts. *Studia historica Slovaca* 16, 1988, s. 173–251.
- 1989**
- K najstarším dejinám Zvolena. *HČ*, 1989, s. 793–805.
- Politický vývoj na Slovensku od 10. do začiatku 14. storočia. *Slovenská numizmatika* 10, 1989, s. 103–115.
- 1990**
- Banskoštiavnícké mestské a banské právo. In: *Banské mestá na Slovensku*. Martin, Osveta, 1990, s. 13–35.
- Ku koncepcii slovenských dejín. *Vlastivedný časopis* 39, 1990, s. 112–114.
- Politický vývin na Slovensku od tretiny 14. do polovice 16. storočia. *Slovenská numizmatika* 11, 1990, s. 15–26.
- Prvé obdobie uhorského diplomatického vývoja. *SlovArch* 25, 1990, č. 2, s. 8–20.
- Slovenské dejiny. (1. K otázke ich pomenovania.) *HČ* 38, 1990, č. 5, s. 625–638.
- A 13. század derekán kelt oklevelek diplomatikai és írástani vizsgálata. *Levéltári Közlemények* 61, 1990, č. 12, s. 43–62.
- 1991**
- Ilava v historických prameňoch do roku 1526. In: *Ilava*. Martin, Osveta, 1991, s. 39–54.
- Najstaršie miestne názvy a osídlenie Gemera. In: *X. Slovenská onomastická konferencia*. Bratislava 13.–15.9.1989. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1991, s. 47–53.
- Samuel Timon S. J. *Viera a život* 1, 1991, č. 2, s. 130–135.
- Slavjane i maďary v konci IX–X. v. In: *Rannefeodálne gosudarstva i narodnosti (južnije i zapadnije slavjane VI–XII vv.)* Moskva, Nauka, 1991, s. 106–116.
- Slovenská historiografia 1945–1990. *HČ* 39, 1991, č. 4–5, s. 370–379.
- Žemlička, Josef–Marsina, Richard: Vznikновение i razvitije rannefeudal'nykh centralizovannykh monarchij v Central'noj Jevrope. (Čechija, Polša, Vengrija.) In: *Rannefeodálne gosudarstva i narodnosti (južnije i zapadnije slavjane VI–XII vv.)* Moskva, Nauka, 1991, s. 167–189.
- Vývoj listinného písma v stredoveku na Slovensku. *SlovArch* 26, 1991, č. 1, s. 21–35.
- 1992**
- Kristianizácia Maďarov a Uhorska medzi východom a západom. *HČ* 40, 1992, č. 4, s. 409–421.
- Poloha a rozloha Veľkej Moravy. *Slavica Slovaca* 27, 1992, č. 1, s. 4–14.
- 1993**
- Dubnica do začiatku 16. storočia. In: *Dubnica nad Váhom*. Bratislava, Slovak Academic Press, 1993, s. 26–30.
- František Vířozslav Sasinek. In: *Galéria dejateľov Matice slovenskej 1863–1875*. Martin, Biografický ústav Matice slovenskej, 1993, s. 43–50.
- História do začiatku 16. storočia. In: *Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv*. Martin, Vydavateľstvo Gradus, 1993, s. 39–56, 110–111.
- Das Judentum in der Slowakei im Mittelalter. In: *Juden im Grenzraum*. Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum Eisenstadt, 1993, s. 23–35.
- Kresťanské tradície na Slovensku. In: *Viera, veda, spoločnosť. Zborník prednášok 2*. Bratislava, Alfa, 1993, s. 17–22.
- Najstaršie dejiny Trenčína. In: *Trenčín. Vlastivedná monografia*. Zv. 1. Bratislava, Alfa, 1993, s. 47–72.
- Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovice 13. storočia. *HČ* 41, 1993, č. 5–6, s. 529–542.
- O najstaršej minulosti Slovákov. *Slovenské pohľady* 4+109, 1993, č. 11, s. 71–79.
- O Nitrianskom biskupstve. (Prečo nebolo obnovené biskupstvo v Nitre hneď začiatkom 11. storočia?) In: *Szomszédaink között Kelet-Európában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1993, s. 27–32.
- Pressburg im Wandel der Geschichte. In: *Städte im Donauraum*. Bratislava, Slovenská historická spoločnosť – Historický ústav SAV – Miestny úrad Bratislava-Staré mesto, 1993, s. 10–15.

Slovenský historický ústav v Ríme. *Slovenské pohľady* 4+109, č. 3, s. 40–45.

1994

Die Entwicklung der Besiedlung in Komitat Gemmer bis Anfang des 14. Jahrhunderts. *Studia historica Slovaca* 18, (Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei) 1994, s. 179–233.

Rody Trenčianskej župy (stolice). In: *Najstaršie rody na Slovensku*. Martin, Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej, 1994, s. 88–95.

Slováci a Maďari. *Slovenské pohľady* 44 + 110, 1994, č. 9, s. 97–109.

Svätopluk a jeho výročia. *Studia academica Slovaca* 23, 1994, s. 144–153.

Štruktúra šľachty na Slovensku. *Najstaršie rody na Slovensku*. Martin, Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej, 1994, s. 35–43.

1100th Anniversary of the Death of Prince or King Svätopluk. In: *Human Affairs* 4, 1994, č. 2, s. 161–169.

1995

Dejiny Krupiny do začiatku 16. storočia (stručný náčrt). In: *Pohľady do minulosti Krupiny*. Zvolen, Vlastivedné múzeum vo Zvolene – Mestský úrad Krupina, 1995, s. 23–34.

Christianization of the Magyars and Hungary between the East and the West. *Studia historica Slovaca* 19, 1995, s. 37–52.

K etnogenéze Slovákov. *Studia academica Slovaca* 24, 1995, s. 106–112.

K najstarším dejinám Novej Bane. *Zborník Slovenského banského múzea* 17, 1995, s. 97–102.

Najstaršie osídlenie Gemera do polovice 13. storočia. In: *Regionálna história vo výučbe dejepisu*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, 1995, s. 45–52.

Slovak Historiography on the Middle Ages: Early Tenth to the Early Sixteenth Century. *Studia historica Slovaca* 20 (A Guide to Historiography in Slovakia), 1995, s. 59–75.

Das Urkundenwesen der Bischöfe von Nitra (Neutra) bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. In: *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250*. Innsbruck, Amt der Tiroler Landesregierung, 1995, s. 179–186.

Uhorský aj slovenský historik Samuel Timon S.J. In: *Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736*. Trenčianska Turná, Obecný úrad, 1995, s. 19–39.

Význam výskumu osídlenia v dejinách Slovenska. *Geographia Slovaca* 9, 1995, s. 7–12.

Začiatky cirkevnej organizácie na Slovensku. (Od prelomu 8./9. až do začiatku 11. storočia.) *SlovArch* 30, 1995, č. 2, s. 113–126.

1996

Najstaršie osídlenie Gemera – do polovice 13. storočia. *Obzor Gemer Malohontu* 25, 1996, č. 2, s. 59–62.

O začiatkoch slovenských dejín. *HZ* 6, 1996, s. 17–29.

Príchod starých Maďarov do Karpatsko-dunajskej kotliny. *Studia academica Slovaca* 25, 1996, s. 120–127.

Samuel Timon a Trnavská univerzita. In: *Trnavská univerzita 1635–1777*. Trnava, Trnavská univerzita, 1996, s. 209–241.

1997

Benediktínske opátstvo Skalka (Skala). In: *Skalka pri Trenčíne. Miesto legendy a púti*. Trenčín, Trenčianske múzeum, 1997, s. 94–101.

Ethnogenesis of Slovaks. In: *Human affairs* 7, 1997, č. 1, s. 15–23.

Kirchliche Organisation in der Slowakei bis zum Anfang des 11. Jahrhunderts. In: *Central Europe in 8th–10th Centuries – Mitteleuropa im 8–10 Jahrhundert*. Bratislava, Ministry of Culture of the Slovak Republic–Slovak Academy of Sciences, 1997, s. 149–155.

O istých črtách terajšieho stavu slovenskej historiografie. *HČ* 45, 1997, č. 1, s. 3–11.

O koncepcii slovenských dejín. In: *Slovenské dejiny v dejinách Európy*. Bratislava: Academic Electronic Press, 1997, s. 13–20.

Svätopluk, legenda a skutočnosť. In: *Svätopluk 894–1994*. Nitra, Archeologický ústav SAV, 1997, s. 155–165.

1998

Stand und Perspektiven der Arbeit am Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. In: *Stand, Aufgaben und Perspektiven territorialer Urkundenbücher im östlichen Mitteleuropa*. Marburg, Verlag Herder Institut, 1998, s. 209–218.

Etnogenéza Slovákov; veľkomoravská tradícia v dejinách slovanských národov. In: Jedenásty medzinárodný zjazd slavistov. Záznamy z diskusie k predneseným referátom. Rokovali: Kučera, Matúš–Labas, P. – Galton, H. – Sedlák, Vincent – Trubačev, O. H. – Krajčovič, Rudolf – Ovčáčiková, A. – Marsina, Richard – Hanuliak, M. – Blanár, Vincent – Benža, Mojmír – Dudok, D. – Uličný, Ferdinand. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV, 1998, s. 609–638.

O začiatkoch cirkevnej organizácie na Slovensku. In: *Katolícka cirkev a Slováci*. Bratislava, Bernolákova spoločnosť – Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi na Slovensku, 1998, s. 9–20.

1999

Marsina, Richard: Trenčianska dohoda z augusta 1335 a jej osudy. *HZ* 9, 1999, s. 50–57.

Najstaršia poloha Veľkej Moravy. In: *Slovensko a európsky juhovýchod*. Bratislava, Katedra všeobecných dejín a katedra archeológie FFUK, 1999, s. 27–40.

Byzantská misia na Veľkej Morave a Rím. In: *Korene nášho duchovného bytia – života a dielo Konštantína Filozofa*. Materiály z konferencie konanej 28.–29. októbra 1998 v Nitre. Zost.: Ema Krošláková – Ľubomír Kralčák. Nitra, FF UKF, 1999, s. 27–37.

La tradition des Saints Cyrille et Méthode en Slovaquie. Offprint of Thessaloniki – Magna Moravia. Thessaloniki, 1991, s. 113–119.

2000

Politické štruktúry na Slovensku v 7. –11. storočí. *Slovenské pohľady* 4+16/5, 2000, s. 28–41.

Cirkevná organizácia na Veľkej Morave. In: *Meľká Morava mezi východem a západem*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR, Brno, 2000, s. 1–6.

Political structures in Slovakia from the 7th till the 11th Century. In: *Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century*. Slovenské národné múzeum, Bratislava, 2000, s. 93–106.

Rezidencia Spoločnosti Ježišovej v Žiline 1674, 1686–1773. *Vlastivedný zborník Považia* 20, 2000, s. 7–27.

Where was Great Moravia? In: *Slovak Contribution to 19th International Congress of Historical Sciences*. Ed.: Kováč Dušan. Bratislava: Veda Vydavateľstvo SAV – Historický ústav, 2000, s. 154–166.

2001

Nitrianske knieža Pribina. *HZ MS* 11/2, 2001, s. 13–22.

Doslov. In: Špiesz, Anton: *Bratislava v stredoveku*. Bratislava, Perfekt, 2001, s. 224–227.

2002

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity Petra Pázmáňa. 1635–1777. *Studia Historica Tyrnaviensia* 1, 2002, s. 25–35.

Základné mestské privilegium pre Nitru z roku 1248. In: *Nitra v slovenských dejinách*. Zost.: Marsina Richard. Martin, MS, 2002, s. 190–196.

O slovenskej historickej terminológii. In: *Slovo o slove*. Zost.: Mulík Peter. Bratislava, Bernolákova spoločnosť, 2002, s. 5–20.

Problémy a perspektívy dejín v súčasnosti. *Studia historica Tyrnaviensia* 2, 2002, s. 191–213.

Žilina vo víre dejín. In: *Žilina v slovenských dejinách*. Zost.: Marsina Richard – Štanský Peter. Žilina, Knížné centrum, 2002, s. 7–14.

2003

Obnovenie Nitrianskeho biskupstva ma prelome 11. a 12. storočia. In: *Kresťanstvo v dejinách Slovenska*. Ed.: Kohútová Mária. Bratislava, Historický ústav SAV, 2003, s. 17–26.

Zmeny v koncepcii vedy a výskumu na príklade historiografie v období komunizmu a po jeho páde. In: *Školská, vedná a kultúrna politika na Slovensku pred a po roku 1989 v európskom kontexte*. Ed. Alaveras Beáta. Bratislava, Stimul, 2003, s. 69–74.

Diplomatika na Slovensku – stav a perspektívy. In: *Genealógia, heraldika a príbuzné disciplíny*. Zost.: Šišmiš Milan. Martin, Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2003, s. 65–71.

2004

Der Wandel der Wissenschaftspolitik am Beispiel der slowakischen Historiographie vor und nach der Wende. In: *Die Bildungs- Wissenschafts- und Kulturpolitik in der Slowakei 1945–2004*. Hrsgb.: Blehová Beata – Bachmaier Peter. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2004, s. 109–122.

O živote Jána Baltazára Magina a o autorstve Apológie. In: *Život a dielo vrbovského rodáka Jána Baltazára Magina, autora obrany Slovákov*. Zost.: Bosák, Ľubomír – Kýška, Patrik. Vrbové, Mesto Vrbové, 2004, s. 21–30.

Ján Hmíra SJ (1596–1658). *Studia historica Tyrnaviensia* 4, 2004, s. 107–115.

Cyrlometodská tradícia na Slovensku. *Studia historica Tyrnaviensia* 5, 2004, s. 25–36.

Privilegium kráľa Žigmunda pre žilinských mešťanov z roku 1414. *Vlastivedný zborník Považia* 22, 2004, s. 54–64.

2005

A középkori városok jellemzőiről és kategóriáinak megalkotásáról. In: *Bártfától Pozsonyig*. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2005, s. 37–45.

Správy dominikána brata Juliána o starých Maďaroch a Tatároch z rokov 1237 a 1238. In: *Itineraria Posoniensia*. Ed. Frimková Eva – Kle-

- cker Elisabeth. Bratislava, HŰ SAV, Academia electronic Press, 2005, s. 6374.
- Privilegium kráľa Žigmunda pre žilinských mešťanov z roku 1414. In: *Diplomatická produkcia v stredovekom meste*. Zost.: Ragačová Júlia. Bratislava, Ministerstvo vnútra SR, 2005, s. 146–156.
- Najstaršie mestské privilegium Banskej Štiavnice. *SlovArch* 40/2, 2005, s. 39–48.
- O kategorizácii stredovekých miest. In: *Z Bardejova do Prešporku*. Ed. Csukovics Enikő – Tünde Lengyelová. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity – Historický ústav SAV, Prešov – Bratislava, 2005, s. 37–45.

Szerkesztési feladatok

1969

- Lamoš, Teodor: *Vznik a počiatky mesta Kremnice 1328–1430*. Na vyd. pripr. Richard Marsina. Banská Bystrica, 1969. 250 s.

1974

- Spišské mestá v stredoveku*. Zost. Richard Marsina. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo, 1974. 172 s.

1984

- Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*. Zost. Richard Marsina. Martin, Osveta, 1984. 272 s.
- Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše*. Zost. Richard Marsina. Bratislava, Veda, 1984. 118 s.
- Vývoj správy miest na Slovensku*. Zost. Richard Marsina. Martin, Osveta, 1984. 302 s.

1990

- Banské mestá na Slovensku*. Zborník príspevkov zo sympózia o banských mestách na Slovensku. Zost. Richard Marsina. Martin: Osveta pre ONV v Žiari nad Hronom, 1990. 256 s.

1993

- Städte im Donauraum. Sammelband der Beiträge aus dem Symposium in Smolenice 30. 9.–3. 10. 1991*. Bratislava – Pressburg 1291–1991. Zost. Richard Marsina. Bratislava: Slovenská historická spoločnosť – Historický ústav SAV – Miestny úrad Bratislava-Staré Mesto, 1993. 230 s.

1995

- Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736*. K 320. výročiu narodenia. Zborník. Zost. Richard Marsina. Trenčianska Turná, Obecný úrad, 1995. 102 s.

1997

- Skalka pri Trenčíne. Miesto legend a pútí*. Zborník z vlastivedného seminára 23. mája 1996. Zost. Richard Marsina. Trenčín, Trenčianske múzeum a Slovenská historická spoločnosť pri SAV, 1997. 117 s.
- Svätopluk 894–1994. Materiály z konferencie v Nitre 3–6. októbra 1994*. Zost. Richard Marsina a Alexander Ruttkay. Nitra, 1997. 245 s.

1998

- Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*. Zv. 1. Územie Slovenska pred príchodom Slovanov. Hlavný red. Marsina, Richard. Bratislava, Národné literárne centrum, 1998. 405 s.
- Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897–1988–1997)*. Zost. Marsina, Richard. Martin – Bratislava, MS – Slovenský historický ústav Matice slovenskej, 1998. 253 s.

1999

- Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*. Zv. 2. Slovensko očami cudzincov. Zost. Marsina, Richard. Editori: Marsina, Richard – Steinhübel, Ján – Lukačka, Ján – Pauliny, Ján. Bratislava, Literárne a informačné centrum vo vydavateľstve Rak, Budmerice, 1999. 311 s.

2002

- Nitra v slovenských dejinách*. Zost.: Richard Marsina. Príspevky z konferencie k 750. výročiu udelenia základných mestských výsad Nitre (1248–1998), konanej 2. a 3. 9. 1998 v Nitre. MS, 2002. 437 s.
- Žilina v slovenských dejinách*. Zost.: Richard Marsina – Peter Štanský. Zborník vedeckej konferencie k 620. výročiu udelenia výsad pre žiinských Slovákov konanej 7. mája 2001 v Žiline. Žilina, Vydavateľstvo Knižné centrum, 2002. 124 s.
- Studia historica Tyrnaviensia II.* (K 10. výročiu obnovenia Trnavskej univerzity v Trnave) Zost.: Richard Marsina. Katedra histórie Fakulty humanistiky Trnavskej univerzity. Trnava 2002. 244 s.

Interview – beszélgetések – medailónok

1977

- Zrubec, Laco: Najstaršie falzifikáty. O práci s listinným materiálom hovoríme s PhDr. Richardom Marsinom, DrSc. *Život* 27, 24. 11. 1977, č. 48, s. 54–55.

1980

Dvořák, Pavel: Svedectvo o prvých krocích národa. Nad knihami nejstarších písmeností o Slovensku. *Večerník* 25, 12. 9. 1980, č. 180 (6912), s. 6.

1982

O diskusi k obdobiu staršieho feudalizmu. *HČ* 30, 1982, s. 177–178. (VII. zjazd SHS).

1983

Matula, Vladimír: K šesťdesiatinám PhDr. Richarda Marsinu, DrSc. *HČ* 31, 1983, s. 486–488.

Kušík, Michal: Životné jubileum PhDr. Richarda Marsinu, DrSc. *SlovArch* 18/1, 1983, s. 218–220.

1985

Dimitrova, Elena: Starite pismeni pametnici ot Velika Moravija. Srešča s prof. Dr. Richard Marsina. In: *Zemedelsko ZNAME* 84, 2. 3. 1985, č. 76, s. 5 (Sofia).

1987

Dvořák, Pavel: Osudy listín. Hovoríme s historikom dr. Richardom Marsinom. *Práca* XLII, č. 107 z 11. 5. 1987, s. 4.

Višvader, František: Čudesné objavy pána profesora. *HČ* 45, 1997, s. 374–376.

1988

Kalesný, František: Významné obohatenie historickej spisby. Vyšiel 2. diel Slovenského diplomátára. *Sloboda* 43, 21. 1. 1988, č. 3, s. 5.

Brezány, Štefan A.: Dielo a činnosť Richarda Marsinu. Archivár, historik, pedagóg. Cieľ XL, č. 29 z 21. 7. 1988 (v Žiline).

Tenže: Významné diela Richarda Marsinu. Kulturný život Žiliny. 1988 september, s. 26.

1992

Dejiny Slovenska v dejinách Slovenska. (Diskusia historikov.) Slovenské pohľady 108, 1992, č. 10, s. 2–26., najmä s. 6–7, 12–16, 23 a 26.

Historické vedomie národa. Hovoríme s historikom Richardom Marsinom. Pripr. Augustín Maťovčík. *Literárny týždenník* 5, 1992, č. 20, s. 1 a 11.

Po papierovej stope. Hovoríme s historikom najstarších dejín Richardom Marsinom. Pripr. Helena Dvořáková. In: *Nové slovo* 2, 1992, č. 11, s. 14–15.

1993

Krébesová, Juliana: Richard Marsina. *Slovenské národné noviny* 4, 1993, č. 43, s. 4.

Sedlák, František: K významnému jubileu PhDr. Richarda Marsinu, DrSc. *SlovArch* 28/1, 1993, s. 176–179.

1997

Berová, Lenka: Na slovíčko pán profesor Richard Marsina. *HR* 8, 1997, č. 4, s. 27. (Nález listu kódexu zo 14. st. v archíve v Budapešti. Kódex bol používaný v kláštore Skalka nad Váhom.)

1998

Košťálová, Marcela: Spoznávať vlastnú minulosť. *Pravda* 8, 14. 1. 1998, č. 10, s. 17.

Sedlák, Vincent: Úvodom. In: *Zborník príspevkov k slovenským dejinám*. Slovenský historický Ústav Matice slovenskej, Bratislava, 1998, s. 9–14.

Personálna bibliografia Prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc. Zost. Ivana Mikuličová. *Tamže*, s. 349–394.

Jablonický, Viliam: Udelili ceny D. Rapanta. *Národná obroda* 9, 28. 4. 1998, č. 97, s. 8.

(vj): Ceny Daniela Rapanta. *Literárny týždenník* XI/18 z 30. 4. 1998, s. 2.

Massányi, Štefan: Profesor Dr. Richard Marsina 75-ročný. *Žilinský večerník* z 12. 5. 1998, s. 5.

Žitňáková, Jana: Richard Marsina. *Slovenské národné noviny* 9 (13), 16. 6. 1998, s. 7.

Borčín, Emil: Komplexný pohľad na minulosť Slovenska. Rozhovor s historikom Prof. PhDr. Richardom Marsinom, DrSc. *Knižná revue* VIII/19 zo 16. 9. 1998, s. 12.

Szabó, Ivan: Cena Egona Ervina Kischa. *Život* 1998/50 z 1. 12. 1998, s. 4.

1999

Odpovede na 10 otázok Dr. Veroniky Novákovej, predsedníčky Spoločnosti slovenských archivárov. Fórum archivárov X/1999,

Slávnostná promócia pri príležitosti udelenia čestného titulu „Doctor honoris causa“. *Prešovská univerzita* III/7–8, 1999, s. 3.

2000

Džér, Ján: Nadácia Matice slovenskej udelila prestížne ceny. *Slovenka* 2000/8, 21.–27. 2. 2000, s. 26–27.

Mišák, Peter: Z udeľovania cien Nadácie Matice slovenskej za rok 1999: 28. januára 2000. *Slovensko* 2000/11, s. 3–4.

2003

Massányi, Štefan: Profesor dr. Richard Marsina, 80 – ročný. *Žilinský Večerník* XIII/máj, 2003, s. 9.

Ťažký, Ladislav: Pozdrav jubilantovi a Mulík, Peter: Pamätná medaila Matice slovenskej sv. Cyrila a Metoda prof. R. Marsinovi. *Slovenské národné noviny* 14(18)/11, 27. 5. 2003, s. 2.

2005

Pravdy sa nemožno zrieť. *Slovensko* 2005/1–2,
s. 7–8.

Ako vnímate historické vedomie Slovákov? In:
Almanach Nitra 2005, s. 29–32.

Felhasznált rövidítések:

SlovArch – Slovenská Archivistika

HČ – Historický časopis

HZ – Historický zborník

MS – Matica slovenská

HR – Historická revue



RICHARD MARSINA

A mai Szlovákia területén lévő városok tipológiájáról és kategóriáiról a 14. század közepéig

A középkorban a mai Szlovákia területén viszonylag nagyszámú városias jellegű település volt. Éppúgy, mint ma, a múltban is nagy különbségek voltak az egyes települések között, például abban, hogy hivatalosan milyen kritériumok szerint ítélték meg a települések városias jellegét. Egyformán „város” megnevezést használtak minden településre, amelynek centrális elhelyezkedése volt egy kisebb vagy nagyobb régión belül. Mivel a középkor végén és még nagyobb számban a késő feudalizmus idejében „városból” még több volt, mint hivatalosan ma, történelmi nézőpontból szemlélve nem minden „város” volt város, bár bizonyos mutatók illetve gyakorlat megengedte, hogy azokat városnak tartsák. Csak a városok múltjából megmaradt források részletes vizsgálata és azok tágabb összefüggésbe helyezése után dönthetjük el a kérdést, vajon milyen „városról” van szó konkrétan.

Abban az esetben, ha megkíséreljük megállapítani, hogy melyik kategóriába tartozik, vagyis, hogy a vizsgált város a városias jelleg milyen fokát érte el, követnünk kell bizonyos tipologizált mutatókat. Ezek az alábbiak lehetnek: 1. a település megnevezése latinul és a nemzeti nyelveken; 2. a városi jog megszerzése, annak *exemptio* és autonómia (igazgatási, bírósági) jellege; 3. a városi önkormányzat megszervezése és annak kompetenciája, hivatalos szervei, száma és mennyisége, tagjai kinevezésének vagy választásának a módja; 4. a város lakosságának gazdasági tevékenysége (piac, kereskedelem, kézművesség és ipar); 5. a város topográfiai képe (alaprajz, terület, erődtérny és a közös épületek); 6. a város viszonya urához, esetleg a város birtokosa megbízottjainak beleszólása a település életébe.¹

Viszonylag egyszerű a város jogi kategóriájának a megállapítása, ha fennmaradtak a források. Itt egy történelmi kategorizációról van szó. A 13. század második harmadától a város jogi helyzetéből kell kiindulni, de figyelembe kell venni a város gazdaságának szerkezetét és gazdasági súlyát is. A város kategóriájának megállapításakor abból a helyzetből kell kiindulni, amikor a városias település jogi szempontból önálló (autonóm) intézménnyé vált, valamint figyelemmel kell lenni további gazdasági és jogi fejlődésére.

Ahhoz, hogy a megfelelő kategóriába tudjunk besorolni egy adott várost, részletesen meg kell vizsgálnunk egész fejlődését. Egy-egy város gazdasági és jogi helyzete két-háromszáz éves története alatt a középkorban és öt-hatszáz éves története során az egész feudalizmus alatt állandóan fejlődött, és olyan mértékben megváltozhatott, hogy a várost más kategóriába kell helyezni, vagy legalábbis a korábbi kategória határára kerül. Ez főleg a kisebb városokra, mezővárosokra vonatkozik, amikor nem is annyira a közvetlen gazdasági

¹ Részletesebben: Stoob, H.: *Forschungen zum Städtewesen in Europa I.* Köln–Wien, 1970, 115–116.; Gilissen, J.: *Les institutions administratives et judiciaires des villes.* In: *La ville I.* Bruxelles, 1955. 5–26.

átalakulás játszik döntő szerepet, hanem inkább a gazdaságon kívüli kényszer, mivel a várost – többnyire új – földesura átmenetileg vagy tartósan más jogi kategóriába vagy alkategóriába juttatta. Kivételes esetben fordult csak elő, hogy valamelyik nagyobb város kerüljön át másik csoportba.

A városok típusának megállapításakor abból kell kiindulni, hogy a lakosság körében milyen foglalkozás a legjellemzőbb. J. Janáček a *Csehországi városok történetéről a 16. században* című munkájában a gazdasági mutatók alapján igyekezett megállapítani a városok típusát, miközben pontosított és korrigált néhány addigi nézetet.²

A szlovákiai historiográfiában eddig csak egy kísérletet tettek a városok kategorizációjára országos szinten, mégpedig a késői feudalizmus időszakára vonatkozóan.³ A korai feudalizmus – a középkor – korszakában a források részletes vizsgálata alapján Liptó és Túróc megyékben határozták meg a mezővárosok és kisvárosok városias jellegének fokozatait.⁴ Ez a terület azonban a mai Szlovákia területén a kevésbé urbanizált vidékek közé tartozott, és az egész feudalizmus ideje alatt az említett térségben nem létezett országos szempontból jelentős város.

A mai Szlovákia területén a középkor folyamán, azaz 1526-ig a városiasodás történetében három korszakot különböztetünk meg: 1. a régi típusú városok korszaka, amelyek igazgatási és gazdasági központok voltak a 9. századtól a 13. század első harmadáig; 2. a meghatározó, jelentős kiváltságos városok kialakulása, ami az 1230 (1238) – 1330 (1328) közötti évekhez köthető; 3. a harmadik korszakban, 1330 (1328) – 1526 között túlnyomórészt mezővárosok és kisvárosok jöttek létre. Ez alkalommal részletesebben csak a fentebb említett első két korszakkal foglalkozunk, miközben a hangsúlyt azon mutatók meghatározására és megértésére kívánjuk fordítani, amelyek hozzájárulnak a kategóriák és típusok tisztázásához. Célunk az itt feltüntetett periodizáció jogosultságának bizonyítása.⁵

A mai Szlovákia területén lévő városok kialakulásának legkorábbi korszaka (9. század – 1230)

A mai Szlovákia területén a városok az átalakulás előtti korszakban,⁶ azaz a 13. század második harmada előtt csak közigazgatási és gazdasági központok voltak. Lakói nem alkottak városi közösséget (kommunát), jöggilag sem voltak előnyösebb helyzetben a többi lakoshoz viszonyítva. Ezen városok egyes lakóinak esetleges jogi kiváltságai a földesúrral szembeni

² Janáček, J.: *Řemeslná výroba v českých městech v 16. století*. Praha, 1961. 184–214.

³ Špiesz, A.: *O kritériách mestskosti na Slovensku v období neskorého feudalizmu*. Historický časopis, 20. (1972) 503–524.

⁴ Bartl, J.: *K vývoju miest a mestečiek Liptova v stredoveku*. Liptov, 8. (1985) 45–68.

⁵ „A mai Szlovákia területén lévő városok fejlődéséhez a 15. századig” (Historický časopis, 21. (1973) 337–367.) című tanulmányban (1526-ig, kibővítve: *Pour l'histoire des villes en Slovaquie au moyen âge*. Studia historica Slovaca, 8. [1975] 21–72.) a mai Szlovákia területén lévő városok kronológiailag kijelölt fejlődéséről van szó, miközben az általános történelmi fejlődését vizsgáljuk. Az itt kijelölt periodizációs határok a városok általános kialakulásának analiziséből adódnak. Az összes epiteton, amelyik a nagyságot (kicsi, nagy, kisebb ...) és a minőséget (jelentős, kevésbé jelentős, legjelentősebb ...) sejteti, a hazai viszonyokkal összehasonlítva használatos, nem abszolút vagy szélesebb közép-európai értelemben.

⁶ Elsőként így nevezte el a kialakuló (autonóm) városi közösségeket Gieysztor, A.: *Geneza miast polskich i ich dzieje do końca 15 wieku*. In: *Miasta polskie w tysiącleciu I*. Wrocław, 1965. A városreformok kezdeteiről Közép-Európában lásd: Wędzki, A.: *Początki reformy miejskiej w śródkowej Europie do połowy 13 wieku*. Warszawa–Poznań, 1974. Az ő periodizációja pontosítást igényel, amit csak a fennmaradt források részletes analizisével lehet elvégezni.

személyes szolgáltatásokat és illetményeket érintették, és átmeneti jellegűek voltak. Az erre a korszakra vonatkozó fennmaradt forrásokban létezik néhány támpont, melyekből arra következtethetünk, hogy némely akkori városban a 12. és 13. század fordulóján kezdődött meg a városok új típusának kialakulása, amely később, a 13. század második harmadától fokozatosan nálunk is teljes mértékben előtérbe került.

Ebben a korszakban a legnagyobb és legfontosabb város a mai Szlovákia területén kétségkívül Nyitra volt. Ez volt az egyetlen püspökségi székhely. Valószínűleg már a 10. századtól azonban távolabb feküdt a fő nemzetközi útvonaltól. Nyitrán a rendszeres vásárok tartása már a 12. századtól bizonyítható, és nagy valószínűséggel ezt feltételezhetjük már a 11. század elejétől.⁷ Feltételezhető, hogy Nyitrán a tatárjárás idején a városi közösség (kom-muna) legalább csíra formájában már létezett.⁸ Kérdéses azonban, hogy kezdeteit tehetjük-e az 1230-as évek előtti korszakba.

Pozsony a 11. században jelentős magyarországi határerődítmény volt a Duna mentén. Legkésőbb a 12. század elején itt volt a székhelye az úgynevezett nagyobb prépostságnak.⁹ A 12. század közepétől bizonyítható, hogy rendszeres vásárokat tartottak itt. Az 1165-ben említett „*suburbium*”-ok a várhoz tartozó területek lakosságát jelentették. A váralján élő nem egy lakos felmentése a várral szembeni kötelezettsége alól sokkal inkább azt jelzi, hogy őket a kiváltságos rétegbe (nemesség) emelték, mintsem valamiféle városi közösség létrejöttének a kezdetét. A prépostság (templom nélkül) III. Ince pápa beleegyezésével már a 13. század elején a várból a vár alatti településre költözött, amelynek fejlettségét illetően meg kellett felelnie ennek a feladatnak. Nem egészen másfél évtizeddel később Pozsony váralját az egyik pápai levélben *burgusként* említik.¹⁰ Valószínűleg legkésőbb a 13. század elejétől feltételezhetjük, hogy kialakulóban volt a városi közösség kezdetleges formája. A kiváltságokkal bíró városi közösség kialakulása még az itteni viszonyok mellett is csak későn következett be,¹¹ ugyanis a királyi politika a várost valószínűleg elsősorban katonai erődítményként tartotta számon, melyet közvetlenül az államhatalmi apparátus igazgatása alatt kellett megtartani.

Nagyszombat fontos nemzetközi, az úgynevezett cseh–magyar út mellett feküdt. A város legrégebbi, írásos formában fennmaradt megnevezése a 13. század elejéről Szombat,¹² amiből arra következtethetünk, hogy a rendszeres heti vásárokat szombati napokon tartották. Később, a kiváltságokkal rendelkező város kialakulása után – latinul már a 13. század első felében, majd németül és szlovákul is – a Trnava (Nagyszombat) megnevezés terjedt el.¹³ Ebből viszont azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Szombat mellett létezett egy régebbi szlovák település is, és csak ezek határainak összekapcsolódásával jött létre a kiváltságokkal rendelkező Trnava (Nagyszombat). A viszonylag nagy bevétellel rendelkező Szent Miklós temploma a 12–13. század fordulóján épülhetett. A patrocíniumot figyelembe véve nem kizárt, sőt nagyon valószínű, hogy idegen kereskedők (és kézművesek) települé-

⁷ Codex diplomaticus Slovaciae (a továbbiakban: CDSI) I., 63., 68. sz.; az oklevél arról szól, hogy a vásárvámost a Vág mentétől egészen Trencsénig Szent István a zabori kolostornak ajándékozta.

⁸ Kitüntetve akkor lettek, mikor Nyitrát védték a tatároktól 1241–1242-ben, Juck, L. (ed.): *Výsady miest a mestech na Slovensku* (a továbbiakban: VMm) I. (1238–1350), 39. 14. sz.

⁹ Kálmán király törvényében 1100 körül; Závodszy, L. (ed.): *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 186.

¹⁰ CDSI I, 77., 85., 104., 190., 80., 89., 125., 249. sz.

¹¹ Véglegesen az 1291-es évben; VMm I, 74. 77. sz.

¹² Zumbothel; VMm I, 35. 1. sz.

¹³ Varik, B.: *Zo slovenského stredoveku*. Bratislava, 1972. 254.

sének a temploma volt, akik az akkor már régebbi helyi vásárhelyen telepedtek meg, vagyis Szombaton. Ezért jogos feltételezni, hogy a városi közösség alapjai Nagyszombaton talán már a 12–13. század fordulóján kezdtek formát öltetni, de legkésőbb a 13. század első harmadában.

Selmecbánya (Banská Štiavnica) mint jelentős bányászati központ létezése már a 13. század második évtizedében adatokkal támasztható alá.¹⁴ Az intenzív bányászat és kitermelés kezdete legkésőbb a 12. és 13. század fordulójáig nyúlik vissza. Selmecbánya óvárosának fennmaradt romjaiból a 18. század második felének kezdetén állítólag meg lehetett állapítani, hogy észak–déli irányban 500 lépés hosszú volt, fallal és árokkal volt körülveve, és két térrel rendelkezett. Az óvárost állítólag a tatárok pusztították el.¹⁵ Az „új” városban már 1230 körül két viszonylag nagy templom állt, egy plébánia és egy domonkos rendi templom.¹⁶ Ebben az esetben valószínű, hogy Selmecbánya városi közösségének kialakulása legkésőbb a 13. század első harmadára tehető. Bár Selmecbánya esetében nem maradt ránk egyetlen kiváltságlevél sem, az egész feudalizmus korszaka alatt a legjelentősebb szabad királyi bányavárosok közé tartozott.

Nyitrán, Pozsonyon, Nagyszombaton és Selmecbányán kívül már a 13. század előtt is kétségtől városi jellegű volt Trencsén, talán Lőcse is, az utóbbi eredeti belterülete azonban másképp helyezkedett el, mint a későbbi és a mai város. Ezen városokon kívül, főleg a mai Szlovákia délnyugati részén vásárhelyek hálózata jött létre a vármegyék központjai, átkelőhelyek (gázlók) vagy utak kereszteződéseinek közelében.¹⁷ Lakói nem részesültek egyéni szabadságokban, sem jogi kiváltságokban, sőt a kereskedők és kézművesek jelenléte is inkább szezonális, alkalmi jellegű volt ezekben a városokban.

A kiváltságos városok kialakulásának első (meghatározó) korszaka, 1230 (1238) – 1330 (1328)

A 13. század második harmadától a mai Szlovákia területén új típusú városokkal találkozunk, melyek lakosai városi közösséget alkottak, kiváltságos jogi és gazdasági helyzetüket az uralkodó vagy a város földesura, világi vagy egyházi hatalmasságok kiváltságlevelekkel megerősítették.

A legtöbb kiváltságlevelet IV. Béla (1235–1270) uralkodása alatt adták ki,¹⁸ amikor a legtöbb új típusú város alakult. V. István (1270–1272) több város esetében megerősítette a privilégiumokat, de nem adott egyetlen városnak sem a mai Szlovákia területén újonnan kiváltságlevelet, hacsak nem tekintjük annak a szepesi szászok kollektív kiváltságait 1271-ből.¹⁹ IV. László (1272–1290) idejében több város alapprivilegiumának megerősítése mellett találkozhatunk új kiváltságlevelek kibocsátásával, de csak öt további város esetében, melyek közül három a fejlődés későbbi időszakában a városiasság határesetét testesítették

¹⁴ CDS I. 173. 220. sz.

¹⁵ Severini, J.: *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis – Danubianae a Morava amne ad Tibiscum porrectae*. Sopron 1767, a 112. oldalon lévő melléklet alapján.

¹⁶ Mencl V.: *Středověká města na Slovensku*. Bratislava, 1937. 49–52.

¹⁷ Vö.: Marsina, R.: *Mesto a trh na Slovensku do konca 13. storočia*. Historický časopis, 26. (1978) 80. oldaltól.

¹⁸ Vö.: VMm I., 35–52. 1–37. sz.

¹⁹ VMm I. 55. 43. sz.

meg.²⁰ III. András (1290–1301) idejéből Pozsony alapprivilegiumán kívül csak régebbi kiváltságok megerősítése és néhány már létező város részleges privilégiuma maradt fenn.²¹ Az 1301 és 1330 közötti időszakból a megerősítéseken és régebbi városok részleges kiváltságain kívül csak tizenöt kiváltságlevél maradt fenn olyan városi jellegű helyek részére, melyekkel korábban mint városokkal nem találkoztunk. A későbbiekben e települések közül az egész feudalizmus alatt csak egy, Körmöcbánya tartozott a legjelentősebb városok közé.²²

Már az egyszerű számszerinti áttekintésből is következik, hogy az új típusú városok, városi közösségek kialakulásának legjelentősebb korszaka a mai Szlovákia területén IV. Béla uralkodásához köthető, mégpedig a tatárjárás utáni időszakhoz. Fennmaradtak kiváltságlevelek, illetve feltételezhetjük őket a következő városok esetében: Nagyszombat (1238), Selmechánya, Korpona (Krupina) és Zólyom (Zvolen) (talán szintén 1238), Óbars (Tekov) (1240), Szepesolaszi (Spišské Vlachy) és Jászó (Jasov) (1243), Garamszentkereszt (Svätý Kríž nad Hronom) (1246), Nyitra (1248), Kassa (Košice), Nagysáros (Veľký Šariš), Eperjes (Prešov), Kisszeben (Sabinov) valószínűleg mind 1248-ban, Gölnicbánya (Gelnica) (1248–1269), Szina (Seňa) (1249), Dobronya (Dobrá Niva) és Babaszék (Babiná) (1254), Besztercebánya (Banská Bystrica) (1255), Németlipcse (Nemecká Lupča) (1263–1270), Komárom (Komárno) és Hibbe (Hybe) (1265), Rimabánya (Rimavská Baňa) (1268), Késmárk (Kežmarok) (1269).²³ Még ha nincs is közvetlen támpontunk, feltételezzük, hogy Lőcsé alapprivilegiumát is talán 1248 körül adták ki. A szepesi szászok provinciájának a központjaként Lőcsének vitathatatlanul városi – városi közösség – jellege volt már IV. Béla idejében.²⁴ A városi közösség csíráinak létezését IV. Béla uralkodása alatt joggal feltételezhetjük Pozsonyban is.²⁵ A kiváltságlevelek kiadásakor ezek a városok mint települések nem új települések voltak. Lehetséges ugyanakkor, hogy nem sokkal a privilégiumok adományozása előtt egy-egy régebbi település tőzomszédságában jöttek létre a következő települések: Gölnicbánya, Szina, Besztercebánya, Németlipcse, Hibbe (?), Rimabánya és Késmárk.

A felsorolt helyek lakosait a fennmaradt eredeti források *hospites* vagy *cives*, kivételes esetben *populi* megnevezésekkel illetik, a helyeket pedig, melyekben laknak, *villa*-ként vagy *civitasként* említik. A párhuzamos kifejezések bizonytalan használata abban a korszakban, amikor a területen az első kiváltságokkal rendelkező városok kialakulóban vannak, nem bizonyítja egyértelműen és kizárólagos módon a városiasodás minőségének jellemzőit.²⁶ Fontosabb mutatónak tarthatjuk az önkormányzati és büntető jogkör addig elért mértékét, ami egyenes arányban állt a jogi *exemptio* terjedelmével. A felsorolt városok közül a privilégiumok szövegei és a későbbi fejlődésük adatai alapján feltételezhetjük, hogy talán mindegyik rendelkezett teljes önkormányzati autonómiával. Azt a kiegészítést, amely előírja, hogy a város urának utólagosan kellett jóváhagynia az új városbíró megválasztását,

²⁰ Nagykapos (Veľké Kapušany), Wagentrüssel (Vondrišiel) – csak 1822–1913 között az elnevezés, Merény – és Csendespaták/Stelbach (Tichý potok) – csak 1907–1913, Csendespaták; vö.: VMm I. 47–73. 47–73. sz.

²¹ VMm I. 73–82. 74–90. sz.

²² VMm I. 83–117. 91–139. sz.

²³ Vö. a 18. lábjegyzettel; az említett oklevelek közül csak kettőt nem az uralkodó adott ki, Jászó és Garamszentkereszt esetében.

²⁴ A szepesi krónikás adatok alapján (az új) Lőcsét 1245-ben építették; Wagner, C.: *Analecta Scepusii II. Viennae*, 1774. 47.

²⁵ Már 1204-ben találkoztunk valószínűleg városi jellegű váraljaiakkal; vö. a 10. számú jegyzettel.

²⁶ Részletesebben az 5. jegyzetben szereplő tanulmányban.

nem tekinthetjük a teljes közigazgatási autonómia csorbításának. Teljes bíráskodási autonómiája IV. Béla idejében csak Nagyszombatnak, Selmecbányának, Nyitrának, Besztercebányának, bizonyára Zólyomnak és Korponának volt, sőt az első kiváltságlevelében valószínűleg Komáromnak is.²⁷ Az összes többi kiváltságolt városban a szabadon választott bírónak és a különböző számú tanácstagnak (esküdtnek) – kevesebb, mint tizenkettő – csak szűkebb kiterjedésű bírói jogkörük volt. Bizonyos esetekben a egy-egy régebbi település térszomszédságában jogkör nem is annyira az alapprivilegiumból eredt, hanem a későbbi kiváltságlevelekből, amikor is a városbíró és a bíróság jogkörét kibővítették. A IV. Béla idejéből fennmaradt huszonhárom kiváltságlevél közül csak hét adományozott teljes bíráskodási jogkört. Ha részletesen elemeznénk a többi tizenhat kiváltságlevelet, megtudnánk, hogy az általuk adományozott kiváltságok sem voltak teljesen egyformák.

Nincs elegendő adatunk arra, hogy akár csak megközelítő képet alkossunk a IV. Béla-kori városok urbanizációjáról vagy nagyságáról.²⁸ Ezen városok későbbi fejlődése az egyetlen lehetséges mutató. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a középkor végéig (1526) bizonyos városi jellemzőket megtartották, de soha nem tartoztak a jelentős városok közé: Óbars (Starý Tekov), Szepesolaszi, Jászó, Kisszeben, Nagysáros, Németlipcse és Rimabánya, állandóan a városiaság határán állott Garamszentkereszt, Szina, Babaszék, Dobronya és Hibbe. Már az 1270-es években a jelentősebb városok közé került Gölnicbánya, a 14. század első felében Kassa,²⁹ majd Eperjes, a 15. században Késmárk, míg Nyitra vesztett fontosságából, miután IV. László a nyitrai püspöknek adományozta a várost. Már IV. Béla korában kétségtől a jelentősebb városok közé tartozott Lőcse és talán Pozsony is, tehát az akkori huszonöt város közül, melyeket oklevelekkel is lehet bizonyítani, kilenc tartósan a jelentősebbek közé sorolható, és további négy később nyerte el ezt a pozíciót, tehát együttesen tizenhárom az összes közül. Hét további város a városias jellegét tartósan megőrizte (28%), és öt város (20%) az 1235–1270 közötti években adományozott kiváltságaival csak a városias jelleg határán tudott megmaradni. Ezen kívül ebben a korszakban is léteztek vásárhelyek, melyek rendszeresen tartottak hetivásárokat, de városoknak nem nevezhetjük őket, mert lakosaik nem rendelkeztek sajátos kiváltságos jogi és gazdasági helyzettel.

Az utolsó három Árpád-házi király uralkodásának idejéből, az 1270–1301 közötti években fennmaradtak új alapprivilegiumok a szepesi szászok (1271), Nagykapos (Kapušany) (1274), Podolín (1289), Pozsony (1291), Wagendrüssel (Vondrišiel) és Stelbach (Tichý Potok) (1290) előtt részére, vagy az oklevelekben városi jellegű helyként említik őket, így Pozsonyt (1288)³⁰ és Szepescsütörtököt (1289). Ezen kívül több mint negyven esetben adtak ki privilégiumot, és bizonyos városok, melyek már rendelkeztek alapprivilegiummal, részletes kiváltságaikról megerősítést vagy átiratot kaptak. Nem könnyű az ebben a korban létező, privilégiumokkal rendelkező, újonnan alapított városok konkrét, szám szerinti meghatározása, ugyanis a szepesi szászok privilégiuma kollektív kiváltság, és nincsenek

²⁷ Ugyanazokat a kiváltságokat kapják, mint a budai polgárok; ez a kiváltság viszont valószínűleg a gyakorlatban nem érvényesült; VMm I. 33., 63., 66., 83., 32., 56., 63., 91. sz. A komáromi városi közösség ismét teljes joghatóságot kapott 1331-ben; ugyanott 119. 143. sz.

²⁸ Egyedül Nyitra esetében tudnánk felbecsülni lakosok számát, akiknek adott számú fegyverest kellett küldeniük a királyi hadseregbe.

²⁹ Gölnicbánya 1287, Kassa, 1346–1347; VMm I. 67., 142., 147–152. 66., 178., 188–190. sz.

³⁰ VMm I. 68. 67. sz. Már előtte, 1279-ben „in civitate Posoniensi”, 1280 „Iacobus, villicus de Suburbio castri Posoniensis” és 1288 ugyanő „Iacobus, iudex civitatis nostre Posoniensis”; Wenzel, G. (ed): Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (a továbbiakban: CAC) IV., 207., 217., 310. 123., 130., 310. sz.

benne felsorolva azok a települések, amelyekre az kiterjedt. Csak a 14. század elejéről maradt fenn konkrét adat arról, hogy a szepesi szászok provinciájába több mint harminc település tartozott, melyeket általánosan, további specifikáció nélkül városként, kisvárosként és szabad faluként tüntetnek fel.³¹ Többek között ide tartoznak a már korábban is említett Lőcse, Késmárk, Szepesolaszi, Szepescsütörtök. A többi közül, a későbbi fejlődést is figyelembe véve, városi jellegét feltételezhetünk Igló, Szepesszombat, Szepesbéla, Szepesvárálja esetében, a városiasság határán állt Ménhárd (Vrbov) és Leibic (Lubica); a többi kétségkívül csak az úgynevezett szabad falu (*libera villa*) jelleggel bírt.

Egészében véve, beleértve Pozsony is, ebben az alkorszakban, tizenkét új, városias jellegű helyről beszélhetünk. Közülük csak Pozsony volt tartósan jelentős város, bizonyos megszorításokkal annak tekinthetjük még Podolint is, ami nem egész 17%-ot képez. A későbbiekben, igaz, nem egészen olyan magas szinten, de városias jellegét mégiscsak tartósan megőrizte Igló, Szepesbéla, Szepesszombat, Szepescsütörtök és Szepesvárálja (több mint 41%), a városiasság határán tartósan megrekedt Nagykapos, Leibic és Ménhárd (26%), és inkább szabad község jelleggel rendelkezett Wagendrüssel (Vondrišiel) és Csendespatak (több mint 16%). A feltüntetett számszerinti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a városalapító folyamat az 1270–1301 közötti években az előző korszakkal összehasonlítva számszerűségében csökkent. Lényegében minőségét illetően is ugyanezt állapíthatjuk meg, mert – még ha ide számoltuk Pozsony is, amelynek városi közössége valószínűleg még az előző korszakban jött létre – az ebben a korszakban keletkezett városoknak csak a 17%-a tartozott a jelentősebbek közé, míg az előzőben ez 50%-ot tett ki. A városi intézmény ugyan továbbra is terjedt, ezen városi rangra emelt települések közül azonban jelentős városok a fejlődés további korszakában sem keletkeztek. Megnőtt a kisebb és egészen kicsi városok száma, amelyek a városias jelleg határán helyezkedtek el. Hangsúlyoznunk kell, hogy az említett tizenkét település közül, melyek elnyerték a városi közösség, illetve város címet az 1270–1301 évek folyamán, tíz esetben régi településről volt szó, csak két (Wagendrüssel, Csendespatak) újonnan alapított településről beszélhetünk.

A harmadik alkorszakban (1301–1330) tizennyolc új, kiváltsággal bíró városi jellegű településsel találkozunk. Közülük csak egy, Körmöcbánya tartozott a megalakulásától (1328-tól) tartozott a jelentős városok közé, a másik, Szomolnok 1327-ban, nem sokkal később nyerte el ezt a rangot,³² a harmadik, Bártfa 1320-ban jött létre és a 14. század második felében vált jelenős várossá, ami összesen csak 16%-ot jelent. A további tíz település: Szepesófalva (Spisská Stará Ves) (1308), Zsolna (1312 előtt), Rózsahegy (Ružomberok) (1318), Bakabánya (Pukanec) (1321), Kiszucaújhely (Kysucké Nové Mesto) (1325) és Dobsina (Dobšiná) (1326) városi jellegét nem egyforma minőségben tartotta meg. A későbbi adatok alapján feltételezhetjük, hogy már ebben az időszakban kialakult a kiváltságokkal rendelkező városi közösség Trencsénben, amely várost már a 13. század előtt is említették,³³ Rozsnyóban, amelyet *civitasként* először 1334-ben³⁴ említenek, Nagy Tapolcsánban, ami

³¹ VMmI. 88. 100. sz.

³² VMm I. 128. 155. sz.

³³ Még ha Trencsén legrégibb fennmaradt kiváltságlevele 1324-ből hamis is – VMm I., 102. o., 119. sz. –, nem lehet kételkedni abban, hogy ebben a korszakban már létezett Trencsénben kiváltságokkal rendelkező városi közösség.

³⁴ „... possessionem civitatem seu villam Rosnobana – possessionem seu civitatem”; Knauz, F.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis (a továbbiakban: MES) II. 781. 834. sz. Vö.: Chalupický, I.: Dejiny Rožňavy. Košice–Rožňava, 1978. 60.; Halaga, O. R. In: Vývoj správy miest na Slovensku. Košice–Rimavská Sobota, 1984. 207–225.

városként először 1334-ben³⁵ szerepel, és Illava (Ilava), melynek eredeti kiváltságait az uralkodó már 1339-ben³⁶ megerősítette. Ez a tíz település több mint 56%-ot képez. A fennmaradt öt település, valamivel kevesebb, mint 28% a keletkezésétől kezdve a városias jelleg határán volt, kiváltságot a városok földesurainak kérésére kapta, ilyenrel az előző alkorszakokban nem találkoztunk. Ezek Zsidópatak (Židovský Potok), Somos (Drienov) (1317), Szepesalmás (Jabloňov) (1318), Csetnek (Štítník) és Pelsőc (Plešivec) (1328), talán inkább szabad falvokról, mint városi közösségekről volt szó, Mindszent (Bijacovce) (1329 előtt). Az említett tizenhét hely közül a kiváltságok adományozásának idején vagy röviddel az előtt csak hármat tekinthetünk újonnan alapított településnek: Szepesófalut, Dobsinát, Kisuca-újhelyt. Az említett alapkiváltság-leveleken kívül az 1301–1330 közötti évekből fennmaradt még körülbelül harmincöt megerősítés vagy részleges kiváltság már létező városok számára.

Bár ebben a harmadik alkorszakban a városi közösségek létrejötte a másodikkal összehasonlítva valamivel intenzívebb volt, de a jelentős városok aránya százalékosan ismét csökkent. A középkori városi közösségek számának százalékokban való növekedése (a mi viszonyaink között) és a városias jelleg határán lévő kiváltságos települések számának csökkenése valószínűleg torz képet mutathat, amit a fennmaradt források száma magyarázhat.³⁷ Ez érvényes az előző korszakokra is, mivel a privilégiumok teljesebben megmaradtak azoknak a településeknek az esetében, melyek tartósabban megőrizték városi jellegüket. A fejlődés trendje azt mutatja, hogy egyre kisebb kisvárosi vagy a városiaság határán lévő települések jöttek létre. Néha nehéz megállapítani, hogy az adott települést városi jellegűnek kell-e értelmezni, hogy úgynevezett szabad községről van szó, melynek esetleg csak vásártartási joga van.

A fejlődés trendje következtében növekedett a városi jellegű helyek száma, de a városias jelleg mértéke csökkenőben volt. Ez a fejlődés következő húsz évből (1331–1350) is következik. Újabb tíz városi jellegű településsel találkozunk ebben az időszakban. Közülük azonban egy sem vált jelentőssé, már a megalapításuk idején sem. Ötnek mezőváros vagy kisváros jellege volt: Tapolyhanusfalva (1332), Rimaszombat (1334), Túrócszentmárton és Zólyomlpcse (1340), Ólubló (1342). A többi öt közül négy földesúri vásárhely: Garamszentbenedek, Petend (1347), Sáró (Šarovce) és Korompa (1348), Gímes (1350) és egy szabad bányaközség: Aranyidka (Zlatá Idka) (1349) volt.

³⁵ „*civitas Thapolchan*” Magyar Országos Levéltár, DL 50220; az adatért köszönettel tartozom J. Lukačkanak. 1342-ben Nagytapolcsán lakosait polgárokként említik (*civitatenses*), akik átalány összeget fizetnek a pénzek cseréjéért; Corpus iuris Hungarici 1000–1526. Budapest, 1899. 158.

³⁶ VMm I. 129. 156. sz. Kérdéses, hogy már ebbe a korszakba sorolhatjuk-e be Znióváraltját; állítólag 1268-ban kiadott kiváltságlevelét 1347-ben hamisnak vélték; vö.: Avenarius, A.: Problém pravosti dvoch turčianskych listín z XIII. storočia; szakdolgozat, Subkatedra archivníctva FF UK v Bratislave, 1963/64. 49. skk.

³⁷ Az itt említett településeken kívül bizonyosan már 1330 előtt léteztek mások is, melyekről említések vannak (*civitas*, *cives*, vásár tartása), például Bát (Bátovce) (1320), Bozók (Bzovík) (1354), Dévény (Devín) (1353), Galgóc (Hlohovec) (1366), Lelesz (1351), Nagymihály (Michalovce) (1335), Szepsi (Moldova) (1345), Privigye (Prievidza) (1383 előtt), Sebelléb (Sebechleby) (1338), Szakolca (Skalica) (1372 előtt), Szobránc (Sobrance) (1351), Szucsán (Sučany) (1359), Varanó (Vranov) (1363); ez mind csak kisváros vagy vásárhely, falu volt.

Városok kategóriái és típusai

Ha nem vennénk figyelembe a további fejlődést, akkor a huszonnégy városból (Pozsony kivételével), melyek esetében ismerjük az alapkiváltságokat az 1235–1270³⁸ közötti évekből, formális és jogi szempontból a kiváltságok megszerzésekor csak hatnak (Selmechánya, Nagyszombat, Zólyom, Korpona, Nyitra és Lőcse), tehát körülbelül 25%-nak volt teljes körű bírói és önkormányzati hatásköre, és közülük egy, Nyitra veszítette el azokat már 1288 után. A többi tizennyolc alapjogokkal rendelkező város – körülbelül az összes 75%-a – tehát alapításának idejétől kezdve jogi és formális szempontból is a második kategóriába tartozott. A további fejlődés során öt város – Gölnichánya, Kassa, Eperjes, Késmárk, részint Komárom is – tartósan vagy átmenetileg teljes önkormányzati és bírói jogkört kapott, míg közülük egyesek – Késmárk és Komárom – az első kategória határán voltak. Ezek túlnyomó része viszont formális és jogi, de gazdasági és történeti szempontból is a második kategóriába tartozó városok voltak, sőt több közülük a városias jelleg alsó határán állt.

A második alkorszakban (1270–1301) a tizenkét új város közül csak egy (Pozsony) élvezett teljes önkormányzati és bírói autonómiát (8%), és egy (8%) érte ezt el később (Podolin). A többi tíz hely (több mint 83%) tartósan a második kategóriájú városok közé tartozott, sőt több közülük a városias jelleg határán állt.

Hasonló helyzet mutatható ki a harmadik alkorszakban is. A tizennyolc városi jellegű hely közül csak egy (Körmöcbánya) kapta meg az alapkiváltságokkal együtt a teljes bírói és önkormányzati autonómiát is (5,5%), kettő (Szomolnok, Bártfa) csak később érte ezt el (11%), de Szomolnok ezt a pozícióját tartósan nem tudta megtartani. Az új, városi jellegű helyek 80%-a formális jogi szempontból a második kategóriájú városok közé tartozott, sőt több közülük a városias jelleg határán állt.

Összesen az ötvennégy városi jellegű hely közül, melyeket 1230 és 1330 között igazolni tudunk, jogi szempontból kilenc (17%) már a megalapítása idején az első, negyvenöt (83%) pedig a városok második kategóriájába tartozott. A későbbi fejlődést is figyelembe véve arra a következtetésre juthatunk, hogy jogi szempontból tizenhét (32%) település érte el az első kategóriát a középkor végére, és 37 (68%) maradt tartósan a másodikban, melyek között sokkal nagyobb különbségek mutathatók ki, mint az első kategóriába tartozó városok között. A valóságban viszont már 1330-ig sokkal több második kategóriába tartozó városi jellegű település létezett, mint amit a fennmaradt kiváltságlevelek alapján bizonyítani tudunk, ugyanis több kiváltságlevél elveszett. Ezen kívül létezett még nagyszámú vásárhely, köztük régebbiek is. Ha figyelembe vennénk az összes ilyen település létezését, az első kategóriába tartozó városok százalékos aránya 32%-ról legalább 15%-ra csökkenne.

Bár az 1350 utáni korszakban is, amellyel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk részletesebben, néha felbukkannak olyan települések, melyek a későbbi fejlődés során, évszázadokkal később tartósan vagy átmenetileg megszerzik a teljes bírói és önkormányzati autonómiát, ezek mindegyike a létrejöttékor a városok második kategóriájába tartozott.³⁹ Egészében véve a városi jellegű kiváltságok adományozása kicsi és egészen kis települések részére még tovább folytatódott. Ezért igaz, hogy a városok száma megnőtt, de ezek nagy

³⁸ Ide számítjuk Lőcsét is, amely kiváltságlevélenek szövege nem maradt fenn.

³⁹ Azért beszélünk állandóan csak két kategóriáról, mert a 15. századtól és még következetesebben a késői feudalizmus ideje alatt a hazai magyarországi jog csak két fajta városi jellegű települést különböztetett meg: szabad városokat (*civitas*) és földesuruktól függő városokat, mezővárosokat (*oppidum*); az „*oppidum*” megnevezéssel illették azokat a valóságos városokat, melyekre továbbra is kiterjedt a földesúri joghatóság, a vásárhelyek (többnyire az uradalom központjai), melyek lakosai nem rendelkeztek különleges jogállással.

részt a mezővárosok vagy a kisvárosok alkották, melyek közül sok a városias jelleg határán állt, közöttük több csak vásáros hely volt, és lakosai nem rendelkeztek kiváltságos jogi státussal.

Az eddig mondottak alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a mai Szlovákia területén lévő városok létrejöttének első és meghatározó szakasza, vagyis az új típusú városok, városi közösségek kialakulása ezen a területen egy évszázad alatt ment végbe, az 1230–1330-as években. Ha arra törekednénk, hogy az első szakasznak még ennél is pontosabb kronológiai határt jelöljünk ki, akkor azt mondhatjuk, hogy 1238 és 1328 között játszódott le a folyamat, vagyis összesen kilencven év alatt. Alsó határát e periodizációnak a Nagyszombatnak és valószínűleg még más városoknak kiadott kiváltságlevél jelöli ki, a felsőt pedig Körmöcbánya alapprivilegiuma, amely a legkésőbb létrejött város, és megalakulásától kezdve az egész középkorban a városok első kategóriájába tartozott.

Ha a kiváltságlevelek tartalmán kívül figyelembe vesszük a városok fejlődését a középkor végéig, 1526-ig, sőt a feudalizmus egész időszaka alatt is, 1848-ig, akkor megállapíthatjuk, hogy jogilag az első kategória városai mindvégig a legjelentősebb városok közé tartoztak. Közöttük is léteztek természetesen különbségek, amit az egyes városok különböző gazdasági súlyának tudhatunk be. Voltak köztük olyanok, melyek a maguk kiemelkedő helyzetét tartósan meg tudták tartani még akkor is, ha virágkoruk nem volt folyamatos (I. a). A városok bizonyos részének viszont állandóan harcolnia kellett azért, hogy megtartsa pozícióját, és azt átmenetileg nemegyszer el is veszítették (I. b). Lényegében azt mondhatjuk, hogy csak azok a városok tudták megtartani a helyzetüket, melyeknek ura tartósan vagy szinte állandóan a király volt. A város urának átmeneti változása, ha az uralkodó helyett egy földesúr jutott hatalomra, negatív változásokat hozott a város helyzetét tekintve. Egészében véve azonban ilyen esetben is a legfontosabb tényezőt a város gazdasági ereje képezte.

A második kategória városai között még nagyobb különbségek voltak, mint az elsőben. Több alcsoportot különböztethetünk meg. Voltak közöttük olyanok, melyek igyekeztek elérni a teljes önkormányzati és bíraskodási jogkör gazdasági fejlődésüknek köszönhetően. Ez néha sikerült is, de inkább csak átmenetileg (II. a).⁴⁰ Más városok ezzel meg sem próbálkoztak, de alacsonyabb szintű városias jellegüket tartósan megtartották (II. b). A harmadik csoportot azok a városok alkották, melyek pozíciója a városiaság alsó határán helyezhető el, és az uruktól vagy annak megbízottjától való függésük nagyobb volt, mint autonóm helyzetük időtállósága (II. c). Ebben az időszakban a második kategóriába tartozó városok közé számították azokat a településeket is, melyek utóvégre csak vásáros helyek, sőt néha csak szabad falvak voltak (II. d). A második kategóriánál említett első csoportot történelmi szempontból városoknak tekinthetjük (IIa), a másodikat mezővárosoknak (IIb), a harmadikat kisvárosoknak (IIc), a negyediket pedig vásárhelyeknek vagy szabad falvaknak (IId). Az egész feudalizmus alatt a második kategória városainak küzdeniük kellett pozíciójuk fenntartása érdekében. A harc sikerének a legjobb biztosítója – a létező gazdaságon kívüli kényszer mellett – a város gazdasági súlya volt. Nemegyszer megtörtént, hogy a városok átmenetileg alacsonyabb kategóriába kerültek, amikor a város urának törekvései játszottak

⁴⁰ „Átmenetileg” csak a középkorra vonatkozik, mert a kései feudalizmus időszaka alatt több városnak, amelyek a középkorban a második kategóriába tartoztak, sikerült tartósan az első (Ib) kategóriába jutnia, például Trencsén, Szakolca, Modor, Pozsonyszentgyörgy, Bazin. Másrészt viszont Gölnicbánya és Szomolnok, valamint a már említett Nyitra a kései feudalizmus idején a második kategóriájú városok közé került, Komárom pedig csak a 18. század elején vált tartósan első kategóriás várossá (talán Ia).

ták a fő szerepet, aki alacsonyabb szinten szeretne volna alávetni a várost, és nem respektálta még a korabeli joggyakorlat alapján sem annak érvényes kiváltságait.⁴¹

Annak a lehetősége, hogy a városok típusát a mai Szlovákia területén azok kialakulásának első szakaszában a lakosság nagy részének foglalkozása alapján állapítsuk meg, az adott városhoz vonatkozó forrásanyagtól függ, mert a kiváltságlevelekben – a bányavárosok kivételével – csak utalások szerepelnek erre. Figyelembe véve a forrásanyagot, a városok típusait nem lehet meghatározni a foglalkozási szerkezet analízise alapján, csak megközelítő becslést adhatunk. Legfeljebb két feltételezett fő foglalkozási ágazatot tudunk kimutatni.⁴²

Az első kategória tizenhét városából ötben feltétlenül a bányászat volt a fő foglalkozási ágazat (Selmechánya, Besztercebánya, Gölnicbánya, Körmöcbánya, Szomolnok), Korpona is az eredeti elképzelések szerint bányavárosként jött létre. A második kategóriában vitathatatlanul bányaváros volt Rimabánya, Rozsnyó, Bakabánya és Dobsina. Bányavárosként alapították még Németlipcsét és Híbbét is; azzá vált továbbá Jászó és Igló is. Tehát az ötvennégy település közül tizenegyben a fő foglalkozási ágazat a bányászat volt, három esetében pedig a megalapításuk idején ezt feltételezhetjük.

Az első kategória többi városában, Pozsonyban, Nagyszombatban és valószínűleg Kassán is a szőlőtermesztés és a kereskedelem volt meghatározó. Lőcse, Eperjes, Bártfa, Késmárk és Podolin kereskedő és kézműves városok voltak, Nyitra és Zólyom pedig mezőgazdasági és kézműves; hasonlóan Korpona és Komárom is, de valószínűleg az utóbbiban a vízi szállítás is erőteljes volt.

A második kategóriában a kézműves és kereskedő városok közé Zsolna, Trencsén, Kiszeben, valószínűleg Szepesbéla, Szepesszombat és Szepesváralja, talán még Rózsahegy tartozott. Mezőgazdasági és kereskedelmi város volt Szepesolaszi, Nagysáros, Németlipcse, Szepescsütörtök, Szepesófalu, Kiszucaújhely, Nagytapolcsán, Illava, Rimaszombat, Túróc-szentmárton, Zólyomlipcse és Ólubló. Az összes többi említett település, összesen tizenkét főképp mezőváros, vásárhely vagy szabad falu volt,⁴³ városiasságuk a legalacsonyabb fokozatot érte el.

Az 1331 és 1350 között említett települések közül mezőgazdasági és kézműves város Rimaszombat, Túróc-szentmárton, Ólubló és talán Zólyomlipcse volt; Hanusfalu (Hanusovce nad Toplou), Petend – Garamszentbenedek, Sáró, Korompa és Gímes főként mezővárosok, vásárhelyek vagy szabad falvak voltak, kis bányavárosnak pedig Aranyidát tekinthetjük.

A városok lakóinak fő foglalkozási ágazatai alapján alkotott tipológiából következik, hogy a földművelés mint fő ágazat szinte kizárólag csak azoknál a helyeknél jelenik meg, amelyek a városiasság legalacsonyabb fokozatát érték el. Egészében véve elmondhatjuk, hogy a mai Szlovákia területén lévő városi közösségek kialakulásának első és meghatározó

⁴¹ A kései feudalizmus idején ennek a leggyakoribb motívumai a város földesurának reformációellenes vagy rekatolizációs tevékenysége volt.

⁴² Némely település esetében megfelelőbb lenne hármat (leggyakrabban mezőgazdaság, bizonyos esetekben kereskedelem vagy kézművesség) megnevezni. A város típusa szintén formálódott, és meg is változhatott. Például: egy kisebb bányaváros a lelőhelyek kimerülése után átmenetileg vagy tartósan színlődő földművelő bányavároskává változhatott.

⁴³ Vásárhely, vagyis olyan falu, melyben heti vásárt tartottak, még ha a lakosai nem is voltak kiváltságos jogi helyzetben, a legalacsonyabb fokozatú városiasságnak tekinthetjük; „városi” jelleg csak a vásár jelentett (a vásártér, főtér), ami a centrális helyzetét biztosította. Másrésről szabad falut (vásár tartásának joga nélkül), bár lakosai kiváltságos jogi helyzetűek (legalacsonyabb szintű), nem kellene „városnak” tekinteni. A falvak lakosai az örökletes bíróval még alacsonyabb szintet mutatnak, mert kiváltságaik csak gazdasági jellegűek.

szakaszában a földművelésnek, más típusú városok esetében is, jelentősebb szerepe volt, mint a későbbi időszakban, amikor fokozatosan növekedett lakosaik száma.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a városok és falvak, de még a város és város között is a feudalizmus idején még érezhetőbb különbségek voltak, mint a kapitalizmus ideje alatt és a szocializmusban. Külön hangsúlyozni kell, hogy nemcsak a nagyságrendi, beépítettségbeli vagy a lakosság nagyobb részének fő foglalkozási ágazatai közötti különbségekről van szó, hanem lakosai jogi helyzete is igen eltért egymástól. Míg a valódi városok lakosai formális és jogi szempontból szabadok voltak, addig a mezővárosok, szabad falvak és vásárhelyek lakóinak jogi helyzete hasonlított vagy megegyezett a többi alávetettével. A szűk forrásanyag segítségével a mai Szlovákia területén lévő városi közösségek létrejöttének leg-regebbi időszakát illetően is megállapíthatjuk a városok differenciált helyzetét.⁴⁴ Végezetül a leírtakból következik, hogy a mai Szlovákia területén lévő városi községek első és meghatározó korszaka az 1230 (1238)–1330 (1328) évek közötti időszak volt.

Fordította: VIDA BEÁTA

⁴⁴ Főleg a regionális monográfiákban kellene nagyobb hangsúlyt fektetni a város jelentőségének megállapítására, mert a későbbi adatok segítenek annak a meghatározásában, hogy milyen minősítésű városról volt szó.

Régiek az elődökről

Szabados György: A magyar történelem kezdeteiről (Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században). Balassi Kiadó, Budapest, 2006. 245 old.

A szerző 1990 és 1995 között Szegeden volt egyetemista, és 1995-ben kapott itt magyar-történelem szakos tanári diplomát, ugyanakkor részt vett a latin speciális képzésben is. 1995-től 1998-ig a szegedi medievisztikai PhD-program hallgatója volt; 1999-től Szegeden az akadémiai medievisztikai kutatócsoportban dolgozik – jelenleg tudományos főmunkatársként.

Ez a kutatócsoport szakmailag kezdettől fogva a Szegedi Középkorász Műhely szerves része. A Műhelyt Kristó Gyula professzor vezetésével hoztuk létre 1992 tavaszán, tehát éppen most tizenöt éves. A Műhelynek van egy – 1992-től létező – saját könyvsorozata, a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, amelynek eddig huszonnégy kötete látott napvilágot. Amikor Szabados György – 2003-ban megvédett – PhD-értekezésének publikálása napirendre került, a Műhely könyvsorozatának szerkesztőjénél három másik kézirat is kiadásra várt (azóta mind a három meg is jelent). Szabados György nemcsak gesztusa volt az, hogy felajánlotta: nem kívánja az említett kötetek kiadását megnehezíteni, ezért inkább más kiadónál fog jelentkezni és szerencsét próbálni saját kéziratával. És sikerrel is járt. Ugyanis a Balassi Kiadó – miután a munkát publikálásra érdemesnek találta – Szabados György kötetét 2006 őszén megjelentette. Ez egyébként azt is bizonyítja, hogy a Műhely fiatalabb generációja – az idősebb nemzedék nyomában haladva – a szegedi kiadókhöz hasonlóan országos kiadóknál is megfelelő fogadtatásra talál.

Ez a mű Szabados György első könyve. De remélhetőleg – én biztos vagyok ebben – a szerző nem lesz *auctor unius libri*. Szabados György eddigi szakmai (történetész) tevékenysége két lábon áll: az egyik az Árpád-kori köztörténet, ezen belül is elsősorban Imre király uralkodása (1196–1204), amiről már számos tanulmányt készített. Miután felfedezte, hogy a III. Béla és II. András közé szoruló, szorított Imre királyt történetírásunk meglehetősen hanyagul kezeli, a következő kérdést tette fel önmagának: miként jutott Imre erre a mostoha sorsra már a korábbi magyar történetírásban? Erről tanulmányozdik például az „Imre király történelmi emlékezete a XIII–XVIII. században” című írása is. A 12–13. század fordulója közismerten Anonymus kora, és az Imre-problematikától csak egyetlen lépés volt az Anonymus-kérdés napirendre tűzése. (Ide sorolható például a „Csokonai és Anonymus” című tanulmánya.) Így került Szabados György eddigi kutatómunkájának középpontjába a második kérdéskör: a középkori és újkori magyar historiográfia.

A historiográfiai kutatásnak Szegeden igen komoly hagyományai vannak, elég az, ha – az újabb évtizedek szempontjából – a medieviszták közül „csak” Kristó Gyula, Kulcsár Péter, Szegfű László, Blazovich László és Galántai Erzsébet idevonatkozó munkásságára utalok. A megfelelő *genius loci* tehát adva volt, és ez nyilvánvalóan inspirálónak hatott Szabados György kutatásaira.

Szerzőnk könyve, s ez határozott meggyőződése, igen értékes, kifejezetten jó és alapos alkotás; egyrészt azért, mert érdekes, másrészt azért, mert igen tanulságos szakmunka.

Érdekes két oknál fogva: részint a stílusa miatt, hiszen Szabados György művének elég eredeti és jellegzetes a nyelvezete, amely bővelkedik sajátos, olykor eléggé meg-

hökkenítő fordulatokban, kifejezésekben, szóalkotásokban. Olyan „Szabados”, amit már Szegeden megszoktunk, majd a tágabb szakma is meg fogja szokni és el fogja fogadni.

Érdekes könyv azért is, mert a szerző eredeti módon dolgozta fel a témáját. Nem a hagyományos formát választotta, amelyben az a megszokott, hogy a szerző minden egyes gesztát, krónikát, történeti művet és alkotóját egyenként – kronológiai sorrendben haladva – külön-külön is a teljesség igényével vesz számba, mutat be és értékel. Szabados György témája tárgyalását egy eredeti, sajátos vezérfonalra fűzte fel. Mivel vizsgálatának tárgya a korai magyar műltről alkotott kép fejlődése volt, ezért a középkori kútfőket nem megírásuk, hanem ismertetésük szerint vette sorra, mint például Anonymus műveltségformáló erejét, amely a gesta első kiadásától, azaz 1746-tól érvényesült. A szerző számára a fő kérdés az volt: hogyan alakult – a címszerint a 15–18. században, a valóságban azonban – a 11. század végétől a 18. század végéig a magyar történetírásban az előidők bemutatása. Szabados érdekes újítása, hogy az „őstörténet” és az „előidő” fogalmát elkülöníti. Ez utóbbi egyrészt kevesebbet jelent, mert a komplex megközelítést igénylő őstörténetnek csupán történelmi emlékezetét adja, másrészt viszont többet, mivel Szent István korából, esetenként még későbből vett példái túlmutatnak az őstörténet szokványos korszakhatárán. A szerző tehát arra törekedett, hogy megragadja és értékelje az egyes íróknál, illetve az egyes korszakokban a korai magyar történet ábrázolásában bekövetkezett jelentős változásokat, fontos újításokat, azaz az előidő-szemlélet hangsúlyváltásait. Az előidő-szemlélet fogalmán egyébiránt a korai magyar történelem sarkalatos fordulópontjairól való tudatos, sőt kritikus gondolkodást érti Szabados. Ennek évszázadokon átsugárzó törekvése volt, hogy a nemzeti múlt kezdetét s az újrakezdéseket jelkép erejű személyiségekkel példázza. Ehhez szorosán hozzátartozik az, hogy a különböző

szerzők a különböző korokban hogyan látták és mutatták be az általuk fontosnak tartott főszereplőket (ún. jelképes személyek, illetve emblematikus személyiségek) alakját, vélt vagy valós történelmi szerepét. Attiláról, Álmosról, Árpádról és Szent Istvánról van szó.

Ami a könyv tartalmát illeti, magas színvonalú, igen értékes és gondolatgazdag művet tarthat kezében az olvasó. Ebben több tényező játszik együttesen szerepet. Egyrészt a szerző nagy olvasottsággal rendelkezik (mintegy 310 tételből áll a bibliográfia), másrészt Szabados György megfelelő nyelvismerettel is bír, hiszen a felhasznált anyagban a magyar mellett angol, német és olasz munkák találhatók. Jó latitudásáról a könyv olvasói ugyancsak meggyőződhetnek, ha összevetik a szerző fordításait a lábjegyzetekben közölt eredeti latin passzusokkal. Elmondható, hogy szerzőnk bőséges adatfeltárása mára már elfeledett vagy alig számon tartott egykori történetírók egész sorát emelte be, illetve hozta vissza a magyar historiográfiába.

A monografikus munka az előzőekből fakadóan rendkívül adatgazdag. Látszik, hogy szerzője a petrarcai „*Ad fontes*” („Vissza a forrásokhoz!”) elvét vallja, s ennek nyomán nagy részletességgel tanulmányozta a legkiválóbbak mellett a másod- és sokadrendű *auctorok* nehézkes latin nyelvezetű szövegeit is. A forrásokhoz való ragaszkodás a természetesen és elengedhetetlen forrástisztelet megnyilvánulása, hiszen a humanisták óta ezen alapszik a modern tudományos történetírás. Világosan ki kell mondani: ez nem céltalan forrásfetisizálás, miként azt mai – forrásokat lekicsinylő – ún. posztmodern irányzatok vallják. Ez forrásközpontú történetírás, illetve történettudomány – Szegeden is és másutt is.

A mű elolvasása mindenkit meggyőzhet arról, hogy Szabados György invenciózus, ötletgazdag és gondolkodó típusú szerző, aki egyáltalán nem elégszik meg a felszínre hozott, tömémentlen mennyiségű adat egymás mellé illesztésével (nyilván azon az ala-

pon, hogy a forrás önmagában és önmagáért nem beszél), hanem elemzi, értékeli is azokat. Igyekszik megragadni és feltárni a köztük levő összefüggéseket, illetve az egyes leírt tények és adatok mögött meghúzódó egykori szakmai és politikai mozgatórugókat, valamint az egyes művek és szerzők egymásra hatását. A teljesség igénye nélkül csupán egy-két példával szeretném mindezt igazolni.

Szabados György bemutatja, hogyan alakult ki és vált véglegessé a magyarul író Gersei Petthő Gergelytől (17. század) kiindulva Katona Istvánig a magyar történelem ma is használt belső korszakolása: 1. 1301-ig a hazai királyok kora; 2. 1526-ig a vegyes-házi királyok kora; 3. 1526-tól a Habsburg (osztrák) királyok kora, miközben ezzel együtt az evangélikus Révay Péter koronaőr (17. század) jóvoltából meghonosodott addigi históriánk évszázadokra bontása is a magyar monarchia és a szentkorona hét évszázadáról készített monográfiája révén.

Ugyancsak plasztikusan mutatja be azt is, hogy a kettős (hun–magyar), majd hármas (hun–avar–magyar) és azután a négyes (szkíta–hun–avar–magyar) tagolású elődö-szemlélet Anonymus gestája 1746-os felfedezése, illetve kiadása nyomán miként lett tulajdonképpen egységesen magyar felfogású elődö-konceptióvá. Katona Istvánnál ugyanis a magyar história Árpádék honfoglalásával kezdődik, s a hun történet csupán toldalékos, szerény előzménnyé válik. Lényegében ezzel összefüggésben ábrázolja, hogy Attilának – éppen a hun–magyar rokonság miatt – korábban kiemelkedő jelentőségű alakja miként szorul fokozatosan Álmos és Árpád személye mögé, s hogy végül ismét csak Katona Istvánnál (nagymerékben az ellenreformáció hatására) a keresztény magyar állam megalapítójaként Szent István lett a korai magyar história legemblematikusabb főszereplője. Ezzel kapcsolatban megfelelő súllyal emeli ki a holland jezsuita történész, Johannes Stillingus Szent István-életrajza (1747) magyarországi kiadásainak jelentős szerepét is.

Szerzőnk ugyanis a hazai történetírást nem elszigetelten, nem önmagában szemléli, hanem mindvégig igyekszik tekintettel lenni a történetírás nemzetközi eredményeire s a külföldi irányzatok és szerzők magyarországi hatására. Meggyőző erővel mutatja be a hazai történetkutatás korabeli európai párhuzamait, összefüggéseit, érzékelte az azt a tényt, hogy a magyar történetírás mindig is a külföldi historiográfia fejleményeivel összhangban, azokkal lépést tartva fejlődött. Különös figyelemmel vizsgálja a 17. század folyamán külföldön alkotó magyar historikusok (így például Nadányi János) munkásságát. Közülük a méltatlanul elfeledett jezsuita Inchofer Menyhértnek és a református, majd rekatolizált Otrókoci Főris Ferencnek szolgáltat történelmi igazságot, amint kimutatja, hogy a 18. századi historiográfiai fellendülés milyen nagy mértékben alapszik kettejük – egymásétól egyébiránt különböző indíttatású – munkásságán.

Szabados nyomatékosan törekszik arra, hogy szemléletesen – konkrét adatokkal bőven illusztrálva – mutassa be: miként hatott a kútfők itthoni és külföldi gyarapodása, a latin és bizánci források egyre gazdagabb felhasználása a historikusok elődö-szemléletének alakulására, azaz a hangsúlyok megváltozására, illetve új történeti problémák felvetésére és azok lehetőség szerinti megválaszolására. A nagy külföldi forráskiadványok (*Acta Sanctorum*, a párizsi és velencei *Corpus Byzantinae Historiae* stb.) nálunk is hatottak; előbb-utóbb használni kezdték őket, s bekerültek a hazai kutatások áramkörébe. A szerző kiemelten foglalkozik a 18. század első felében alkotó Kéri Borgia Ferenc személyével és munkásságával. A nagyszombati egyetem polihisztor tudású tanára azáltal vetette meg a magyar bizantinológia alapjait, hogy hazai historikusaink közül 1740-ben elsőként használta és idézte a korai magyar történet kiemelkedő jelentőségű középgörög forrásait: VII. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár művét (A birodalom kormányzásáról) és Symeon Logothetész krónikáját. Ezzel párhuzamosan – je-

lentős mértékben Hevenesí Gábor 1695 körüli programnyilatkozata nyomán (amihez hasonlólt majd 1885-ben Hunfalvy Pál fog megfogalmazni a bizánci források összegyűjtése és kiadása ügyében, s ami csak 1984-ben valósult meg Moravcsik Gyula munkája révén) – magyar földön is nagy volumenű forrásfeltárás és forráskiadás indult meg és bontakozott ki (Schwandtner János, Bél Mátyás, Péterffy Károly, Katona István stb.). Mindez együttjárt nálunk is, mint külföldön, különböző szaktudományok, illetve történeti segéd- és rész tudományok (így például a bizantinológia, orientalisztika, kronológia, címertan, pecséttan, archontológia) fokozatos kialakulásával és megalapozásával.

Gyakorlattá vált a hazai történetírók munkájában külföldi minták nyomán a kútfők kritikája, a források ütköztetése, a különböző szerzők véleményének szembeállítása egymással, a lábjegyzetek alkalmazása és a források idézése. Fontos itt hangsúlyozni: Szabados György a hazai erőfeszítéseket és azok eredményeit tárgyalva, az előzők historikusi szemléletváltozásait, a hangsúlyok módosulásait elemezve tulajdonképpen nyomon kíséri és bemutatja a tudományos magyar történetírás létrejöttét. Mind ebben természetesen alaposan támaszkodik a korábbi kutatók (Bartoniek Emma, Hóman Bálint, Dümmerth Dezső, Vásáry István, Szörényi László és mások) munkásságára – nem egyszer bátran bírálva nagynevű elődök tévesnek bizonyult értéktételeit is.

Teljesen egyértelmű, hogy témáján belül Szabados György legkedvesebb korszaka a 18. század második fele, amikor a nagy jezsuita történészek, Pray György és Katona István jóvoltából a magyar történetírás addigi legmagasabb csúcsára ért fel, jutott el, s ezáltal döntő mértékben munkásságuk révén megszületett a korszerű magyar történettudomány (a kritikai történetírás – amiként szerzőnk azt nevezi). Miután bemutatja mindkét kiváló történetíró fő műveit, azok jellemző sajátosságait, párhuzamot von

szakmai tevékenységük között. Ennek alapján határozottan kimondja azt, hogy az eddigi általános értékeléstől eltérően Katona István történetírói munkásságának eredményei, historikusi érdemei egyáltalán nem maradnak el Pray Györgyéi mögött. Tulajdonképpen a győzelmi dobogó legmagasabb fokán Katona Istvánt Pray György mellé állítja.

Szinte szemünk előtt bontakoztat ki egy nyíltan le nem folytatott történészi vitát is. A két jezsuita historikus – Pray és Katona – életműve szinte kiegészíti egymást: az előbbi az őstörténet, utóbbi a királyságtörténet tárgyában alkotott értékeset. „Találkozási pontjuk” a 9–10. századi magyar história volt. Épp a honfoglalás kora nagy fontosságú kérdéseiben jutottak homlokegyenest eltérő következtetésekre, amelyek ma is fontos kérdések. Kettejük vitájában a bizánci források (mindenekelőtt VII. Konstantin császár műve) primátusát valló Pray az első magyar fejedelem kérdésében Árpád elsőbbsége, illetve vezértársának Kusál (Kuszán) formájú neve mellett foglalt állást. Vele szemben Katona, aki Anonymus pártját fogta, Álmot tekintette az első magyar fejedelemnek, és Árpád vezértársának is az anonymusi Kurzán (Kurzan) nevet adta. Az „Álmos vagy Árpád?” kérdés végső soron még ma is időszerű a jezsuita tudósok felvetése nyomán, bár Álmos fejedelmi elsősége (vagyis Katona István véleménye) mellett – Kristó Gyula kutatásai szerint – több és komolyabb forrásadat és történészi érv állítható csatasorba. A Kurzán vagy Kusál (Kuszán) probléma viszont, mivel modern kutatásunk hosszú évtizedekig nem vette figyelembe Moravcsik Gyula 1931-es tanulmányát, csak a 20. század legvégén dőlt el Pray György javára. Ugyanakkor ma is helytálló Katona azon megállapítása, miszerint Anonymus kunjai, akik orosz földön csatlakoztak Álmosékhoz, lényegében a bizánci császár művének kavarjaival tekinthetők történetileg azonosaknak. Hasonlóan elfogadható azon véleménye is, hogy Árpád legidősebb fia, Levente valószínűleg kettő nevet viselt, és ezért hi-

ányzik a bizánci császár műve 40. fejezetében az Árpád-család genealógiájából, s hogy a főhatalomért lázadó Koppány vezér az Árpád-nemzetséghez tartozott, mert csak a vérrokonság alapján tarthatott igényt a fejedelmi méltóságra. Az is jellemző, hogy a napjainkban magától értetődően használatos két kifejezés, az „Árpád-ház” és az „Árpád-kor” (latinul: *stirps Arpadiana, periodus Arpadiana*) – bár hosszas előzmények után először a 18. századi Palma Ferenc Károlynál fordul elő e formájában – ténylegesen Katona István érvelésének köszönheti elterjedését és végleges meghonosodását. Annak a Katona Istvánnak, aki Pray Györgygel szemben Álmos első fejedelemsége mellett érvelt!

Még tovább lehetne sorolni a szerző új vagy újszerű megállapításait, de ízelítőül az érdeklődés felkeltésére ennyi feltétlenül elegendő. Talán arra is elég ez, hogy bizonyítsam: Szabados György interdiszciplináris jellegű, monografikus munkája egyaránt hasznos és tanulságos szellemi élmény lehet a korai magyar história, a középkori és az újkori irodalom, eszmetörténet és magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók és a szakmabeliek számára is. Nem vitatható, hogy a könyv új színfoltot jelent az egyre fogyatkozó magyar történetírás-kutatásban.

MAKK FERENC

Jövőbe mutató koncepciók múltunkról

Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics István. (METEM Könyvek 50.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest, 2005. 307 oldal

1988-ban külföldre menekült papok és történészek, valamint hazai szakemberek együttműködésével és áldozatvállalásával alakult meg az egyháztörténeti kutatásokat összefogó, az új tudományos eredmények közreadását elősegítő munkaközösség: *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség*, röviden *METEM*, amelynek célja a négy évtizedes diktatúra által elfojtott, illetve eltorzított egyháztörténeti kutatások újraindítása, a hiányok pótlása. A *METEM* feladatának tekinti az 1100 éves magyar múlthoz kötődő egyháztörténet vallási és felekezeti megkülönböztetés nélküli közlését.¹ A munkaközösség 1989-től folyóiratot indított *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* címmel (2005-ig 28 kötet jelent meg),² 1990-től pedig könyvsorozatot (*METEM Könyvek*) bocsátanak útjára, amelynek 2005-ben a jelen kötettel már félszázadik tagja jelent meg. Emellett 1991-től *Ecclesia Sancta* címen a külföldi egyházak összefoglaló tör-

téneteiről jelentetnek meg – rendszerint valamely jelentős külföldi kiadvány fordítása révén – köteteket (2005-ig 9 kötet), 1994-től kora újkori egyházlátogatási jegyzőkönyvek mutatóit adják közre (2005-ig 12 kötet), 1995-től pedig a sorozatokon kívül megjelentettek további 25, hasonmásként még 9 kötetet. Vagyis tizenhét esztendő alatt – a folyóirat folyamatos megjelentetése mellett – száznál is több kötetet adtak ki. Ez az eredmény párját ritkító sikertörténet nemcsak hazai, de európai szinten is. A munkaközösség kiadványait a tematikai sokszínűség és az egyháztörténelem lehető legtágabb értelmezése jellemzi. A könyvek között középkori és modern kori témák monográfiái, dokumentum-kiadványok, tanulmánykötetek, repertórium, bibliográfia és lexikon egyaránt helyet kaptak. Különösen nagy jelentőségű az a tény, hogy a könyvek közül néhány idegen nyelven (német vagy olasz) is megjelent, a középkori és kora újkori forráskiadványokat pedig általában eredeti nyelven (latinul) adták ki. Ezzel a hazai kutatási eredmények nemzetközi megismerését, a nemzetközi szintézisek magyar nyelvű megjelentetését és a hazai dokumentumok nemzetközi kutatását egyaránt elősegítik. A *METEM Könyvek* és a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* mögött álló munkaközösségnek (külön kiemelandó Zombori István szervező tevékenysége) és kiadványaiknak nem kis szerepe van abban, hogy a hazai egyháztörténeti kutatások újraindultak, s megkezdődött a korábban hosszú ideig elhallgatott vagy (ami még rosszabb) elferdített témák feldolgozása.

Boba Imre (1919–1996), akinek tiszteletére készült a most ismertetendő emlékkönyv, lengyel-magyar származásából adódóan otthonosan mozgott mind a szláv világ, mind a magyarság múltjában. 1959-es USA-ba kerülése után Seattle-ben, a *Uni-*

¹ A *METEM* céljáról és az első három év eredményeiről bővebben: Horváth Tibor: *METEM enciklopédia és METEM Vázlatok*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3. (1991) 245–251.

² A folyóirat első tizenöt évfolyamának repertóriumát 2004-ben készítették el: Saliga Irén: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1(1989)–15(2003). Repertórium*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 16. (2004) 1–2. sz. 5–91. A Magyar Egyháztörténeti Vázlatok tizenegy évig, az Egyháztörténeti Szemle 2000-es megjelenéséig az egyetlen magyar nyelvű egyháztörténeti folyóirat volt.

versity of Washingtonon bontakozott ki tudományos életműve, amely gyakorlatilag egész Közép- és Kelet-Európa középkori történetét felölelte, s elsősorban az orosz, a lengyel, a morva, a horvát, a cseh és a magyar történelem 9–10. századi problémái (az állam kialakulásának, valamint az állam és egyház viszonyának kérdése) foglalkoztatták. Tevékeny tagja volt az emigrációba kényszerített magyarságnak, s azon tudósok közé tartozott, akik 1989-et messze megelőzve szoros kapcsolatot teremtettek a hazai tudományos élet képviselőivel, nagylelkűen támogatva őket, illetve a körük szerveződő munkaközösségeket (például a METEM-et). A jelen emlékkönyv tulajdonképpen tisztelgés barátai és kollégái részéről a tudós férfiú életműve előtt. A kötet két, egymástól világosan elkülönített szerkezeti egységből áll. Az elsőbe tartoznak Boba leg híresebb munkái, illetve azokból vett fejezetek, valamint a hagyatékából előkerült és publikálásra csak most kerülő két dolgozat. A kötet másik részében Boba munkáit a Círill–Metód-hagyomány és a Morávia-kérdés nemzetközileg is elismert szakemberei (Martin Eggers, Charles Bowlus, Püspöki Nagy Péter, Bogvay Tamás, H. Tóth Imre és Petrovics István) által Boba elméletének nemzetközi fogadtatásáról és hatásairól írt tanulmányai, valamint személyes hangú megemlékezések egészítik ki. Így az első nagyobb fejezetben húszoldalas részletet olvashatunk 1962-ben megvédett doktori értekezéséből (Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században),³ amely 1967-es megjelenését követően legtöbbször idézett, nemzetközi alapműnek számító munkája lett. Boba értekezése felhívta a figyelmet a varégoknak a kijevi államalapításban betöltött szerepére: a steppei népek részéről fenyegető veszély torkában a varég ruszok és a szláv lakosság egyaránt érdekelt volt

Kijev védelmében, a hatalom megszervezésében. Elgondolása az 1960-as években igen kényes témának számított.⁴

Boba legnagyobb vihart kiváltó és a legellentmondásosabb fogadtatásban részesült munkája a Morávia fekvéséről írt könyv,⁵ amelynek főbb megállapításai hetven oldal terjedelemben kerültek be a jelen kötetbe. Komplex (történeti, régészeti, filológiai és egyháztörténeti) kutatásokon alapuló koncepciója szerint az Avar Kaganátus felbomlása után annak helyén több szláv fejedelemség keletkezett. Ezek egyike volt a Moravai Fejedelemség, melynek központja és névadója Morava (latinosan Moravia) városa a Száva jobb partján, az antik Sirmiummal (ma: Sremska Mitrovica, Szerbia) szemben feküdt. A Moravai Fejedelemség Mojmir, Raszisztzláv és Szvatopluk fejedelmek alatt játszott jelentős szerepet. A 863–869 között morvákat térítő Metódot 869 februárja és 870 májusa között II. Hadrianus pápa a pannoniai Morava püspökének nevezte ki. Metód felújított, érseki rangú sirmiumi püspökségét csak 873-ban (a bajor püspökök fogságából való szabadulást követően) foglalhatta el. Szvatopluk a Drina-völgy körül elterülő fejedelemségét jelentős területekkel gyarapította (Arnulf keleti-frank

⁴ Az 1930-as években (majd a németekkel vívott háború hevében még inkább) politikai befolyás alatt közelítettek a kérdéshez, s még 1963-ban is történt eltávolítás a moszkvai egyetemről a „normann-elmélet” nem kellő erélyű tagadásáért. Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története. (Orosz történelem 1.)*. Budapest, 1996. 13–14.

⁵ Boba, Imre: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*. Hague, 1971. A könyv horvát (Boba, Imre: *Novi poigled na povijest Moravie*. Split, 1986.) nyelvű kiadása 1986-ban, a német (Boba, Imre: *Zur Geschichte Moraviens. Eine Neubetrachtung*. Dublin–New York–Vienna, 1991.) 1991-ben, majd a magyar (Boba Imre: *Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére. (METEM-könyvek 11.)*. Budapest, 1996.) 1996-ban jelent meg.

³ Boba, Imre: *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*. Mouton The Hague, Otto Harrassowitz Wiesbaden 1967. 138.

uralkodó támogatásával 890-ben még a Cseh-medencét is megkapta). Ennek a terjeszkedésnek 894-ben Szvatopluk halála, majd 895-től a magyarok honfoglalása vetett véget. Boba szerint a Moráviát északra helyező szemlélet csak a 14. század során jött létre Csehországban. Boba koncepciójának és argumentumainak fogadtatása rendkívül vegyes volt. Az USA-ban elismerő kritikákat, Csehszlovákiában merev elutasítást, Bulgáriában élénk érdeklődést váltott ki. Az egykori Jugoszláviában a horvátok lelkesen üdvözölték, a szerbek azonban nem sokat törődtek vele. Magyarországon – a szocialista internacionalizmus jegyében – hosszú ideig elutasítás⁶ vagy hallgatás övezte Boba elméletét. Így hazai történeti irodalmunk a hagyományos megállapítások mentén haladt,⁷

s egészen kivételesen jelentek meg olyan írók (pl. Püspöki Nagy Péter, Kristó Gyula, Szegfű László, Senga Toru és Bartha Antal tollából), amelyek hírt adtak Morávia déli lokalizálásáról.⁸ Mivel angol és német nyelv-

⁶ Perényi, József: *Imre Boba: Moravia's history reconsidered. A reinterpretation of medieval sources*. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 20. (1974) 188–191.

⁷ Jó példa erre a História 1986. évi első számának összeállítása és Szarka László 1993-as könyve. Noha az utóbbi szerző már 1986-ban is bemutatta a csehszlovák régészet és történetírás politikai nyomásra született koncepcióit, s 1993-as munkájában is elismeri, hogy „a 20. századi csehszlovák államalapítást legitimálni hivatott Nagymorávia-kép [...] a nagymorva államiség 20. századig nyúló kontinuitásának hangsúlyozásával meglehetősen meddő, ideologikus zsákutkába terelte a kutatásokat és a nemzetközi vitákat. A gyarapodó régészeti feltárások és újabb írásos források felbukkanása az utóbbi években sok új részlettel gazdagították a moráviai szlávokról kialakított ismereteinket, ami hosszabb távon Nagymorávia valódi historikumának, a történelmi realitáknak mindenki számára elfogadható bemutatását eredményezheti”, mégis kritikátlanul mutatja be a csehszlovák történetírás nagymorva ábrándjait. Vékony Gábor: *A morvák „birodalma”*. História, 8. (1986) 1. sz. 12–13.; Váczy Péter: *Hogyan lett Moráviából „Nagy Morva”? História, 8. (1986) 1. sz. 4–15., 17.*; Szarka László: *Szlávok történeszek Magymorávia kiterjedéséről*. História VIII. (1986) 17–18.; Szarka László: *A szlovákok története. (Népek hazája 2.)*. Budapest, [1993] 28–29.

⁸ Püspöki Nagy Péter 1978-as tanulmánya szerint két, „Kis és Nagy” Morávia létezett. Az előbbi a későbbi Morva őrgrofság területével azonos, az utóbbi pedig nemcsak Sirmium környékén terült el, hanem kiterjedt a szerbiai Morava folyóig és a Duna-Tisza közének déli részére is. Szvatopluk 873 után hatalmát fokozatosan „Kis Moráviára” is kiterjesztette. Püspöki Nagy Péter: *Nagymorávia fekvéséről*. Valóság, 21. (1978) 11. sz. 60–82. Kristó Gyula 1980-ban elfogadhatónak minősítette Boba alapgondolatát, Morávia déli fekvését, de egy addig a kérdésbe be nem vont forrás, Dzsjaháni munkájának a vizsgálatára is felhívta a figyelmet. Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségéről Szent István államáig*. Budapest, 1980. 161–166.; 194–195. Szegfű László 1980-ban arra hívta fel a figyelmet, hogy a Kárpát-medence déli területeire kiterjedő bolgár fennhatóság a déli Morávia létrejöttével enyészett el. 1989-ben pedig – Theotmar salzburgi érsek alapján – kimutatta, hogy a Dunától északra lévő, morva fennhatóság alá került lakosság kereszténységre térése csak Szvatopluk uralkodása alatt kezdődött meg. Így nyilvánvalóvá válik, hogy ezen a területen sohasem uralkodott I. Mojmir és Rasztiszláv. Szegfű László: *Vata népe*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, 67. (1980) 12–14.; Szegfű László: *Equus fabulosus*. In: Kulcsár Péter–Máder Béla–Monok István (szerk.): *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szeged, 1989. 42. A japán származású Senga Toru 1983-ban a megle Moravia kifejezésen Szvatopluk 871-ig fennálló fejedelemségét értette, amelyet a Duna-Tisza-köze déli részére lokalizált. Senga Toru: *Morávia bukása és a honfoglaló magyarok*. Századok, 112. (1983) 315–323. Püspöki Nagy Péter 1985-ben az USA-ban megjelentetett könyvében válaszolt a szlovák kritikákra. Püspöki Nagy Péter: *A tények erejével. Válasz Dr. Peter Ratkő DrSc. vitáitára a germánok, szlávok, avarok és nagymorvák Csehszlovákia területét érintő több fontos kérdése ügyében*. New York, 1985. Váczy Péter 1986-ban a História lapjain a szélesebb olvasó-

területen gyorsan elfogadták Boba koncepcióját, a nyolcvanas évektől több kutatási program is kezdetét vette Morávia déli lokalizálása alapján, melyekből a kilencvenes évekre komoly kézikönyvek születtek.⁹ Morávia lokalizálásának problematikája hazánkban Boba könyvének 1996-os magyar nyelvű megjelenését követően került a figyelem középpontjába. Szegfű László 1996-ban felismerte, hogy Szvatopluk a 850-es évek végén házassággal került hatalomra a bolgár fennhatóságot elismerő dél-alföldi avar kagáni családban. Leányágon megörökölt területét pedig csak Konsztantinosz Porfürognénosz nevezte el róla Megalé ('ősi') Moráviának.¹⁰ 1998-ban Kristó Gyula – Püs-

pöki Nagy Pétert követve – két helyre lokalizált morva lakosságot a Kárpát-medencében: északon, a Dévénynél a Dunába ömlő Morva folyó két partján, valamint az Al-Duna és Körös közti területen, azaz véleménye szerint a DAI-ban a folyók szerint meghatározott Turkia eredendően a déli Nagy Morávia teljes területének felel meg.¹¹ Makk Ferenc 2003-ban hangsúlyozta, hogy Turkia és a déli Morávia területi azonosítása elfogadhatatlan, mert Konstantin császár nem írhatta volna azt, hogy az egykori Nagy Morávia a 10. század közepi Turkiához viszonyítva délre helyezkedett el. Makk szerint Nagy Morávia Szerémvár központtal a Morava és a Száva folyók tágabb környékén lehetett, s kiterjedt a Duna-Tisza közének déli részére is.¹²

Morávia fekvését illetően tehát a kutatók továbbra is megosztottak. Elsősorban a történészek fogadják el a déli lokalizálást, a régészek ellenben kitartanak a hagyományos, északi fekvés mellett, mert a déli területeken 9. századi leletek nem állnak rendelkezésre egy önálló régészeti kultúra feltételezéséhez. Csakhogy a szerb régészet a Dél-Alföld és a Morava-környék 9. századi emlékeinek feltárását és az eredmények közreadását még nem végezte el (igazából el sem kezdte), miközben az egykori csehszlovák régészet Magna Moráviában lelte fel államisága ősi előzményét. A politikai indo-

közönség előtt is lehetőséget adott Püspöki Nagy Péternek nézetei rövid bemutatására. Váczy Péter: *Nagymorávia délen? [Beszélgetés Püspöki Nagy Péterrel]*. História, 8. (1986) 1. sz. 16. Bartha Antal 1987-ben egy népszerűsítő kiadványban is ismertetette Boba koncepcióját. Bartha Antal: *A magyar honalapítás*. Budapest, 1987. 81–82.

⁹ Bowlus, Charles R.: *Franks, Moravians and Hungarians. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. (Middle Ages Series)*. Philadelphia, 1995.; Eggers, Martin: *Das „grossmährische Reich”. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40.)*. Stuttgart, 1995.; Eggers, Martin: *Das Erzbistum des Metod. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillo-methodianischen Mission. (Slavistische Beiträge. Band 339.)*. München, 1996. E munkákról számos könyvismertetés is olvasható: Veszprémy László: *Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről*. Hadtörténelmi Közlemények, 109. (1996) 131–137.; Bálint Csanád: *Magna Moravia a Magyar Alföldön? Századok*, 130. (1996) 992–999.; Sennyey Pongrácz: *A Duna-medence korai középkori történelme frank források szemszögéből*. Aetas, 13. (1997) 1. sz. 181–184.; Henrik Birnbaum: *Az Alföldön volt Morávia?* Budapesti Könyvszemle (BUKSZ), 9. (1997) 1. sz. 18–22.

¹⁰ Szegfű László: *A Kárpát-medencei „szlávok”, különös tekintettel Megalé Moráviára*. In: Csihák György (szerk.): *Honfoglalásunk és*

előzményei. Keresztény egyházak és történelmi szerepük a Kárpát-medencében. A tizenegyedik magyar történelmi találkozó és ötödik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Budapest–Zürich, 1997. 146. vagy Csihák György (szerk.): *Magyar történelem. Tízezer év – ezer oldalról*. Zürich–Budapest, 2002. 343–344.

¹¹ Kristó Gyula: *Regino és a magyar honfoglalás*. In: Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula (szerk.): *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szeged, 1998. 89–97.

¹² Makk Ferenc: *Turkia egész szállásterülete*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 117. (2003) 7–9.

kokból előidézett torzítás tehát alkalmatlanná teszi a régészetet e kérdés eldöntésére. Ez azonban – reméljük – pillanatnyi helyzet, s a régészeti kutatás még sok meglepetéssel szolgálhat. Az most is megállapítható, hogy Boba Imre a hagyományos Morávia-kép kritikájával igen nagymértékben járult hozzá a kutatások megélénküléséhez, s ha elgondolásának bizonyos elemei vitathatók is, azt mindenesetre sikerült elérnie, hogy a tudományos vizsgálatokat új mederbe terelte. 1971 óta az általa felvázolt úton halad Morávia kutatása, ami igen komoly eredmény.

A két monográfia fontosabb részletei mellett jelen kötetben olvashatunk az eredetileg 1976-ban megjelent Szent András–Zoerard származásáról, a hét erdélyi vármegyének Magyarország kormányzati rendszerében játszott szerepéről, valamint az onogur–magyar kapcsolatokról. Boba professzornak ezek az írásai a hazai olvasóközönség előtt kevésbé ismertek, s igen nehezen elérhetőek, ezért mostani magyar nyelvű kiadásuk nagy jelentőségű.

Ezek mellett a kötetbe két, a hagyaték-ból előkerült, eddig még publikálatlan dolgozat is bekerült, amelyeket a szerkesztő, Petrovics István fordított magyarra, és készített elő a kiadásra. Mindkét téma aktuális napjainkban is, de megírásuk pillanatában (az 1970-es években) egészen forradalminak ható megállapításokra vezetett. A „*Blachii ac pastores Romanorum*”. *Historiográfiai vagy politikai probléma* című dolgozatban alapos filológiai elemzést olvashatunk Anonymus blachusainak kilétéről és származásáról, végeredményben a Kárpát-medence IX. századi etnikai viszonyairól. A XX. századi román történetírás számára élet-halál kérdése, hogy a dák eredetűnek megtett románok erdélyi elsőségét „bizonyítsák” a 895-ös magyar honfoglalókkal szemben. E törekvésük egyik fontos bizonyítékát Anonymus blachus népnévében vélük megtalálni, s egészen addig „jutottak” már el, hogy a névtelen szerző művében szereplő *Romanii* a románokra, a *pastores Ro-*

manorum pedig a románok pásztoraira értendőek.¹³ Boba szakított a hagyományos fel fogással, amely szerint „Anonymus vlach-jain csakis románok értendőek. Románok szerepelnek Anonymus nevezetes népfel sorolásában a szlávok, a bolgárok és rómaiak pásztorai társaságában. Románoknak tekinthetők mind Gelou, mind Glad blakjai”¹⁴. Csatlakozott ahhoz az elképzeléshez, amely szerint az Anonymusnál olvasható blacus alak „nem a vlach” (egyebek közt) oláh’ népnév változata, hanem ... a török bal’ vág, üt’ igének ... származékeként... törzs vagy népnév”¹⁵. Pais Dezső már 1935-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a blachus név a volgai és al-dunai bolgársággal kapcsolatban egyaránt feltűnik. E népelem neve utóbb keveredett a román nyelvű vlach” (oláh) nép nevével, s a két népelemre vonatkozó ismeretek is összezavarodtak.¹⁶ Inokai Tóth Zoltán 1946-os tanulmányában szintén megállapította, hogy Anonymus elbeszélésében „valóságos románoknak a jelenlétét a kérdéses területen a kritika világánál nem lehet

¹³ Drăganu, Nicole: *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimie și onomastice*. (Studii și certerări XXI.). București, 1933. 16–17. A kérdés aktualitását mutatja, hogy a korábbi magyar cáfolat (Knieza, István: *Pseudoromanen in Pannonien und in den Nordkarpaten*. Archivum Europae Centro-Orientalis, 1. (1935) 97–220.; 2. (1936) 84–178.) ellenére napjainkban is képviselik e nézetet: Madgearu, Alexandru: *Românii în opera Notarului Anonim*. (Bibliotheca rerum Transsylvaniae XXVII.). Cluj-Napoca, 2001. 105–114. A nézet újabb cáfolata: Kristó Gyula: *Románok (újra) Pannóniában?* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 117. (2003) 17–24.

¹⁴ Györffy György: *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez*. Történeti Szemle, 7. (1964) 1–24.; 537–567. vagy Kristó Gyula: *Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál*. Századok, 112. (1978) 657. vagy In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 188.

¹⁵ Pais Dezső: *Jegyzetek Anonymushoz*. Magyar Nyelv, 31. (1935) 267–268.

¹⁶ Pais: *Jegyzet*, 268.

kimutatni”¹⁷. 1976-ban Bodor György össze-
gyűjtötte a blachusokra vonatkozó forrásokat,
s kimutatta, hogy a magyar oklevelekben
1224-ig szerepelnek, de külföldi szerzők
még évtizedekig emlegették őket.¹⁸ Majd
Rásonyi László részletesen bizonyította,
hogy a blak és vlach elnevezések két, egy-
mástól teljesen különböző népre vonatkoz-
tak, s a blakok török etnikumú, eredetileg
türk nyelvű, de a honfoglalás idejére felte-
hetően már óbolgár nyelven beszélő népet
alkottak, akik – Anonymus szerint – ellen-
álltak az Erdélybe hatoló honfoglalóknak.¹⁹
Sajnos azonban Bodor és Rásonyi tételeit
többnyire elhallgatta a hazai történész
szakma. Általában – mit sem törődve érve-
ikkel – továbbra is a blach = román azonos-
ságot fogadták el.²⁰ Kivételt mindössze

Bartha Antal és Makkay János képez.²¹
Ilyen összefüggések között Bobának a – va-
lószerűleg az 1970-es években elkezdett, de
kéziratban maradt – hipotézise figyelemre
mértó. Aprólékos filológiai elemzéssel mu-
tatja ki a hagyományos álláspont tarthatat-
lanságát: a krónikás hagyomány blachusai
nem pásztorok és nem is rómaiak, de a dá-
kok leszármazottai vagy Dacia provincia ro-
manizált dákjainak leszármazottai sem le-
hetnek,²² hanem az észak-itáliai Karantánia
(a német köznyelvben Welschland, azaz tu-
lajdonképpen az egykori Gallia Cisalpina
provincia) területéről származó, a Kárpát-
medencébe a 9. század folyamán betelepít-
ett egykori kelta vlachb (voloh) nép. Vagy-
is Anonymus blachusai és az Orosz Évköny-
vek volohjai ugyanazt a népet jelölik.²³

¹⁷ Inokai Tóth Zoltán: *Tuhutum és Gelou. Hag-
yomány és történeti hitelesség Anonymus
művében*. Századok, 79–80. (1945–1946) 84.

¹⁸ Bodor György: *Egy krónikás adat helyes ér-
telmezése*. Magyar Nyelv, 72. (1976) 268–
271.

¹⁹ Rásonyi, László: *Bulaqs and Oguzs in Media-
val Transylvania*. Acta Orientalia Academiae
Scientiarum Hungaricae, 33. (1979) 129–151.;
majd Rásonyi László: *Hidak a Dunán. A régi
török népek a Dunánánál*. Budapest, 1981.
488o. és Bodor György: *A blakok*. In: Szom-
bathy Viktor–László Gyula (szerk.): *Ma-
gyarrá lett keleti népek*. Budapest, 1988. 56–
60. Ezt az álláspontot megerősíti, hogy a bi-
zánczi forrásokban is blakokról (Βλάχων; Βλάχοι)
olvashatunk a Kárpát-medence déli hatá-
rai mentén. Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori
magyar történet bizánci forrásai*. Budapest,
1984. 238., 295., 314., 332.

²⁰ „A 'blak' etnikumot illetően mongol kori for-
rások hozhatók fel annak tanúsítására, hogy
itt a Volga-vidékről eredeztetett törk féle
blak, uaq népelemről lehet szó, e középkori
tudós eredeztetéssel szemben azonban több
realitása van annak a közkeletű felfogásnak,
amely az erdélyi blakokban románokat lát.”
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyaror-
szág történeti földrajza*. Budapest, 1987. II.
448. Majd 1996-ra a román helyett a blak =
oláh azonosítást szorgalmazta. Györffy György:
Az Árpád-kori magyar krónikák. In: Kovács
László–Veszprémy László (szerk.): *A honfog-*

laláskor írott forrásai. (A honfoglalásról sok
szemmel II.). Budapest, 1996. 182. Jakó Zsig-
mond–Györffy György 1964-es mintáját kö-
vetve – a blak = román azonosítást elfogadva
az 1222–1224 közötti négy oklevélben romá-
nok szerepeltet. Jakó Zsigmond (szerk.):
Erdélyi okmánytár I. (1023–1300). Buda-
pest, 1997. No. 119., 123., 125., 132.

²¹ Bartha: *A magyar honalapítás*, 79. és Mak-
kay János: *Hogyan lettek a blakokból romá-
nok avagy hogyan támogatják teljes oda-
adással magyar kutatók a román hiperna-
cionalizmust*. Budapest, 1997.

²² Boba megállapítását a régészet oldaláról jól
alátámasztja Gáll Ervin tanulmánya: „régé-
szeti módszerekkel nem lehet román etniku-
mot kimutatni a 10. századi Erdélyben [...]”
A régészet jelenlegi eredményei alapján e sorok
szerzője kizártnak tartja a magyarok és ro-
mánok időben és térben párhuzamos megte-
lepedését az Erdélyi-medencében.” Gáll Er-
vin: *A magyar–román párhuzamos megte-
lepedés és a régészet*. Századok, 140. (2006)
386.

²³ Gyóni Mátyás 1989-ben megjelent tanulmá-
nyában imponáló ósláv és görög apparátus-
sal bizonyította, hogy a Kijevi ősvédkönyvben
szereplő „voloh olyan nép volt, amely az al-
dunai bolgár honfoglalás, 680 után rátámadt
a duna-melléki szlávokra, közéjük telepe-
dett, erőszakoskodott rajtuk, népmozgalmat
idézett elő körükben, s államvezető módjára
uralkodott e területen mindaddig, amíg a ma-

A blachusok/volohok alulmaradtak a honfoglalókkal vívott harcban, s a Kárpát-medencétől délre szorulva összekeveredtek a későbbi vlachokkal. Boba meglepő koncepciója jól harmonizál az utóbbi évtizedek régészeti leleteivel: az 1960-as évektől növekvő számban mutathatók ki Erdély területéről 9. századi Karoling stílusú sarkantyúk²⁴ és lándzsák,²⁵ melyek eredetére jó magyarázatot kínál a vlachok feltételezett észak-itáliai származása. Boba végkövetkeztetése (Anonymus blachusainak karantán származása) ugyan ellentmond az újabb hazai kutatásoknak, s további bizonyításra szorul, mégis komoly érdeme, hogy felhívta a figyelmet mind a román, mind a hagyományos magyar történetírás hibáira.

Mindössze öt oldalas az esztergomi és kalocsai érsekség kezdeteit elemző tanulmány, de számos érdekes gondolatot, kérdést vet fel, amelyek – feltehetően – a to-

vábbi kutatásokat is befolyásolhatják. Boba szerint nincs olyan bizonyíték vagy kényszerítő erejű érv, ami támogatná azt a nézetet, hogy a kalocsai érseki tartomány püspökségei Szent István alapításaként keltek volna életre. Nem kizárt ugyanis, hogy első királyunk néhány egyházmegyét csupán újraalapított (pl. Marosvár). Feltételezése szerint a Dunától keletre fekvő területeken már azt megelőzően létezett egy egyháztartomány, hogy Szent István legyőzte Gyulát. Ezt a korai egyháztartományt az onogurokkal hozta kapcsolatba, s innen feltételezte, hogy Anasztáz kalocsai érsek 1007-es „*archiepiscopus Ungrorum*” titulusa, a Pannóniában lakó, túlnyomórészt finnugor népeségtől való elkülönülésre is utal, illetve arra, hogy Anasztáz olyan egyházmegye élén állt, amely független volt Szent István patronátusától.²⁶ Noha Boba koncepciója némely ponton kérdéses, számos részletében azonban megfontolandó eredményeket hozott. Egyes egyházi központok Szent István-kori újraalapítása régészetileg is bizonyítható, s Szent István előtt elképzelhető egy korai, görög rítusú egyháztartomány is (Gyula, Bulcsú és Ajtony egyaránt megkeresztelkedett), Anasztáz 1007-es titulusa azonban egészen biztosan semmit sem bizonyít a feltételezett görög rítusú érsekség további működéséről és a finnugor népeségtől, valamint István királytól való elkülönüléséről. Hiszen az 1002. évi pannonhalmi oklevél

gyarok 896 után el nem üzték. Ezeknek a követelményeknek csak a frank megoldás felel meg, mely a Kievi ősvédkönyv volochjaiban Nagy Károly Frank-Római és utódai keleti-frank birodalma keleti, duna-vidéki tartományainak vezető népségét látja.” Gyóni Mátyás: *A Kievi ősvédkönyv volochjai*. Századok, 123. (1989) 331.

²⁴ Három jelentősebb sarkantyúlelet Breázáról, Kiscsúrról és Tatárlakáról került elő. Nágler, Thomas: *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș)*. Studii și comunicări Arheologie-Istorie, 14. (1969) 100.; Nágler, Thomas–Rill, Michael: *Santierul arheologic Șura Mică (jud. Sibiu)*. Studii și comunicări Arheologie-Istorie, 21. (1981) 46.; Horedt, Kurt: *Săpături privitoare la epoca neo-șeneolitică*. Apulum 3. (1949) 44–57.

²⁵ A szásvárosi múzeumban található lándzsa ábrázolása: Pinter, Karl, Zeno: *Im Miereschal entdeckte Bewaffnungsstücke und Teile militärischer Ausrüstung karolingischer Herkunft*. Arheologie Medievală, 2. (1998) 151. (II. ábra b.) A lándzsák frank eredetéről elsőként: Kovács László: *A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük (Die Lanzen der Landnehmen den Ungarn und ihre Lanzenbestattung)*. Alba Regia, 11. (1971) 81–108.

²⁶ Boba koncepciója hasonló az 1990-es években újra felvetődött keleti rítusú egyháztartománnyal kapcsolatos elméletekhez. Rev. Békés Géza: *Pogány lázadások Magyarországon (Vagy a bizánci szertartásuk felkelései, s egyben küzdelem az idegen befolyás ellen?)*. In: Bárdos István–Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. (A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.). Tata-bánya–Esztergom, 1992. 205–208. és Baán István: „*Turkia metropolitája*”. *Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon*. Századok, 129. (1995) 1167–1170.

tanúsága szerint az uralkodó tituluszában („*Ungrorum rex*”)²⁷ ugyanaz a jelző állt, mint a főpapében. Ha szigorúan követjük Boba koncepcióját, akkor nemcsak a kalocsai főpap, de maga Szent István is független lett volna a finnugor népességtől és a királytól, azaz saját magától. Bogyay Tamás 1975-ben azt az észrevételt tette Boba koncepciójával kapcsolatban, hogy – Anasztázt követően – kalocsai érsekre csak 1050-ből van az első biztos adat, s a város maga különben is az Árpádok területén feküdt.²⁸ Koszta László 1996-ban bizonyította be, hogy a bizánci rítusú magyar egyháztartomány (amilyennek a Boba koncepciójában szereplő onogur érsekség tekinthető) legkésőbb 1003 körül, az erdélyi egyházmegye létrejötte után beszüntette tevékenységét, mert a hosszabb ideig történő működésről a magyarországi forrásokban kellene lenni utalásnak.²⁹ Ez azt jelenti, hogy Boba végkövetkeztetése ugyan elfogadhatatlan, de az általa felvetett problémák és kérdések (például Kalocsa III. Ince pápától 1215-ben kapott kiváltságlevelének problematikája), amelyek a korábbi szakirodalom hiányosságait és ellentmondásait kíméletlenül leleplezik, további magyarázatokat követelnek a jövő kutatójától. Ilyen szempontból írása jövőbe mutató programnak tekinthető, amely szembesíti történetírásunkat a közeljövő feladataival, a kutatás lehetséges irányjaival.

Boba tudományos életművének pontosabb megítélését teszik lehetővé a kötet második részében olvasható tanulmányok, ame-

lyeket a kérdés szakavatott kutatói külön az emlékkönyv számára készítettek. Martin Eggers és Charles R. Bowlus részletes áttekintést nyújtanak Morávia lokalizálásának historiográfiájáról, s Boba munkásságának nemzetközi fogadtatásáról, valamint az új koncepció alapján meginduló kutatásokról. Bowlus tanulmányában felhívja a figyelmet, hogy a Karolingok az egész 9. század során következetesen és szívósan azt a nagyszabású stratégiai elképzelést követték, amely Illyricumnak a birodalmukba való integrálására irányult. A Keleti Frank Birodalom örgrófságainak délkelet felé irányuló logisztikai infrastruktúrája nehezen békíthető össze a Moráviát a Dunától északra helyező elmélettel. Nyomós érv az is, hogy a 9. századból nem ismert egyetlen olyan keleti frank kútfő sem, amely említést tenne Nyit-ráról, illetve a Dunától északra feltételezett Morávia államalakulatról. Arról viszont több is szól, hogyan haladtak a Száva és Dráva mentén délkelet felé a frank seregek. Vagyis Morávia központi területei a 9. század folyamán végig délen, a Száva mentén volt. *Püspöki Nagy Péter* alapos elemzésben mutatja ki Bizánc és Róma 9. századi balkáni joghatósági konfliktusának antik, 4–5. századi előzményeit: a Római Birodalom keleti és nyugati felét elkülönítő antik igazgatási határvonalra építette rá a római egyház azt az egyházszervezetet, amely kétségbe nem vonhatóan a római pápa, nyugat patriarchájának joghatósága alá tartozott. *H. Tóth Imre* a szlavisták, *Décsy Gyula* és *Várdy Béla* az amerikai történészek álláspontjait foglalta össze a Morávia-kérdéssel kapcsolatban. *Bogyay Tamás* írása Boba elméletének 1970-es évekbeli német fogadtatását, sikerét ismerteti. *Petrovics István* – aki a szerkesztési munkálatok mellett a kötet nagy részének magyar nyelvű fordítását is készítette – Boba Imre tudományos életrajzának megírása mellett áttekinti a Morávia-kérdés magyarországi historiográfiáját. A kötetet Boba Imre elsőként összeállított szakirodalmi bibliográfiája és személyes hangú megemlékezések zárják, amelyek segítségével felidéz-

²⁷ Györffy, György (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Budapest, 1992. I. 39.

²⁸ Bogyay Tamás: *Kopernikuszi fordulat? Létezett-e nagymorva birodalom? Új Látóhatár*, 25. (1975) 553.

²⁹ Koszta László: *A keresztény egyházszervezet kialakulása*. In: Kristó Gyula–Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéből*. Szeged, 1996. 114.

hetővé válik nemcsak a tudós és a tanár alakja, hanem maga az ember is.

A gondosan összeállított kötet nagy szolgálatot nyújt a korai magyar történelem és annak nemzetközi összefüggéseit kutatók számára. Boba Imre többnyire angolul kiadott munkái Magyarországon nagyon nehezen elérhetők. A számítógépes katalógusok tanúsága szerint két jelentős és a nemzetközi tudományos életben alapmunkának számító, gyakorta idézett könyve mindössze egy-egy példányban található meg hazai könyvtárainkban. Kivételt csak a Morávia-kötet 1996-os magyar kiadása képez, amely

a legtöbb jelentős könyvtárban megtalálható. Bizonyára a fenn bemutatott kötet is elősegíti, hogy újabb érdeklődők ismerkedhessenek meg Boba Imre középkor-történeti tevékenységével, s ezzel észrevételei és útmutatásai – amelyek segítenek a korábbi évtizedekből máig hatóan berögzült téves koncepciók kritikájának elvégzésében, s egy új, a korabeli forrásokkal összhangban álló szemlélet kialakításában – talán jobban elterjedhetnek a hazai történetírásban.

VAJDA TAMÁS

Évszázadok Baranya megyei jogesetei

*A pécsváradi konvent hiteleshelyi
oklevéltára 1254–1526
Szerkesztette, és a bevezető tanulmányt
írta: Kőfalvi Tamás.
Szeged, 2006. 450 old.*

Az alább ismertetendő oklevéltár hiánypótló és egyúttal úttörő munka. Korábban születtek már ugyan olyan művek, amelyekbe a hiteleshelyek által kiadott okleveleket gyűjtötték egy csokorba, azonban ezek csak egy király uralkodására vagy egy bizonyos időszakra összpontosítottak.¹ Ez az első olyan gyűjtemény, amely egy konvent hiteleshelyi tevékenysége során a középkor egészében keletkezett okiratokat foglalja magában. Így alkalom nyílik olyan vizsgálatokra is, amelyekre eddig nem volt lehetőség.

A mű két részre tagolódik. A regeszták előtt egy bevezető tanulmány kapott helyet, négy nagyobb egységgel. Az első nagyobb egységben a hiteleshelyekkel kapcsolatos fogalmak tisztázásával találkozunk. Kőfalvi Tamás elhelyezi a hiteleshelyi munkát a „középkori élet palettáján”, és felhívja figyelmünket annak jelentőségére. A középkorból fennmaradt oklevelek 30%-át ezek a közhitelű intézmények bocsátották ki. Érdekes momentum, hogy ezen okiratok többségét a fentebb említett tevékenység korai szakaszában a káptalanok, majd a 15. század közepétől a konventek állították ki. Úgy tűnik tehát, hogy kezdetben nagyobb tekintélynek örvendhettek a káptalanok, később pedig a konventek iránt nőtt meg a bizalom.² Kérdéses, hogy mi lehetett ennek az oka, mivel a káptalanok általában nagyobb presztízzsel bírtak. Ez nem magyarázható

egyszerűen a megnövekedett munkamenynyiséggel, mivel a kibocsátás már a 14. század elejétől látványosan megélénkült.

A közhitelű helyek eljárásának két színtere létezett. Az egyik a belső, a másik a külső helyszín volt, de mindkét esetben a hiteleshelyen belül történt az oklevél kiállítása. A szerző megemlékezik arról, hogy a külső munkavégzés kétségtelenül hatással volt a monasztikus rendekre, közben képet alkot a munkafázisokról a hiteleshely felkeresésétől az oklevél kiállításáig és hitelesítéséig. Az írószerv felkeresése történhetett magánügyfélként vagy hivatalos jogi közegként. A magánügyfelek elmentek a konventbe vagy a káptalanba, ott bevallották ügyeiket, majd erről hitelesített oklevelet nyertek. A külső színtér esetében általában valamely bírói fórum parancslevelé formájában kereste meg és kérte fel egy ügylet lebonyolítására az adott közhitelű helyet, majd az eljárás lezárultával jelentőlevelet állítottak ki, és továbbították azt a felkérő bírói fórumhoz. Ezek a helyek így a peres ügyek lebonyolításában nagy szerepet játszottak; éppen ezért működésük az egész ország területét lefedte, mindegyiknek megvolt a maga hatóköre.

A következő nagyobb egység fejezeteiben a pécsváradi monostor történetének szegmenseivel találkozunk. A vizsgálat Pécsvárad 1015-ös alapításától az első, 1254-ből fennmaradt közhitelű okmányig terjedő időszakra fókuszál. Itt az volt a fő szempont, hogy milyen tényezők járultak hozzá Pécsvárad hiteleshellyé válásához. Ebben nélkülözhetetlennek bizonyult a gazdasági stabilitás, a nagy tekintély, amely az emberek nagyobb bizalmát megelőlegezte. Számba jöhetnek persze más tényezők is, amelyek már közvetlenül a közhitelű tevékenységre lehetnek hatással. A kolostor anyagi helyzetét tekintve a szerző megállapítja, hogy bőséges

¹ Ezek bibliográfiai adatai megtalálhatók a kötet rövidítésjegyzékében.

² Erről a szerző készített egy informatív, könnyen átlátható táblázatot.

javakkal rendelkezett, ami már önmagában nagy presztízst kölcsönzött neki. Emellett a pécsvárad apátnak a 13. század elején pápai megbízatásokat kellett teljesítenie, amelyek minden bizonnyal még tovább növelték tekintélyét. A könyvben ismertetett küldetéseknek van azonban egy másik vetülete is. Az ügyek lebonyolításához a pápai udvarral levelezést kellett folytatniuk, ami nyilvánvalóan nagy befolyással lehetett ebben a kólostorban a közhitelű okmányok megfogalmazásának, így közvetve a hiteleshelyi tevékenység gyakorlatának kialakulására is. A pécsvárad konvent országos belüli helyzetét megvilágítja a pannonhalmi apátsággal fenntartott rendszeres kapcsolata. Ez a viszony Pécsvárad egyházi és kulturális életére egyaránt nagy hatást gyakorolhatott. Összességében elmondható, hogy a monostor mind gazdasági nagyságára, mind presztízisére nézve előkelő helyen állt az országban, amit szerzőnk Árpád-kori elbeszélő forrásokkal és Pécsvárad település fejlődésére irányított kitekintéssel is alátámaszt.

A konvent hiteleshelyi tevékenységével ismerkedhetünk meg a harmadik nagyobb egység fejezeteiben. Kőfalvi először a monostor első közhitelű okiratáról (lásd 1. számú regeszta) értekezik. Ennek és a később kiadott okiratoknak a formulás részeit vizsgálva megállapítja, hogy ezek a részek már 1254-ben kiforrottak voltak, és időben alig változtak 1526-ig. Ez arra utal, hogy oklevélkiadásuk korábban is megkezdődhetett, csupán az 1254-es maradt fenn legkorábban. Természetesen Pécsvárad esetében is beszélnünk kell belső és külső munkáról. A magánügyfelek kérésére lefolytatott eljárásnak köszönhetően Pécsvárad és környékének történetéről sok értékes adat őrződött meg. Ezek között elenyésző számban voltak olyan rendkívüli esetek, amikor a hiteleshelyi ember ment ki az ügyfélhez, ha az betegsége, illetve kora miatt akadályoztatva volt. Ezek a külső munkavégzés speciális eseteinek számítanak. A monostor közjogi eljárásainak döntő többségét a köztudomány-vételek jelentették. Ezek tulajdonkép-

pen tanúkihallgatások voltak, amit jelen esetben konventünk végzett el. Ennek megtörténte után a jelentőlevélbe a parancslevelet általában szó szerint bemásolták.

Érdeemes elidőzni egy kicsit a külső eljárásokra fordított idő vizsgálatánál. A szerző megállapította, hogy a 14. század közepéig az oklevelet a megkereséstől számított három napon belül (!) kiállították. A 14. század második felétől nyilván a felkérések ugrásszerű növekedése miatt némileg lassult a munkatempó, de még így is tíz napon belül megtörtént a jelentőlevél kiadása. Az adott kor viszonyai között ez hihetetlen gyorsaság! Hiszen a hiteleshelyi embernek ki kellett mennie a helyszínre, meg kellett csinálnia a tudományvételt vagy adott esetben a határjárást, majd a konventbe visszatérve meg kellett fogalmazni, hitelesíteni és kiadni az oklevelet.

A konvent működési területe Baranya megye északkeleti részére, Péctől délnyugatra a megye déli határáig terjedt ki, de kimutatható szórványjellegű hiteleshelyi munka Bodrog, Somogy, Tolna és Valkó megyékben is. Sajnálatos, hogy a kötetben nem találhat erről térképet az olvasó, pedig Györffy György *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajzában*³ megjelentetett olyan térképeket, amelyek Baranya és Bodrog megyék esetében alapul szolgálhattak volna egy ilyen térkép elkészítéséhez. A helytörténet kutatói számára ez nagy jelentőséggel bírhatott volna.

Pécsvárad településének életében is meghatározó tényező volt a monostor közhitelű működése. Nyilvánvalóan ennek is köszönhető, hogy a település nagy jelentőségű várossá vált a középkorban.

A bevezető tanulmány végén az oklevél-tárról, annak célkitűzéséről, a szerző módszereiről, illetve munkájának eredményeiről olvashatunk. Kőfalvi célul tűzte ki az 1526. augusztus 29-e előtt kelt, a konvent által kiadott összes (valamilyen formában) fenn-

³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza I.* Budapest, 1987.

maradt oklevél összegyűjtését és regesztá formájában való közzétételét. Regesztázási módszerét tekintve az *Anjou-kori oklevéltár* gyakorlatát követi, de a jelen gyűjtemény jellege mégis megkövetelte, hogy némileg eltérjen attól. A kötet feldolgozó módszeréhez tartozik, hogy a hiteleshelyi jelentőlevelekben átírt parancsleveleket nem választotta külön, és önálló dokumentumként nem helyezte bele az oklevéltárba, minthogy kiadójuk értelemszerűen nem a pécsváradi konvent volt. A parancsról átírást fenntartó konventi jelentések regesztáiba viszont beemelt minden olyan információt a mandátumokból, amelyek tartalmilag kiegészítik a jelentéseket. A formulás részekből semmit nem közöl, kivéve az *insinuatiót*. Nagy eredménynek tekinti Kőfalvi, hogy a pécsváradi monostor által kiadott, fennmaradt okleveleket a teljességre törekvő igényével tartalmazza ez a gyűjtemény. Ennek az összeállításnak köszönhetően a gazdaságtörténet, a hely- és nyelvtörténet, a genealógia stb. számára értékes információk válnak kutathatóvá.

A bevezető tanulmány után következik az oklevéltár, amely összesen 925 regesztát tartalmaz. Kőfalvi a regeszta száma mellett közli a kiadás dátumát, amit a regeszta végén eredeti latin alakban megismétel, illetve ha az adott oklevélben több dátum is szerepelt, akkor a feloldott dátum után zárójelben közli az eredeti alakot (például a 245. számú regesztában). A személynévek esetében úgy járt el, hogy ha magyarra fordítható névről volt szó, akkor a magyar alakot hozza, amikor pedig a latin névalak mai magyar megfelelője kétséges volt (Theoderus = Tivadar–Tódor?), akkor a megadott magyar névalak mellett zárójelben az eredeti latin névalakot is megadja (például a 2. számú regesztában). Azokban az esetekben, amikor olyan névalakot talált, aminek nincs mai magyar megfelelője, meghagyta azt eredeti, vulgáris alakjában. A *személynév + de + ablativusban álló helynév/nemzetségnév* esetében nem hagyta meg ezt az eredeti alakot, hanem lefordította *helynév/nemzetség-*

név-i + személynév alakban az eredeti alak feltüntetése nélkül (Bathmonostora-i László az 534. számú regesztában). Az olyan megkülönböztető nevek esetében, ahol kitették a *dictus* jelzőt, szintén nem az eredeti alakot alkalmazta, de zárójelben jelöli, hogy az a szövegben valójában benne volt (például Bozay (dict.) Miklós a 799. számú regesztában). Az oklevelekben felbukkanó helyneveket meghagyta eredeti alakjukban abban az esetben, ha nem volt magyarra fordítható szabályos latin alakjuk, vagy ha nem a parancslevél kiadásának helyéről volt szó. Ellenkező esetben a helynév mai alakját hozza (például a 359. számú regeszta). Mivel az oklevéltárnak nem készült mutatója, ezért kissé nehézkessé teszi a kötet használatát, hogy helynévanyaga tekintélyes részben mai megfeleltetés nélkül marad. Mind a helynevek, mind a személynévek esetében az oklevélben vagy annak átírataiban előforduló összes névalakot megadja, ~ jellel jelölve névváltozati mivoltukat (például a 282., 492. számú regeszta). A bevezető tanulmány végén jelzett parancslevelekből vett kiegészítő információkat Kőfalvi dőlt betűkkel írta a regesztákban, hogy ezáltal a bővítés jól elkülöníthető legyen a konvent által kiadott okirat tartalmától. Nem különíti el a regesztákban a határjárásokat, azok a regeszták szerves részei. A határoknak nemcsak jellemző objektumait adja meg, hanem leírja a határok vonalát az összes lényeges pont, irány, irányváltás megjelölésével (például az 561. számú regeszta). Hasonlóképpen pontosságra törekszik, amikor a tudományvételeken megjelent összes tanú nevét belefoglalja az adott regesztába (például a 811. számú regeszta), mindezt úgy, hogy ezzel együtt a perjogi eljárás vizsgálói számára is értékes információkat emel be. (Értem ezalatt, hogy több eltérő vallomás esetén feltünteti, hogy melyik személy melyik vallomást támasztotta alá, például a 810. számú regesztában.) Bizonyos latin kifejezések esetében a magyarra fordított változatuk mellett zárójelben feltünteti az eredetit (például a 700. számú regeszta). A regesz-

tákhöz kapcsolódó apparátusban igyekszik megadni az összes lényeges információt az oklevélről. Az eredeti oklevelek (amennyiben van ilyen) jelzetét mindig megadja, de adott esetben az átiratokat és a tartalmi átiratokat is megjelöli. Feltünteti még az adott oklevél kiadásának vagy kiadásainak, más helyen megjelent regesztájának bibliográfiáját is. Az egyetlen zavaró tényező, hogy nem készült mutató az oklevéltárhoz, amely a keresést jelentősen megkönnyíthette volna. Jelen formájában komoly kutatói kitarásra van szükség egy-egy szükséges információ megtalálásához. Sokat enyhíthet ezen a nehézségen, hogy a szerző szóbeli közlése szerint az oklevéltárról a jövőben digitális kiadás készül, amelyben a kutatás sokkal könnyebbé válik.

Mindezek ellenére az egész kötet Kőfalvi pontosságra, teljességre törekvését mutatja. Mind a bevezető tanulmány, mind az oklevéltár értékes munka. A bevezető tanulmány olvasmányos, és talán néhány kifejezést leszámítva mindenki számára közért-

hető, így méltán ajánlható az érdeklődő olvasók figyelmébe. A regeszták nagy alapos-sággal készültek, a megalkotásuk központjában nem a tömörség, hanem a fontos információk megtartása állt. Bőséges információmennyiséget hordoznak nemcsak Banya megye nagy részéhez, hanem néhány távolabbi megyének (például Bars, Csongrád, Kőrös, Szabolcs, Valkó) a helytörténetéhez is adatokat kínál, emellett nagy haszonnal forgathatják a genealógiával, gazdaságtörténettel, nyelvtörténettel foglalkozó szakemberek is. Ahogy már említettem, ez az első olyan munka, amely egy konvent által kiadott összes középkori oklevelet összegyűjti regeszták formájában. Nagy nyereség ez a kutatás számára. Bízunk abban, hogy második kötetként a szerző egyszer összegyűjti a konventnek a törökök általi elfoglalásáig (1543-ig) kiadott okleveleit is.

PAPP RÓBERT

„Igen hatalmas úr, jól ismeri az államügyeket”¹

*Emlékkötet Szatmári György tiszteletére.
Szerk. Fedeles Tamás. (Egyháztörténeti
Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye
Történetéből III.) Budapest–Pécs, 2007.
130 oldal*

A pécsi püspökség alapításáról pontos információk állnak rendelkezésünkre. Ismerjük alapításának a pontos időpontját, hiszen fennmaradt az alapító oklevél átirata. Ebben az áll, hogy a püspökség felállítására 1009. augusztus 23-án került sor Azo pápai legátus jelenlétében. Ismerjük az egyházmegye első vezetőinek a nevét is, a további püspökök névsora is rendelkezésünkre áll. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a 18–19. század fordulóján elkészült a Pécsi Egyházmegye akkori legteljesebb monográfiája.² A közelgő millenniumi évforduló miatt esedékes az egyházmegye történetének egy új, monografikus feldolgozása. A tervezett monográfia előkészületi munkálatait már a Fricsy Ádám jezsuita atya által vezetett egyháztörténeti munkabizottság megkezdte. Ugyancsak ő kezdeményezte az 1993-ban létrejött Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből című sorozatot, melynek első kötete meg is jelent.³ A második kötet kéziratai is elkészültek, de a megjelenésére nem került sor. A munkaközösség időközben – vezetőjének és több oszlopos tagjának elhunytá következtében – megszűnt, így sokáig úgy tűnt, a tervezett tanulmánykötet-

szériának nem lesz folytatása. Mayer Mihály pécsi megyéspüspök 2005-ben újjászervezte a Pécsi Egyházmegye bizottságait, ennek során az egyháztörténeti bizottság is megújult, melynek legfontosabb feladata a közelgő millenniumra való felkészülés. A feladatokat koordináló személyek: Sümegi József, Kikindai András, Fedeles Tamás, Horváth István. A bizottság munkájának célja egy 2009-re tervezett egyháztörténeti monográfia elkészítése. Az előkészület fontos alkotóelemei azok a tudományos tanácskozások, melyeken a korszak kutatói mutatják be legújabb kutatási eredményeiket. Az első két konferencia válogatott előadásait tartalmazó két tanulmánykötet 2007 májusában jelent meg.⁴ A tanulmánykötet-sorozat nem kapott új címet, így az eddig torzónak látszó sorozat újabb kötetekkel gyarapodik.

A Pécsi Egyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága által 2005 decemberében rendezett konferencia válogatott tanulmányait olvashatjuk a sorozat harmadik kötetében. A kötet elkészítése a már említett, közelgő millenniumi ünnepség előkészítéséhez kapcsolódik, valamint Szatmári György pécsi püspökké történő kinevezésének (1505) fél évezredes jubileuma előtti tisztelegés. A konferencián elhangzott tizenegy előadásból a kötet hatot tartalmaz. Az egyháztörténeti témák mellett helyet kapott a művészet- és az irodalomtörténet, valamint a régészet is.

A szerkesztői előszót követően Szatmári György (1457–1524) rövid életrajzi vázlata nyitja a kötetet (9–13. old.). A püspök egy Szatmár vármegyei család sarja, apja kereskedelemmel foglalkozott, anyja kassai pol-

¹ Aluise Bon velencei diplomata 1519-es jelentésben Szatmári Györgyről. Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Szeged, 1929. XXXI.

² Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I–VII*. Posonii, Pesthini, 1782–1812.

³ *Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből I*. Szerk. Fricsy Ádám. Pécs, 1993.

⁴ A 2005. októberében rendezett emlékülés anyaga: *Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére*. Szerk. Horváth István – Kikindai András. Budapest–Pécs, 2007. (Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből II.)

gár volt. Apja halál után nagybátyja nevelte. Mind az apja, mind a nagybátyja után jelentős vagyont örökölt. Alapfokú tanulmányait Kassán végezte, majd a krakkói egyetem tanult, feltételezhető, hogy Bolognában is folytatott tanulmányokat. Ez után a királyi kancellárián kezdett dolgozni. Világi „karrierje” mellett az egyházi pályán is jelentős sikereket ért el: 1499-ben veszprémi püspök lett, majd 1501-ben a váradi egyházmegye élére került. 1503-ban Ulászló titkos kancellárrá nevezte ki, így gyakorlatilag az ország kül- és belpolitikai ügyeinek irányítójává vált. Később a pécsi püspökséget is megkapta, II. Gyula pápa 1505-ben erősítette meg az egyházmegye élén. Szatmári humanista kört alakított ki Pécsen, és több tehetséges ifjú számára biztosította a tanulás lehetőségét. Bakócz Tamás halála után (1521) az esztergomi érseki székbe emelkedett, mely pozíciót 1524. április 7-én bekövetkezett haláláig töltötte be.

A tanulmányok sorát Erdélyi Gabriella munkája nyitja *Jog és erőszak: konfliktusmegoldás a késő-középkorban. A pécsi egyházmegyei hívek ügyei a Pápai Kúrián* címmel (15–24. old.). A szerző a tanulmányban a késő középkori konfliktusok megoldását tárgyalja. Két problémakörre összpontosít: egyrészt arra, hogy többségében egyszerű emberek fordultak a Kúriához, másrészt pedig, hogy a Kúria elé vitt súlyos vétek közül az erőszakos cselekedetek nemzetközi összehasonlításban is nagy számban vannak jelen. A tanulmány további részében a fentebb említett két problémakör részletes tárgyalása következik. A szerző bemutatja, hogy kik voltak a kérelmezők. A pécsi egyházmegyéből 237 egyházi és 140 laikus személy nyújtott be kérvényt. A kérvények elemzéséből kiderül, hogy az egyházi személyek többsége kisjavadalmas vagy javadalom nélküli, a laikus kérvényezők közül pedig kevesebb mint 1% tartozott az elithez. Erdélyi Gabriella kísérletet tesz annak vizsgálatára, hogy a kérelmezők földrajzi hovatartozását beazonosítsa, erre azonban a források hiányában nem minden esetben van

lehetősége. Eddigi eredményeit egy táblázatban foglalja össze. A másik problémakör az erőszakos cselekmények túlsúlya, melyek a benyújtott kérvények 49%-át alkotják. A szerző példák segítségével mutatja be, mi volt az oka, célja és funkciója az erőszak elkövetésének. A leggyakoribb eset az egyházi személyek ellen elkövetett erőszak volt, gyakori volt az erőszakba torkolló magánvita is. A bírósághoz fordulás elsősorban a vita nyilvánossá tételének és a másik fél nyilvános megszégyenítésének volt az eszköze. Hogyan illeszkedik a *Penitenciária* ebbe a folyamatba? A kérdéskör jogi hátterének rekonstruálása nem könnyű, annyi azonban bizonyítható, hogy a *Penitenciária* egyfajta fellebbviteli bíróságként működött, majd az itt hozott döntéseket visszautalták a püspök hatáskörébe, vagy bonyolultabb ügyek esetén további vizsgálatot rendeltek el. Az egyszerű emberek ügyeinek nagyszámú jelenlétét a *Penitenciárián* az magyarázza, hogy itt nem a vagyon és a hatalom számított, hanem az egyszerű emberek mindennapi ügyei kerültek a helyi fórumról hivatalos szintre.

A következő két tanulmány az egyházi középréteg kapcsolatrendszerét mutatja be egy-egy példa alapján. Fedeles Tamás, a kötet szerkesztője a pécsi székeskáptalan kapcsolatrendszerét mutatja be (*Személyi összefonódások Pécsen, Máttyás és a Jagellók idején*), Kristóf Ilona pedig a váradi káptalant (*A váradi káptalan a Szatmári-Thurzó-Perényi korszakban 1502–1526*).

Fedeles Tamás tanulmányának (25–49. old.) középpontjában a pécsi székeskáptalan kapcsolatrendszerei állnak. A szerző egy közel hét évtizedes periódust vizsgált Csezmicsei János püspökségétől (1459) Csulai Móré Fülöp haláláig (1526). A rövid historiográfiai áttekintés után a Janus Pannonius püspöksége idején kimutatható személyi kapcsolatok elemzése következik. A költő püspöksége idején 45 személy mutatható ki, és 16 főnél határozható meg a bejutás körülménye, ami 35,5%-os arány. A továbbiakban a személyi kapcsolatok részletezése kö-

vetkezik. A személyi összetétel bemutatása és elemzése egyértelműen igazolja, hogy Janus Pannonius Pécsen is a Váradon tapasztalt szellemi légkör kialakítására törekedett. Ernuszt Zsigmond püspöksége idején 62 személy jutott javadalomhoz, 27 főnél mutatható ki a bejutás körülménye, ami 43,5% arány. Az egyetemi tanulmányokat folytató kanonokok aránya az előző korszakhoz képest növekedett. Ezt követően a tanulmány Szatmári György humanista körével és Csulai Móré rövid püspökségének a bemutatásával folytatódik. Szatmári püspöksége idején 20 személy mutatható ki, és 13 főnél ismert a bejutás körülménye, ami 65%-os eredmény, a vizsgált korszakban Szatmári idején tanult a legtöbb kanonok külföldön, valamint a felsőfokú képzésben részesültek 90%-a akadémiai grádust is szerzett. A humanista kör tagjai is – részben – közülük kerültek ki. Csulai Móré Fülöp nagyon rövid ideig állt a pécsi egyházmegye élén, és püspöksége egyértelműen az egyházmegye hanyatlásának a korára esett. Működése idején mindössze egy személy jelenléte mutatható ki. Az elemzés eredményeképpen egy olyan egyházi közösségről kapunk képet, amely tagjait igen változatos, összetett kapcsolatrendszeren keresztül nyeri.

Kristóf Ilona a váradi káptalan személyi összetételét mutatja be 1502–1526 között (51–67. old.). A vizsgált korszakban a 24 fős káptalani testületből alig néhány fő mutatható ki név szerint. A tanulmány további részében a kimutatható személyek, valamint a közöttük lévő kapcsolat elemzése következik. A folytatásban a püspökök és a káptalan viszonyáról olvashatunk. A püspökök közül Szatmári került a legkevésbé kapcsolatba a káptalannal, hiszen nagyon keveset tartózkodott egyházmegyéjében. Thurzó Zsigmond püspöksége ambivalens képet mutat. Építkezései, humanista udvara miatt népszerű volt, de a káptalannal elmergesedett a viszonya. 1508–1510-ben ez a nézeteltérés tettelegesséig fajult. Az ellentétek okáról nem sokat lehet tudni, csak a pereskedésről maradtak fent adatok. Kristóf Ilona a ren-

delkezésére álló adatok alapján kísérletet tesz a pereskedés okainak feltárására, majd megállapítja, hogy annak háttérében anyagi és személyi ellentétek álltak, mely következtében a káptalan és a püspök kapcsolata véglegesen megromlott. Thurzó halála után Perényi Ferenc lett a püspöki cím várományosa, de gyermek volta késleltette az eljárást. Addig a Perényiek familiárisa, Pestyén Gergely látta el a teendőket. 1514-ben Perényi került e püspöki székbe, és megpróbálta helyreállítani a káptalan és a püspök közötti korábban megromlott jó viszonyt. A tanulmány végén a püspökök által támogatott humanista körökről kap képet az olvasó.

Jankovits László *Jacobus Piso és Szalkai László* című dolgozatában a címben szereplő két személy kapcsolatát tárgyalja irodalomtörténeti szempontok alapján (69–80. old.). Szalkai László személye a társadalom- és művelődéstörténetben egyaránt sok szempontból vizsgált. Mecénási szerepe azonban eddig nem kapott nagyobb összefoglaló jellegű értékelést. Jankovits László ezzel a tanulmánnyal ehhez próbált hozzájárulni. Jacobus Piso életútja kevésbé ismert, így a tanulmány szerzője ennek is figyelmet szentel. A kapcsolat bemutatása és elemzése Piso versein keresztül történik. Szalkai és Piso találkozásáról konkrét adatok nem állnak rendelkezésünkre, de az sejthető, hogy családi kapcsolatok és Szatmári György mecénási tevékenysége állt a háttérben. A továbbiakban a szerző néhány vers elemzésével világítja meg a két személy kapcsolatát: Piso Szalkai pártfogoltja volt, de a többi pártfogolttól jelentősen különbözött. Elsősorban azért, mert a korábbi években a távolság kisebb volt kettejük között, másrészt Piso mint kiemelkedő költő a kevésbé művelt kortársak fölött állt. A költészetben ez az egyenlőtlenség olykor eltűnik, sőt az ellenkezőjére fordulhat. Jankovits László ezt a megállapítást is néhány versből vett példa alapján mutatja be, amelyekből kirajzolódik a költő és a mecénás kissé ellentmondásos kapcsolata.

A kötet két régészeti-művészettörténeti tanulmánnyal zárul. Bartos György és Juan Cabello a siklói reneszánsz építkezéseket mutatják be *A Perényiek és a siklói reneszánsz* címet viselő munkájukban (81–114. old.). Bodó Balázs pedig a pécsváradi apátság reneszánsz emlékeit elemzi tanulmányában (*Reneszánsz építkezések a pécsváradi apátságban*) (115–128. old.). Mindkét dolgozatban részletes kutatástörténeti összefoglalót olvashatunk. Bartos György és Juan Cabello a siklói várat állítja a tanulmány középpontjába és elemzi az átépítéseket és átalakításokat a 13. századtól kezdve egészen a 18–20. századig, de részleteiben a reneszánsz építkezésekre koncentrál. Bodó Balázs az apátság 16. századi átépítését

elemzi részletesen, valamint a reneszánsz kőfaragványok helyét próbálja beazonosítani. E két munkát – jellegükből adódóan – igen gazdag (összesen 37, többségében színes fotó, rajz) és tegyük hozzá, kiváló minőségű képmelléklet teszi szemléletessé.

A kötet – mely a *Historia Ecclesiastica Hungarica* Alapítvány és a Pécsi Püspökség kiadásában látott napvilágot – bár csak hat tanulmányt tartalmaz, hűen tükrözi a pécsi konferencián elhangzott előadások széles tematikáját. A tanulmányok jól szerkesztettek, a dolgozatok után olvasható irodalomjegyzék a kutatások alaposságát tükrözi.

SOMOGYI ANDREA

„Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma ...”

*Kolozsvári ispotály-számadások I.
A Szentlélek ispotály számadáskönyvei
1601–1650. A számadások szövegét
közvetlenül Márton Tünde és Mihály Ágnes;
a kötetet szerkesztette és a mutatókat
készítette Flóra Ágnes; a bevezetőt írta
Rüsz-Fogarasi Enikő. Transylvania
Emlékeiért Tudományos Egyesület,
Budapest, 2006. 304 old.*

Az ispotályok mint a városi vallási élet és szegénygondozás tipikus képviselői fokozatosan hódítottak teret a Kárpát-medencében. Az intézménytípus első képviselői a 12. század végétől mutathatók ki, elsősorban püspöki székhelyeken, de hálózatuk csak a 15. század végére teljesedett ki. A középkor végéig jelen tudásunk szerint 92 településen 128 ispotály létesült (a bevezető tanulmány 11. oldalán szereplő „több mint 1000” kitétel nyilván sajtóhiba), de a források nagy mértékű pusztulása miatt szinte lehetetlen megállapítani, közülük hány működött egy időben, mint ahogy arról sincsenek biztos adataink, hogy hány ispotály működött folyamatosan a hódoltság, illetve a reformáció időszakában.¹ Erdély ennek a fejlődésnek

integráns része volt, ahol a későbbi Partium területét nem számítva 21 ispotály létesült a középkor folyamán. Ezek többsége a fejedelemség korában is tovább működött, bár néhány esetben patrocínium-változásról vagy új alapításokról is szó lehetett.²

Az imént idézett számok azt is jelzik, hogy a legtöbb településen egyetlen ispotály létesült, csak tizenöt városban volt kettő, és mindössze nyolcban kettőnél több. Kolozsvár a maga három intézményével: a Szt. Erzsébet, a Szentlélek és a Szt. Jób ispotállal ebbe az exkluzív csoportba tartozott. Ugyanennyivel rendelkezett Esztergom, Székesfehérvár, Nagyvárad, Zágráb, Kassa és Körömcánya; ezeket a városokat csak Buda múlta felül a maga négy vagy öt ispotályával. A kolozsvári ispotályok kora-újkorai forrásanyagának közreadására jött létre az ún. ispotályos program Rüsz-Fogarasi Enikőnek, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem docensének vezetésével. Ő jegyzi a kötet bevezetőjét, amely röviden összefoglalja a kolozsvári ispotályok középkori és kora-újkorai történetére vonatkozó legfontosabb adatokat. Áttekinté az ispotályok javára tett főbb adományokat és végrendeleti hagyatékokat, az 1332-es első adattól a 17. század közepéig. Ezek szerint a három intézmény közül a legkorábbi és legnagyobb vagyonnal rendelkező a Szt. Erzsébet ispotály volt, amely a Szamos túlsó partján, a hídon túl fekvő Hídelve külvárosban kapott helyet. A második intézmény, amely a Szentlélek titulust viselte, és a magyar külváros-

¹ Lásd: Kubinyi András: *Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon*. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról (Analecta Mediaevalia 2) Piliscsaba, 2004. 187–195; de Cevins, Marie-Madeleine: *A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban*. Korall, 12. (2003) 47–74. Részletesebb áttekintés található a következő cikkben: Majorossy, Judit – Szende, Katalin: *Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary*. In: *Europäisches Spitalwesen*. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51. Hrsg. Martin Scheutz – Andrea Sommerlechner – Herwig Weigl – Alfred Stefan

Weiß. Wien–München, 2007, 409–454. Az idézett számadatok ez utóbbi tanulmányból valók.

² Rüsz-Fogarasi, Enikő: *Transylvanian Hospitals in the Early Modern Period*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 115. (2007) Nr. 3–4., 290–311.

ban helyezkedett el, a Szt. Péter templom közelében, az 1430-as években tűnik fel a forrásokban, és ahogyan a kötetben közölt dokumentumok is igazolják, a 17. század folyamán is végig használatban volt. A szerző már hasznosítani tudta Benkő Elek közelmúltban megjelent könyvét, amely a Magyar utcában napvilágra került régészeti leletanyag kapcsán összefoglalta ezen városrész középkori településtörténetét.³ Ő hívta fel elsőként a figyelmet a korábban ismeretlen harmadik, Szt. Jób titulusú ispotályra. Ez a patrocínium, amely egyedül itt fordul elő ispotály titulusaként a magyar anyagban, különösen találó volt, mert ez a rövid életű intézmény, amelyre vonatkozóan az 1530-as évektől 1565-ig vannak adatok, egyebek mellett a francia betegségben szenvedők számára nyújtott menedéket.

A 14. század végétől országosan megfigyelhető, hogy a városok vezetése egyre inkább bekapcsolódott az ispotályok fenntartásába. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy az ispotályok megszűntek volna egyházi intézményként működni: továbbra is használták kápolnáikat, és papokat is alkalmaztak a lakók lelki gondozására. A kegyúri jogokat azonban ezek felett is a városok gyakorolták, amelynek fejében gondoskodniuk kellett az adott intézmény teljes körű működtetéséről. A kolozsvári Szentlélek ispotály is ebbe a sorba illeszkedik. Éppen ennek, azaz a városi igazgatás szoros és széles körű ellenőrzésének köszönhető, hogy olyan részletes kimutatók készültek az ispotály bevételeiről és kiadásairól, mint amilyeneket a kötetben olvashatunk.

A kötet derekas részét a Szentlélek ispotály 17. század első feléből fennmaradt elszámolásainak teljes szövegű közreadása teszi ki. A közölt források két fő csoportra oszthatók. Az elsőbe az ispotálymesterek számadáskönyvei tartoznak, összesen 14 darab, amelyek a legaprólékosabb részletes-

séggel jegyezték fel minden egyes bevételi vagy kiadási tételt, és így évente akár a húsz nyomtatott oldalnyi terjedelmet is elérik. A második csoport az ún. parciális (részleges) számadásokból áll, amelyek az előző csoport egyoldalas kivonatának tekinthetők, és csak a főbb könyvelési tételeket és azok összegét tartalmazzák. Ezek forrásértéke nyilvánvalóan jóval csekélyebb, mégis hiánypótló szerepet töltenek be azokra az évekre vonatkozóan, amelyekről a részletesebb kimutatók nem maradtak fenn. Parciális számadásokkal a számba jöhető ötven esztendőből negyvenegyben rendelkezünk, és mindössze öt olyan év van, amikor egyik fajta számadás sincs meg. A számadások eredetije a Gyulafehérvári Állami Levéltárban található, míg a kolozsvári levéltár másolati mikrofilm-tekercsekkel rendelkezik. Ez utóbbiak alapján készült a kiadás.

Ahogyan a kiadási elveket bemutató rövid rész (19–20. old.) jelzi, a szövegek közreadói nem törekedtek a teljes betűhűsége, hanem az írásmód óvatos modernizálása mellett döntöttek. Véleményem szerint ez a megoldás, amely széles körben elterjedt a kora-újkorai magyar nyelvű szövegek kiadásában, nagyban megkönnyíti azok dolgát, akik a forrásokban rejlő páratlanul gazdag információ-anyagot szeretnék kiaknázni – egyedül a nyelvészek kényszerülnek továbbra is megnézni az eredeti szövegeket, ha a magyar nyelv korabeli állapotát kívánják tanulmányozni. A közreadásban három fiatal és lelkes kolozsvári magyar történész működött együtt: Flóra Ágnes, Márton Tünde és Mihály Ágnes, a fent említett Rüszt-Fogarasi Enikő vezetésével. Saját kutatásaikban mindhárman Erdély 16–17. századi társadalom- és várostörténetével foglalkoznak, így alapos forrásismerettel rendelkeznek ebből a korszakból. A közreműködők reményei szerint, amire a sorozat címében álló I. szám is utal, ezt a kötetet továbbiak fogják követni, részben a Szentlélek ispotály anyagából, részben a Szent Erzsébet ispotály dokumentumaiból. Ez utóbbiak, amelyek a mai napig a katólikus egyház birtokában vannak, állítólag

³ Benkő Elek, *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár, 2004. 46–51. (Erdélyi Tudományos Füzetek 248).

még bőségesebbek, mint az itt közreadott források.

Egy ismertetés nem térhet ki a közölt anyag minden részletére. A gazdaságtörténettől a néprajzig tudományágak egész sora számára hordoz máshonnan össze nem gyűjthető információt ez az irategyüttes, amelyet a szöveg alapos gondozása és szinte mindenre kiterjedő mutatózása segítségével a felhasználók számára még könnyebben követhetővé tettek. Csak néhány olyan elemet szeretnék kiemelni, amelyek különösképpen megragadták a figyelmemet, és könnyen további, elmélyültebb elemzésre csábíthatják a kutatót. Mindenekelőtt a dokumentumok alapján a teljes időszakra vonatkozóan követhetjük az ispótályban gondozott személyek számát, amely a legtöbb ispótálynál nagyon nehezen határozható meg. A Szentlélek ispótály esetében a kenyerek száma adja kezünkbe a kulcsot: a henteente elszámolt élelmiszeradagokban minden bentlakó heti egy vekni kenyérre volt jogosult (ennek súlyát sajnos nem ismerjük – valószínűleg szabványméretekről volt szó). Az eredmény sokakat meglephet: a legmagasabb előforduló szám tíz (1603-ban), de az átlag hat vagy hét körül lehet, és voltak olyan évek is, különösen az 1640-et követő évtizedben, amikor csak négy vagy öt, sőt néha csak két gondozottja volt az ispótálynak. Ezek a számok jóval alatta maradnak a Felső-Magyarországról a 15. századi forrásokból ismert létszámnak, ami kisebb helyeken 12, nagyobb városokban, például Pozsonyban 20 körüli gondozottat jelentett. A legtöbb esetben a bentlakók nevét, társadalmi állását vagy egyéb jellemzőit nem jegyezték fel a kolozsvári számadások, de az alapos olvasó azért néhány utalással találkozhat.

A kenyerek a gondozottak étrendjének fontos részét tették ki; ehhez hús (leggyakrabban tehén vagy bak), szalonna, kása, az ispótály saját kertjéből vagy a piacról friss vagy szárított gyümölcs, sőt esetenként vaj is járult. A 17. század első évtizedeiben az ételek hetenkénti elkészítésének gyakorlatát

is feljegyezték, míg a későbbiekben csak a húsról szánt heti összegeket adják meg – ez valószínűleg nem az étkezési, hanem a könyvelési szokások változását jelenti csak. Mindenesetre az étkezés története iránt érdeklődők, akiknek figyelme eddig főleg a korszak nemesi konyháira összpontosult,⁴ értékes „kontrasztanyagot” találhatnak az itt közreadott számadásokban.

A Szentlélek ispótály gazdálkodása szempontjából az étkezésre fordított költségek a kiadásoknak csak az egyik, és általában nem a legnagyobb részét tették ki. Néhány alkalommal pár dénárt költöttek a szegények felruházására és ágyneműjére, és a vizsgált időszakban összesen három esetben az ispótályban elhunyt nincstelenek temetésének árát is az intézmény költségvetéséből fedezték. Sokkal komolyabb tételeket jelentettek az ispótály épületének és létesítményeinek fenntartására fordított pénzeszegek. Ezek közé tartozott a sütőházak javítása és személyzetük fizetése, az ispótály szőlőinek megműveltetése, továbbá a fejedelmek által az ispótály számára kiutalt sókocka kivágatása és elszállítása a desáknai vagy székaknai sóbányákból. Ezeket a jelentős kiadásokat azonban általában ellensúlyozták az ezen befektetések nyomán megszerezhető jövedelmek.

A legkomolyabb jövedelmi forrás az évi 1000 kósó járandóság volt, amit az ispótály maga értékesíthetett. Az eladott mennyiség évenként jelentős fluktuációt mutat, ez tükrözheti a gazdaság felívelését vagy hanyatlását, de más okokra is visszavezethető lehet. Az ispótály birtokain termelt bor és gabona eladása is hozott bevételt, ez azonban jelentős munka-befektetéssel is járt. Néhány évben a szőlőkben végzett munkát napi részletességgel is feljegyezték, kitűnő adatokat nyújtva ezzel az agrártörténet szá-

⁴ Lásd: Benda Borbála: *Étkezési szokások 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. Doktori disszertáció, ELTE, Budapest, 2004, <http://archivum.piar.hu/batthyany/benda/doktori-disszertacio.pdf>

mára. Egyes esetekben az ispotály lakóit is kiküldték a földekre dolgozni. A legérdekesebb, a kolozsvári ispotályra jellemző sajátosság bevételi forrás az intézmény tulajdonában levő és általa működtetett sütőház volt. Az egyik az Óvár városnegyedében állt, a másik a Király utcában, ez utóbbit 1559-ben hagyták végrendeletileg a Szentlélek és Szt. Jób ispotályokra (később, 1631-ben elcserélték a Medián, azaz a Középső utcában levő másik sütőházra). Ezek a sütőházak úgy működtek, hogy az emberek, akik a kenyértésztájukat az ott lévő kemencébe vitték kisüttetni, egy bizonyos mennyiséget a sütés díjaképpen kötelesek voltak otthagyni, amit „vámkenyér”-nek hívtak. Ez elsősorban az ispotály szegényeinek ellátására szolgált, a fennmaradó mennyiséget pedig eladták. További jövedelmek származtak szántóföldek vagy erdőrészek bérbeadásából, gyümölcsárusításból és más üzleti tevékenységből; néhány esztendőben pedig végrendeleti hagyatékokból is kaptak bizonyos összegeket.

Néhány év számadásainak végigolvasása után olyan kép bontakozik ki, amely szerint a városvezetés az ispotályt úgy működtette, mint egy városi majorságot; más szóval mint a város egyik vállalkozását. Ez megerősíti Majorossy Juditnak a nyugati országrészben fekvő két királyi városnak, Pozsonynak és Sopronnak az ispotály-számadásai alapján levont következtetését.⁵ Ezek a kolozsváriaknál korábbi, de velük tematikusan összevethető források arról tanúskodnak, hogy az ispotályok működtetésében a jövedelmezőség korántsem volt másodlagos szempont a felebaráti szeretet gyakorlása mellett. A Szentlélek ispotály évenkénti pozitív vagy negatív egyenlegének alapos

elemzése és az általános erdélyi helyzettel való összevetése a gazdaságtörténeti kutatás számára jelent további megoldandó feladatot.

Figyelmet érdemel az ispotály gazdálkodásának igen alapos, sokszor a kicsinyesség határát súroló ellenőrzése, amelyet a városi sáfárpolgárok végeztek. Megjegyzéseiket, amelyeket a szövegek kiadói következetesen dőlt betűs szedéssel jeleztek, bármelyik mai pénzügyi ellenőr megirigyelhetné. Szigorú szavakkal (olykor latin–magyar keveréknnyelven) illették az ispotálymestert, ha valamelyik kiadást nem találták megalapozottnak, vagy valaminek a vételárát sokallották, például „Az hús és az kenyér sok, mert csak ketten voltak az szegények.” „Nem adtál!” „Fogd másutt!” (51–53. old.); „Nota igen drága, non capta” (60. old.) „Minek vöted?” (78. old.). Ellenőrizték a bevételek és kiadások összesítését is, a megvásárolt tartós felszerelési tárgyakat (például a sütőházak berendezését) pedig bejegyeztették a város számadásaiba. Mindez a közpénzekkel és ezen keresztül a közjőval való féltő törődést mutatja, ami minden bizonnyal a „kinccses Kolozsvár” 17. századi gazdasági felvirágzásának egyik kulcsa volt.

A kolozsvári ispotály-számadások számos más tudományág mellett – talán nem várt módon – a népi építészet kutatásához is igen izgalmas adatokkal szolgálnak. Megtudhatjuk például, hogy a sütőházak kemencéjének megújításához kétféle agyagot hozattak: kéket és sárgát, a boltozat megépítéséhez pedig téglákat. A sütőházak kapcsán több alkalommal is részletekbe menő kimutatást találunk sövénykerítések és paticsfalak elkészítéséről, mind az anyagszükségletet, mind a munkafolyamatokat és az értük járó fizetséget illetően. Mindez a város építészeti arculatáról is árulkodó képet ad, hiszen mindkét ily módon kijavított épület a fallal körülvett belvárosban helyezkedett el.

Az ispotályok szempontjából szóba jöhető kutatási témák közül egyetlen van, amelyhez semmiféle adatot nem találunk a közölt forrásokban, ez pedig az orvostörté-

⁵ Majorossy Judit: *A város közepén, a társadalom peremén. A szegények helye a középkori Sopron életében*. Soproni Szemle, 57. (2003) 216–233.; *Eadem, unsere arme leute ... Hospitals and the Poor in Late Medieval Bratislava*. Chronica [Szeged], 4. (2004) 41–56.

net. Ez az ispotály, mint minden hasonló intézmény ebben a korban, nem gyógyításra szolgált, hanem a szegény vagy magukat el látni nem tudó városlakók menhelyéül. Habár a lakók egy része nyilván beteg is volt, mert meghaltak az ispotályban, a szám-adások semmilyen gyógyszerekkel, orvosokkal vagy ápolással kapcsolatos tételt nem tartalmaztak, holott ebben az időben már több jeles orvos is működött Kolozsvárott. Az egyetlen, különleges gondoskodásra utaló tétel az, amikor 1642-ben az egyik városi ház kapujában egy szoptatós asszonyt találtak két beteg csecsemővel, és a városi tanács arra utasította az ispotálymestert, hogy vegye fel mindhármukat, és melléjük egy asszonyt, aki külön gondjukat viselte. Mindezek ellenére az anya három hét múlva saját elhatározásából elhagyta az ispotályt (178. old.).

Mivel a kiadott források kivétel nélkül magyarul íródtak, a bennük levő gazdag információhalmazt egyelőre csak magyarul tudó történészek hasznosíthatják. Ezért az ő feladatuk lesz – Erdélyben és a Kárpát-medence más részeiben is –, hogy részletes elemzéseken keresztül hozzáférhetővé tegyék ezt az izgalmas anyagot a nemzetközi tudományosság számára is. A társadalmi gondoskodással és annak intézményrendszerével kapcsolatos kutatások jelenlegi gyors felfutását látva biztosak lehetünk benne, hogy meglenne az igény a jól használható összehasonlító vizsgálatokra a kora-újkori Európának ebből a nem túl könnyen megközelíthető szegletéből is.

SZENDE KATALIN

Számunk szerzői

MARCELA DOMANOVÁ	történész, Prešovská Univerzita, Eperjes
FEDELES TAMÁS	történész, PTE, Pécs
HALMÁGYI MIKLÓS	PhD-hallgató, SZTE, Szeged
WERNER HECHBERGER	történész, Universität Passau
KUBINYI ANDRÁS	történész, ELTE, Budapest
JACEK MACIEJEWSKI	történész, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz
MAKK FERENC	történész, SZTE, Szeged
RICHARD MARSINA	történész, Trnavská Univerzita, Nagyszombat
PAPP RÓBERT	PhD-hallgató, SZTE, Szeged
SOMOGYI ANDREA	PhD-hallgató, PTE, Pécs
STANISŁAW SROKA	történész, Uniwersytet Jagielloński, Krakó
SZENDE KATALIN	történész, CEU, Budapest
H. TÓTH IMRE	nyelvész, SZTE, Szeged
VAJDA TAMÁS	levéltáros, SZTE, Szeged
VARGA GÁBOR	történész, Cserszegtomaj

A fordításokat BIERNACKI KAROL, CZIRÁKI ZSUZSA és VIDA BEÁTA készítette.

Köszönjük mindazoknak,

akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk s így folyóiratunk számára ajánlották fel.

A befolyt **45.333 Ft**-ot 2007. 3. számunk nyomdai előállításának költségeihez használtuk fel.

Előre is köszönjük azoknak, akik a következő évben is megtisztelnak bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Contents

Essays

WERNER HECHBERGER

Nobility and Power: The Controversy of German Historians over the Basis for Noble Power in the Middle Ages 5

IMRE H. TÓTH

Additions to Methodius' Activity in Pannonia 24

GÁBOR VARGA

Henricus III Rex Pacificus. Of the Relations between the Árpáds and the Holy Roman Rulers 35

TAMÁS FEDELES

Religious Devotion, Community Identity, Representation
The Main Features Of Late-Medieval Processions 59

ANDRÁS KUBINYI

Matthias Hunyadi: the Personality and the King 83

MARCELA DOMENOVÁ

The Equipment and Assets of Middle-Class Households in Eperjes at the End of the Middle Ages 101

Workshop

JACEK MACIEJEWSKI

The Medieval Polish Episcopate as a Social Group in the Middle Ages 135

Debate

MIKLÓS HALMÁGYI

From the Arrows of the Hungarians... The Origins of a Dubious Quotation 142

Evoking the past

STANISŁAW SROKA

The Rotulus of Lőcse from 1332 148

Beyond our borders

"...there would be a lot of opportunities for cooperation..." An interview with Richard Marsina, a historian from Bratislava 165

The Bibliography of Richard Marsina until 2005 173

RICHARD MARSINA

Of the Typology and Categories of the Towns in Present-Day Slovakia until the Middle of the 14th Century 183

Reviews

The Ancients about the Ancestors

(Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről*. Balassi Kiadó. Budapest, 2006.)

FERENC MAKK 195

Forward-Looking Ideas about our Past

(Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Ed. István Petrovics. METEM. Budapest, 2005.)

TAMÁS VAJDA 200

Legal Cases of Centuries from Baranya County

(A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Ed. Tamás Kőfalvi. Szeged, 2006.)

RÓBERT PAPP 209

“He is a Very Powerful Lord, Familiar with the Affairs of State”

(Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás. [Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből III.] Budapest–Pécs, 2007.)

ANDREA SOMOGYI 213

“Give Us this Day Our Daily Bread...”

(Kolozsvári ispotály-számadások I. A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650. A számadások szövegét közzéteszi Márton Tünde és Mihály Ágnes; a kötetet szerkesztette és a mutatókat készítette Flóra Ágnes; a bevezetőt írta Rűsz-Fogarasi Enikő. Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest, 2006.)

KATALIN SZENDE 217

Authors 223

Stefi néni monológja

Oral history

Udvarnoky Virág: *Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei*

„Ön miben látja a szóbeli történelmi források jelentőségét saját kutatásainak tükrében?”
– körkérdés hazai kutatókhoz

Pulay Gergő: *Marginalizált emlékezet: Közbeszéd és biográfia egy volt operatív tiszt élettörténeti elbeszélésében*

Deme János–Kovai Melinda–Zombory Máté: *Az Én történelme. A Történelem migráns magyarok visszaemlékezéseiben*

Czirják Pál: *Elbeszélés-kényszer, dokumentumfilm és a történelmi emlékezet konstruálása. Adalékok a történelmi dokumentumfilm és az oral history módszertani összevetéséhez*

Oral history bibliográfia – a magyarul hozzáférhető irodalom áttekintése

Szociológiaelmélet

Fáber Ágoston: *Pierre Bourdieu „politikai fordulata”. Lehetséges és megalapozott-e a bourdieui-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata*

Huszár Ákos: *A kritikai elmélet és Marx*

Replikázás a Köszociológia blokk kapcsán

Tardos Róbert: *Relevancia, közfigyelem és szakmaiság – szűk ösvények a mai szociológiában. A Burawoy-tézisek vitájához*

Nemsokára a könyvesboltokban.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2400 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 600 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 800 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;

Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;

Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrássy út 45.;

ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;

Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/313-221

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 800,- Ft
Előfizetőknek: 600,- Ft



Sajnos nagyok a gondok. A középkor „latinul van”, manapság meg kevesen ismerik a nyelvet. Nem sok diák jön úgy az egyetemre, hogy megfelelő szinten bírja a nyelvet. Amikor én fiatal voltam, még természetes volt, hogy legalább passzív latin nyelvismeretünk volt. A szemináriumon a professzor automatikusan vette, hogy elolvassuk a középkori oklevelet. Ma pedig ha valaki egyetemre megy, neki először a latin nyelv alapjait kell megtanítanunk. Nagy gond, hogy még az egyetemeken is kevés figyelmet szentelnek a latinnak. A nagyszombati egyetem ebből a szempontból kivétel, mert mi a latint a mai napig nagyon keményen követeljük. Még ha az alapokkal kezdik is, két és fél év alatt el kell sajátítaniuk a nyelvet. A következő gond az élő idegen nyelvek ismerete. Nyíltan megmondom, ma a legfontosabb nyelv az angol, de a szlovákiai medievisztikának nincs szüksége az angolra, hanem a németre és a magyarra. A mai fiatalok nem tudnak magyarul. Én sem tudtam sokat, csak az alapokat, soha nem jártam magyar iskolába, sem nyelvórara. Nem is merészelek magyarul megírni egy levelet, még ha nyugodt szívvel el is társalgok ezen a nyelven. A mai napig a középkori Szlovákia területéről több írás születik Magyarországon, mint nálunk, a magyar publikációk rendszeres figyelése nélkül a szlovák medievisztika halott. A latin és a magyar nyelv ismeretének hiánya a legnagyobb probléma, talán a magyar nem ismerése a nagyobb gond.

Bemutatjuk Richard Marsina történészt számunk 165–172. oldalán.
